

Սյունյաց երկիր

Հասցե՝ Կապան, Շահումյան 20/32:
Հեռ.՝ (0285) 5 25 63,
(091) 45 90 47,
(077) 45 90 47:
Էլ. փոստ՝ syuniacyerkir@mail. ru
Էլ. կայք՝ www. syuniacyerkir. am

Գլխավոր խմբագիր՝
ՍՄՏՎԵԼ ԱՆԷՏԱՆՅԱՆ
Լրագրողներ՝
ՎԱՀՐԱՍ ՕՐԲԵԼՅԱՆ
ԱՐՄԻՆԵ ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ
Օպերատոր՝
ՆՈՒԲԱՐ ԴԱՎԹՅԱՆ
Սրբագրիչ՝
ՍԱՆՎԻԿ ՆԱՎԱՍՏՐԴՅԱՆ
Ջեռավորումը՝
ԳՐԻԳՈՐԻ ՍԱՆԱԿՅԱՆԻ

Թղթակցությունները չեն գրախոսվում եւ հեղինակներին չեն վերադարձվում: Խմբագրության եւ հեղինակների կարծիքները կարող են չհամընկնել: Նյութերը մերկայացնել մեքենագիր վիճակում (3 մեքենագիր էջից ոչ ավելի):

Հղումը «Սյունյաց երկրին» պարտադիր է:

Գրանցման վկայականը՝ 01U 000231:
Թերթը տպագրվում է «Տիգրան Մեծ» հրատարակչության տպարանում:
Հասցեն՝ ք. Երեւան, Արշակունյաց 2:
Պետական աջակցություն՝ տարեկան 500,000 ՀՀ դրամ:

Ծավալը՝ 18, 5 տպագրական մամուլ:
Տպաքանակը՝ 1700, գինը՝ 100 դրամ:
Ստորագրված է տպագրության 10.09.2015թ.:

**Մբագործված՝
Մաե Մովսես Տարեացու հուշով**

Էջմիածնի մայր տաճար. Ագաթանգեղոսի (5-րդ դար) վկայությամբ՝ կառուցվել է արքունի ապարանքների մոտ, Տրդատ Գ-ի (298-330) եւ Գրիգոր Պարթեւի (Լուսավորիչ) օրոք Հայաստանում քրիստոնեությունը պեղական կրոն հռչակվելու առաջին տարիներին (301-303):

1627-ին, Մովսես Լուսարարապետի, ապա եւ կաթողիկոսի օրոք, վերանորոգվեցին գմբեթը, առաստաղը, ծածկը, հիմքերը, սալահատակը, կառուցվեցին արտաքին նոր պարսպապատեր, հյուրանոց, խուցեր, սեղանատուն, այլ շէնքեր:

**Սուրեն
Խաչատրյան**
Սյունիքի մարզպետ

Սուրսր Աղայան
Կապանի քաղաքապետ 2008-2012թթ.

**Հայաստանի Հանրապետության Նախագահ
Սերժ Սարգսյանին
Ծայրագույն պարբերաբե և Ամենայն հայոց
կաթողիկոս, Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. Գարեգին Բ-ին**

**Մեծարգո՝ նախագահ Հայաստանի
Հանրապետության
Վեհափառ Տեր**

Է. ք. պարիլի 23-ին, երբ Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնում սրբադասվում էին Հայոց ցեղասպանության նահատակները, մեր հոգեւոր հայրերի աղոթքներում ու աստվածական խոսքերում քանիցս հնչեց նաեւ Ամենայն հայոց 101-րդ կաթողիկոս, տիեզերահռչակ ու բազմապատիկ լուսավորիչ հայոց, Սուրբ Էջմիածնի վերստին նորոգող, Հայ առաքելական եկեղեցու վերջին սուրբ Մովսես Տաթևացու (խոտանանցու) անունը:

Հայոց մեծահամբավ այդ վարդապետի շիրիմը, սակայն, միլիոնավոր հայերի համար գտնվում է անհայտության մեջ:

Տասնամյակներ շարունակ, հայտնի պատճառով, անտարբեր վերաբերմունք է ցուցաբերվել նրա հիշատակի հանդեպ:

Կարծում ենք՝ եկել է ժամանակն անդրադառնալու այդ հարցին:

Մովսես Տաթևացին մահկանացուն կնքեց 1632թ. մայիսի 14-ին եւ թաղվեց Երեւանի հնագույն գերեզմանոցներից մեկում՝ Կոզեռնի գերեզմանատանը՝ 10-11-րդ դարերի հայոց մեծ վարդապետ Հովհաննես Կոզեռնի եւ Մելիքսեթ Վժնեցի վարդապետի մեջտեղում: Հետագայում այդտեղ՝ դրանց գերեզմանների վրա, չինվեց մի վայելուչ մատուռ՝ կոչվելով «Կոզեռնի մատուռ», որը 1829թ. հիմնանորոգվեց: Այդ մատուռը ժամանակին համարվել է մեծ սրբավայր,

այնտեղ ննջող սրբի հիշատակին հաճախ Սուրբ պատարագ է մատուցվել:

Սակայն, Երեւան քաղաքի ընդարձակման նկատառումներով, 1934թ. որոշում է կայացվել տեղափոխել Կոզեռնի գերեզմանոցը: Աստճո ողորմությամբ, մինչդեռ, մատուռը կանգուն է մնացել, թեւ արտաքինից չի երեւում:

1955 թվականից մատուռը դարձել է բնակելի տուն՝ որոշակի վերափոխումների ենթարկվելով:

Բազմաթիվ մասնագետների կարծիքով՝ բնակության համար հարմարեցված մատուռի այլևս բետոնապատ հատակի ներքո են Մովսես Տաթևացու, Հովհաննես Կոզեռնի եւ Մելիքսեթ Վժնեցու սրբատուն նշխարները:

Մովսես Տաթևացու շիրմի շուրջ ստեղծված վիճակը հանգուցալուծում է պահանջում:

Հավատում ենք, որ Դուք ակնածանք կտածեք սուրբ Մովսես Տաթևացու հիշատակի հանդեպ եւ պատշաճ վերաբերմունք կմատուցեք նրա շիրմին՝ նվիրական այդ վայրը բարեկարգելով, ուխտատեղին վայելուչ տեսքի բերելով, ինչի համար անհրաժեշտ կլինի նախեսառաջ հոգալ այն մարդկանց բնակարանային պայմանների մասին, ովքեր ճակատագրի կամոք բնակվում են Կոզեռնի մատուռի մեջ (տարածքում):

Խնդրի լուծման տարբերակներից մեկն էլ Մովսես Տաթևացու նշխարների վերաթաղումն է Սուրբ Էջմիածնում կամ Տաթևի վանքում:

Հավատում ենք նաեւ, որ այդ քայլով եւ Դուք, եւ մենք՝ բոլորս, կարժանանանք սուրբ Մովսես Տաթևացու բարեխոսությանն ամ Աստված, որպեսզի Բարձրալի ողորմության դռները բացվեն Հայոց աշխարհի վրա:

Հարգանքով՝

Սուրեն Խաչատրյան
Սյունիքի մարզպետ

Ծանոթություն

Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի պատասխանը՝ 107-րդ էջում:

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ՄՈՎՍԵՍԸ

Սամվել Աղեխանյան

Օվ նրա հանդեպ մեր սերը, հարգանքն ու հիացմունքն արտահայտելու համար հրատարակում ենք «Սյունյաց երկրի» հատուկ համար՝ փորձելով մոռացության փոշուց մաքրել նրա անունը, նոր սերնդին ներկայացնել Հայոց մեծ Մովսեսի նկարագիրը, կյանքը եւ գործունեությունը:

Համոզված ենք՝ թերթի սույն համարը կարժանանա ընթերցողի բարեհաճ վերաբերմունքին:

Համոզված ենք նաեւ, որ կգտնվեն գիտական ու կրթական հաստատություններ, լրատվամիջոցներ ու անհատներ, որոնք մեզանից հետո եւ մեզանից ավելի հիմնավոր ու բազմակողմանի կներկայացնեն Մովսես Տաթևացուն, քանզի նա անցյալ չէ, այլ ներկա է եւ ընդօրինակման արժանի մի այր է, որ միշտ պիտի ներկա լինի մեր ազգային ընթացքին. ոչ սովորական մեր ժամանակներում առավել եւս:

Մովսես Տաթևացուն «Սյունյաց երկրի» հատուկ համար նվիրելու եւ Հայոց երկրորդ լուսավորչին նոր սերնդին ներկայացնելու հույժ գնահատելի նախա-

ծեռնության հեղինակներն են Սյունիքի մարզպետ Սուրեն Խաչատրյանը եւ Կապանի նախկին քաղաքապետ (2008-12թթ.) Արտուր Աթայանը:

Ինչպես դարեր շարունակ, այնպես էլ մեր օրերում, կարելի է հոգեւոր-մշակութային նախածեռնությունները: Հիշենք Պատմահոր ողջույնի խոսքը «Հայոց պատմության» սկզբնամասում՝ ուղղված Սահակ Բագրատունուն: Եվ ուրեմն հետեւենք այդ ավանդույթին եւ ասենք՝ գովեստի է արժանի նախածեռնողների ու հովանավորների վերաբերմունքը սուրբ Մովսես Տաթևացու հիշատակին. Սուրեն Խաչատրյանն ու Արտուր Աթայանը նաեւ այս ծեռնարկմամբ պետք է ճանաչվեն, որովհետեւ նպաստեցին, հորդորեցին, որ ծնվի սույն հիշատակարան-թերթը՝ յուրօրինակ նպաստ բերելով մեր հայրենագիտությանը:

Անցած ճանապարհը՝ համառոտ

Մատենագիրներից շատերը նրան անվանում էին Սյունեցի, Խոտանանցի, Աճանանցի հորջորջումով: Սակայն Մաղաքիա Օրմանյանն իրավացիորեն կանգ է առնում Տաթևացի մականվան վրա, որը մի տեսակ նվիրագործված էր եւ ընդհանրացված, թեւ Շահ Աբաս Ա-ի եւ Շահ Սաֆիի հրովարտակներում նշվում է Խոտանանցի մականունով:

Ծնվեց իբրեւ զավակ «մեծագգի» ծնողաց: Նրա ծնունդը հետագայում (1628թ.) երգեց Մկրտիչ Ջուղայեցին:

Ահա մի հատված նրա բանաստեղծությունից.

*Ոմն մեծագգի,
յրեղեալ գովելի եւ անասնելի,
սուրբ ուխտին Ստրաթէի
եւ մենարանի
սրբոյն Գրիգորի.
Ի վերջս ժամանակի
ստրին վիճակի
յրունկ բունեալ լինի
յարմարոց տեղի
սրբոյն Ստրաթէի
ծառ զարմանալի
ուսր բազում ունի
միշտ պարդաբերի:*

Մեկ ուրիշ ներբողյան էլ Մովսեսի մահվանից հիսուն տարի անց հեղինակել է Երեմիա Չլէպի Քեմիրճեանը:

Ծնողների անունը չի նշվում, հիշատակություն կա միայն քրոջ մասին, ում միակ զավակը եղավ «կրօնաւոր բանասէր» Գրիգորիսը: Մովսեսին ազգական էր Տաթևի Հովհաննես արքեպիսկոպոսը:

Մովսեսի մանկությունն անցել է Խոտանան գյուղում: Նորահաս պատանուն այնուհետեւ ձգեց մուտակա հռչականուն Տաթևը:

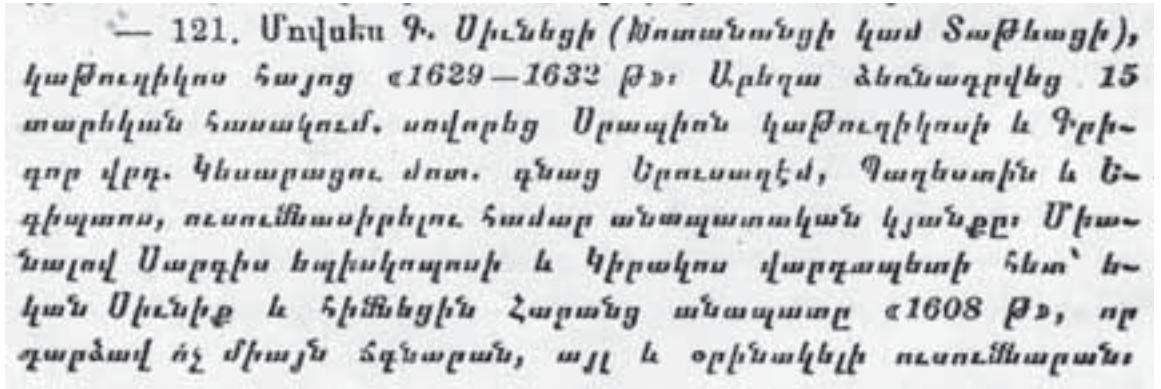
Ըստ Առաքել Դավրիժեցու՝ «**Դեռեւս 15 տարեկան էր՝ ավել կամ պակաս, նրան քահանայության աստիճան տվեցին եւ օրհնեցին կուսակրոն արեղա**» (Պատմություն, Երեւան 1988, էջ 225): Այդ ժամանակ էլ որպէս Տաթևի վանքի միաբան կոչվեց Մովսես Տաթևացի:

Այնուհետեւ մեկնել է Ամիդ, որտեղ աշակերտել է Սրապիոն վարդապետ Եղեսացուն:

Հայոց անձնանունների բառարան

ՀՐԱԶՅԱ ԱՃԱՌՅԱՆ: ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆ, 1946:

Սուրբ Մովսես Տաթևացի

Ըայ եկեղեցու կողմից կանոնացված վերջին սուրբն է, ով այդ պատվին է արժանացել իր բեղուն հոգևոր գործունեության ու մի շարք բարենորոգությունների համար, որովհետև դրանք իրագործվել են մեր եկեղեցու անկումային, կարելի է ասել, անլացած տարիներին: Այդ ժամանակվա միջնադարյան խավարում, հոգու լույսի ոչ մի առկայծում չէր նշմարվում, քանզի եկեղեցու բոլոր աթոռները,

լինել դա Կիլիկիայում, Աղթամարում, թե Երուսաղեմում, մնացել էին անմխիթար վիճակում:

Մովսես Տաթևացին ծնվել է 1578 թվին, Սյունյաց նահանգում, աշակերտել է Սրապիոն Եղեսացի մեծ վարդապետին: Արդեն տասնհինգ տարեկանից իր վարդապետի կողմից ձեռնադրվում է որպես կուսակրոն քահանա, իսկ նրա մահից հետո մեկնում է նախ Երուսաղեմ, ապա Եգիպտոս, ուսումնասիրելով տեղի կրոնավորների կյանքը, այնուհետև վերադառնալով հետ՝ դառնում է Երուսաղեմի միաբան, որտեղ հոգևոր ուսուցումից բացի, սովորում է նաեւ մոմ ճերմակեցնելու արհեստը, որը հետագայում պիտի խիստ օգտակար լինել իրեն:

Այնտեղից նա կարճ ժամանակով այցելում է Ստամբուլ եւ Գրիգոր Կեսարացի պատրիարքի կողմից ստանում վարդապետական աստիճան: Եվ շուտով նրա հետ էլ, 1610 թվին, դուրս է գալիս երկրորդ շրջագայության դեպի Երուսաղեմ, որտեղից նա մեծակ վերադառնում է հայրենիք եւ հաստատվում Տաթևի վանքում, ջանալով այնտեղ արթնացնել արդեն մարած վանական կյանքը: Այնուհետև, հայ ժողովրդի անհավատությանը խավարած սրտերը Քրիստոսի լույս հավատով լուսավորելու համար, քարոզչական արշավներ է կազմակերպում: Այդ նպատակի համար նախ հիմնում է դպրատներ, կարգում ուսուցիչներ, ապա Ներսես Մոկացի վարդապետի հետ իրեն նվիրում է վաղուց երազած քարոզչական գործունեությանը:

Շահ Աբասը, լսելով նրանց գործունեության մասին, հրամայում է ձերբակալել նրանց ու մահապատժի ենթարկել, բայց հետո, Աստծո նախախնամությամբ, որոշում է նրանց տուգանքի ենթարկել 300 թուման գումարով: Ու քանի որ չքավոր վարդապետները այդքանն էլ չէին կարող վճարել, նրանց արտոնվում է հանգանակության համար շրջագայության ելնել: Աստծո ողորմությամբ տուգանքի գումարը հավաքվեց, եւ նույնիսկ դրա մնացորդով ուրիշ արգելափակվածների եւս ազատման հնարավորություն տրվեց:

Բայց Մովսէսը չուզեց փակվել վանքի սահմանափակ շրջանա-
կում. շնա սկսեց շրջել հայ գավառներն ու գյուղերը, եկեղեցի-
ները բարեկարգել, դպրոցներ բանալ և քարոզել: Կարճ ժամա-
նակում նա դարձավ բոլորի սիրելին: Նրա համբավը տարածվեց
ամբողջ Հայաստանում և հեռավոր գաղթավայրերում ապաստա-
նած հայկական բեկորներն սկսեցին որոնել Սիւնիքի խիզախ և
հայրենասեր վարդապետին: Նա գրեթե շրջեց Հայաստանի մեծ
մասը. նա շրջում էր ոտքով, նրան հետևում էին նրա 15—20
առաջավոր աշակերտները, որոնք իրենց մեջքերին տանում էին
իրենց պարենը, անհրաժեշտ գրականությունը ևն: Այս հուզիչ
տեսարանը բորբոքում էր հավատացյալ ժողովրդի զգացումները
և խանդավառությունն առաջ բերում» (Էջմիածին», 1945, № 1,
էջ 24—29): Հարանց անապատի օրինակով հիմնվեցին մի խումբ
անապատներ: Մովսէսը շրջեց և քարոզեց մինչև Սպահան, ուր
1624 թվին, Շահաբասի առաջարկությամբ՝ դործարան բացավ և
պարսիկներին սովորեցրեց մոմ սպիտակացնելու արհեստը: Իրա-
վունք ստանալով թագավորից՝ ձեռնարկեց նորոգել Էջմիածինը,
պարիսպներով պատեց, վեհարան, հյուրանոց, շտեմարան, սեղա-
նատուն և միաբանների համար սենյակներ շինեց: Բացավ
դպրոց Յովհաննավանքում, և Էջմիածնի վանքը հարկից ազատեց:
Զիջելով ժողովուրդի խնդիրքին, ընդունեց կաթողիկոսական օ-
ժում, բայց կարճ ժամանակից վախճանվեց: Գերեզմանը գտնվում
է Երևանի Կոզեռնում, ուր իր դամբարանի վրա մահվան թվա-
կանը նշանակված է ՌՁԲ (=1633, ըստ Շահաղիզ, Հին Երևանը,
էջ 188): Ունի գրած մի գանձ և մի տաղ, նաև Թուղթ առ Ուր-
բանոս պապ (Տաշեան, Յուզ. 1120 ա), Թուղթ առ Վլատիշլաւ
է արքայ Լեհաց՝ 1632 թ. (հրատ. Կամենից, էջ 241—3): Տա-
թևից Էջմիածին է բերել տվել մի ընտիր Յայսմաւուրք (որ
Ստեփաննոս Օրբելեանը Սօից էր բերել) և շատերին հրամայել է
օրինակել (Ձեռ. Ազուլ. = Արքա. 1911, էջ 853):—Սամ. անեց.
շար. 178. Մ. մաշա. 336 բ. Յկ. կր. 34. Ջուզ: 140. Առաք-
պամ. 5, 165, 171—2, 177—185, 192, 198, 215, 217—220, 222,
224—243, 266—8, 272—3, 278—9, 282, 284, 286, 292—5,
306—10, 338—40, 495—6, Զքր. սարկ. Ա. լ, խզ, խղ, Բ. էջ 26,
Գ. 32, 34. Մարտ. ժմ. 96 ա. Դրնդ. 283—301. Ջամբռ 21. Ազ-
գապ. 2399—2422. Ջամչ. Գ. 564—637: Ընդարձակ կենսագրու-
թյունը գրեց Ակիսեան, Մովսէս Գ Տաթևացի, Վիեննա 1936:

Բառարաններ եւ հանրագիտարաններ

Սուրբ Մովսես Տաթևացի

Միաժամանակ ուրիշ նախանձախնդիր Աստծոն ծառաներ եւս ի հայտ եկան, որոնցից առավել արդյունավետ ու հռչակավոր էր Սաղմոսավանքի եպիսկոպոս Սարգիս Պարոնտերը, որը հասկացավ, որ առանց անապատական ճգնակենցաղ կյանքի անկարող է հոգով զորանալու եւ Աստծոն խոսքը անաղարտությամբ ասելու, առավել եւս քարոզելու, ու նորից մեկնելով Երուսաղեմ, այնտեղ հանդիպում է նույն նպատակի համար եկած տրապիզոնցի այրի քահանա Կիրակոս Պոնտացուն: Ձեռք բերելով կրոնավորական անապատական կյանքի անհրաժեշտ գիտելիքներ՝ նրանք միասին վերադառնում են Սյունիք: Այնտեղ որոշում են իրենց նպատակները իրագործել Տաթևի հին անապատում, որը կոչվում էր նաեւ Զարանց անապատ: 1608 թվին, նորոգելով ու բարեկարգելով այն, լծվում են այդ շնորհընկալ գործին, եւ շատ շուտով մեղվի նման այդտեղ են մղվում հոգու ծարավ անձինք, այդ թվում՝ Մովսես Տաթևացի ու Պողոս Մոկացի վարդապետները, որոնք եւ դարձան Սարգիսի եւ Կիրակոսի ընտիր օգնականները: Բայց սատանան նույնպես իր ծառաները ուներ, որոնց միջոցով աշխատում էր խափանել Աստծոն լուսի տարածումը Զայաստանում: Ինչքան էլ ցավալի թվա, բայց դրանք թվում էր այդ ժամանակվա հայոց Մելիքսեդեկ կաթողիկոսը, որը հալածանքի էր ենթարկում Աստծոն մկրտյալ վարդապետներին: Այդ նպատակով նա որոշում է Մովսես Տաթևացուց մեծ գումար շորթել, իբրեւ տուգանք: Նա էլ որպես պատասխան, ուղարկելով իր փիղոնը, գավազանը ու մի խալի, ասելով. «Մենք կլռենք ու կդադարենք խոսելուց, ու եթե այդ անելով մեղք գործած լինենք, դու պիտի պատասխան տաս Աստծոն առջեւ»: Կաթողիկոսը, անաչելով, թե վախեցնելով Աստծոն դատաստանից, նորից արտոնում է շարունակել քարոզությունները:

Շուտով Երեւանի կառավարիչ են նշանակում մի բարեմիտ պարսիկ իշխանավորի, որը, լսելով Մովսեսի համբավի մասին, կանչում է Երեւան եւ նրան հանձնում Ս. Անանիայի եկեղեցին: Աստծոն այդ լքված տունը շենացնելուց հետո անխոնջ վարդապետը այնտեղ նույնպես կրոնական միաբանություն է հիմնում:

1623 թվին Մելիքսեդեկ կաթողիկոսը, Մովսես վարդապետի ժողովրդակամությունը օգտագործելու նպատակով, նրան եպիսկոպոս է ձեռնադրում, որպեսզի միասին կատարեն մյուռոնօրհնությունը:

Շուտով այնքան է տարածվում Մովսես եպիսկոպոսի համբավը, որ ջուղայեցիները պատգամավոր են ուղարկում նրա մոտ եւ հրավիրում Իսպահան, որտեղ նա Աստծոն խոսքով ու Սուրբ հոգու

զորությամբ քարոզում, հորդորում եւ սրտապնդում էր իր ժողովրդին:

Վերադառնալով Երեւան՝ Ամիրզունա կուսակալի մոտ, հանդիպում է Շահ Աբասի ներկայացուցչին: Նրանց որպես նվեր է տալիս յոթական սպիտակ մոմեր, որոնք ինքն էր պատրաստել: Նրանք հիանալով մոմի անսովոր ճերմակությամբ, քանզի նույնիսկ պալատում չկար այդպիսի բան, որոշում են դրանք ուղարկել Շահ Աբասին: Նա, տեղեկանալով, թե ով է դրանց հեղինակը, հրամայում է Երեւանի կառավարչին, որ Մովսեսին Պարսկաստան ուղարկի մոմի սպիտակեցման գաղտնիքն իր պաշտոնյաներին սովորեցնելու համար:

Նա էլ մեծ գոհունակությամբ ու պատրաստակամությամբ կատարում է շահի հրամանը, ու երբ վերջինս իմանում է, որ իրենց քաղաքում 1627 թվականին, Զիսուսի ծննդյան տոնի պատարագը պետք է կատարի Մովսես եպիսկոպոսը, ցանկություն է հայտնում ներկա գտնվել այդ արարողությանը: Դրանից մեծ տպավորություն ստանալով՝ նա որոշում է Մովսեսին վարձատրել խոշոր գումարով ու կալվածքով: Բայց Նոր Ջուղայի Խոջա Նազարը միջամտելով շահից խնդրում է, որ Մովսեսին ավելի նպատակահարմար է նշանակել որպես Էջմիածնի տաճարի լուսարար, քանզի նա աշխարհիկ հարստության ու կալվածքների կարիք չունի եւ անպայման կիրաժարվի նման ընծայաբերությունից:

Շահը ուրախությամբ կատարում է այդ խնդրանքը, եւ 1627 թվականի հունիսի 25-ին, Մովսես եպիսկոպոսը, ստանալով իր նոր պաշտոնը, վերադառնում է Երեւան:

Այդ փոփոխությունը կատարվեց ճիշտ ժամանակին, որովհետեւ Ս. Էջմիածինը գտնվում էր չափազանց անմխիթար վիճակում: Եվ նա առաջին հերթին նորոգում է տաճարի գմբեթն ու տանիքը, հետո կառուցում է նոր խուցեր, սեղանատուն, հյուրատուն եւ այլն: Հաստատում է նաեւ վանական կենցաղավարություն, իսկ Զովհանավանքում բացել է տալիս դպրատուն, որտեղ կրթություն են ստանում ապագա վարդապետներն ու քահանաները:

Փաստորեն ինքը անպաշտոն կաթողիկոս էր, քանզի 90-ամյա Մելիքսեդեկի հայրապետը, զառամյալ ու անօգնական վիճակում, գտնվում էր Իսպահանում, իսկ նրա պաշտոնակիցները, ծանր տուրքերից ձանձրացած, այս ու այն կողմ էին փախել:

1628 թվին մեռնում է Շահ Աբասը: Մեծագին ընծաներով նրա հետնորդի մոտ մտնելով՝ հայորդի Խոջա Նազարը խնդրում է թեթևացնել Էջմիածնի տուրքերը եւ մի հրովարտակ տալ, որպեսզի Մովսես եպիսկոպոսը դառնա հայոց կաթողիկոս:

Ու վերջապես կատարվում է ժողովրդի այդ վաղեմի փափագը, եւ նա 1629 թվին օծվում է որպես հայոց կաթողիկոս: Բայց ավաղ, այդ բեղուն ծառայի տարիները արդեն հաշվված էին, քանզի դրանից ընդամենը երեք ու կես տարի հետո նա վախճանվում է:

Թաղում են նրան Երեւանում 1632 թվականի մայիս ամսին:

Եվ հայոց եկեղեցին սուրբ պատարագի ժամանակ, մեծամեծ սրբերի ու նահատակների հետ մեկտեղ, հիշում է նրա խնկելի անունը եւս:

«Վարք սրբոց», Երեւան, 1998թ.

Զաքարիա Էջմիածնեցի

↑ Իրոջ շնորհիվ սկսեցի ու նրա ողորմածությամբ ավարտեցի Հայկազյան տոմարի ՌՅԴ /1625/ թվականին Արարատյան երկրում, որ Արարատան է, Երեւան մայրաքաղաքում, Սուրբ Անանիա առաքյալի վանքում, սուրբ ուխտիս հեգահոգի եւ տիեզերալույս մեծ վարդապետ տեր Մովսես քաջ ռաբունապետի առաջնորդության ժամանակ: Սա Սյունյաց երկրից էր, Աջանանի գավառից, բնիկ ու հայրենական խոտանան գյուղից՝ սնված ու վարժված արթուն եւ զվարթուն տեր Գրիգոր եղեսացի էջմիածնի կաթողիկոսի մոտ, որովհետեւ քսան տարի շարունակ մնացել էր այնտեղ եւ հասել ուսման գագաթին: Ապա առնելով վարդապետական իշխանություն՝ եկավ լուսավորեց մեր աշխարհը, որ արհամարհված էր պարսիկներից եւ ցիրուցան եղած Արաղի երկրում, մեկը՝ Սպահանում, մեկը՝ Քաշանում ու Պարսից այլ երկրներում: Եվ սա իր ծերության ժամանակ ձերբազատվեց մարմնի տկարությունից, գնաց Պարսկաստան՝ քարոզելու քրիստոնյաներին: Եվ շտկեց եկեղեցու բովանդակ կարգն

ու սահմանադրությունը: Եվ այնտեղ հովիվ ու վարդապետ նստեցրեց իր պատվական աշակերտներից մեկին՝ տեր Խաչատուր Կեսարացուն: Եվ ինքը վերադարձավ մեր երկիր Երեւան, Անանիա առաքյալի սուրբ ուխտ:

Ո՛վ եղբայրներ, այս հոգելից ու ճշմարիտ ուսուցիչ տեր Մովսես ռաբունապետը բազում մանուկներ առաջնորդեց փառքի մեջ: Եվ սրան աշակերտեցին Ռատակես վարդապետը, տեր Իսրայելը, որ փոխադրվեց Քրիստոսի մոտ, տեր Խաչատուր վարդապետը, տեր Փիլիպոս վարդապետը, ծերունիներ՝ իմ քեռին՝ Կարապետ եպիսկոպոսը, տեր Մինասը՝ գիրս ընդօրինակողը, տեր Հովսեփը, տեր Փիլիպոսը, տեր Պողոսը եւ մենք՝ մանկահասակ աշակերտներս, որ ուսում ենք ստացել սրա ոտքերի մոտ՝ տեր Հովհաննեսը, ես՝ նվաստ Զաքարիա էջմիածնեցիս, տեր Խաչատուրը, տեր Հակոբը, Առաքելը, որ խիստ տկար է մարմնով: Տեր Աստված թող օրհնի մեզ, Եսայի սարկավազը, Զաքարիա լուսարարը եւ ջահընկալ մանուկները՝ Ղուկասն ու Ղազարը, խոհարար Կարապետը եւ սուրբ ուխտի մյուս միաբանները, որ կանք տեր Մովսես սուրբ վարդապետի ոտքերի մոտ: Խնդրում ենք ամենաառատ Արարչից, որ պահել է ու պահի մեզ ի հաճոյս իր աստվածային կամքի: Ամեն: **(Տե՛ս Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ /1621-1640 թթ. / հր. Բ, Կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոպ Հովհաննիսյան, Եր., 1978, էջ 175-176):**

Գրիչ՝ Եսայի սարկավազ, վայր՝ Երեւան

§ «...» Արդ, այս սուրբ տառը գրվեց դառն ու նեղ ժամանակ, երբ փայլում էր քաջ ուսուցիչը՝ մեր տեր Մովսես վարդապետը, Սիսակի /Սյունյաց-Հ. Բ. / աշխարհից, Աճանան երկրից, խոտանան գյուղից, Եվստաթի Աթոռից, որ այժմ կոչվում է Տաթեւ, որ լուսավորում է Հայկազյան ազգիս: Եվ ժողովելով կրոնավորական դասեր՝ նորոգեց վանքերն ու անապատները, կրկին հաստատելով պայծառացրեց: Եվ ապա բազում աշակերտներով գնաց Արարատյան գավառ, ուր տիրում էր ազգությանը պարսիկ մի իշխան՝ Ամիրգունա անունով՝ քաջ եւ արի, պատերազմի մեջ հմուտ, այնպես, որ թուրքերը

սարսափում էին նրա ահից, ու նրա նմանը չկար: Թեպետ կրոնով այլահավատ էր, սակայն բարեպաշտ ու երկյուղած, նաեւ՝ քրիստոնեասեր: Այնպես որ հանդիպելով այս սուրբին եւ խիստ հոժարությամբ ընդունելով, բազում սիրալիրություն ցույց տվեց նրան, եւ նրան մի տեղ տվեց, որ կոչվում է Անանիա առաքյալ՝ գեղեցիկ ու վայելուչ մի վայր այգեստաններում: Եվ այնտեղ գնալով այս վարդապետը նորոգեց այն, բազում աշակերտներ, կրոնավորներ ու միայնակյացներ ժողովեց, կարգեց դպրոցներ, հաստատեց այլ բազում կարգեր ու պաշտամունքներ:

«...» Արդ, հասնենք խոսքիս ավարտին. գիրքս գրվեց Եսայի սարկավազի ձեռքով, Արարատյան երկրում, Կոտայք գավառում, Երեւան մայրաքաղաքում, Անանիա կոչվող սուրբ ուխտիս մեջ, քաջ ուսուցիչ Մովսեսի ոտքերի մոտ, որի ծառան եւ ողորմելի աշակերտներից մեկն իսկ եմ, Սիսակի /Սյունյաց/ աշխարհից, Գուրհամու երկրից, Կարճավան գյուղից «...»:

(Տես Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ, էջ 177-179): ■

Գրիչ՝ Սյրեփանոս քահանա Վայր՝ Էջմիածին

ժամանակ՝ 1655թ.
«... » Սակայն արդ, զանց չառնենք մնացյալն, այլ այժմ համառոտաբար վրայից անցնենք, համաձայն նախօրոք գրվածի:
Որովհետեւ գերագահ այս Աթոռի նորոգման ձեռնարկության սկիզբն ու պատճառը մեր երանելի հայր

ու եկեղեցու պայծառ ջահ, հայոց սրբազան հայրապետ մեծն Մովսեսը եղավ, ով հետագայում Աստծուց առաջնորդված՝ սիրելով այս սուրբ Աթոռը, բազմաչափար աշխատությամբ, անտանելի չարչարանքով, բացառապես ջանալով Չոզով՝ սկիզբը դրեց այդ գործի: Նախ շուրջ բոլորը մաքրեց դիզված աղբից, որի մեջ թաղված էր /վանքը/, ու ջրով ողողելով հարթահատակ, ողորկ գետին պատրաստեց եւ հետո պարսպեց, ինչը գլուխ բերեց հաջողությամբ, հընթացս որի նաեւ երեք կողմերից շինություններ կառուցեց, Սուրբ Գրիգորի տաճարը մաքրեց թռչունների զզվելի ծերտերից, իբրեւ ավերակ վայրերի անզարդություն, ինչպես ժամանակին մարգարեն Բաբելոնն էր ակնարկում ասելով՝ «Յուշկապարիկներն են բնակվելու նրա մեջ, ոգնիներն են ձագ հանելու նրա ապարանքներում» /Եսայի ԺԳ 21/՝ դադարեցնելով նրանց ճշվողունը, որ խլացնում են մարդկանց ականջները, ու շինեց վանդակապատ պատուհաններ, վերստին սալապատեց նրա հատակը, ավելի եւս առաջ գնալով, քանդեց նրա գմբեթը, որ հիմքից խախտված էր, եւ ավելի բարձրը կանգնեցրեց, որի ավարտին ինքը փոխադրվեց իր անձկալի Քրիստոսի մոտ՝ հայրապետության Աթոռի վրա մնալով չորս տարի եւ նույնքան ամիս: Սա երեք անգամ գնաց Պարսից թագավորի մոտ ու նրա

առջեւ շնորհի արժանացավ, որով եւ Աթոռն ազատեց խստագույն հարկերի ծանրությունից, որ անարդար առաջնորդների պատճառով երկաթյա շղթայի նման դրված էր նրա վրա: Սա Սյունյաց երկրից էր, Աճանան գավառից, Խոտանան գյուղից: Սա լինելով պարզ բարոյականությամբ, ազատ մտածողությամբ, վայելչացած գեղեցիկ, փառազարդ դեմքով, միջահասակ, ներքին եւ արտաքին մարդով շնորհաշուք ճոխությամբ արտափայլալ/ հմմտ. Բ Կորնթ. Դ 16, Եփես. Գ 16/, որ նման էր պարթեւազին սուրբ Սահակին՝ համաձայն ամեն տեսակ բարեունակ տեսության՝ ճոխացած բնական եւ իմացական զովաբանությամբ: Եվ այսպես ցանկալի լինելով աշխարհին ու փափագելի՝ բոլորին, վաթսուն տարեկան հասակում փոխադրվում է դեպ անմահական կյանք: Եվ նրա պատվական մարմինն ամփոփվեց մի փոքրիկ բլրի վրա, որ նախում է Չրագղան գետի կողմն, իր սեփական կացարանի հարավային կողմում, ուր Աճանիա առաքյալի շիրիմն է, որ, հիրավի, կրոնավորների մեծաստան է՝ շրջափակված իր աշխատության արդյունքը [հանդիսացող] պարսպով<... >:

1. տե՛ս Չայերեն ձեռագրերի ԺԷ դարի հիշատակարաններ /1641- 1660 թթ. /, հտ. Գ, կազմեց՝ Վազգեն Չակոբյան, եր., 1984, էջ 648: ■

Խաչապուր Կեսարացի

Տ արք եռանձնյա տիրությանը եւ միազո բնությանը Չոր եւ Որդվո եւ Սուրբ Չոզուն, որ կարողություն տվեցին տառապալ անձանցս հասնելու գրքիս ավարտին: Միաժամանակ սուրբ եւ ամենաերջանիկ աստվածային մարդու՝ Տեր Մովսես կաթողիկոսի վարքը նույնպես համառոտ ցանկանում ենք հայտնել:

Նա Սյունյաց երկրից էր: Սանկությունից սրբասեր եւ աղոթարար եւ պահեցող, հեզ եւ հանդարտ բարությամբ: Եվ մտերմացավ մեծ կաթողիկոս Սրապիոնի հետ. երկուսով աշխատեցին Աստվածաշնչի ընթերցման վրա: Կաթողիկոսի մահվանից հետո իշխանություն եւ զավագան վերցրեց Գրիգոր վարդապետ Կեսարացուց: Եվ իրեն շնորհված Աստծո հորդառատ վարդապետությամբ եւ բարի քաղաքավարությամբ լուսավորեց Չայկազյան ազգիս եւ բազում ուղղություններով գործունեություն ծավալեց:

Նախ՝ իր նախորդների թուլության պատճառով խանգարված եկեղեցական եղծված կարգերը վերստին ուղղեց:

Երկրորդ՝ բազմաթիվ տեղերում եղած անապատներում խարանազգաց ճգնավորներ կարգեց, տղամարդկանց առանձին եւ՝ կանանց: Այնտեղ հավաքվեցին՝ մի տեղ քսան եւ երեսուն, մի տեղ վաթսուն եւ յոթանասուն հոգի եւ անդադար աղոթում էին: Եվ ինքն էլ որպես հասարակության հայր ամենքի նկատմամբ խնամք էր տանում, լրացնելով նաեւ նրանց մարմնավոր կարիքները:

Երրորդ՝ ամենուրեք՝ շեներում եւ ավաններում, անթիվ եկեղեցիներ շինեց եւ քահանաներ կարգեց, որով քրիստոնեական հավատը ծաղկեց-պայծառացավ:

Չորրորդ՝ Սուրբ Էջմիածինը նորովի նորոգելով՝ զարդարեց եւ անթվելի ծախսերով պայծառացրեց, որ տեսնողին հիացնում էր:

Չինգերորդ՝ ստանձնեց կաթողիկոսությունը եւ դիմեց պարսից արքային եւ անտանելի հարկը, որ նախորդ կաթողիկոսների մեղքով դրված էր Սուրբ Էջմիածնի վրա, բազում ջանքեր ներդնելով վերացրեց եւ հարկապահանջությունից ազատեց:

Վեցերորդ՝ ամեն տեղ դասատուներ եւ դպրոցներ կարգեց եւ լուսավորեց հայոց ազգին եւ նախորդ ցանկանում էր տպագրություն ստեղծել, որպեսզի գրքերի առատության պայմաններում ավելի դյուրին սովորեցնեին, սակայն չհասցրեց, քանի որ այս կյանքից հեռացավ...

Մնաց կաթողիկոս չորս տարի եւ չորս ամիս, եւ նրա հիշատակը օրհնությամբ լինի... » (գրաբարից, «Չայ գիրքը 1512-1800 թվականներին», եր., 1988թ., էջ 22ա): ■

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 18

Սեֆյան Շահ Աբբաս Ա-ի 1627թ. հրովարտակը Մովսես վարդապետ Խոտանանցուն Էջմիածնի լուսարարապետ նշանակելու մասին

Թղթապանակ 1ա, վավերագիր N47, բնագիր, մեծ. 56x18 սմ, գիր՝ շիքասթե

Նա է: Իշխանությունն աստծունն է:

Շահ Աբբաս Ա-ի կնիքը

Շահ Աբաս 1-ին

2 րքայական հրաման եղավ այն մասին, որ զեկուցվեց, թե քրիստոնյա (Մովսես) վարդապետը Ուչքիլիսայում քրիստոնեական օրենքի համաձայն զբաղված է այդ (վանքի) բարգավաճման եւ բարեկարգման գործով եւ կատարում է լուսարարության եւ հարակից այլ գործեր: Այս մասին նա սրբազան հրամանագիր խնդրեց, ուստի որոշեցինք, որ ոչ մի մարդ արարած, լինեն դրանք հարգարժան հաքիմներից, թե ուրիշներից, երբեք արգելք չհարուցեն եւ նեղություն չպատճառեն եւ ուշադիր լինեն նրա նկատմամբ:

Թող այս ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն եւ, երբ հրովարտակս սրբազան կնիքով կնքվի, հավատան նրան:

Գրվեց 1036 թվականի ջումադի առաջին ամսին (1627թ. հունվար 18-փետրվար 16):

Մյուս էջում կան հետեւյալ մակագրությունները.

ա) Համաձայն բարձրապատան նորին մեծության գրագիր, Խասսեյե-շարիֆեի քարտուղար (մաջլիսնվիս) Միրզա Մուհամմադի գրության:

Չորս հաստատման կնիքներ

բ) Նա է: Համաձայն գերագույն հրամանի, թող հրամանագիր գրի առնեն:

գ) Նա է: Թող ստորագրեն:

Շահ Սաֆի

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 19

Սեֆյան Շահ Սաֆիի 1629թ. հրովարտակը Էջմիածինը տարեկան 100 թուման փիշքաշի պարտավորությունից ազատելու մասին:

Թղթապանակ 1ա. վավերագիր N49, պատճեն, մեծ. 52x20. 5 սմ, գիր՝ շիքասթե

Դրախտաբնակ եւ բարձրագահ Սեֆյան շահ Սաֆիի կնիքի տեղը, - թող աստված նրա հոգին լուսավորի:

*Իմ թագավոր հայրը, - թող աստված նրա հոգին լուսավորի:

Աշխարհասաստ հրամանագիրս հրապարակվեց հետեւյալի մասին.

Ձեկուցվեց, որ քրիստոնյա Մելքիսեթ (1) կաթողիկոսը դրախտաբնակ արքայի* օրոք ապօրինի կերպով Ուչքիլիսայի կաթողիկոսն է դարձել եւ անթույլատրելի գործեր է թույլ տվել: Դրա համար էլ նրան ձերբակալել են ու բարձրագույն դուռն են բերել եւ,

թագավորական պատժից խուսափելու համար, նա հանձն է առել ամեն տարի 100 թավրիզի թուման որպես փիշքաշ վճարել եւ շարունակել զբաղվել կաթողիկոսական գործերով: Իսկ այդ գումարը դիվանի պաշտոնյաները հատկացրել են հաղթական զինվորներին որպես ռոճիկի թանխահ:

Օրերս ընտրյալ քրիստոնյա Խոջա Նազարը զեկուցեց, որ վերոհիշյալ կաթողիկոսը փախել է Ռումի (Թուրքիա) կողմերը եւ առանց հրամանագրի ոչ ոք այդ տեղի հայերի կաթողիկոսությունը հանձն չի առնում: Նկատի ունենալով այն, որ Ուչքիլիսայի կաթողիկոսների փիշքաշը երբեք ընդունված չի եղել եւ որոշ մարդիք Մելքիսեթ կաթողիկոսի հանդեպ ունեցած թշնամության պատճառով են այդ գումարը նրա վզին դրել, իսկ այդ գումարի գանձումը պատճառ է դառնում ռայաթների ցրվելուն, միաժամանակ նա խնդրեց, որ այդ գումարը նորին մեծության կողմից

զեղչվի եւ ներվի:

Ընդառաջելով նրա խնդրանքին՝ օձի տարվա սկզբից հիշյալ փիշքաշը զեղչված եւ ներված հայտարարեցինք: Մեծապատիվ մուսթովֆիները, Մելքիսեթ կաթողիկոսի փիշքաշ արած 100 թումանը, որ հետո նրանք հատկացրել էին հաղթական զինվորներին որպէս համեսալեւ, թող հիշյալ տարվա սկզբից իրենց մատյաններից դուրս բերեն եւ համեսալեղարներին ուրիշ բանով փոխարինեն:

Այդ նույն տարվա սկզբից Ուչքիլիսայի կաթողիկոսությունը նվիրեցինք Մովսես վարդապետին, որին տեղի հայրերը ընդունել են եւ իրենց համաձայնությունն են հայտնել: Չուխուր-Սաադի հայ համայնքը, կրոնավորները, քահանաներն ու մյուս հոգեւորականները վերոհիշյալին թող ճանաչեն որպէս իրենց կաթողիկոսը եւ նրա խոսքից չշեղվեն:

Ովքեր որ նախկին կաթողիկոսի փիշքաշի գումարների դիմաց հանձնարարություններ ունեն, այդ պատճառով կաթողիկոս Մովսես վարդապետին ներություն չպատճառեն եւ նրա կողմից գանգատների տեղիք չտան: Թող նրանք, սկսած օձի տարվա սկզբից, իրենց համեսալեի փոխարենը դիվանի մարդկանցից պահանջեն: Տեղի բեկլարբեկը պարտավոր է հետեւել, որպէսզի որեւէ մեկը չփորձի ապօրինի կերպով հիշյալ կաթողիկոսին անհանգստություն պատճառել, եւ թող ամեն դեպքում օգնի ու օժանդակի նրան:

Թող այս ընդունեն որպէս խիստ կարգադրություն եւ, երբ հրովարտակը արեգակնային սրբազան կնիքով կնքվի, հավատան նրան:

Գրվեց 1038 թվականի զիհաջա ամսին (1629թ. հուլիս 22-օգոստոս 20):

Մյուս էջում հաջորդաբար կատարված են հետեւյալ մակագրությունները.

- ա) *Յամաձայն բարձրագույն հրամանի եւ մեծ մուսթովֆիների սեւագրության: Թուղրա: Իմաստունների վեհագույնի կնիքի տեղը:*
- բ) *Յաստատվեց սրբազնագույն կնիքով: Կնիքի տեղը:*
- գ) *Յաստատվեց արքայական կնիքով: Կնիքի տեղը:*
- դ) *Տեղեկացա սույն թվին: Կնիքի տեղը:*
- ե) *Աչքի անցկացվեց: Նազիրի կնիքի տեղը:*
- զ) *Ավարեջե գրվեց: Մուսթովֆի-ույ մամալիքի կնիքի տեղը:*
- է) *Սարխաթի դավթարում արձանագրվեց:*
- ը) *Դաֆթարդարիի դարուղայի կնիքի տեղը:*
- թ) *Գրի առնվեց: Սահիր-թովջիի կնիքի տեղը:*
- ժ) *Նա է: Սա բարձրագույն եւ սրբազնագույն իսկականի հետ ձիշտ է: Գրեց՝ կնիք*
- ժա) *Սա սրբազնագույն իսկականին համապատասխան է: Գրեց՝ երկու կնիքներ:*

Ծանոթագրություններ

Վավերագիր 18

Չրովարտակը պահպանվել է բնագրով, նորոգված եւ փակցված է սպիտակ կտավի վրա: Նորոգությունը կատարված է ոչ ուշ, քան ժՈ դարը: Իսկ կտավի վրա Սիմեոն կաթողիկոսի օրոք կատարված են հետեւյալ մակագրությունները.

- 1. «Ե. Մովսէս կաթողիկոսի լուսարարութեան ռադամն է, զոր մեծ Նահաբասն է տուեալ ի թուին տաճկաց ՌԼԶ»:

- 2. «Նահի ամրն է չրաղչութեան»:

- 3. «Անօգուտ»:

Վերջին մակագրությամբ Ս. Երեւանցին ցանկացել է նշել, որ սույն հրովարտակը էջմիածնի վանքի կալվածատիրության եւ մուսթովֆիների հաստատման եւ ապացուցման համար որեւէ արժեք չի ներկայացնում:

Առաջին մակագրությունը, որով տրված է հրովարտակի համառոտ անոտացիան, քիչ այլ խմբագրությամբ գտնում ենք նաեւ «Ջամբռ»-ում (էջ 211):

Դարանաղցին եւ Դավրիժեցին միաբերան վկայում են, որ Մովսես վարդապետ Խոտանանցին մոմ սպիտակեցնելու արհեստի շնորհիվ կարողացել է ձեռք բերել Շահ Աբբասի համակրանքը, եւ Խոջա Նազարի միջնորդությամբ շահը նրան է շնորհել էջմիածնի վանքի լուսարարության պաշտոնը (Դարանաղցի, էջ 292-295, Դավրիժեցի, էջ 233-234):

Դարանաղցին մեջ է բերում նաեւ սույն հրովարտակի «թարգմանությունը», աղավաղելով բնագիրը եւ չափազանցնելով Մովսես վարդապետին շնորհված իրավունքները: Յամոզվելու համար, թե որքան պետք է զգույշ լինել նման «թարգմանությունները» կամ «պատճենները» որպէս հավաստի վավերագիր եւ ստույգ սկզբնաղբյուր ընդունելուց, բավական է համեմատել սույն հրովարտակի հրատարակվող բնագիրը Դարանաղցու ժամանակագրության հետեւյալ հատվածի հետ.

«Յայնժամ ետուր նմա հրովարտակս, - գրում է Դարանաղցին, - կնքեալ մատանեան եւ հրամանս եւ պատուէրս սաստկագինս եթէ՝ ոչ ընդունողացն զիրամանս իմ այսպիսի պատժոց արժան կառնեն: Եւ պատճեն հրովարտակին էր այս՝ եթէ «ես Շահ Յապագս ետու գիր հրամանաց Մուսայ խալիֆին, որ երթայ նստի իմով հրամանաւ յՈւչքիլիսայն: Եթէ՝ անդ ով ոք իցեն, ի մեծաց կամ ի փոքունց, մի իշխեսցեն հրամանաց դորա կալ հակառակ կամ տալ պատասխանի, այլ զինչ եւ կամեսցի արասցէ ըստ կրօնից օրինաց իւրեանց, եւ որքան կարասցէ՝ զխախտեալ եկեղեցիսն վերստին նորոգեսցէ եւ նոր եկեղեցի այլ հիմնարկեսցէ եւ շինեսցէ՝ որքան կարասցէ, եւ մի յազգաց մերոց կամ ի պարսկականացն հակառակ կայցեն, եւ խափանել ջանայցեն, որպէս զազգն թուրքաց. եւ թէ ոչ որ յանդգնութիւն արասցեն եւ հակառակեսցին հրամանաց իմոց եւ ոչ կամեսցին լսել ինձ օն եւ օն արասցէ Տէր եւ օն եւ օն յաւելցի, եթէ զայնպիսիս ոչ բնաջիհնջ եւ ազգաջիհնջ ոչ առնիցեն եւ կորուսանիցեն գլիշատակս նոցա յերկրէ» (էջ 294-295):

Վավերագիր 19

Սեֆյան Շահ Սաֆիի առաջին հրովարտակներից է: Շահ Սաֆին գահ բարձրացավ Շահ Աբբասի մահից 10 օր հետո 1629թ. հունվարի 29-ին (ՁԹԱԱ, էջ 7):

Այս հրովարտակի բնագիրը անհետացել է հավանաբար ժԷ դարում: Պատճենը հանված է նույն դարի 30-40-ական թվականներին. հաստատման կնիքներից մեկի վրա կարդացվում է հիջրեթի 1047 թվականը (1637-1638թթ.): Սիմեոն Երեւանցին նույն այս հրովարտակի մասին գրում է.

«Շահ Սեֆու ռադամի սաւատն է, բայց հաստատուն կնքով, յորում Շահ-Աէֆին զհարիւր թուման մուխաթէն բառնայ ի սուրբ Աթոռոյս ըստ արգայի Մովսես»

ԹՈՒՆԻՔ ԿՈՆՍՏԱՆՍՆԱԿԱՆ ԿԱՌԱՐԱԿՈՒՄԻ ԽՈՒ ՎԱՍՏԵՐԱԳՐԵ ԹԱԳԱՅԻՄ

կաթուղիկոսին, որ էր հաստատեցեալ ի մեծ Շահ-Ապասէն, ի ժամանակա Մելքիսէթ կաթուղիկոսին: Որ գրի ի տաճկաց ՌԼԸ թուին» («Ջամբռ», էջ 211, հմմտ. էջ 104 եւ 130):

Այլ կապակցությամբ նորից նշում է, որ այդ հրովարտակի բնագիրը չի գտել. «Բայց ռաղամն այս ոչ տեսաք մեք՝ այլ գտուրաքն», - գրում է նա (էջ 130):

Վավերագրի մյուս էջի հայերեն համառոտ անոտացիաները եւս կատարված են Ս. Երեւանցուց առաջ: Վերջինս միայն նշել է վավերագրի համարը՝ 2 (6): Այդ անոտացիաները երկուսն են.

1. «Ձ. Շահի հուքմի սաստն ա, որ Մովսէս կաթողիկոսն ճ (100) թուման վեր էկալ էջմիածնա»:
2. «Չարիւր թուման մոխաթայէն, զոր Շահաբասն առաջին եղեալ է ի վերայ Մելքիսէթ կաթողիկոսին Մովսէս կաթողիկոսն արգ է արարեալ Շահսէֆուն եւ զայս ռաղամն առեալ, որ այլ մի ես տացէ սուրբ Աթոռս զճ (100) թուման: Ի թուին տաճկաց ՌԼԸ»:

Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության» Ի գլխում համառոտակի նկարագրված են սույն հրովարտակում հիշված դէպքերը, առանց սակայն որոշակի ժամանակագրության: Ըստ Դավրիժեցու Խոջա Նազարի հրավերով Սպահան է գնում նաեւ Մովսէս վարդապետ Խոտանանցին, որ այդ ժամանակ էջմիածնի լուսարարապետն էր (վավ. 18) եւ «միջնորդութեամբ խօջայ Նազարիս բազում գանձս ծախեալ եւ յոգնակի աշխատութիւնս կրեալ, հազիւ թէ կարացին բառնալ գհարիւր թուման մուղաղայն, որ ծանր բեռն անկաւ ի վերայ կաթուղիկոսարանին, զի Շահսէֆին հրամայեաց եւ գիր ետ թէ՝ անցայ ի հարիւր թուման մուղաղայէն» (էջ 239):

Այնուհետեւ Դավրիժեցին նշում է, որ այս հրամանը ստանալուց հետո հայերը խնդրում են նաեւ էջմիածնի կաթողիկոս նշանակել Մովսէս վարդապետին եւ այդ մասին եւս ստանում են հատուկ հրովարտակ: Սակայն, ինչպէս տեսնում ենք, նույն այս հրովարտակով նորընծա շահը, ազատելով վանքին հարյուր թուման միանվագ փիշքաշի պարտավորությունից, միաժամանակ Մովսէս վարդապետին նշանակում է էջմիածնի կաթողիկոս:

Չրովարտակի այդ հատվածից այն տպավորությունն է ստացվում, որ նախօրոք արդեն հայերը նրան ընտրել էին որպէս իրենց գերագույն հոգեւոր պետ՝ կաթողիկոս եւ հետո միայն շահն իր հրովարտակով հաստատում է նրան այդ պաշտոնում: Մինչդեռ Դավրիժեցին այդ մասին գրում է, թէ երբ «շահն ետ գիրաման եւ թուղթ կաթուղիկոսութեան Մովսէս վարդապետին, ապա ամենայն ազգն Չայոց, որք յարեւելս եւ յարեւմուտս կային՝ միաբանեցան թղթով եւ բանիւ եւ արարին զՄովսէս վարդապետն կաթուղիկոս, եւ հաստատեցին ի սուրբ Աթոռն էջմիածին» (էջ 239):

Ինչպէս վերը շեշտեցինք, Դավրիժեցին այս դէպքերը նկարագրելիս որոշակի թվականներ չի նշում, մինչդեռ այս եւ N 12 վավերագրերի շնորհիվ հնարավոր է լինում պարզել, որ էջմիածնի վանքի հարյուր թուման «փիշքաշը» կամ «մուղաղան» հաստատվել է 1617 թ. մայիսին եւ վերացել 1629 թ. օգոստոսին:

Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտակները Երեւան, 1959թ.

Մովսէս Գ կաթողիկոսի Նամակը Ուրբանոս Ը պապին⁽¹⁾

Օ կեղեցու վերատեսուչ եւ ընդհանուրի դիտապետ հո/վիվ...հաջո/րդ...եւ փոխանորդ հավատի անխախտելի վեմ սուրբ Պետրոսի, Տիեզերական ...հայրապետ եւ պարծանք բոլոր քրիստոնյաների, Հռոմ քաղաքի Տիեզերական պապ եւ պատրիարք, տեր Ուրբանոս Ութերորդ, ընտրեալ եւ սուրբ քահանա/այապետ: Եվ ես ծա/ռա Քրիստոսի Մովսէս կաթողիկոս Ամենայն Չայոց, տեղապահ եւ սպասավոր...Թաղեոս առաքյալի (եւ Գրիգոր) ... Լուսավորչի էջմիածնի աստվածաբնակ եւ երկնաման այս սուրբ տաճարի, եկեղեցու բոլոր հավատացյալների հետ միասին հեռվից իբրեւ մոտիկից գետնամած ծնրադրումով խոնարհվելով երկրպագում ենք առաքյալների գլխի՝ սուրբ Պետրոսի եւ (Պողոսի) աստվածադիր նշխարներին առաքելական սուրբ Աթոռի մեջ: Այլեւ Չիսուսավանդ ողջույն եւ սուրբ համբույր ենք (մատուցում) ...մեծությամդ իբրեւ պաշտոնակցի ու գործակից հոգեւոր հոր եւ եղբոր...քո հաջորդներին խոնարհությամբ...սիրո ողջույն ենք մատուցում: (Խնդրում ենք՞) ամենախնամ Չայր Աստուծոց եւ մեր Փրկչից՝ Չիսուս Քրիստոսից եւ կե/նարար/ Սուրբ Հոգուց, որպէսզի ձեզ շնորհի խաղաղությամբ եւ առողջությամբ վարելու հոգեւոր իշխանությունն ի շինություն (եկեղեցու եւ) ի փառս, ի գովություն իր անվան եւ ի պարծանս բոլոր քրիստոնյաների. ամեն...:

Ողջույնիս (այս խոսքով) թող հայտնի լինի քո սրբությանը, սուրբ Պապ եւ պատրիարք... բազմապատիկ վշտերի ու նեղության մեջ գտնվելով ազգս Չայոց՝ այլահավատ ազգերի մեջ...ովքեր առյուծների նման հոռոտում են մեր կյանքը, Չայոց աշխարհիս ավերման, ալեկոծության/ն.../ եւ անտերության պատճառով: Մանավանդ թագավորների եւ իշխանների անհավատության եւ անաստվածության (պատճառով) ...ովքեր արեւելյան նահանգներում խոցված ու վիրավորված են մարդակեր գազաններից՝ զրկվելով ու մերկանալով հայրենիքից, բնակարաններից, տներից, ապարանքներից, այգիներից, բուրաստաններից, ազգականներից, ընտանիքներից, սիրելիներից եւ բարեկամներից...եւ հյուսիսի օտար կողմեր գնացածները, ոմանք Պարսկաստանի խորքերը... ոմանք շրջվելով դեպի արեւելք, իսկ ոմանք՝ դեպի

արեւմուտք (...) ...դեպ Պոնտոս, Կոստանդնուպոլիս, Կիպրոս, նաեւ՝ ստորինների Միջագետք հանուն քրիստոնեական հավատի... հասնելով իբրեւ օտարական, պանդուխտ եւ ստրուկ մեր մեղքերի, հանցանքների պատճառով՝ ներկայումս լինելով այնպես, ինչպես ժամանակին տեսնվում էր Իսրայելացիների մեջ: Սակայն ողորմած Աստված բավարարվելով եւ բավական համարելով միայն տարագիր լինելը եւ մնացյալը... հատուցելով... շնորհեց, եւ գութ ու գթություն դրեց թագավորների, իշխանների ու տեղակալների, այլազգի ... հրամանատարների սրտերում, ըստ մարգարեի, որ ասում է. «Գութ տուր նրանց գերեվարողներին, գթա նրանց» (2): Եվ մինչեւ օրս գտնվում են ի ներքո նրանց տերության՝ Աստծո խնամքի ներքո պահելով իրենց հավատը եւ քրիստոնեությունը: Քանզի Միածին Բանը չանտեսեց աշխատանքը, արյունն ու քրտինքը իր ծառայի եւ մեծ նահա/տակի/ ու Հայոց Լուսավորչի, որ այս նահանգի բոլոր դաշտերն ու վայրերն իր արյամբ ոռոգեց... տասներեք տարի անտանելի չարչարանքներով բնակվելով թունավորների մեջ, ինչպես որ հայտնի է անբավ իմաստությամբ...: Իսկ մեր ազգի շատերից քչերը մագապուրծ մտան Ձեր /իշխանության եւ արքայիդ (3) տեսչության հովանու ներքո Լեհաստանի Կլիմ, Լվով եւ Կամենից քաղաքներում եւ այլ տ/եղերում.../ իբրեւ ավանդ զգուշաբար դադարելով պատվական վայրերի պատիվ վայելեցին իշխաններից եւ քո սուրբ խնամքից մինչեւ այսօր:

Եվ մենք լսելով նրանց ապահովության ու շնորհի մասին... գոհանում ենք բարերար ու մարդասեր Աստծուց, եւ փառք, աղոթք եւ երկրպագություն ենք մատուցում նրան Ձեր թագավորության համար ու միշտ խնդրանք ենք առաքում առ Աստված, որ ամեն ժամ.../ պատրաստ ե՞ք / հոգ տանել մեզ վրա: Նաեւ համբերատար լինելով, ու, համաձայն առաքյալի սպասելով մեծ հույսին, որպեսզի Աստծո (օգնությանմբ) գերյալներս, որ այստեղ ենք, սպասենք մինչեւ կատարվի: Իսկ այս ժամանակի մեջ լինելով... (վերատեսուչ) կարգվեցինք մեր եկեղեցիների վրա, որով կոչվեցինք հովիվ ցաքուցրիվ ու տարուբերվող Հայոց ազգիս, եւ Ձեր սուրբ աղոթքով ու Տիրոջ հրավերով (ընդունեցինք) կաթողիկոսության պատիվը, համաձայն առաքյալի, որ ասում է. Ոչ թե նա է պատիվ ընդունում, ով ընծայում է իր անձը, այլ Աստծուց կոչվածը (4), որով եւ իսկույն Աստծո քաղցր բարերարության նշանը երեւաց, որովհետեւ քաղցրացրեց թագավորների, իշխանների եւ դատավորների սիրտը մեզ ու մեր սուրբ եկեղեցու վրա՝ ... հրաման տալով... կառուցելու ու վերանորոգելու համար, ինչը եւ եղավ Ձեր սուրբ աղոթքների մաղթանքներով, ու շինեցինք երեք հարյուր կամ չորս հարյուր եկեղեցի, եւ նորոգվեց մեծ եւ սուրբ եկեղեցին, որ կառուցված էր Տրդատի ու մեր Գրիգոր Լուսավորչի կողմից: Նաեւ ես կամենալով տեսնել հեռացած ռիսարների (5)... եւ առաքեցի, որպեսզի հայտնի լինեն, թե ուր են, ու սուրբ մյուռոնով մեկ միաբանության գան. խոսքը՝/ նրանց մասին է, ովքեր Ձեր նահանգում են եւ Ձեր սուրբ իշխանության ներքո ... մի (վարդապետի), որի անունը Խաչատուր էր (6): Եվ նա հանուն այն սիրո, որ տածում էր քրիստոնյաների հանդեպ, հոժար կամքով... մտնելով ծառայության լծի տակ,

որ դրեցինք նրա պարանոցին, նաեւ հանուն սիրո եւ ծառայության... (գործում էր) ըստ իր կարողութեան՝ քո առաքվածներից ակնկալելով, որպեսզի Ձեր կողմից եւս ընդունվի նա: Ելնելով ճանապարհվելով հասնում, մտնում է Լեհաց աշխարհի աթոռանիստ քաղաքը, որ կոչվում է Լվով՝ ճանապարհին կրելով բազում ... դժվարություններ եւ վիշտ, համաձայն առաքյալի, «վիշտ ծովից, ցամաքից, ընկերներից, ավազակներից» (7)՝ ... առաքյալի ասածից ավելի: Սակայն չհուսահատվելով դիմել Ձեր աստվածաշատությանը... քրիստոնյաներից ու քրիստոնեականներից Քրիստոսի նման թող մեծարվի: Եվ այնտեղ եւս չկարողացավ հանգստանալ ճանապարհի նեղություններից, եւ ավելին կրեց, ինչի մասին չեմ կարող գրել, որին... վշտերին... իրեն եւ հատուցողների երախտիքը: Որովհետեւ մերոնցից Նիկոլ անունով մի եպիսկոպոս լինելով անարժան (եկեղեցական) ոչ թե ընտրությամբ, այլ սինոնական կաշառքով է ընդունել եպիսկոպոսությունը (8): Եվ անառակ գործերի պատճառով (հանդիմանվել է) մեր ենթականերից եւ աթոռակալներից: Իսկ նա համառելով նույն գործերում, չգալով դեպ զղջում եւ բարի վարք, անառակ ընթացքի պատճառով արժանի չեղավ մեր օրհնությանը, այլ՝ մեծասաստ բանադրանքի եւ անեծքի, որ ընդունեց իսկ մեր կողմից: Որովհետեւ բազմիցս նրան կոչ արեցինք, բայց այդ նրան չսաստեց: Իսկ լեհերի մեջ ... արձակվելով ու չհասնելով վերն ասված բաներին՝ այդ բանադրվածը զնաց Գիզվիտ կոչվածների մոտ, որոնց դարձնելով իրեն համախոհ, ասում է, թե քանի հայ որ կա այստեղ, պետք է կաթոլիկ դարձնենք (9): Եվ նրանք հարձակվելով սակավաթիվ ռիսարների վրա՝ դատաստանի (ենթարկեցին նրանց)՝ ոմանց բանտ է (նետում), ոմանց պես-պես վիշտեր ու նեղություններ է պատճառում... հավատացյալների ձեռքից խլում եկեղեցին, չեն մկրտում նորածին երեխաներին, չեն կատարում եկեղեցու յոթ խորհուրդները... բազում մարդիկ աղաղակով հեռացան... նրանցից շատերը փախչելով, տարագրվելով ցիրուցան եղան ամեն տեղ: Եվ մենք (օրավուր) լսելով այս աղետի մասին՝ կսկիծ, տրտմություն ու շատ նեղություն ունեցանք ավելի, քան այլահավատների պատճառով եղած... տառապանքները: Նրանց դեսպանները մեզ հասան գրված նամակներով ու բողոք բարձրացրին եւ մեծապես ողբացին: Ինչը տեսնելով, իբրեւ Հովիվ հարկ եղավ մեզ մեր անձը դնել հանուն ռիսարների ... եւ խնդրում, աղաչում ենք, հայցում եւ պաղատում ենք, որ այսպիսի բաներ չլինեն մեզանում... ու (նոր ցավեր չավելանան) մեր խոցերի վրա:

Գիտենք, որ Ձեր սրբությունը այսպիսի բաներ չի կամենում, քանզի ձեր իմաստությունը... հեզ եւ խաղաղարար է, ողորմած է ու բարի պտուղներով (լիալիր), ըստ առաքյալի հրամանի (10) ... եւ քո սուրբ կամքով, որպեսզի ուղիղ դատես այն դատապարտվածին: Քանզի այլահավատներից... ու նրանց համարելով ոչ քրիստոնյա, (այդուհանդերձ հորդորում ես) սիրել նրանց իբրեւ յուրայինի, ըստ տերունական խոսքի, (որ պատվիրում է սիրել) ընկերներին իբրեւ մեր անձեր եւ օգնական լինել նրանց, ըստ առաքելական թղթի, որ գրում է եկեղեցուն... Ձեզ հարկ է, որ կարող եք օգնական լինել տկարներին, չքարոզել ձեր անձերը, այլ՝ Քրիստոսին... որովհետեւ

մենք նրա արյան գինն ենք ու նրա մարմնի անդամները, համաձայն առաքյալի, որ ասում է Կորնթացիներին (հղած նամակում)։ «Ինչպես մարմինը բազում անդամներ ունի ու մարմնի բազում անդամները մեկ մարմին են» (11) նույնպես եւ Քրիստոս, քանզի նույն հոգով ... մկրտվեցինք. թե՛ հրեաները, թե՛ հեթանոսները, թե՛ ծառաները, թե՛ ազատները եւ մյուսները։ Եվ թե՛ «մարմինը մեկ /անդամ չէ, այլ՝ բազում։ Եթե/ ոտքն ասի՝ քանի որ ձեռք չեմ, այդ մարմնից չեմ/, դրանով չի դադարում նույն մարմնից լինելուց/։ Եվ եթե ականջն ասի՝ քանի որ աչք չեմ, այդ մարմնից չեմ, (դրանով չի դադարում նույն մարմնից լինելուց), եթե ամբողջ մարմինը աչք լիներ, ու՞ր կմնար ականջը, եւ եթե ամբողջ մարմինը ականջ լիներ, ու՞ր կմնար հոտոտելիքը։ «Բայց արդ, Աստված դրեց անդամները, նրանցից ամեն մեկը մարմնի մեջ ինչպես որ կամեցավ» (12)։ Իսկ եթե ամբողջը մի մարմին լիներ... Քրիստոսի մարմինն է, ըստ առաքյալի, ինչպես ասում է Կորնթացիներին (հղած նամակում)։ «Եվ լրացնում եմ իմ մարմնի մեջ Քրիստոսի ներդրումներն ու պակասը իր մարմնի համար, որ եկեղեցին է» (13)։ Ինչի մասին նույն առաքյալն ասում է. Մի է Քրիստոսի եկեղեցին, եւ մի է եկեղեցին... եւ մենք Քրիստոսի մեկ անդամն ենք։ «Եվ եթե մարմնի մի որեւէ անդամ ցավ է զգում, ցավ են զգում բոլոր անդամները... եւ եթե ոտքը կամ անդամներից մեկը ցավում է՝ գլուխն իր բարձրությամբ խոնարհվում է ու կարեկից է լինում շոշափելիքներով մինչեւ որ ապաքինվում է տկարացած անդամը, քանզի անդամներն իրար հակառակ չեն, եւ գլուխը ձեռքերին չի ասում, կամ ոտքերը, թե ինձ պետք չեք, այլ անդամներից յուրաքանչյուրն իր գործն ունի... իրարով, եւ մի մարմին են, եւ ոչ թե մի անդամ ու մի շինվածք՝ կցված գլխին ի փառս Քրիստոս Աստծո։ Այլ է ձեր լեզուն եւ գիրը, այլ է նաեւ մերը, այլ է ձեր արարողությունը, այլ է նաեւ մերը, սակայն «մեկ է Տերը, մեկ է հավատը, մեկ է մկրտությունը եւ (եւ մեկ Աստված, Հայր բոլորի, որ է բոլորի վրա, բոլորի հետ եւ մեր բոլորի մեջ» (14)), ինչպես գրում է սուրբ Պողոսը Եփեսացիներին։ Այս պատճառով (հարազատ)՝ համարեք եւ մի ատեն որբերին, այրիներին, պանդուխտներին, օտարականներին, ինչպես պատվիրեց... ասելով. «Պանդուխտին, որբին, այրուն մի՛ բռնադատեք» (15), ու նրանք բողոք բարձրացնելով աղաղակելու են ինձ, եւ ես լսելով լսելու եմ նրանց։ Այդ պատճառով «տեսեք որբի դատաստանը եւ արդար դատեք այրուն» (16), որովհետեւ բազում եւ անհմաստ գործերը կանցնեն, ինչը վայել չէ Ձեր անենհմաստ աստվածասիրությանը։ Քանզի Ձեր մեծությունը բարեկամ ու սիրելի է մեզ. (սակայն) ոչ միայն բարեկամ, այլեւ ուխտադիր է... որ ոչ միայն (լույս) դաշնակցությամբ, այլեւ Քրիստոսի պատվական արյամբ է հաստատված, ինչը եւ ես բարեխոս ունեմ քո սրբության առջեւ՝ նահատակների վարդանման արյունը, ճգնավորների սառնորակ արտասուքը, սուրբ հայրապետների՝ Սեղբեստրոսի ու մեր Գրիգոր Լուսավորչի դաշինքը, նաեւ Փրկչի պատվական արյան գավաթն ամբողջապես, որով կնքվեց դաշինքը. այս ամենը բարեխոս դարձնելով... բերանքսիվայր աղաչում եմ քո սրբությանդ առջեւ, հոգեւոր հայր, որ Քրիստոսի փոխանորդն ես, որբիս դատաստանը տես, աղքատիս իրավունքը

պաշտպանիր, աղաչում եմ քո սրբությանը, որպեսզի ինձ ամոթով ետ չուղարկես, այլ ունկնդիր եղիր իմ աղաչանքներին ու թիկունքից օգնության հասիր տարակուսածիս, որ քեզ (աղաչանքներ)՝ հղելիս հաճախորեն նամակ գրես թագավորին, որպեսզի նրանց եկեղեցին եւս դարձի բերես օրինությամբ, ինչպես որ նրա նախնիներն ու ինքը պահում էին մինչեւ այժմ։ Գիտեմ, որ ինչ էլ որ հրամայես, թագավորը կկատարի քո խնդրանքը, քանզի նրանք ապստամբ չեն ընդդեմ քո սրբության...։ Որովհետեւ լսեցինք, թե այս աղետալի ու վշտալից բաները, որ նրանք գործեցին մեր պանդուխտ ժողովրդի հանդեպ, Ձերդ սրբությունն այս դեպքերին երբեք իրազեկ չի եղել։ Ի՞նչ օգուտ ունի ֆռանկ դառնալը. դա ոչ կավելացնի, ոչ էլ կպակասեցնի. միայն մեր մեջ տրամադրություն եւ խռովություն չլինի։ Թեպետ մեր մեղքերը բազում են, սակայն հավատով Ընդհանրական եկեղեցուն ենք, ու նգովում ենք բոլոր հերձվածողներին՝ Արիոսին, Մակեդոնին, Նեստորին, Եվտիմեսականներին ու բոլոր նրանց նմաններին։ Որովհետեւ մեր կողմերում եւս ազգությամբ հայ եւ դավանությամբ ֆռանկ շատ քրիստոնյաներ կան, մենք նրանց չենք (նեղացնում), այլ իբրեւ եղբայր ենք ընդունում եւ մեծարում. ոչ թե միայն նրանց, այլեւ եկող մեծավորներին... ինչքան մեր կարողությունն է, պատիվ ու մեծարանք ենք տալիս հանուն Քրիստոսի սիրո։ Եվ մեր ժողովրդի (զավակներին), որ ձեզ (մոտ են) ու վաճառականներին, կամ ուխտավորներին, որ հանդիպում են այդտեղ, խնդրում եմ, որ մարդասիրապես ընդունես եւ վիրավորվածներին վերստին հաստատես ի փառս Քրիստոսի եւ ի պատիվ նրա անվան մեծ փառքի։ Որի պատճառով թախանձազին դիմում ենք քո սրբությանդ, հայր հոգեւոր, իբրեւ ավագ եղբոր, որպեսզի քաղցրությամբ եւ գթությամբ ընդունես ու խոնարհվես վեհափառ մեծությունիցդ ու (լսես) մեր (աղաչանքները), որպեսզի չլինի թե մեր շուրջը եղած անօրենները լսեն այդ լուրը ու հարձակվեն (մեզ վրա)... որ գործեցին ժամանակին։ Այս պատճառով աղաչում ենք կրկին եւ երեքկին անգամ (որ ունկնդիր լինես) իմ աղաչանքներին ու պատճառ չլինես Լուսավորչի փոքր ազգի կորստյան... որովհետեւ նրանք չար գազանի պես հարատեւորեն կրճտում են իրենց ատամները մեզ վրա ու [փնտրում են] կուլ տալ մեզ, ինչպես ասում է առաքյալը, թե՛ «Ձեր ոտխը՝ սատանան առյուծի պես մռնչում է ու փնտրում է, թե ո՞ւմ կուլ տա» (17)։ Աղաչում եմ քեզ, որպեսզի ոչ մի բանով պատճառ չտաք գաթակորության, որպեսզի մեկը ... չզլորվի, այլ ձեռք մեկնեք եւ օգնական եղեք, որպեսզի փրկվեն եւ օրհնեն Տիրոջը ու (փառք) մատուցեն նրան։ Այսուհետեւ Քրիստոսի խաղաղությունը թող հաստատվի ձեր մեջ ու ձեր սրբափայլ [աղո]քը թող լինի մեր նվաստության հետ. ամեն։

Գրվեց Սուրբ Էջմիածնում ՌՉԱ թվականին, Օգոստոս ամսի ԺԹ-ին (1632 օգոստոս 19)։

Եւ՝ Սովսես Կաթողիկոսս գրեցի իմ ձեռքով։
 Թող այս գիրը հասնի մեծ մայրաքաղաք Հռոմ, ու ձեռքը տրվի հոգեւոր ավագագույն եղբորը՝ տիեզերական
 եւ հռչակավոր սուրբ հայրապետին՝ Տիրոջ Տեր Ուրբանոս Ութերորդին, բոլոր ֆրանկների ի բարին. ամեն։

1. Այս նամակի բնագիրը մեծապես վնասված է. անընթեռնելի հատվածները ներկայացված են բազմակետով, ենթադրաբար վերականգնված են որոշ բառեր, արտահայտություններ (թրգմ.):
2. տե՛ս Գ Թագ. Ը 50:
3. արբա- երբայերեն՝ Չայր
4. տե՛ս Բ Կորնթ. Ժ 18:
5. ոչխարներին, այսինքն՝ բանավոր հոտի անդամներին:
6. Խոսքը Խաչատուր Կեսարացի վարդապետի մասին է, ով կաթողիկոսի կողմից առաքվել էր Լեհաստան՝ սանձելու համար Նիկոլ Թորոսովիչի (տես) կաթողիկոսական հրահանգներն անտեսող քմահաճ ընթացքը, ի հետեանս որի «Նիկոլ եպիսկոպոսն Լեհու արար զղաւանութիւն». տե՛ս Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Բ, պարբ. 1661:
7. տե՛ս Բ Կորնթ. ԺԱ 26:
8. Խոսքը Նիկոլ Թորոսովիչի (Թորոսյան) մասին է, որը հայտնի էր իր անփառունակ գործունեությամբ. հակառակ Մովսես կաթողիկոսի զգուշացումների ու բանադրանքի (1629թ.), միջոցների մեջ խտրություն չդնելով, ոտնահարելով ազգային եկեղեցու բազմադարյա ավանդները՝ նա փորձում էր հիսուսյան միաբանության օգնությամբ դավանափոխ անել լեհահայերին. նրա գործունեության վերաբերյալ

- տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները Վարագ Առաքելյանի, Եր., 1988, էջ 285-306, Օրմանեան, Ազգապատում, հտ. Բ, պարբ. 1660-1662:
9. Առաքել Դավրիժեցին այս փաստը վկայելով գրում է. Նիկոլ եպիսկոպոսը «զնաց ֆռանկների մոտ, որոնք Լվով քաղաքում են, մանավանդ նրանց մոտ, որոնք ձիզվիտների կարգին են պատկանում, միաբանվեց նրանց հետ եւ անլուծելի ստորագրություն տվեց, թե՛ «ես հայոց Նիկողայոս եպիսկոպոսս իմ կամքով միաբանվեցի Յռոմի եկեղեցու հետ եւ մտա պապի հնազանդության ներքո իմ բոլոր հետետորդներով կատարելու նրա բոլոր հրամանները». Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 294-295:
10. հմմտ Չակոբոս Գ 17:
11. Ա Կորնթ. ԺԲ 20
12. Ա Կորնթ. ԺԲ 14-18:
13. Կողոս. Ա 24:
14. Եփես. Դ 5:
15. Երեմ. ԻԲ 3:
16. Սաղմ. ՉԱ 3:
17. Ա Պետրոս Ե 8:

**Արեւելահայերենի վերածեց, ծանոթագրեց
Չակոբ Քյոսեյանը
«Սյունյաց երկրի» պատվերով**

Մովսես Գ կաթողիկոսի, Խաչատուր եպիսկոպոս Կեսարացու եւ Արիստակես վա- րդապետի առ Ու- րբանոս Ը պապ (2)

տեսուչ, որսողի (4) որոգայթից ճանապարհի անցորդներին զգուշացնող եւ հավատարիմ հազարապետ Աստծո խորագույն (խոսքերի), ժառայակիցներին (պատշաճ) ժամին կերակուր բաշխող եւ հոգեւոր հովիվ՝ քաջ Յովվապետից՝ Քրիստոսից կարգված այս բանավոր հոտի վրա, համաձայն այն խոսքի. «Եթե ինձ սիրում ես՝ արածիր իմ գառներն ու ոչխարները» (5): Գավատարիմ վե՛մ սուրբ Պետրոս առաքյալի փոխանորդ եւ աթոռակալ, Յռոմի երիցս երանեալ մե՛ծ հայրապետ Ուրբանոս Ութերորդ եւ յոթանասուներկու փառապանծ կարդինալներ:

Ձեր նվաստ ու տառապած որդիները եւ Աստծո ժառայիղ ծառաները՝ Մե՛ծ Յայքի ու Փոքր Սյունիքի Մովսես արքեպիսկոպոսը, սրա համախոհ Խաչատուր եպիսկոպոսը եւ Արիստակես վարդապետը մեր աշակերտների հետ միասին եւ մեր համախոհ եղբայրները, հեռվից իբրեւ մոտիկից հոգեւոր սիրով աստվածային սրբարար ողջույն եւ հոգեւոր համբույր ենք մատուցում (Ձեզ) իբրեւ գլխի եւ վերատեսչի, եւ ջերմագին սիրով Ձեր ողջությունն ենք հարցնում:

Եվ եթե վեհո՞ անարժանաբար հարցնի մեր մասին՝ համաձայն մեր փոքր հոտի արժանիքների՝ չարչարանքներում եւ տառապանքներում կանք այլահավատների մեջ, ինչպես այժյամը որսորդների, կամ ինչպես ոչխարները գայլերի մեջ: Սակայն գոհանում ենք Աստծուց, որ քրիստոնյա ենք եւ Քրիստոսի անունը մեզ վրա է դրված ու նրա վիճակի սակին (6) ենք, համաձայն սուրբ Պողոս առաքյալի, եթե՛ «Յո՛ւժար եմ ենթարկվել չարչարանքների, նեղությունների, զանակոծման, բանտերի ու մահվան» (7): Եվ մենք այս ամենը կրում ենք հանուն Քրիստոսի, եւ

Նամակ ⁽¹⁾

Չավատի գլուխ եւ առաջամարտիկ, երջանիկ Քահանայապետի (3) օրինակ, քրիստոնյաների բոլոր եկեղեցիների, բոլոր եկեղեցիների սյուն եւ հաստատություն, աշտանակի գլխին Արարչից հաստատված արեգակնափայլ ջահ, որ ճառագայթներ եւ արծալուն տիեզերքում: Ժայռի ծերպերի վրա կարգված

ուրախ ենք, որ Ձեզնից խնդրում ենք մարտակից լինել մեզ աղոթքներում: Եվ թող սիրալիր ցամաքիցս Ձերո վեհանձնությունը՝ Հռոմի պատվական պապո, փառապանծ կարդինալները ու մեր տեր սիրեցյալ հայրերն ու եղբայրներն իմանան, թե հնավանդ սերը, որ կա մեր երկու ազգերի՝ Հայերիս ու Լատիններիոց մեջ, ինչը հաստատեցին մեր հայրերը՝ Հռոմի սուրբ Սեղբեստրոս պապը եւ Մեծ Հայքի սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը (8), Ձեզնից խնդրում ենք նույնը հաստատել: Եթե որոշ հովիվներ կռվեցին մեկմեկու դեմ՝ լինելով մեր անջատման պատճառ. լինի դա Դիոսկորոսը, թե Փլաբիանոսը, կամ էլ որեւէ մեկը՝ նրանք պատասխան են տալու Քրիստոսին: Բայց մենք մեկմեկու սիրենք հոգեւոր սիրով, ինչպես ասաց Տերը. «Սրանից կիմանան, թե իմ աշակերտներն եք, եթե սիրեք իրար» (9), որովհետեւ մենք անդամն ենք մեկմեկու, համաձայն Պողոս առաքյալի, թե՛ «անդամներն իրար չեն հակառակվում, եւ ոտքը ձեռքին չի ասում, թե ինձ պետք չես, եւ գլուխը ոտքին, թե ինձ պետք չես, այլ բոլորս մեկմեկու անդամներ ենք միացած ու հարմարեցված գլխին՝ Քրիստոսին» (10), (ուստի) պարտավոր ենք խնդալից ու ցավակից լինել իրար, ինչպես ասում է առաքյալը, եթե մեկ անդամը վշտանա՝ նրա հետ կվշտանան բոլոր անդամները: Մենք ոչ թե հերետիկոսներ կամ հերձվածող ենք, ինչպես կարծում եք դուք, այլ ուղղափառ ենք, համաձայն մեր հոգեւոր հայրերի դավանության, եւ անուն առ անուն նշանակում ենք բոլոր հերետիկոսներին՝ Արիոսին, Մակեդոնին, Նեստորին ու Եվտիքեսին (11), եւ սրանց բոլոր համախոհներին: Որովհետեւ թեպետ Քրիստոսի համար ասում ենք, թե մի բնություն է, եւ (ըստ այսմ) կարծում եք, թե եվտիքյան ենք, սակայն դրա կողքին դնում ենք, թե անշփոթ է. եթե չասենք՝ «անշփոթ»՝ չար հերձվածող կլինենք: Որովհետեւ, ինչպես դուք եք ասում, երկու բնությունը, որ Նեստորի (ուսմունքն) է, ասում եք, թե անբաժանելի է. եթե չասեիք, թե երկու բնությունն անբաժանելի է՝ չար հերձված կլինեք: Սակայն մենք ասում ենք՝ մեկ անշփոթ բնություն, եւ դուք ասում եք՝ երկու անբաժանելի բնություն, եւ երկու խոսքերի իմաստը նույնն է, եւ ճշմարիտ է:

Իսկ տարվա տոների եւ պահոց օրերի ետեւառաջությունը վնասակար չէ, որովհետեւ ազգային ավանդություններ են, որոնք (կարող են) այսպես կամ այնպես լինել (12): Սակայն մենք ընթացանք սիրո հետ, քանզի «սերը երկայնամիտ է, քաղցրաբար է, չի հպարտանում» եւ այլն (13): Որովհետեւ մենք այստեղ սիրում ենք մեր սիրելի եղբայրներին՝ ձեր պաղղներին իբրեւ մեր հարազատ եղբայրների, նույն սերն ենք հայցում ձեզանից յուրայինների հանդեպ, որ այդտեղ են: Եվ լսում ենք, թե այդտեղ ուխտի կամ վաճառականության նպատակով եկող մեր հոգեւորականների եւ աշխարհականների վրա ոճանք բռնանում են՝ (ասելով) թե՛ նզովիր քո հայրապետին եւ դավանիր մեր դավանությունը, որի պատճառով էլ ձեր անունը տմարդու եւ հակառակվողի համբավ ունի: Այս պատճառով նամակովս աղաչում ենք այլեւս նման սովորություն չունենալ, այլ կամքին թողեք. եթե մեկը հոժար կամքով դավանի ու խոստովանի եւ սրբություն խնդրի՝ տվեք, եւ եթե՝ ոչ՝ մի՛ բռնաճաք չհամաձայնողների վրա: Եթե առաջնորդի հրամանով ու նամակով չի եկել՝ մի՛ ընդունեք: Աղաչում են ընդ-

հանուրի հորո, Հռոմի պապիո՝ մեզ հիշել Քո սուրբ, արժանավոր աղոթքներում եւ Պատարագում, որովհետեւ մեր փոքրիկ հոտը ցրված է այլահավատների մեջ, Տեր Աստված ձեր կենդանի աղոթքով (նրան) անփորձանք եւ անասան պահի եւ իր փարախում հավաքի. ամեն: Ողջ եղեք Տիրոջ մեջ՝ ողջույն ստանալով Սուրբ Հոգուց:

Սիրո այս նամակը գրվեց Հայոց 1075 (1626) թվականին, օգոստոսի 17-ին:

Ծանոթագրություն

1. *Նամակների աշխարհաբար թարգմանությունն ըստ՝ Կարապետ եպս. Ամատունի, Ոսկան վարդապետ Երեւանցի եւ իր ժամանակը. Լուսատր էջ մը ժէ դարու հայ եկեղեցական պատմութենէն, Հայագիտական մատենաշար «Բազմավէպ» . 9., Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1975, էջ 267-275:*
2. *Հռոմի պապ, որ աթոռակալել է 1623-1644թթ.:*
3. *Քահանայապետի՝ Քրիստոսի:*
4. *Որսողի՝ սատանայի:*
5. *Հովհ. ԻԱ 16, 17:*
6. *սակ/ք/ին- արաբերեն՝ բնակիչ:*
7. *Բ Կորնթ. 2 5:*
8. *Այս տեղեկությունը բերված է համաձայն «Դաշանց թոթի» (տպ. «Թուղթ սիրոյ եւ միաբանութեան մեծի կայսերն Կոստանդիանոսի եւ սրբոյն Սեղբեստրոսի վեհագունի փափին եւ Տրդատայ Հայոց արքայի, եւ սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսատրչին: Ծարագրեցեալ յամի Տեառն երեք հարիւր եւ տասն եւ վեց. պագրեցեալ ի թովն Փրկչին 1683, ի Վենետիկ քաղաքի»), որը կյանքի է կոչվել կիլիկյան իրականության մեջ, ժԱ-ԺԳ դարերում, երբ հայոց մեջ լատիններից ակնկալվող օգնությանը փորձում էին պատմաիրավական հիմք տալ՝ Դ դարի սկզբներում Հռոմի Կոստանդիանոս Մեծ արքայի ու Սեղբեստրոս պապի, իսկ մյուս կողմից Հայոց Տրդատ թագավորի ու Գրիգոր Լուսավորչի միջեւ կնքված կիսապատմական, կիսաառասպելական դաշնագրի վկայակոչմամբ (տե՛ս Հ. Ս. Անասյան, ժէ դարի ազատագրական շարժումներն Արեւմտյան Հայաստանում, Եր., 1962, էջ 50-51): Մովսես Տաթևացին փորձում է, հիշյալ թոթի վկայակոչմամբ, վերակենդանացնել Արեւմուտքից ակնկալվող օգնության հայոց վաղնջական հույսերը:*
9. *Հովհ. Ը 31:*
10. *Ա կորնթ. ժԲ 21:*
11. *Հիշվածները պարագլուխներն են հերձվածողական շարժումների. ըստ Արիոսի (+ 336) Աստծո Որդին անսկիզբ չէ, հավերժակից չէ Հորը, ըստ Նեստորի (որ 428-431թթ. Կ. Պոլսի արքեպիսկոսն էր) ս. Մարիամը Աստվածածին չէ, այլ Քրիստոսածին, եւ Քրիստոս աստվածային շնորհը ստացել է հետագայում, ըստ Մակեդոնի, որ 342-360թթ. Կ. Պոլսի եպիսկոպոսն էր, Ս. Հոգին արարած է, կամ Աստված չէ, ըստ Եվտիքեսի, Քրիստոսի աստվածմարդկային բնության մեջ մարդկայինը մի կաթիլ է Աստվածության ծովում:*
12. *Մովսես կաթողիկոսի այսօրինակ մոտեցումը հիշեցնում է ս. Պոլիկարպոս Զմյուռնացու (+156/167 թթ.) եւ ս. Իրինեոս Լուզոնացու (+ 202թ.) համա-*

պատասխան դիրքորոշումը այս խնդրի նկատմամբ: Հակառակ Հռոմեական եկեղեցու պարտադրանքի, նրանք հաստատում են, որ տարբեր եկեղեցիների որդեգրած տոների ու պահքերի զանազանությունը չի կարող խոչընդոտել հավատքի միությանը. տե՛ս Եվսեբիոս Կեսարացի, Պատմություն եկեղեցական,

Ե, 24, 16-17, 23, 3, 24, 11-17/
13. տե՛ս Ա Կորնթ. ԺԳ 4:

**Արեւելահայերենի վերածեց, ծանոթագրեց
Հակոբ Քյոսեյանը
«Սյունյաց երկրի» պատվերով**

**Հռոմի Սուրբ Պետրոս տաճար
(իտալ.՝ Basilica di San Pietro)**

Հռոմի կաթոլիկ տաճար, որը Վատիկանի ամենամեծ շենքն է և մինչև վերջերս համարվում էր աշխարհի ամենամեծ քրիստոնեական եկեղեցին: Հռոմի չորս հայրապետական տաճարներից մեկն է և Կաթոլիկ եկեղեցու հանդիսավոր կենտրոնը: Տաճարի ընդհանուր բարձրությունը 136 մետր է: Ըստ կաթոլիկ ավանդության՝ տաճարը կառուցվել է Պետրոս առաքյալի շիրիմի վրա: Նա համարվում է Հռոմի քրիստոնյա համայնքի առաջին եպիսկոպոսը և, դրանով իսկ, առաջինը Հռոմի պապերից: Տաճարի տեղում եկեղեցի է գոյություն ունեցել դեռևս չորրորդ դարից սկսած: Տաճարի ներկայիս շենքի շինարարությունը սկսվել է 1506թ. ապրիլի 18-ին և ավարտվել 1626թ. նոյեմբերի 18-ին:

ԶԱՔԱՐԻԱ ՔԱՆԱՔԵՌՅԻ

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ (ԿՅԱՆՔԻ) ԿԱՐՃ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ (1)

Այն ամենի մասին [ինչ վերաբերում] է Մովսես կաթողիկոսին՝ սկսած նրա ծնունդից մինչև մահը, գրել է Առաքել պատմիչը: Իսկ մենք այստեղ կհաղորդենք այն, ինչ լսել ենք նրա մասին Հակոբ կաթողիկոսից (2): Ինչպես գրում է Առաքել պատմիչը, Մելքիսեփ կաթողիկոսը անարգում է Մովսես վարդապետին եւ ասում. «Հեռացիր այս երկրից, եւ գնա, ուր ցանկանում ես»: Եվ նա գնաց Խնկելոձոր, որ հիմա կոչվում է Ձորագեղ, Երեւանի ամրոցին մոտ, եւ սկսեց այնտեղ քարոզել Տեր Քրիստոսի խոսքը՝ մինչև որ իր համար ընկերներ գտնի, որպեսզի նրանց հետ Հունաստան ուղևորվի: Եվ այդ խոսքը Փրկչի ցուցումով էր, որ ասում էր. «Ձախջախված եղեզը թող չկտորվի եւ առկայծող պատրույզը թող չմարի» (3):

Երեւանում ապրում էր մի մարդ Հովհաննես անունով, եւ նա ուներ կին՝ Աջափխան անունով: Եվ Աջափխանի Հունսմիխան անունով քույրը Ամիրզունա խանի կինն էր: Եվ Աջափխանը ատում էր իր անուսին Հովհաննեսին, ինչպես գեղեցիկը՝ տգեղին, բարձրատոհմիկը՝ ռամիկին: Եվ նա այսպես էր ապրում՝ միշտ հանդիմանելով ու ատելով [նրան] ու չէր հաղորդակցվում իր ամուսնու հետ: Նա չէր անում քահանայի հորդորներին. նույնիսկ խանն էր ողջախոսության կոչ անում նրան, սակայն նրան չէր լսում:

Մի անգամ Աջափխանը գնում է Ձորագյուղ՝ ունկնդրելու վարդապետի քարոզը: Իսկ ժողովականներին հասցեագրված նրա քարոզում այսպիսի խոսքեր կային. «Եթե կինը բաժանվի իր մարդուց... շնացավ» (4): Երբ Աջափխանը լսեց այդ, երկու ձեռքերով բռնեց գլուխը եւ ասաց. «Վայ ինձ, քանզի ես եւս շուն

եմ»: Եվ մինչ վարդապետը կարդում էր քարոզը, նա խորհում էր այդ խոսքի մասին: Իսկ երբ ավարտեց քարոզը ու բաց թողեց ժողովրդին, Աջափխանն ասաց երեցին, որ ձեռք էր մեկնել օրհնելու համար. «Մի բան պիտի ասեմ վարդապետին: Աղաչում եմ քեզ, մնա այստեղ, որպեսզի քո շուրթերով ես խոսեմ վարդապետի հետ»:

Երբ վարդապետը դուրս եկավ, նա բերանքսիվայր ընկավ ու համբուրեց նրա ոտքերը, եւ հեծկլտալով պատմեց իր զանցանքի մասին: Եվ երանելի վարդապետը նրան սթափեցրեց Աստոն խոսքով: Իսկ առավոտյան նա բերեց նրա ամուսնուն, ու նրանցից խոստում ստացավ, որ նրանք կապրեն Աստոն երկրուղով եւ ողջախոսությամբ:

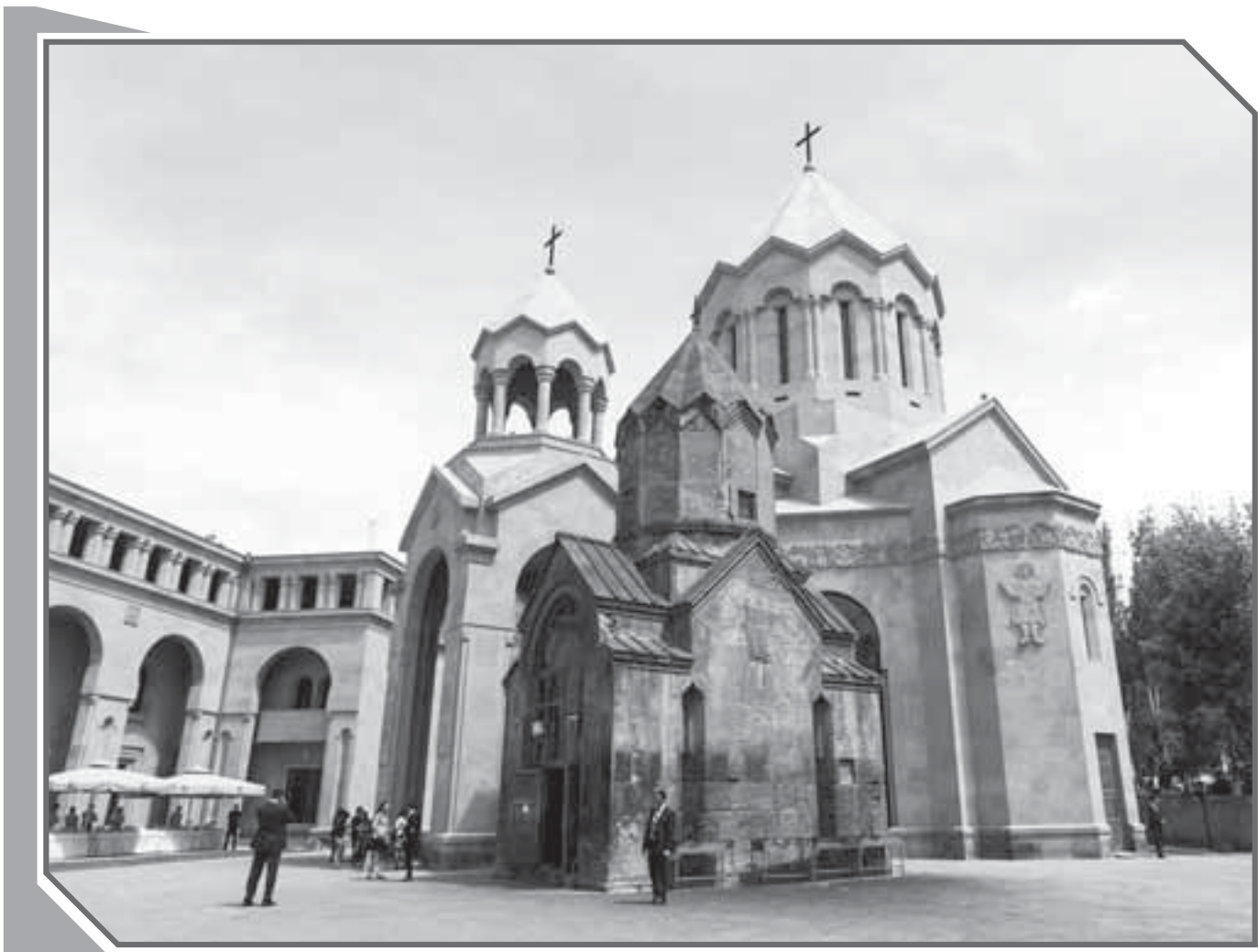
Այս մասին լսեց Ամիրզունա խանը եւ ասաց. «Ես բազմիցս եմ հորդորել իմ քեմուն, եւ նա չէր լսում ինձ, այժմ ինչպե՞ս նա հաշտվեց»: Եվ ասում են. «Այդ տեղի է ունեցել Մովսես վարդապետի հորդորների շնորհիվ»: Խանն ասում է. «Կանչեք նրան ինձ մոտ, որպեսզի իմանամ, թե ինչ մարդ է նա, որ նրա [միջոցով եմ] լսում այս բարի լուրը»: Ու երբ նա տեսավ վարդապետին, չափից ավելի սիրեց նրան: Եվ սա սկիզբը եղավ, որից հետո վարդապետը ծանոթացավ շահի հետ ու դարձավ կաթողիկոս:

Իսկ Հովհաննեսն ու Աջափխանը որոշ ժամանակ ապրեցին միասին, իսկ հետո, կաթողիկոսի թույլտվությամբ խաղաղ բաժանվեցին: Հովհաննեսն ուղևորվեց Սեւան կղզի ու դարձավ անապատական, իսկ Աջափխանը, վերցնելով իր դստերը՝ Դուկային, մտավ կուսանոց՝ [մաս կազմելով] այն կանանց դասի, ովքեր ուխտ էին արել, ու նրան անվանեցին Աթանասիա:

Ծանոթագրություն

1. տե՛ս *Չաքարեայ Սարկաազի Պատմութիւն, Վաղարշապատ, 1870, գլ. Լ, նաե՛ւ՝* Закарий Канакерци, Хроника, Перевод с армянского, предисловие и комментарии М. О. Дарбинян-Меликян, М., 1969, с. 76-78, гл. XXX.
2. *Հակոբ Դ կաթողիկոս Ամենայն հայոց. արձուակալել է 1655-1680 թթ.:*
3. *Եսայի, ԽԲ 3:*
4. *Մարկոս, Ժ 12:*

Գտնվում է Երեւանի կենտրոնում՝ Արուսեան եւ Սայաթ-Նովա փողոցների խաչմերուկում: Եկեղեցու հին կառույցի պատերին եղած արձանագրություններից վաղագույնը թվագրված է 1264 թվականով: Նույն եկեղեցու արեւմտյան ճակատին կան 1284, 1229 եւ 16-րդ դարով, իսկ հյուսիսային պատին՝ 1609 թվականով թվագրված արձանագրություններ: Ըստ Աշխարհբեկ Քալանթարի՝ եկեղեցու բազիլիկն ըստ կառույցի տեսակի դասական բազիլիկայի խիստ բնորոշ եւ կայուն տիպ է եւ ամենաուշը 7-րդ դարի կառույց, իսկ ներկայումս պահպանված Սուրբ Աստվածածին մատուռը, որ շարունակում է կրել Կաթողիկե անունը, կառուցվել է 10-րդ դարում:

**Սուրբ Աստվածածին
եկեղեցի (Կաթողիկե)**

ԳՐԻԳՈՐ ՎԱՐՂԱՊԵՏ ԿԱՄԱԽԵՑԻ /ԴԱՐԱՆԱԴՆՑԻ/

ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

Է ուրբ Լուսավորչի Աթոռի եւ աթոռակալների, սուրբ, աստվածահաճո կաթողիկոսների՝ առ Աստված հանգուցյալ տեր Մովսեսի եւ նրանից հետո նրա հոգեւոր ձեռնասուն զավակի, խստակրոն, խարազանագգեստ [աշակերտի]մասին, որ հաջորդեց նրան այդ տեղում՝ նրա հրամանով, նաեւ անապատականների համար պատճառ ու նախասկիզբ եղողների մասին, թե ովքեր էին

75. Եվ արդ, ինչպես գրել էի Յայոց ՌԾԵ /1606/ թվականին, Վերին Յայոց վանքի մասին, որ Տաթև է ասվում՝ Եվստաթեսու առաքյալի վանքի վերաբերյալ, ուր Յովհաննես Որոտնեցու եւ նրա լսարանի աշակերտ, Աստվածաշունչ գիրքը լուսաբանող եռամեծ Գրիգորի դամբարանն է, որ մոտիկ եւ կպած է վանքի վերին մասին, ինչը կես օրվա /ճանապարհի/ չափ հեռու է անապատից, որ այժմ Տաթև է կոչվում:

Սրանք եղան նախասկիզբը /անապատականների/. տեր Կիրակոս Տրապիզոնցի խստակրոն ճգնավորը եւ տեր Սարգիս Եպիսկոպոս Սաղմոսավանցին: Արդ, ինչպես գրեցի գրքիս մեջ՝ ՌԾԵ /1606/ թվի տակ. եթե կամենաս այնտեղ գտիր ու կարդա: Եվ երբ դուրս եմ գալիս Երուսաղեմից, վերադառնում եմ Վերին Յայոց երկիր, մեր Սարկոսը նույնպես նրանց հետ գնում է Յալեպ (1): Եվ այն ժամանակ նա, մանկահասակ եւ պատանի լինելով, ստիպեց մեզ, թե՛ վերադարձիր ու գնա վարդապետի մոտ: Եվ մենք այն ժամանակ հայրենադարձ եղանք մեր աշխարհ, իսկ նա գնաց Ստամբուլ եւ այնտեղից դարձյալ եկավ մեզ մոտ, հայրենիք:

Եվ նրանք թափառական եղան, չիմանալով իրենց գնալու տեղը, մինչեւ որ Տերը ցույց կտար նրանց, ինչպես Աբրահամին՝ իր որդու զոհաբերման ժամանակ, երբ, որդու փոխարեն, խոյը կախվեց ծառից. նույնպես եւ սրանք հրեշտակի առաջնորդությամբ գնալով գտան այն վայրը, որ գեղեցիկ անապատ էր ու հոժարեցին այնտեղ բնակվել խստակրոն ճգնությամբ: Եվ այնտեղ էր Պողոս անունով խարազանագգեստ խստակրոն մի վարդապետ, որ առաքելաբար էր շրջում եւ ոչ մեկից բան չէր վերցնում, առանց ձանձրույթի ուսուցանում էր եւ անաչառ հանդիմանում էր արդարությունից շեղվողներին: Ու երբ իմացավ նրանց գալու եւ լեռան վրա անապատում

բնակվելու մասին, փութով գնաց նրանց տեսնելու, եւ հոժարեց բնակվել նրանց հետ, ու որոշ ժամանակ մնաց այնտեղ: Ժամանակ անց Մովսես վարդապետը գնաց այնտեղ, որ հետո կաթողիկոս եղավ: Եվ միասին մնացին շատ տարիներ ու դարձան Յայոց Վերին աշխարհների լուսավորիչները, այր եւ կին անապատականների զարդերն ու զարդարողները, բոլոր կանոնների օրինակարգողները:

Եվ այս ջանքերից հետո սատանան վերցնելով իր օգնականին՝ սուտանուն կաթողիկոս Մելքին եւ ոչ Սեդեկին (2), հարձակվեց Աստօտ սրբերի վրա, հորձանքի մման բազում փորձություններ բերեց նրանց վրա՝ նրանց վարքի, առաքինությունների եւ կանոնների չար թվալու պատճառով, քանզի խեթ հայացքով էին նայում արդարներին՝ նրանց սպանելու նպատակով: Սակայն Տերը նրանց ձեռքը չտվեց, որպեսզի իսպառ դատապարտեն նրանց: Նախ մատնեցին Ամիրգունա խանին, որ Երեւան աշխարհի եւ Արարատյան բոլոր գավառների իշխանն էր: Նա իր պահակներին ուղարկեց, որ բերեն նրանց, որպեսզի սպանի նրանց: Եվ նրանք գնացին ու գտան անապատի խորքում, բազմերամ եղբայրների մեջ, ձերբակալեցին նրանց եւ առնելով տարան: Ասում են, թե ճանապարհին մեծաքանչ հրաշքներով զարմացրին իրենց տանողներին. երբ ճանապարհին երեք վայրի երեներ են արածել, զորականները ցանկացել են նրանցից մեկին նետով որսալ, սակայն վարդապետները չեն թողել նետահարել նրանց, այլ [տոսկ] խոսքով ասել են. «Յիսուս Քրիստոսի անունով, կանգնեք»: [Երեները] տեղում կանգնած են մնացել, եւ վարդապետները կարգադրել են, որ մեկին վերցնեն, մյուսներին թողնեն: Եվ այնպես են արել, եւ ապա իրենց ճանապարհը շարունակել են մինչեւ խանի մոտ հասնելը: Եվ նրանք սկզբից մտան ու պատմեցին ճանապարհին տեղի ունեցած երեների սքանչելի հրաշքի, նրանց խարազանագգեստ հանդերձանքի կոշտության, բոլոր անապատականների չորակերության ու վարդապետների ոտքով, մերկ ու բոկոտն իրենց ետեւից գալու մասին: Եվ երբ խանը ծառաների բերանից լսեց, սարսափից դողաց ու հրամայեց նրանց կանչել իր մոտ: Ու երբ կանչեցին, եկան, ամիրայի առջեւ կանգնեցին ուրախ երեսներով՝ կարծելով, թե նահատակությամբ ձերբազատվելու են այս կյանքի [ունայն] զբաղումներից: Եվ երբ ամիրան տեսավ նրանց, երկյուղեց ու ասաց. մի՛ վախեցեք. դուք ինձնից պատիժներ չեք ստանալու, այլ, ըստ ձեր արժանիքների, պատիվներ: Եվ հարցուփորձ արեց նրանց ու անվեհեր համարեց իրենց պատասխաններում, ու մահապատժի պատճառ չգտնելով նրանց մեջ՝ կարգադրեց թողնել նրանց, որ գնան ուր եւ կամենան, եւ թող մեկը նենգությամբ չհամարձակվի մի վնաս հասցնել նրանց: Այնուհետեւ ամիրան ծանոթացավ Մովսես վարդապետի հետ, ու միշտ տանում էր իր մոտ եւ խրատ էր խնդրում նրանից: Եվ Պողոս վարդապետը (3) գնաց անապատ՝ ընկերներին բարի լուր հասցնելու: Եվ դեռ այն ժամանակ տեր Կիրակոսն ու Սարգիս Եպիսկոպոսը ողջ էին. նրանք էին հայրերի գլուխն ու անապատականների զարդը:

Ու Երեւանի մեծահարուստները խանից խնդրեցին, որ Մովսես վարդապետին չթողնեն գնա անապատ, այլ մնալով իրենց մոտ ու բարության

օրինակ լինելով նրանց՝ տեսական [գիտելիքով] ու գործնական [կյանքով] միախառնող նրանց։ Եվ ամիրան հրամայեց նրան կատարել ժողովրդի խնդրանքը ու մնալ։ Եվ դա եղավ մեծն տեր Մովսեսի հռչակի սկիզբը։ Ու երբ տեր Կիրակոսը եւ տեր Սարգիս եպիսկոպոսը բարի վարքով ու բարի մահվամբ վախճանվեցին անապատում եւ մեզ համար բարեխոս եղան ի Քրիստոս, Պողոս վարդապետն ու տեր Մովսես վարդապետը երբեմն գալիս էին, միասին մնում էին որոշ ժամանակ, հոգում եղբայրների պետքերը, ու կարգավորում անապատականների ընթացքը, ու երբեմն էլ գնում էին աշխարհ՝ ուսուցանելու եւ ուղղելու եկեղեցականների կարգն ու պաշտամունքը։

Սատանան կրկին փորձություն բերեց սուրբ վարդապետների՝ Պողոսի եւ Մովսեսի վրա. երբ Շահը մանկահասակ տղաներին թույլ է տալիս, որ խոպուպներ թողնեն՝ նրանց ճորտ ու ծառա լինելու պատճառով, [ասում են] իբր թե վարդապետները խրատել են, թե քրիստոնյային վայել չէ այդպես վարվել։ Եվ մի քահանա ջանք է թափում, որ տղաների գլխից վերացնեն դիվական նշանները։ Եվ շահը տեղեկանում է այս մասին, ուղարկում է բերել քահանային, կամ էլ ինքն է գնում այն գյուղը, բռնում, պատռում է քահանայի փորը ու բռնում է մի աբեղայի քահանայի հետ՝ իբր թե նա նրա հետ խրատատու է եղել։ Աբեղան իսկույն ուրանում է հավատը ու դառնում է նրանց օրենքին։ Նա մատնում է վարդապետներին, թե՛ նրանք են սովորեցրել մեզ այնպես ասել։ Եվ [Շահը] երեցի կնոջն ու նրա ամբողջ տունը տալիս է չաբեղային, ու դրանից հետո պահակ ուղարկելով, երկու վարդապետներին չարաչար տանջելով, տանում են կտտամահ անելու։ Սակայն Ջուղայի մեծահարուստները, բազում կաշառքով ու բազում աղաչանքով միջնորդելով, հազիվ կարողացան առյուծի երախից ազատել նրանց, ու փրկվելով գնացին անապատ, եղբայրների մոտ։

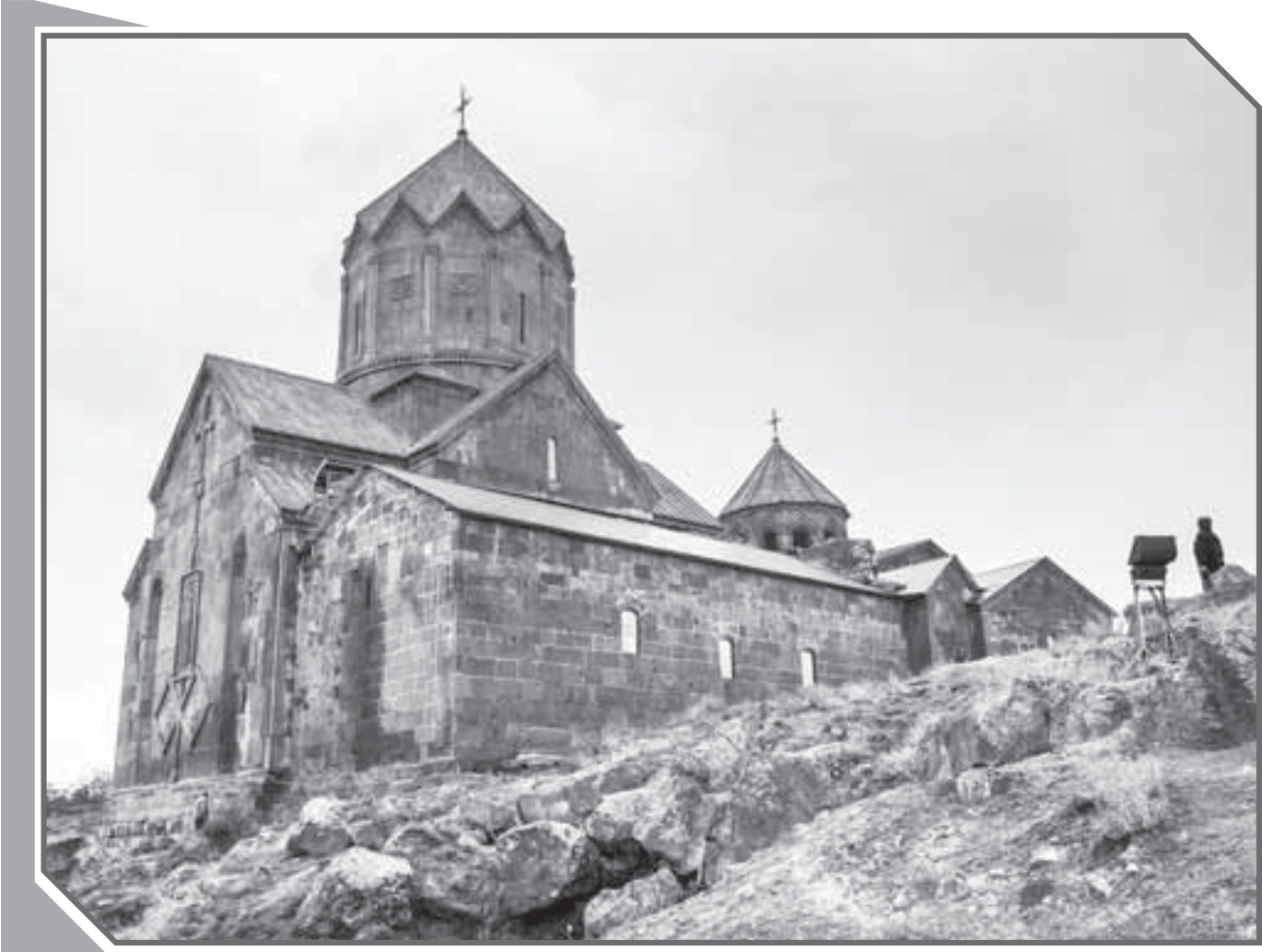
Եվ շատ օրեր անց Պողոս վարդապետը հանգչեց ու գնաց բոլորի հույսի (4) մոտ։ Եվ մնաց միայն Մովսես վարդապետը, որ բոլորին՝ ուխտավորներին, եկեղեցականներին, աշխարհականներին, տղամարդկանց եւ կանանց, հեռավորներին ու մերձավորներին եւ բոլոր արեւելցիներին, հորդորում էր [հաստատուն մնալ] կարգի, պաշտամունքի, պահքի եւ աղոթքի մեջ։ Ու նրա հռչակը տարածված էր բովանդակ Յայոց աշխարհով, եւ բոլոր կողմերից նրա մոտ էին գնում տղամարդիկ, կանայք, նաեւ եպիսկոպոսներից, երեցներից, նրա մոտ էին գալիս նաեւ կերպարանափոխված վարդապետներից ոմանք, որ ծպտված մտնում էին կրոնավորական կարգի մեջ, ինչպես Ներսես Վանեցին վարվեց։ Այսպես վարվեց անցյալ տարի՝ 1634 թվականին, Թոխատցի Մաղաթիա վարդապետը, որ ծպտվելով եւ ազատվելով ամեն տեսակ ունեցվածքից՝ գնաց Վանա կղզի եւ այնտեղ վախճանվեց։

76. Եվ տեր Մովսես վարդապետը բնակվեց Սահաթի-փոսում եւ շատ վիշտ կրեց չար կաթողիկոսներից ու ստանուն եպիսկոպոսներից. շատ անգամ փոս փորեցին ու խորամանկեցին փոսի մեջ զցել, բայց իրենք ընկան իրենց փորած փոսի մեջ, ըստ այն խոսքի, թե «Փոսը, որ փորեցին [իրենց համար էր]» (5)։ Թե՛ էջմիածնում, թե՛ Երեւանի մոտ, ուր Անանիա առաքյալի գերեզմանն է, այնտեղ միաբանական

վանքեր սահմանակարգեց։ Եվ Աստծո տնօրինությամբ այսպես եղավ, ինչպես Աստծո սովորությունն է՝ մի պատրվակով փրկել մարդկային ցեղը, ինչպես [այդ վիճակվեց] Յովսեփին, Դանիելին, Ջորաբաբեղին (6), նույնպես եւ սրան։

Եվ եղավ, որ մի օր, քանի որ վարդապետը մոմ սպիտակեցնել գիտեր, ճշմարտությունը մենք [ստույգ] չգիտենք. կամ շահի պահակի՝ վարդապետին հանդիպելով, կամ խանին ընծա տալով եւ նա էլ շահին այն նվիրելով, կամ էլ ինչ որ կերպ այդ սպիտակեցրած մոմերից նրա ձեռքն անցնելով, նա խիստ զարմանում է դրանց սպիտակափայլ, ծյունաճերմակ որակի վրա, եւ հարցնում է ընծայաբերներին, թե՛ որտեղի՞ց է ընկել նրանց ձեռքը, կամ ո՞վ տվեց ձեզ։ Պատասխանելով ասում են, թե Երեւանի աշխարհում, էջմիածնում մի վեղարավոր կա, որ հայերի վազվեճանն է, այսինքն՝ քարոզիչը։ Նա իսկույն հրաման է տալիս, թե փութով գնացեք եւ նրան ինձ մոտ բերեք, որպեսզի գա մեր սպասավոր ծառաներին նմանապես սովորեցնի։ Եվ իսկույն կատարելով շահի հրամանը, տեր Մովսես վարդապետի մոտ գալով, նրա ձեռքն են հանձնում շահի հրամանը։ Եվ նա, անհապաղ վեր կենալով, ուրախությամբ գնաց նրանց հետեից՝ կարծելով, թե այդ պատրվակով նրան [իրապես] նահատակության համար են տանում։ Եվ երբ հասնում են այն տեղը, ուր շահն էր, տանելով կանգնեցնում են նրա առջեւ, ու համաձայն իրենց կարգի, ողջունում է նրան։ Եվ ողջույնից հետո շահն ուրախությամբ ողջունում է վարդապետին ու մեծապես պատվում։ Եվ ապա հարցնում է, թե՛ դո՞ւ ես այսպես սպիտակեցրել։ Վարդապետը պատասխանում է. թեք քեզ հաճելի է ու կամենում ես տեսնել՝ կարող եմ այդպես պատրաստել եւ, իմ Աստծո կարող գործությամբ, կարող եմ դեռ ավելին անել։ Եվ շահը հրամայում է նրա համար բնակության վայր պատրաստել, որպեսզի նրա գործին անհրաժեշտ պետքերը դյուրությամբ հոգացվեն ու վայրն էլ՝ հարմար լինի։ Եվ շահի ծառաները կատարեցին այն ամենը, ինչ հրամայված էր՝ թե՛ գործին անհրաժեշտ նյութերը, թե՛ վայրի խաղաղ, մարդկանցից հեռու ու բարեհարմար կամ բնությանը ներդաշն դալար խոտերով ծածկված լինելը։ Եվ կատարեցին այն ամենը, ինչ խնդրել էր վարդապետը։ Ու գործադրեց մոմը ճերմակեցնելու արվեստը, որ սովորել էր սուրբ Երուսաղեմ քաղաքում, եւ մեծ ու փոքր ջահերը լցրեց բյուրավոր ու բազմապատիկ մոմերով։ Եվ շահի մոտ տարան լցված մոմերը, որոնք տեսքով խիստ գեղեցիկ ու պայծառափայլ էին, ու որակով էլ ավելի գունազեղ, քան սկզբի մոմերը։ Ու երբ շահը տեսավ մոմերը, խիստ հոժարելով ու հավանելով կատարված գործը, հրամայեց, որ իր փոքր մանուկներին վերցնի եւ սովորեցնի։ Եվ այնպես արեց, ինչպես հրամայեց, ու նրանց սովորեցրեց կարճ ժամանակի ընթացքում, եւ շահի առջեւ մատուցեցին իրենց արվեստով ստեղծածները։ Եվ տեսնելով նրանց ու նրանց ստեղծած արվեստը՝ էլ՝ ավելի ուրախացավ, քան սկզբից էր, եւ ավելի սիրեց վարդապետին, քան իր թագավորության բոլոր մեծամեծներին։

Եվ հրամայեց վարդապետին, թե՛ ինձանից խնդիր՝ ինչ որ կամենաս։ Եվ վարդապետը խնդրեց այս, թե՛ քեզանից այլ բան չեմ խնդրում, բայց միայն հետեւյալը, որ դյուրին է տալը եւ ոչ դժվար, այն՝ որ

Գտնվում է Աշտարակի շրջանի Օհանավան գյուղում՝ Քասախ գետի կիրճի եզրին: Այրարատյան աշխարհի հնագույն մշակութային կենտրոններից է: Ըստ ավանդության՝ Ղազար Փարպեցին այստեղ է գրել իր «Պատմությունը»:

17-րդ դարասկզբին Մովսէս Տաթեւացու նախաձեռնությամբ նոր կյանք է ապրել Զովհաննավանքի դպրոցը, որը ղեկավարել է Տաթեւացու աշակերտ (Երեւանի Անանիա Առաքյալի անապատում) Զաքարիա Վաղարշապատցի վարդապետը, ում հաջորդել է Զաքարիա Քանաքեռցի պատմիչը:

Զովհաննավանք

հաստատուն կնիքով ինձ տաս քո հրամանագիրը Սուրբ Էջմիածնի վերակացության, նրա նորոգության ու նրա բոլոր եկեղեցիների ու վանքերի նորոգության համար, ինչ կամենամ օրենքով կատարել իմ հրամանի համաձայն, թող ոչ ոք չընդդիմանա ինձ հակառակությամբ ոչ քոնիներին եւ ոչ էլ յուրայիններից: Եվ շահը հրամայեց, թե Ուշքիլիսայի /Էջմիածնի/ խալիֆայությունը, որ կաթողիկոսությունն է, քեզ եմ տալիս: Եվ վարդապետը պատասխանելով ասում է. Ոչ այդպես, քանզի որքան որ նրանք ողջ են, նրանցից ոչինչ չեն կարող վերցնել, որովհետեւ գոտություն կլինի մեր մեջ, այլ նախ ինչպես խնդրեցի, այնպես կատարիր, եթե կամենաս, իսկ եթե չես կամենա՝ ողջ եղիր: Ապա շահը հրամայում է՝ ասելով. Թող այնպես լինի, ինչպես եւ կամենում ես: Այնժամ նրան տվեց մատանիով կնքված հրովարտակ եւ հրաման ու խստագույն պատվեր, թե իմ հրամանները չընդունողներին այսպիսի պատիժների կարժանացնեն: Եվ հրովարտակի պատճենն այս էր, թե՛ «Ես Շահ Աբասս իմ հրամանի գիրը տվեցի Մուսա խալիֆին / Մովսես կաթողիկոսին/, որ իմ հրամանով գնա նստի Էջմիածնում: Եվ թե այնտեղ ով էլ որ լինի՝ մեծերից ու փոքրերից, թող չհամարձակվի հակառակ լինել կամ պատասխան տալ դրան, այլ ինչ որ կամենա թող անի իր կրոնի համաձայն, եւ ինչքան կարողանա թող վերստին նորոգի վնասված եկեղեցիներն ու նոր եկեղեցիներ հիմնադրի ու կառուցի: Եվ թող մեր ազգերին ու պարսիկներին հակառակ չլինեն ու վնասել ջանան, ինչպես թուրքերը, իսկ եթե ոչ, հանդգնեն ու հակառակվեն իմ հրամաններին ու չկամենան լսել ինձ, թող Տերը կատարի եւ թող ավելացնի, եթե այնպիսիներին չընաջնջեմ եւ ազգաջինջ չանեն ու չկորցնեն նրանց հիշատակը երկրի վրայից»:

Եվ երբ այս հրամանագիրն առավ ու դուրս գալով նրա մոտից եկավ Արարատյան գավառ, տանելով ցույց տվեց Ամիրկոնա խանին: Եվ նա ուրախությամբ ընդունեց հրովարտակի հրամանը, եւ ինքը երկրորդ հրամանագիրը տվեց նրան, թե՛ ինչպես կամենում ես, այնպես արա, եւ բնավ որեւէ մեկից երկյուղալի կասկած մի ունեցիր, եւ ով քեզ հակառակ լինի՝ ինձ տեղյակ պահիր, որ ես խոսեմ նրանց հետ եւ պատժեմ: Սակայն դու գնա՝ նստիր ուր եւ կամենաս. ամբողջ երկիրը քո առջեւ է: Եվ ապա դուրս գալով նրա մոտից՝ վարդապետը բազում ուխտականներով ու ժողովրդով նախ գնաց Վաղարշապատի Սուրբ Էջմիածին: Եվ շահի ու խանի ահից ոչ ոք նրան չընդդիմացավ՝ ոչ կաթողիկոսներից եւ ոչ էլ այլ եկեղեցականներից կամ աշխարհական ժողովրդից՝ հակառակորդ թշնամիներից, այլ շուրթերով, երեսանց մեծարում էին, բայց ոչ սրտով: Եվ նա սկիզբը դրեց շինությունների հիմնարկության ու վնասված [կառույցների վերականգնման], եկեղեցականների, ուխտավորների եւ աշխարհականների խեղձած կարգերի վերստին նորոգության, ժամասացությունների, պատարագի արարողությունների խափանված օրենքների, հացկերույթի սեղանների ու դպրատների [վերականգնման]: Ու գնալով Սաղմոսավանք եւ Յովհաննավանք, որ հրաշալի ու հռչակավոր էին բոլոր վանքերի մեջ, կամեցավ դպրատներ կառուցել եւ ուշիմ մանուկներ հավաքել դպրոցների համար, ինչը հետո իրապես կատարեց, եւ ամեն ինչ, որ կամեցավ,

կատարեց Աստծո հաջողությամբ: Եվ վանքի արեղաները, ովքեր առհասարակ սուտ եպիսկոպոսներ էին դարձել մեկմեկու նախանձելու պատճառով ոչ այլ կերպ, քան ստանուն կաթողիկոսների միջոցով, թողնելով լուսազարդ վանքերը, տարածվել էին գյուղերում ու ձեռք էին բերել դաշտեր, այգիներ, բուրաստաններ, խաշների հոտեր, բազում արջառներ: Նրանք դարձել էին մեծահարուստ աշխարհականների նման, եւ հացթուխի անվան ներքո վարձել էին տանտիկին կանանց: Եվ ես՝ բոլորից խղճուկս, սոսկ անունով միայն Գրիգոր Դարանաղցիս 1600 թվականին գնացի այն երկիր ու երեք տարի բնակվեցի Սաղմոսավանքի անապատում, եւ այս ամեն տեսակ անկարգություններին, որոնց մասին գրեցի, ինքս ակնատես իսկ եղա: Եվ իմ սիրտը ցավում էր նրանց անօրեն գործերի համար, ու չէի դադարում անաչառությամբ հարատեւ հանդիմանել նրանց նաեւ ձիթակերության պատճառով, որ բոլորն անխտիր ուտում էին պահոց օրերին ու պղծում բոլոր կերակուրները: Այդ պատճառով բազում վիշտ կրեցի թույլ եւ անկատար բոլոր կաթողիկոսներից, մանավանդ Մելքից եւ ոչ Սեդեկից: Եվ Դավիթը, որ թեպետ թուլամորթ ու ցոփախոս էր, սակայն հնազանդ էր վարդապետներին եւ հակառակ չէր Աստծո օրենքը քարոզողներին (7):

Այս ամենը, որ ասացի ու գրեցի, [Մովսեսը] ջանում էր խափանել եւ խստությամբ հանել գյուղերից, բռնավորներին հափշտակել էր տալիս նրանց արտերն ու այգիները, նրանց բոլոր կավածքներն ու տները ավարի էր մատնում եւ նրանց բռնի կերպով մտցնում էր խստակրոն կարգի մեջ: Եվ շատերը, ապավինելով Մելքի կաթողիկոսին, չէին կամենում դուրս գալ իրենց տեղերից ու հրաժարվել կավածքներից: Նա այս բոլորն անում էր տակավին վարդապետ լինելով:

Եվ անառակ եպիսկոպոսները խորապես նեղվեցին ու մտմտացին Մելքիի հետ կաթողիկոս ձեռնադրել նրա Սահակ անունով տգետ եւ անառակ եղբոր որդուն, որն իրենից շատ ավելի թույլ եւ անկատար էր, որովհետեւ [կարծում էին, որ] նա, նեխած, փտած ու ծերացած լինելով, չլինի թե հանկարծամահ լինի ու նրա տեղը Մովսեսին նստեցնեն: Այդ պատճառով ամբողջ երկրի համար ատելի եղան, արհամարհվեցին, եւ մի պատառ հացի արժանի չհամարեցին նրանց, անհամ արի նման անպիտան դարձան ու կոխան եղան բոլորից, համաձայն տերունական հրամանի (8): Եվ նրա տեղը կարգելով Սահակին՝ ինքը մի քանի եպիսկոպոսների հետ դիմեց Արեւմուտք, համախոս Ջաքարիայի մոտ (9): Վերն արդեն նկատեցինք, թե ինչ էին մտածել եւ ինչ էին կամենում անել եւ ինչպես Աստծով խափանվեց այդ ամենը:

77. Եվ երկրի մեծն ու փոքրը, բոլորը արժանի տեսան, նաեւ անապատականները, այլեւ մերձակա երկրներն ու գավառներն արժանի համարեցին տեր Մովսես վարդապետին, որ կաթողիկոս լինի ու նստի սուրբ Գրիգորի Աթոռին, որպեսզի նորոգի թերահավատության ու մեղքերի տգիտության պատճառով շեղվածներին եւ դեպի լույս բերի մեղքերի անզղջությամբ խավարածներին: Եվ ովքեր լսեցին, շատ ուրախ եղան, եւ աստվածային ընտրությամբ, աշխարհագունար ժողովով՝ վարդապետներով,

եպիսկոպոսներով, բազմախումբ կրոնավորներով, բազմաթիվ քահանաներով ու ժողովուրդով ձեռնադրեցին կաթողիկոս եւ նստեցրին սուրբ Գրիգորի Աթոռին Աղոււհացից պահքի օրերին, հինգշաբթի օրը [Յայոց ՌՉԸ= 1078+551], 1629 թվականին:

Եվ երբ կաթողիկոս նստեց, շատ բարեկարգություններ ավելացրեց, քան առաջ էին, որոնք կատարել էր վարդապետ եղած ժամանակ: Եվ վանքերում, լեռների վրա անապատներում ավելացրեց կրոնավորների թիվը, ու կարգեց կուսանաց երեք վանք: Եվ հոգում էր նրանց բոլոր պետքերը՝ սկզբից կանանցը հոգաց եւ ապա՝ տղամարդկանցը, որովհետեւ ասում էր, թե կանանց ցեղը տկար, անճարակ ու ենթակա է փորձանքի: Եվ շտապում էր ոչ միայն նրանց հոգ տանել, այլև վշտալի ազգիս տառապյալ գերիների՝ տղամարդկանց, կանանց ու մանուկներին, որոնց հնարավոր էր, ազատել գերող թուրքերից ու պարսիկներից: Եվ էջմիածին ու Երեւանի աշխարհն իր բոլոր գավառներով երկու թագավորությունների մեջ է՝ պարսից եւ թուրքաց, նաեւ Կարս քաղաքը, որ ճանապարհորդների համար երկու օրվա ճանապարհ է, իսկ ասպատակողների արշավանքի համար՝ մեկ օրվա կամ մեկ գիշերվա: Այլևս չեն խոսում մարաց ազգի մասին, որ քրդերն են. սրանք, մոտիկ լինելով վերին աշխարհներին, տեսապես ասպատակում են նրանց ու գերի վարում Բաղեշ, Արճեշ, Վան ու բովանդակ Ոստան: Եվ նրանք միշտ Պարսից տերության հայերին են գերեվարում: Ահա երեսուներկու տարի է, որ տեսական թշնամիներ են պարսիկները եւ թուրքերը, ու չեն դադարում սաստկազին պատերազմով հարձակվել մեկմեկու վրա: Ինչպես այս տարի, որ ՌԾԴ /1635/ թվականն է, սուլթան Մուրադը, թռչակակեր զորականների պատճառով թուրքերի ամբողջ աշխարհը անապատ դարձնելով, հրաման տվեց մինչեւ կես ստակ (10) ուտողներին դուրս գալ պատերազմի եւ իր հետ գնալ պարսիկների վրա (11): Եվ ձմեռվա սաստիկ ցուրտ օրերին հավաքվեցին ու դարձան մեծ բանակ՝ անթիվ, անհամար: Փետրվար ամսից նրանք կուտակվում են Սկյուտարում (12), ու մինչեւ մարտ ամսվա վերջ տակավին բանակ են դնում այնտեղ, ու կամենում են փութով գնալ պարսիկների եւ երիցս թշնառ տառապյալ իմ հայոց ազգի վրա: Ըստ այսմ ամենախնամ, բարեգութ Տիրոջից հայցում ենք, որ մեզ անսայթաք պահի ինչպես Յովնանին կեսի փորում, ինչպես Իսրայելի ազգին՝ փարավոնից ու Կարմիր ծովում, ինչպես երեք մանուկներին՝ հնոցում եւ Մակաբայեցիներին՝ Անտիոքոսի չար խորհուրդներից (13):

Եվ ահա այսպես երկու գերող ազգերի մեջ գտնվող տառապյալ իմ ազգին լուսահոգի տեր Մովսեսն ազատում էր: Ինչպես պատմում է մեր Սարգիս վարդապետը, ով երկու տարի այնտեղ՝ հոգեւոր տեր Մովսեսի մոտ էր: Երբ [Սարգսին] ուղարկել էր ինձ մոտ [հոգեւոր] ունկնդրության համար, նա մեզ սիրով ողջունյի գիր էր ուղարկել ու նաեւ հիշել էր, թե անտեղի է մեր որպիսությունն ասել, քանզի ահա քո աշակերտը, ինչն ու ինչպեսը, որ տեսավ, մեր ընդհանուր որպիսությունը, թող Աստծով պատմի քեզ: Եվ նա մի առ մի պատմեց նրա ամբողջ ընթացքն ու գործերը, որոնք ես համառոտիվ գրեցի կարճ ի կարճ: Եվ /տեր Մովսեսի հաստատած/ այսպիսի կարգերի

սահմանադրություն փոքրագույն չափով իսկ հազիվ թե եղած լինե՞ր Տրդատի ու Լուսավորչի ժամանակներից մինչեւ Մեծն Ներսեսի օրերը, երբ խնամածուն եւ կարգադրիչը Խաղն էր (14): Եվ սուրբ Ներսեսի մահից հետո, այն ատելության պատճառով, որ Պապ թագավորն ուներ նրա հանդեպ, իր սրտի չարության հետեւանքով հրամայեց խափանել սուրբ Ներսեսի բարեկարգական սահմանադրությունը: Սակայն կարճ ժամանակ անց ինքն էլ չարաչար մահով զրկվեց կյանքից Թեոդոս Փոքր արքայի ձեռքով (15): Բայց դպրատներ երբեք չեն եղել մեր ազգի մեջ, ինչպես գանգատվելով ասում է Գրիգոր Մագիստրոսն իր «Քերականի մեկնության» մեջ (16): Արշակունիների օրոք մենք գիր չունեինք, այլ պարսիկների եւ հույների գրերով էինք առաջնորդվում մինչեւ Մեծն Ներսեսի որդի Սահակը ու նրա աշակերտ Մեսրոբը, որոնց ձեռքով ու քրտնաջան աշխատանքով Աստված մեզ հայերեն գիր ու թարգմանություն շնորհեց, որ կատարեցին հունարենից եւ ասորերենից [թարգմանելով] բովանդակ Աստվածաշունչ գրքերը:

Երբ Արշակունիներն անցան, վրդովմունքը դարձյալ սկսվեց, ինչի մասին պատմում է Եղիշեն՝ խոսելով Վարդանանց, Ղեւոնդյանց ու բոլոր իշխանների մասին (17), ինչպես ասում է Ներսես Կլայեցին իր տաղի երգում, թե՛ Սուրբ Սահակից սկսեալ մինչեւ մեր օրերը վրդովմունքը չի դադարում (18): Եվ գոհություն ու փառք ամենահնար եւ ամենակարող Արարչին, որ վերջին, անբարի ժամանակներում, Յայոց աշխարհի կործանման պահին՝ տեսապես գտնվելով երկու մահմեդական թագավորների՝ թուրքերի ու պարսիկների /վարած/ պատերազմի արանքում, մենք մի գյուղի ոստիկանի իշխանություն իսկ չունենալով, ևս /Աստված-Յ. Բ. / օտարահավատ թագավորի սրտում գութ եւ խնամք առաջացրեց ազգիս նկատմամբ (19), մինչեւ հասան տեր Մովսես կաթողիկոսի /օրերը/: Եվ ապա պարսից արքաների ձեռքով նրան ընծայվեց ողորմության շնորհը, ինչպես Կյուրոսի (20), Դարեհ Փոքր Առաջինի (21), Արտաշես Երկայնաբազուկի օրոք (22)՝ Ջորաբաբելի (23), Եգր քահանայի՝ դպրի (24) [միջոցով] տաճարի ու Երուսաղեմ քաղաքի նորոգությունը եղավ, նույնպես եւ նրանց նմանությամբ սրան եղավ: Ու նրա կյանքն ամփոփվեց այս երկրի վրա, եւ սուրբ Գրիգորի Աթոռին նստեց չորս տարի, ու փոխադրվեց բոլորի Յուսի՝ իր բաղձալի Քրիստոսի մոտ ՌՉԲ /1633/ թվականի Յոզեֆալուստին՝ Պենտեկոստեին. եւ մեզ՝ բոլոր հավատացյալներին համար բարեխոս է, մանավանդ՝ Յայոց ազգիս հոգեւոր որդիների՝ Յայր Աստծո, Որդի Աստծո եւ Սուրբ Յոզեֆի ճշմարիտ Աստծո մոտ հավիտյանս հավիտենից. Ամեն:

Ծանոթագրություն

1. *Մահտեսի Մարկոսի մասին Դարանաղցին հիշատակում է բազմիցս. տես «Ժամանակագրութիւն Գրիգորի վարդապետի Կամախետցոյ կամ Դարանաղցոյ» /իրատ. Մեսրոպ վրդ. Նշանեան, Երուսաղեմ, 1915, էջ 27, 70, 104-106, 162, 173 եւ այլուր:*
2. *Մեքիսեղեկ Գառնեցի կաթողիկոս Յայոց /1593-1626թթ. / եղել է Դավիթ Դ կաթողիկոսի աթոռակիցը: Եկեղեցու պատմության մեջ հայտնի է իր անփառունակ ընթացքով: Էջմիածնի պարտ-*

քերը մարելու նպատակով գնացել է Կ. Պոլիս, ուր մեկ տարի պատրիարքությունը վարելուց հետո 1600-ին արտաքսվել այնտեղից: Էջմիածնում նույնպես մերժվեց: Այնտեղից անցավ Սպահան, Շահ Աբբասի բանակն առաջնորդեց Հայաստան: 1605-ին գերի տարվեց Սպահան, սակայն մազապուրծ լինելով վերադարձավ Երևան, Մայր Աթոռը մատնեց անուշադրության: Հայաստանի նամակ գրեց Հռոմի Պողոս Ե պապին: Վաճառելով ու վատնելով Ս. Էջմիածնի ունեցվածքը՝ արժանացավ շատերի անարգալից վերաբերմունքին: Մահացել է փախուստի մեջ, Լեհաստանում, 1626 թ.: Նրա «գործունեության» մասին մանրամասն տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, \$ 1609, 1624, 1628, 1631, 1634, 1639, նաե՛ւ՝ Հր. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հտ. Գ, Եր., 1946, էջ 305-306: Անվան/Մեթիսեղեկ՝ «թագավոր արարութեան»/ այսօրինակ երկատումով ու նրա մասնիկների իմաստային զատորոշումով Դարանաղցին նրան հակադրում է աստվածաշնչական նույնանուն նահապետի բարձր կերպարին, որ հիմնականաբար նրան /Ծննդոց ԺԴ 18-20/ նախօրինակն էր Քրիստոսի, «որ է քահանայ յափտեան ըստ կարգին Մեթիսեղեկի»։ տե՛ս «Բառարան Սուրբ Գրոց», Կ. Պոլիս, 1881, էջ 351-352:

3. Պողոս վարդապետ Սոկացին, որ Սովսես վարդապետի խոհակից բարեկամն էր, հայտնի էր բարեգործական նվիրատվություններ հորդորող իր քարոզչության լայն գործունեությամբ, որով արժանացել էր Մեթիսեղեկի թշնամական վերաբերմունքին. տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, \$ 1623:
4. Նկատի ունի Քրիստոսին:
5. տե՛ս Երեմիա Բ 13:
6. Հին Կտակարանի նշանավոր անձինք, որոնք խիստ կարետոր դեր են կատարել հրեից ժողովրդի հոգեւոր, քաղաքական կյանքում. նրանց մասին մանրամասն տե՛ս «Բառարան Սուրբ Գրոց», Կ. Պոլիս, 1881, էջ 394-395, 128-129:
7. Նկատի ունի Դավիթ Դ Վաղարշապատեցի կաթողիկոսին, որ Գրիգոր ԺԲ Վաղարշապատեցու կողմից աթոռակից է ընտրվում 1584-ին, Ամենայն հայոց կաթողիկոս՝ 1590-1629 թթ. նրա մասին մանրամասն տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, \$ 1581-1652:
8. Ավնարկում է Մտթ. Ե 13, Մրկ. Թ 49, Դուկ. ԺԴ 34:
9. Նկատի ունի Չաքարիա Վանեցուն, որ, մերժված լինելով վանեցիների կողմից, գտնվում էր Մեթիսեղեկի մոտ: Վերջինիս կողմից 1610 թվականի մայիսի 1-ին նվիրակ է կարգվում Լվովի, Կամենեցի, Սեչովի, Յաշի ու շրջակայից հայության մեջ, որ այնտեղ հանգանակություններ անելուց հետո, պետք է «Իտալիոյ գաղթականներուն անցնի, եւ յարմար յարաբերութիւններ մշակելով Հռոմ ալ հանդիպի, եւ պապութեան հետ շահաւէտ ու շահաւոր կապեր արդիւնաւորելու ջանայ»։ տե՛ս Մաղաքիա արք. Օրմանեան, Ազգապատում, \$ 1601:
10. Ստակ/ակչէ՛/ թուրքական դրամական միավոր, արծաթե դրամ:
11. Պարսկաստանի ու Թուրքիայի միջեւ տեսական պատերազմները դադարեցին 1639թ. սուլթան Սուրապ

Հորրորդի /1611-1640թթ. / ու Սեֆի Առաջինի /1628-1642թթ. / միջեւ կնքված դաշնագրով, որը հարաբերական խաղաղություն բերեց բազմաչարչար Հայոց աշխարհին:

12. Սկյուտար. Կ. Պոլսի թաղամասերից մեկը:
13. Այստեղ ակնարկվում են աստվածաշնչական հայտնի դեմքերն ու դեպքերը. Փոքր մարգարեներից մեկի՝ Հովնանի երեք օր կետ ձկան փորում մնալու միջոցով փրկվելը /տե՛ս Հովնանի մարգարեությունը/, Փարավոնի հալածանքից, եգիպտական գերությունից իսրայելացիների Կարմիր ծովով անցնելն ու փրկվելը /տե՛ս Ելից գրքի ԺԴ, ԺԵ գլուխներ/, բաբելոնյան գրության ժամանակ, Նաբուգոդոնոսորի պալատում ծառայող երեք հրեա երիտասարդների՝ Սեդրաքի, Միսաքի ու Աբեղնագովի՝ հակառակ կրապաշտների սպառնալիքի, Աստծուն հավատարիմ լինելու պատճառով հնոցի մեջ նետվելու եւ կրակի ծիրաններից հրաշքով փրկվելը/ տե՛ս Դանիելի մարգարեություն գլ. Գ /ու Մակաբայեցիների/ հրեից մի ընտանիքի անդամների գլխավորությամբ Ն. Բ. 168 թվականից սկսված/ պայքարն ընդդեմ Անտիոքոս Եպիփանեսի իշխանությամբ /Ն. Բ. 175-164թթ. / իրականացվող ասորական բռնապետության/ տե՛ս Ա Մակաբ. Ա 10-14 Բ 1-5, 2 1-16, Բ Մակաբ. Դ 7-8/:
14. Ս. Գրիգոր Լուսավորիչ. հայոց առաջին հայրապետ. աթոռակալել է՝ 302-326թթ.: Տրդատ Գ, թագավոր հայոց. գահակալել է 287-330թթ.: Նրանց սերտ համագործակցությամբ քրիստոնեությունը Հայաստանում հռչակվում է պետական կրոն: Մեծն Ներսես հայրապետի օրոք /353-373թթ./ իրականացվում են քրիստոնեությունն ամրացնող, եկեղեցու դերը շեշտող բարենորոգչական ձեռնարկներ, բացվում են դպրանոցներ, հիվանդանոցներ, սահմանվում կրոնական կարգեր եւ այլն: Խաղը եղել է Մեծն Ներսես կաթողիկոսի աշակերտը, հավատարմորեն կատարել նրա ցուցումները, ձեռնադրվել եպիսկոպոս, կաթողիկոսի բացակայության ժամանակ նրան է վստահվել տեղապահությունը:
15. Այս իրադարձությունների մասին հանգամանալից խոսվում է Փավստոս Բուզանդի Հայոց պատմության մեջ. Դարություն Հինգերորդ, գլուխ ԼԱ, ԼԲ. տե՛ս Փավստոս Բուզանդ, Պատմություն հայոց, թարգմանությունը, Ներածությունը եւ ծանոթագրությունները ակադեմիկոս Ստ. Մալխասյանցի, Եր., 1968, էջ 267-272:
16. Գրիգոր Մագիստրոս /990-1058թթ. / գիտնական, փիլիսոփա, բանաստեղծ, ռազմաքաղաքական գործիչ: Թողել է բազում երկեր, որոնց մեջ իր ուրույն տեղն ունի «Սեկնութիւն քերականին» աշխատությունը: Դարանաղցին նկատի ունի Մագիստրոսի տվյալ երկի հետեւյալ տողերը. «Նոյնպէս եւ ի վարժարանս եւ ի դպրոցսն ի բազում տեղիս, զոր այժմ մերոյս սակաւ ինչ խափանեալ, յունաց ասեմ եւ մերոյս ազգի, եթէ՛ ի ծովութենէ եւ եթէ՛ յառաջնորդաց մերոց քամահելոյ յարուեստիցս յայսցանէ՛+»։ տե՛ս «Մատենագիրք հայոց» հտ. ԺԶ, դար ԺԱ, Եր., 2012, էջ 411:
17. Այս մասին մանրամասն տե՛ս նրա «Վարդանի եւ Հայոց պատերազմի մասին», Եր., 1989:
18. Տողերը բառացիորեն քաղված են ս. Ներսես Ընորհալու «Վիպասանութիւն»-ից. տե՛ս տպ. աշխատա-

- սիրությամբ Մանիկ Սկրտչյանի, Եր., 1981, էջ 106, տող 1073-1074:
19. Անտարակույս նկատի ունի Նահ Աբբաս Ա-ին /1557-1628 թթ. / ու նրա հանդուրժող վերաբերմունքը հայոց նկատմամբ. տե՛ս Աշոտ Յովհաննիսյան, Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմության, Գիրք երկրորդ, Եր., 1959, էջ 107-108:
 20. Մեծն Կյուրոս Բ Պարսից թագավոր Ն. Ք. 550-529/ ընդ որ հրեաներին ազատեց բաբելական գերությունից, Աստվածաշնչում հիշատակվում է իբրև ազատարար. Եսայի ԽԴ 28, ԽԵ 1-7, Բ Մնաց. ԼԶ 22, 23, Եզր. Ա 1-4, Դանիել Զ 28:
 21. Դարեհ Ա Վշտասայան Պարսից թագավոր Ն. Ք. 522-485թթ. / նա է տվել Երուսաղեմի տաճարը վերստին կառուցելու հրամանը. տե՛ս Եզրաս Դ-Է:
 22. Արտաշես Երկայնաբազուկ Պարսից թագավոր Ն. Ք. 464-425թթ. / սրա թագավորության օրոք Եզրասը գերյալ հրեաներին բերում է Երուսաղեմ. տե՛ս Եզրաս Է, նաե՛ւ՝ Նեեմիա Բ 1, Ե 14:

23. Ձորաբարելը որպես կանոն հիշատակվում է իբրև ղեկավար բաբելական գերությունից հայրենադարձվող հրեաների՝ սկսած Ն. Ք. 536 թվականից. տե՛ս Եզրաս Ա 11,Բ, 2,Գ 8,Ե 2: Նրա նախածեռնությամբ դրվեց Երուսաղեմի տաճարի հիմքը:
24. Եզր թահանա, որի գիրքը պարունակում է ավելի քան 80 տարվա պատմություն՝ Կյուրոսի թագավորությունից սկսած մինչև Արտաշես Երկայնաբազուկի թագավորության առաջին ութ տարիները: Նա այս վերջին արքայից ստացավ հրովարտականեր, դրամ, անհրաժեշտ ամեն ինչ եւ Ն. Ք. 457-ին կազմակերպեց հրեաների գերեզարծը: Նա տե՛ս է արել հրեից կրոնական կյանքն ու կարգերը վերականգնելու համար. տե՛ս Եզրաս Ը-Ժ, Նեեմիա Ը:

**Աշխարհաբարի վերածեց ու ծանոթագրեց
ՀԱՎՈՐ ՔՅՈՍԵՅԱՆԸ
Պատվիրատու՝ «Սյունյաց երկիր»**

Առաքել Դավրիժեցի

Պատմություն

Տեր Մովսեսի վարդապետության ու կաթողիկոսության մասին, միաժամանակ էջմիածնի լուսակառույց Սուրբ աթոռի նորոգության մասին

Յե՛տհավատ, սրբանունը եւ բարեփառ մեր տեր Մովսես կաթողիկոսը Սյունյաց երկրի Բաղք (1) գավառի, որ այժմ Աճանան է կոչվում, Խոտանան կոչված գյուղից էր: Դեռեւս տասնհինգ տարեկան էր՝ ավել կամ պակաս, նրան քահանայության աստիճան տվին եւ օրհնեցին կուսակրոն արեղա: Նրան բախտ վիճակվեց հանդիպել տիեզերալույս վարդապետ Սրապիոնին, որին առնչակից դառնալով՝ աշակերտեց նրան: Բայց Սրապիոնի վախճանը շուտ վրա հասավ այդ ժամանակ տեր Մովսեսը ուսմամբ ու տարիքով տիաս էր: Բայց Սրապիոն վարդապետը մտքով նկարել եւ հոգով իմացել էր, որ տեր Մովսեսի վրա աստվածային շնորհք է երեւում, որի համար սրտացավորեն հոգաց նրա մասին: Իր մոտ կանչեց իր ավագ աշակերտ կեսարացի Գրիգոր վարդապետին եւ տեր Մովսեսին նրան հանձ-

նարարեց՝ ասելով. «Սրան քեզ եմ հանձնում, որպեսզի իմ փոխարեն սրան հովվելով պահես եւ հասցնելով արբունքի հասակի եւ վարդապետական ուսման, տաս վարդապետական գավազան ու պատիվ, իսկ իմ օրհնությունը լինի քո եւ սրա վրա»:

Սրապիոնի վախճանից հետո տեր Մովսեսը մնաց Գրիգոր վարդապետի մոտ իբրև նրա աշակերտ: Քիչ տարիներ անց տեր Մովսեսը թույլտվություն խնդրեց Գրիգոր վարդապետից, որպեսզի գնա Երուսաղեմ ուխտի ու երկրպագության մեր աստված Քրիստոսի մարդեղության վայրերին: Նա թույլատրեց, իսկ տեր Մովսեսը եկավ, գնաց հասավ Երուսաղեմ եւտիրոջ բոլոր մարդեղության տեղերին ուխտ արեց: Ապա այնտեղից գնաց Եգիպտոսի երկիրը եւ շրջեց ղպտիների վանքերն ու անապատները, որովհետեւ շատ վանքեր ու անապատներ կան, որտեղ բնակված են բազմախումբ միաբաններ կրոնավորական կարգերով ու դրվածքով, որոնք ամեն ինչով կարգավորված են եկեղեցիների, բեմատեղերի, զգեստների, խցակցության, կրոնավորական ժուժկալության եւ այլ ամեն բաների: Նրանց մեջ շրջելով, հարցնելով ու տեսնելով՝ ամեն ինչին տեղեկանում էր. թեպետ ինքը՝ տեր Մովսեսը, այդ բաների նկատմամբ անհոգ ու անփույթ էր, բայց տնօրինող սուրբ հոգին ման տալով շրջեցնում էր այսպիսի կրոնավորական կարգերի մեջ նրան ուսուցանելու ապագա ժամանակների համար, որպես եւ պետք է եկավ Մեծ անապատի կարգավորության ժամանակներում: Տեր Մովսեսը, Եգիպտոսից դառնալով, եկավ Երուսաղեմ եւ եղավ Սուրբ Հարության տաճարի լուսարար:

Այդ ժամանակ պատահեց, որ պարոն Սարգիսը եւ տեր Կիրակոսը այնտեղ էին, որոնց մասին գրեցինք, թե եղան անապատի ու կրոնավորական կարգերի սկզբնավորողներ: Սրանք գտնվում էին Երուսաղեմում, շրջում էին այն երկրում, հունաց վանքերում,

Հորդանան գետի եզրերին, Փորձության լեռան վրա եւ որոնում էին ուշադրությունից զերծ ու անգաթալիչ անապատի տեղ, բայց ըստ պատշաճի չէին գտնում: Այդ առթիվ տեր Մովսեսը ասաց. «Այդպիսի տեղ, որ որոնում եք, (հայոց) արեւելյան երկրում շատերը կան, մանավանդ Սյունյաց աշխարհում, որոնց ես իսկն ականատես եմ. այն աշխարհում շատ ավելի պատշաճ է անապատ շինել, որովհետեւ բուն Հայաստանն է. վանքեր, գյուղեր ու քրիստոնյա ժողովուրդ շատ կան, ուստի անապատի բոլոր կարիքները կլրացվեն: Նաեւ ինքը՝ տեր Մովսեսը, համձն առավ, որ երբ նրանք ժամանեն այն երկիրը եւ որեւէ տեղ անդորրանալով զետեղվեն, որտեղ էլ ինքը՝ տեր Մովսեսը լինի, ամեն ինչ կթողնի այնտեղ, նրանց մոտ կժամանի եւ նրանց հետ կբնակվի իբրեւ միաբան: Արդ՝ այսպիսի հորդորող խոսքով նրանց ուղարկեց Արեւելյան վերին աշխարհը (Սյունիք), ինքը մնաց Երուսաղեմում: Սուրբ Գրիգոր Եպիսկոպոսի, որ սուրբ Հակոբի առաջնորդն էր, հրամանով (Մովսեսը) գնաց Եվրոպական Երուսաղեմի համար եւ, քրիստոնյաներից մեծ քանակությամբ արդյունքներ հավաքելով, բերեց Երուսաղեմ՝ Գրիգոր Եպիսկոպոսի առջեւ:

Ապա Երուսաղեմից ելավ, եկավ իր վարդապետ Գրիգոր Կեսարացու մոտ, որը Կոստանդնուպոլսում էր, քանզի թագավորական հրամանով նստել էր իբրեւ քաղաքի առաջնորդ՝ պատրիարք կոչումով: Մի քանի տարի մնալով իբրեւ Գրիգոր վարդապետի աշակերտ պարկեշտ եւ սրբակրոն վարքով՝ ոչ պերճապաճույճ եւ փափուկ հագուստով, որպես այդ ժամանակ ուրիշներն էին, այլ կոշտագգեստ էր, պահեցող, որ շաբաթ եւ կիրակի օրերն էր (պասք) լուծում նավակատիքի (2) կերակուրներով՝ զերծ մսից ու գինուց, մշտապես սաղմոսերգող եւ պատարագամատույց:

Այս բանին հավանելով ու հաճելով Կոստանդնուպոլսի ողջ ժողովուրդը՝ եկեղեցականներ, աշխարհականներ եւ երեւելի մարդիկ, օրինակ՝ Շահին չալաբին (3), որ թագավորի արքունիքում նշանավոր մարդ էր, եւ ուրիշ շատեր: Նաեւ Արեւելյան երկրի վաճառականները, որոնք պատահեցին Կոստանդնուպոլսում, մանավանդ ջուղայեցիներն ու գողթեցիները, քանի որ գիտեին, թե Մովսեսը Արեւելյան աշխարհից է, ամենքը, մոտենալով Գրիգոր վարդապետին, խնդրում էին տեր Մովսեսին վարդապետություն շնորհել:

Իսկ Գրիգոր վարդապետը ահարկու եւ շատ գոռոզ մարդ էր եւ դժվարահավան, բայց տեսնելով տեր Մովսեսի քաղցր, սրբասեր բարքը եւ պարկեշտ վարքը, նաեւ ժողովրդի վկայությունը, չեղավ չլսող, այլ ըստ նրա անձի եւ ողջ ժողովրդի վկայության նրան վարդապետական գավազան տվեց մեծ հանդեսով: Այնուհետեւ տեր Մովսես վարդապետը բոլոր եկեղեցիներում անխափան, վճիտ ու պայծառ քարոզությամբ քարոզում էր Քրիստոսի ավետարանը:

Տարիներ հետո Գրիգոր վարդապետի հրամանով Մովսես վարդապետը ուղարկվեց գնալ ինքնազուխ քարոզությամբ շրջագայելու: Նա ելավ Կոստանդնուպոլսից եկավ հասավ Տիգրանակերտ քաղաքը, որտեղ էր Սրապիոն վարդապետի տապանը: Նրան սուրբ տապանի միջոցով համբուրեց եւ, նրանից օրհնություն առնելով, ելավ այնտեղից Վասպուրական (Վան) քաղաքով եկավ Թավրիզ եւ այնտեղից իր հայ-

րենի աշխարհը՝ Սյունյաց գավառը, Տաթևի վանքը: Սրա գալստյամբ եղավ անպատմելի ուրախություն ամենքի համար՝ եկեղեցականների եւ աշխարհականների: Նրան առաջինը սիրով ընդունեցին Տաթևի վանքի միաբանները՝ Եպիսկոպոսներ, աբեղաներ, բայց հետո ետ կանգնեցին նրանից, քանզի նրա քարոզությունը չընդունեցին: Այդ պատճառով Տաթևի վանքից դուրս գալով՝ գնաց Մեծ անապատը՝ Սարգիս Եպիսկոպոսի եւ տեր Կիրակոսի մոտ ըստ իրենց նախկին ուխտադրության, որ Երուսաղեմում պայմանավորված էին: Այնտեղ, անապատում, իր բնակության համար դադար առավ եւ ժամանակ առ ժամանակ ելած շրջում էր քրիստոնյաների մեջ (հայերի) եւ քարոզում աստծու պատվիրանը, վերստին վերադառնում անապատը, որովհետեւ ինչպես որ ծուկը ջրից դուրս գալով մոտենում է մեռնելու եւ նորից ջուրն ընկնելով կենդանանում է, այնպես էլ սա անապատից ելնելով եւ անապատ մտնելով:

Իսկ Մովսես վարդապետի քարոզությունը ողջ ժողովուրդը խնդությամբ էր ընդունում, սիրով էր կատարում եւ ուրախությամբ փառավորում էին աստծուն՝ մարդկանց այդպիսի շնորհներ տվողին: Բայց գավառի Եպիսկոպոսները եւ վանքերի աբեղաները չէին ախորժում Մովսեսի քարոզությունը, որովհետեւ Մովսես վարդապետը ինչպես ինքը մերկ էր ամեն աշխարհիկ նյութականությունից, պասով, սրբությամբ եւ կրոնական վարքով էր ապրում ըստ գրքերի պատվիրանների, սույնպես էլ քարոզում էր, որ բոլոր վանականները լինեն: Իսկ նրանք, արհամարհելով նրա խոսքերը, չընդունեցին, որովհետեւ հայոց ազգի բոլոր վանքերում յուրաքանչյուր սեւագլուխ ուներ իր սեփական հարստությունը՝ այգի, ծաղկաստան, փեթակ, տուն, մառան, ամբարներ, եկամուտներ: Նաեւ ընդհանուր վանքի եկամուտը բաժանում էին իրար մեջ: Եվ այդ ամենը ծախսում էին իրենց, իրենց ազգականների, իրենց հաճելի մարդկանց կարիքների համար: Եվ աստծուն նվիրված վայրերը, որոնք սքանչելագործ սրբերի եւ աստծու շնորհները կրող հրաշքների բնակարաններ են, լցված էին կանանցով, տանտիկիններով եւ իրենց ազգականներով:

Բնավ չգիտեին, որ կրոնավորը պարտավոր է վեղար ու փիլոն կրել կամ կոշտ ու բրդյա հագուստ հագնել, այլ որպես աշխարհական եւ մարմնավոր իշխաններ, թանկագին հագուստներով պճնվում էին, անդրավարտիք, կապա, թանկագին գլխարկ գլուխներից եւ մեկնոց էին վրաները առնում: Նաեւ չէին համարում, թե վանականները պարտավոր են պասով, ծոմական տքնությամբ կյանք վարել, այլ ամբողջ տարին անխտիր ուտիս ճաշեր, միս էին ուտում եւ գինի խմում:

Այդպես էլ գյուղական քահանաները անունով էին միայն քահանաներ, բայց ոմանք ստանձնում էին մեկիջության, ոմանք տանուտերության իշխանություն, ոմանք պռոնիկներ ու երկկանայք էին, ոմանք միանում էին այլազգի իշխաններին եւ դառնում նրանց չար գործերի արբանյակներ, քրիստոնյաների մատնիչներ: Ոմանք մարմնական արիեստներով եւ հողագործությամբ էին զբաղվում իբրեւ աշխարհականներ՝ բոլորովին լքելով ժամն ու պատարագը: Աղոթքի ժամին եկեղեցի չէին գնում, եւ գյուղերում ժամկոչի (4) ձայն չէր լսվում, նրանցից լրիվ վերացել էր քա-

հանայության շնորհքը, բայց տակավին իրենց քահանաներ էին անվանում եւ քահանայական գործ էին անում ոչ իբրեւ քահանաներ, այլ իբրեւ արիեստավորներ իրենց մարմնական վարձի համար:

Ոչ միայն գյուղական քահանաներն ու արեղաները ըստ ասածիս անուղղա կարգուկանոնով թափառում էին, այլեւ կաթողիկոսները, որովհետեւ մեկը չէր, այլ երեք եւ չորս կաթողիկոսներ եւ այն էլ՝ փառամոլության ու ազահության պատճառով իբրեւ մաքսավորներ կապալով ու հարկով պարսից թագավորից գնում էին կաթողիկոսական իշխանությունը եւ Սուրբ աթոռ Էջմիածինը: Եվ ժողովրդի մեջ շրջագայելի թագավորական ծառա եւ այլազգի զորականներ էին շրջեցնում իրենց հետ եւ ժողովրդի տուրքը, հասը ճշտիվ եւ ուժի բռնությամբ առնում էին ինչպես Յեղիի որդիները (5): Եվ կաթողիկոսները, ինչպես իրենք դրամով ու կաշառքով կաթողիկոսական աստիճան էին ստանում, այդպես էլ իրենց ձեռնադրած եպիսկոպոսները, քահանաները տգետ, խոտան, անպետք ըստ Սաղմոսի, որոնք որովայնի պաշտոնյաներ (6) էին, մշտապես զինարբուքի մեջ շրջում էին գուսաններով ինչպես մարմնավոր իշխաններ առավտոյից մինչեւ երեկո, հետեւում էին կատակների, լկտի խոսակցությունների եւ դատարկամտության:

Եվ սրանց բոլորի պատճառը ոչ այլ ինչ էր, եթե ոչ հեռացումը Աստվածաշնչից եւ աստծու երկյուղից. բնավ գրքեր չէին կարդում, աստվածային մատյանները փակվել ու լռել էին, որովհետեւ խափանվել էր Աստվածաշնչի ընթերցումը, որ արհամարհված էր նրանց աչքում, հողով ու մոխրով պատված ընկած էին որեւէ անկյուն, որովհետեւ ըստ տիրոջ խոսքի ոչ դիրք էին ճանաչում, ոչ էլ գրքերի զորությունը (7):

Արդ՝ եթե եկեղեցականները այսպես էին, ի՞նչ ասեմ աշխարհականների մասին, որոնք բնավ չզիտեին, թե քրիստոնյաները պարտավոր են խոստովանել, հաղորդվել, կամ ամեն օր աղոթատեղ այցելել, նաեւ պասը ձեռով ու զինիով փչացնում էին. ոմանք կնաթող էին, ոմանք երկկիճ, չհաս եւ ազգապղծության մեղքերով շաղախված:

Իսկ եկեղեցիներն ու վանքերը՝ բոլորն անշուք ու անպատիվ, զարդերն ու սպասքները՝ բոլորովին կողոպտված, մինչեւ իսկ սուրբ սեղանը՝ ամենեւին մերկ ու բաց: Երկար ժամանակ փակված դռներով, խավար ու անլույս, պաշտամունքից ու պատարագից լուռ, շինվածքը ավերված ու խախտված, տանիքն ու պատերը իբրեւ անտեր ու այրի՝ զրկված փեսայից, օտարացած որդիներից, նստած թախծոտ ոգով ու անմխիթար լալիս էին մարդու երեսին (8):

Արդ՝ բազմապատիվ ավելի քան ինչ որ շարադրեցինք, աղավաղված ու եղծված էր բարեկարգությունը հայոց Վերին աշխարհից (9): Դրա փոխարեն արձանացել ու արմատացել էր անկարգությունը: Այս պատճառով վշտանում եւ հոգու չափ ցավում էին այս տգետ մոլորությունների վրա այս երկու սուրբ վարպետները՝ Մովսեսն ու Պողոսը, որի որպիսությունը անցյալ գլխում ծանոթացրինք: Պողոս վարդապետը Մովսեսից քիչ ժամանակ ավելի առաջ էր եկել Վերին երկիրը (Սյունիք) եւ իր մեծակության պատճառով հակառակորդները ճնշում էին նրան, իսկ երբ Մովսես վարդապետը եկավ, իրար զորավիճ լինելով բոլոր գավառներում համարձակ քարոզում էին:

Այս երկու վարդապետները՝ պարոն Սարգիսը եւ տեր Կիրակոսը՝ հիշված մյուս մարդկանցով, որոնց Մեծ անապատի գլխում հիշատակեցինք, նախ՝ անապատի ու կրոնավորության այն ամեն կարգն ու դրվածքը սահմանեցին, որոնք գրքերի ընթերցումով գտան եւ որոնք Մովսես վարդապետը ղվթինների անապատում տեսել ու սովորել էր, ապա նրանք, անապատում մնալով, աղոթում էին աշխարհի փրկության համար եւ նույն աղոթքով նպաստում էին վարդապետներին՝ խնդրելով սուրբ հոգուց օժանդակելու նրանց կենաց խոսքի քարոզության մեջ: Իսկ երկու վարդապետները՝ Պողոսն ու Մովսեսը, հավատքի ամուլներ լինելով, շրջեցին մեր Արեւելյան աշխարհի բոլոր գավառները, ամենքին քարոզում էին ճշմարտությունը, շինում էին եկեղեցիներ, կարգում էին քահանաներ, հաստատում էին դպրոց, սովորեցնում էին մանուկներին, որովհետեւ առաքելաբար հետիոտն շրջում էին՝ գնալով. որեւէ մեկից ոչինչ չէին վերցնում, այլ միայն ուտելիք, իսկ ամբողջ շաբաթը պաս էին պահում, միայն կլոր տարին շաբաթ եւ կիրակի օրերն էին նավակատիքի կերակուրներով ճաշակվում, իսկ զինուց ու մսից ամենեւին հեռու էին:

Իսկ Վերին աշխարհի (Սյունիքի) քրիստոնյաները (հայերը), լսելով նրանց ճշմարիտ քարոզները եւ տեսնելով նրանց գործերը, բոլորը ետ կանգնեցին իրենց թյուր ճանապարհից, հնազանդվեցին նրանց կարգերին ու սահմանադրությանը՝ իշխաններ, եպիսկոպոսներ, քահանաներ եւ նշանավոր մարդիկ բոլոր ռամիկներով հանդերձ: Բայց շատ անվանի մարդիկ՝ եկեղեցականներ ու աշխարհականներ, ոչ միայն չընդունեցին նրանց քարոզները, այլեւ հակառակվում էին, կենսամուլ ու խաբեբա անվանում, եւ նրանց սահմանած կարգերը իրենք եւ իրենց արքայակներն էին խանգարում, ուր որ հասնում ու կարողանում էին:

Բայց հակառակության այս գործը անում էին թյուր ու օրինազանց մարդիկ, որոնց հաճելի չէին ճշմարտության ճանապարհները. վարդապետների մասին չարահամբավ լուրեր էին տարածում եւ նրանց ամբաստանում. նրանց ամբաստանության լուրը մինչեւ անգամ հասավ երկրի այլազգի իշխաններին՝ խանին ու սուլթանին, մանավանդ Մելքիսեթ կաթողիկոսին, որը թագավորական բռնությամբ էր վարում կաթողիկոսության իշխանությունը: Որովհետեւ ինքը նույնպես ուղիղ ճանապարհի վրա չէր, այդ պատճառով տեղի էր տալիս այնպիսիների ամբաստանությանը եւ նրանցից նյութ առնելով նեղում էր վարդապետներին: Շատ անգամ կաթողիկոսը պատահելով այստեղ-այնտեղ՝ նրանց սահմանած կարգը խափանում էր եւ նրանց կողմից առաջ քաշված անձանց ետ էր մղում, իսկ նրանց կոպիտ խոսքերով սպառնական պատգամներ էր ուղարկում:

Նաեւ վարդապետները հանդիպեցին կաթողիկոսին եւ նույն անարգալից խոսքերը լսեցին նրանից: Որովհետեւ թագավորական իշխանությամբ էր խրոխտանում վարդապետների վրա, եւ այնքան վտանգեցին վարդապետներին, մինչեւ որ Պողոս վարդապետից ստորագրություն առան, որ այլեւս չի շրջի քրիստոնյաների (հայերի) մեջ եւ չի քարոզի, ինչպես նախօրոք պատմեցինք նույնին վերաբերող գլխում:

Իսկ երբ այնպես եղավ, որ Պողոս վարդապետին

մի կողմ մղեցին եւ Մովսես վարդապետին միայնակ գտան, սկսեցին սաստիկ մրցանքով մաքառել նրա դեմ եւ նրան այնքան նեղը լծեցին, մինչեւ որ Մովսես վարդապետը ինքն իր փիլոնը, գավազանը եւ գորգը ուղարկեց Մելքիսեօ կաթողիկոսին՝ ասելով. «Որովհետեւ չես կամենում մեր քարոզությունը, ահա եւ առ քեզ մեր իշխանությունը, իսկ մենք լռելով կդադարենք քարոզելուց, եւ եթե դրա առիթով որեւէ մեղք լինի, դու պատասխան կտաս աստծուն»: Իսկ բարիքներ կամեցող աստված, որ ամեն ինչ տնօրինում է, Մովսեսի արարքը հաճելի չարեց Մելքիսեօի խորհրդակիցներին, դրա համար համոզեցին Մելքիսեօին՝ Մովսեսի իշխանությունը չառնել, այլ իր գավազանը իրեն վերադարձնել եւ հրաման տալ քարոզության: Մելքիսեօը այդպես էլ արեց:

Թեպետ Մելքիսեօը Մովսեսին քարոզելու հրաման տվեց, բայց նենգելուց չդադարեց, քանզի անընդհատ ճնշում էր, դատափետելով պարտավոր էր դարձնում ու զրպարտում, ինքն ու իր համախոհները անխնայորեն նրա վրա նեղություններ էին բարդում:

Մովսես վարդապետը՝ դրանց արարքներից զզված, ոգով չափ դառնացած, ծանծրացած, սրտով վիատված ու լքված, մտածում էր տիրոջ խոսքը, թե՛ «կհալածեն ձեզ այս քաղաքից, փախեք մյուսը» (10): Մտածեց հեռանալ Արեւելյան աշխարհից եւ գնալ արեւմտյան աշխարհը եւ այնտեղ գտնված քրիստոնյաներին քարոզել: Այս դիտավորությամբ ելավ, եկավ Երեւան քաղաքը, որպեսզի այնտեղով անցնի, գնա Թեոդոսյուրիս, որ Կարին քաղաքն է:

Այս ժամանակ Երեւան քաղաքի եւ Արարատյան աշխարհի մեծ ու հզոր իշխանն էր Ամիրզունա խանը, որը պատահամբ ու դիպվածով տեսավ Մովսես վարդապետին, խանը սրա մասին հարցրեց իր առջեւ ծառայող քրիստոնյաներին. սրանք պատասխանեցին որտեղից եւ ինչպիսին լինելը: Եղավ, որ մի անգամ էլ խանը պատահեց վարդապետին եւ որքան տեսնում ու խոսում էր վարդապետը, խանին հաճելի էր թվում, որովհետեւ աստծու խնամքը իր ծառային բռնավորի առջեւ շնորհալի է ցույց տալիս: Խանը Մովսեսին չքողեց գնալ արեւմտյան աշխարհը, այլ այնտեղ Երեւան քաղաքում արգելեց: Օրավոր խանը գալիս էր եւ լսում էր պատարագը եւ գալիս էր ժամակարգության այլ արարողությունների պահերին եւ խոսում էր նրա հետ երբեմն իմաստության, երբեմն հավատքի վերաբերյալ եւ լսում վարդապետի պատասխանները, որոնք ախորժելի էին ու հաճելի եւ լի աստծու շնորհներով: Նրա պարկեշտ վարքի համար խանը նրան սիրեց, այդ պատճառով նրան պահեց Երեւան քաղաքում՝ նշանակելով Կաթողիկե եկեղեցում երեք տարի:

Վաղեմի ժամանակներից սուրբ առաքյալ Անանիայի դամբարանի վրա մի վայելուչ մատուռ կար շինված, որ Երեւան քաղաքի հյուսիսային կողմում՝ այգիների մեջ էր. սա ավերակ ու անմարդաբնակ էր. սրա համար խանը վարդապետին ասաց. «Տեսնում ես, այս եկեղեցին, որ ամայի կանգնած է. այժմ լսիր ինձ ու մի գնա ուրիշ երկիր, այլ սա դարձրու քեզ բնակավայր եւ դադարիր այստեղ, որպեսզի իրար մոտիկությամբ ու տեսակցությամբ մխիթարվենք»: Նաեւ ողջ ժողովուրդը՝ քաղաքացիներ, վաճառականներ, աղաչելով նույնն էին խնդրում վարդապետից: Սրանց

խոսքը հաճելի լինելով վարդապետի համար՝ գործի ձեռնարկեց շինելու տեղը քրիստոնյա տեղացիների ու վաճառականների արդյունքներով ու օգնությամբ, որոնք սիրահոժար տալիս էին ողորմության տուրք տեղի կառուցման եւ վարդապետի սիրու համար, որպեսզի բնակվի իրենց մեջ: Այդ պատճառով շտապ շինեցին շուրջանակի պարիսպ, խուցեր, ժամատուն, սարավոյթ եւ այլ շատ տներ: Վերջացնելով բոլոր շինվածքները՝ վարդապետը իր միաբաններով բնակվեց այնտեղ այն կարգուկանոնով ու դրվածքներով, որ կարգել էին Մեծ անապատում: Նրա մոտ հավաքվեցին բազմաթիվ միաբաններ, մենակյացներ, Սուրբ գրքի իմաստուն ու սրբակյաց աշակերտներ: Մեծ եւ փոքր միասին սիրով ու խաղաղ մնում էին խցում՝ միշտ կատարելով աղոթքներ եւ Սուրբ գրքի ընթերցում:

Սրա ուղիղ ուսմունքի եւ բարի կենցաղավարության համբավը աշխարհում ծագեծագ տարածվեց՝ Յունաստան, Քուրդիստան, Վրաստան, Պարսկաստան, որովհետեւ բոլոր երկրներից վաճառականներ էին գալիս այնտեղ, տեսնում էին ու համբավը տանում: Մելքիսեօ կաթողիկոսը, Մովսես վարդապետի այս բոլոր հաջողություններն ու առաջադիմությունը տեսնելով, չարությամբ լցվում, սրտում փոթորկվում էր, բայց չէր կարողանում Մովսեսին որեւէ չար բան անել խանից երկյուղելով, որովհետեւ նա վարդապետին շատ էր սիրում:

Մելքիսեօ կաթողիկոսը իր խորհրդակիցներով արեց այսպիսի խորհուրդ. սա ոչ թե աստծու փառքի ու Մովսես վարդապետի օգտի, այլ իրենց շահի ու օգտի համար էր, որպեսզի շատ ինչք ու արծաթ գումարվի իրենց: Սահմանեցին, թե Սուրբ աթոռ էջմիածնում մեռնօրինեք ենք անում եւ այն Մովսես վարդապետի ձեռքով, որպեսզի նրա համբավով շատ երկրներից բազմաթիվ մարդիկ հավաքվեն, որոնցից մեզ շատ ինչքի ու արծաթի շահ լինի: Այս պատճառով Մելքիսեօ կաթողիկոսի եպիսկոպոսներից ոմանք եկան Մովսես վարդապետի մոտ եւ նրան մեծարեցին Մելքիսեօ կաթողիկոսի խոսքով, որ գա էջմիածին եւ մեռնօրինեք անի: Մովսես վարդապետը այդ ժամանակ տակավին եպիսկոպոսության աստիճան չուներ, այդ պատճառով հրաժարվեց՝ ասելով. «Ես եպիսկոպոսության աստիճան չունեմ, այդ իմ գործը չէ, այլ նրանց գործն է, որոնք եպիսկոպոս են»: Այս պատճառով Մելքիսեօ կաթողիկոսն ասաց. «Եթե պատճառը եպիսկոպոսությունն է, ես իրեն եպիսկոպոս կօրինեմ, որպեսզի պատրվակ չբռնի եւ գա մեռնը օրհնի»: Իսկ Մովսեսը հրաժարվում է եպիսկոպոսության աստիճանից՝ իրեն անարժան համարելով, բայց նրա աշակերտները, բոլոր քահանաներն ու ժողովուրդը թախանծում էին հանձն առնել եպիսկոպոսության աստիճանը, որի համար Մովսես վարդապետը հանձն առավ լինել եպիսկոպոս:

Ապա Մելքիսեօ կաթողիկոսը եկավ սուրբ առաքյալ Անանիայի դամբարանը, որտեղ Մովսես վարդապետի բնակությունն էր, որը եւ անվանեցին անապատ. այնտեղ (Մելքիսեօը) նրան օրհնեց եպիսկոպոս ավագ երկուշաբթի օրը: Ապա կաթողիկոսն ու վարդապետը եկան էջմիածին, եւ բոլոր եկեղեցականները, աշխարհականներ ու ավագ հինգշաբթի օրը մեռն օրհնեցին: Մեռն օրհնելուց հետո

Պատմագրության մեջ Կարբի գյուղը հիշատակվում է նաեւ գյուղաքաղաք, ունեցել է եկեղեցիներ, մենաստան եւ կուսանաց անապատ: Եկեղեցիներն են՝ Սբ Աստվածածինը, Ծիրանավորը, Թուխ Մանուկը, Սբ Կիրակին կամ Սբ Գեորգը: Կուսանաց անապատը հիմնադրել է Սովսես Տաթեւացին (նրա հիմնադրած երեք կուսանաց անապատներից մեկն է):

**Կարբի գյուղի Սբ
Աստվածածին եկեղեցի**

Սաղմոսավանք

Աշտարակի շրջանի Սաղմոսավան գյուղում՝ Քասախ գետի ափին: Վանական համալիրի կազմում են Սբ Սիոն եկեղեցին, Սբ Աստվածածին փոքրաչափ եկեղեցին:

շտապ ճանփու դրին ժողովրդին, քանզի բազմաթիվ երկրներից ժողովուրդ էր եկել, որոնք, սուրբ մեռունի եւ Էջմիածնի օրհնությունը առնելով, գնացին իրենց տեղերը:

Իսկ ջուղայեցի վաճառականները, հասնելով Սպահան քաղաքը՝ իրենց համազգայինների մոտ, ամենքին պատմեցին բարեվայելուչ արարողությունների մասին, որ տեսել էին Մովսես վարդապետից: Իսկ ջուղայեցիները՝ եկեղեցականներ ու աշխարհականներ, լսելով այդ տեսչուն էին վարդապետի սիրուն եւ խանդակաթ սրտով փափագում էին նրա տեսությունը: Նրանք պատրաստեցին նշանավոր մարդիկ՝ քահանաներ ու աշխարհականներ, եւ ուղարկեցին իբրեւ հրավիրակ Մովսես վարդապետի, որպեսզի գա Սպահան իրենց մեջ: Նաեւ ջուղայեցիների գլխավորը՝ Քրիստոսի ողորմությունները իրեն արժանի խոջա Նազարը, գրեց իր որդուն՝ խոջա Սաֆրազին, որ այդ օրերին Ատրպատական երկրում էր, մեծարել Մովսես վարդապետին Սպահանում: Նրանք եկան, Մովսեսին առան, տարան Սպահան: Իսկ նա այնտեղ ըստ քրիստոսական վարդապետության եւ ավետարանական քարոզության սփոփելով՝ մխիթարում էր նրանց եւ հաստատում քրիստոսական հավատքի մեջ, ոչ միայն քաղաքի բնակիչներին, այլեւ ամբողջ շրջակա գավառին: Այնտեղ որոշ ժամանակ մնալով՝ մեծ փառքով փառավորվեց նրանցից, ապա այնտեղից վերադարձավ Երեւան քաղաքը՝ իր տեղը:

Մինչդեռ Մովսես վարդապետը անհոգ միամտությամբ մնում էր Երեւան քաղաքում՝ իր տանը, Մելքիսեթ կաթողիկոսը նենգություն նյութեց նրա դեմ հետեւյալ ձեւով: Մի թուղթ մեջտեղ հանեց իբրեւ ստացազիր, որտեղ գրված էր, թե՝ «Ես՝ Մովսես վարդապետս, պարտք եմ Մելքիսեթ կաթողիկոսին հարյուր թուման, գնամ Սպահան, այնտեղից վերադառնամ, տամ»:

Այս թուղթը տարան Ամիրգունա խանի դիվանը եւ ճշտիվ պահանջում էին հարյուր թուման: Իսկ Մովսես վարդապետը ինչպես որ անպարտ էր, նույնն էլ պատասխանում էր, թե անպարտ եմ դրանից, որովհետեւ այդ թուղթը ես չեմ տվել, այլ դավադրությամբ ու ինչ-որ հնարքով եմ սարքել այդ գրությունը: Եվ թեպետ Մովսես վարդապետը բազում խոսքերով պատասխանում էր, սակայն փրկություն չէր լինում, որովհետեւ գրպարտիչների կողմը ճարտասան էր եւ չարիքներում փորձված: Իսկ խանը իր իշխաններով եւ բոլոր քրիստոնյաները վերահասու եղան, որ այդ թուղթը ինչ-որ հնարանք է, իսկ Մովսեսը անպարտ է, ուստի ամենքը ջանում էին փրկել Մովսեսին, բայց չէին կարողանում: Այս գործի դատը երկարածովեց երկու ամիս, բայց ազատարար աստված նրան փրկեց հետեւյալ ձեւով:

Մելքիսեթը եւ իր եղբորորդի Սահակ կաթողիկոսը ռխ ունեին Չամազասպ եպիսկոպոսի դեմ, որ Չավուց թառի վանքի եւ Երեւան քաղաքի առաջնորդն էր: Սա խրոխտ եւ ճարտարաբան մարդ էր, որ ճարտարախոսությամբ վախեցնում էր Մելքիսեթի կողմին եւ իշխում էր նրանց վրա: Մելքիսեթյանները այս քեմի պատճառով վնասը զցեցին Չամազասպ եպիսկոպոսի վրա:

Մի օր, երբ դատական ատյանում էին, Սահակ կաթողիկոսը խանի առջեւ ատյանի մեջ կանգնեց եւ

ասաց ի լուր ներկաների. «Այդ թուղթը ամբողջովին կեղծ է, որովհետեւ ոչ իմ հորեղբայր Մելքիսեթ կաթողիկոսը գիտի, ոչ էլ ես, այլ ես գիտեմ, որ Չամազասպ եպիսկոպոսն է այդ նենգությունը արել»:

Այն ժամանակ խանը եւ այնտեղ գտնված բոլորը ցնծությամբ օրհնեցին աստծուն, որ անպարտին գրպարտիչների ձեռքից ազատեց: Նույն ատյանում այդ թուղթը պատռեցին, իսկ Մելքիսեթյանները կորազլուխ ու ամոթապարտ գնացին իրենց տեղերը: Սրանից հետո անցան քիչ ժամանակներ, երբ մեծ Շահ-Աբաս արքայից Ամիրգունա խանին Մովսես վարդապետի վերաբերյալ հրովարտակ եկավ հասավ, որի մեջ գրված էր, թե՝ «Ամիրգունա խան, ճանաչիր Մովսես անունով վարդապետին, որ բնակվում է քո քաղաքում՝ քեզ մոտ, շտապ նրան ինձ մոտ ուղարկեա, ես ուր որ լինեմ, թող գա՝ ինձ գտնի»:

Այս որոնման պատճառը սպիտակեցրած մոմն էր, որովհետեւ այն ժամանակ, երբ Մովսես վարդապետը Երուսաղեմ քաղաքում էր, այնտեղ սովորեց մոմ սպիտակեցնելու արհեստը եւ ներկայումս ինքը ամեն տարի (մոմը) սպիտակեցնում եւ եկեղեցում պատարագին եւ բոլոր ժամերգություններին սպիտակ մոմ էր վառում, որ տերունական եւ նշանավոր սրբերի տոները կատարում էր մեծ հանդեսով, սպիտակ ու պայծառ մոմերով, մեծ ցնծությամբ, ինչպես որ գրված է սուրբ Չովիան Օձնեցու պատմության մեջ (11):

Դարձյալ՝ թագավորները սովորություն ունեն, որ տղաներ ու աղջիկներ հավաքեն բոլոր երկրներից: Այս սովորության համաձայն՝ նաեւ Շահ-Աբաս թագավորը իր նախարարներից մեկին, որի անունն էր Բայինդուր բեկ, սրա հետ նաեւ այլ ներքիններ ուղարկեց Ատրպատական երկիրը թագավորի համար հավաքելու տղաներ ու աղջիկներ: Նրանք գալով եկան, հասան Երեւան քաղաքը: Մի օր Բայինդուր բեկն ու Ամիրգունա խանը միասին զբոսանքի ելած շրջում էին. զբոսնելով եկան այն անապատը, ուր բնակվում էր Մովսես վարդապետը: Այնտեղ Մովսես վարդապետը բերեց սպիտակ մոմից յոթ մոմ նվիրեց Բայինդուր բեկին, յոթն էլ Ամիրգունա խանին: Բայինդուր բեկը, տեսնելով մոմի առավել պայծառ, չքնաղ, հրճվալի սպիտակությունը, խիստ սքանչացավ, հաճելիություն զգալով հավանեց եւ ասաց. «Պահեմ սա եւ տանեմ, նվեր մատուցեմ շահին»: Երբ Ամիրգունա խանը այս լսեց, ասաց. «Որովհետեւ այդպես ասացիր, իմն էլ բաժին եմ դնում քոնի հետ, որպեսզի դրա հետ նվեր մատուցվի թագավորի առջեւ»:

Իսկ երբ Մովսես վարդապետը լսեց իշխանների խոսքերը եւ տեսավ նրանց գործերը, ասաց. «Որովհետեւ այդպես արիք, յոթ մոմ եւս բերում, ավելացնում եմ դրանց վրա, այդպես կմատուցես թագավորին»: Իսկ Բայինդուր բեկը գործերը վերջացնելուց հետո գնաց թագավորի մոտ եւ շատ ու զանազան նվերների հետ թագավորին մատուցեց նաեւ սպիտակ մոմերը, որոնք թագավորը տեսնելով՝ ձեռքն առավ մոմերը, նայում ու զննում էր եւ հարցնում, թե որտեղից է: Իսկ Բայինդուր բեկը ասաց, թե որտեղից է: Արդ՝ դրա համար թագավորը հրովարտակ գրեց Ամիրգունա խանին, որ Մովսես վարդապետին ուղարկի իր մոտ. առանց չնչին հապաղման Ամիրգունա խանը Մովսես վարդապետին ուղարկեց շահի մոտ:

Դրա համար Մովսես վարդապետը Երեւանից

Շոռոթ

Սյունիքի Երնջակ գավառի գյուղերից է (այժմ Նախիջեանի Ջուլֆայի շրջանի մեջ է մտնում):
Հռչակվել է 15-18-րդ դարերում, երբ գյուղում մի շարք արհեստների հետ մեկտեղ զարգացել են գրչարվեստը, մանրանկարչությունը, որմնանկարչությունը:
Շոռոթի յոթ եկեղեցիներից ու վանքերից պահպանվել են Սբ Հակոբ եկեղեցին, Սբ Աստվածածին, Սբ Լուսավորիչ եւ Սբ Ստեփանոս վանքերը:
Այս գյուղաքաղաքում եւս Մովսես Տաթեւացին դպրոց է հիմնել:

ելավ, գնաց Բաղդադ քաղաքը, որովհետև այնտեղ էր Շահ-Աբաս թագավորը, որ կամենում էր Բաղդադ քաղաքը ետ գրավել օսմանցիներից, որը եւ գրավեց քիչ օրեր անց: Մինչ տակավին չէր գրավել Բաղդադը, այլ նստած պատերազմում էր նրա շուրջը, այնտեղ Մովսես վարդապետը ներկայացավ թագավորին, երբ մեր թվականության 1075 (1626) տարին էր: Թագավորը հարցրեց մոմի սպիտակության մասին, իսկ վարդապետը առջեւը կանգնած ըստ պատշաճի պատասխանում էր:

Ապա շահը հրովարտակ գրեց, տվեց Մովսես վարդապետին եւ ուղարկեց Սպահան քաղաքը՝ Լալաբեկ իշխանի մոտ, որ թագավորի կողմից Սպահանի քաղաքապետ էր նշանակված, որ Մովսես վարդապետին տա հարյուր լիտր (12) մոմ, թագավորի ծառաներից երեք ծառա եւ նրանց բոլոր ծախսերը հոգա: Իսկ Մովսես վարդապետը այգիներից որին հավանի, անպատճառ տան նրան, որպեսզի այնտեղ մոմ սպիտակեցնի, ծառաներին սովորեցնի, տանի թագավորի մոտ, ուր էլ նա լինի:

Մովսես վարդապետը, առնելով արքունական հրովարտակը, եկավ Սպահան քաղաքը, ցույց տվեց Լալաբեկին, իսկ նա կատարեց թագավորի բոլոր հրամանները, Մովսեսին մոմ եւ երեք ծառաներ տվեց, որոնց անուններն էին՝ Ֆառուխ, Ղարչխա, Բեհզադ, եւ այն այգին, որը կոչում են Թիլիմ խանի այգի: Մովսեսը այնտեղ ութ ամիս աշխատեց, մոմը սպիտակեցրեց, ծառաներին սովորեցրեց, ապա սպիտակեցրած մոմը եւ ծառաներին առավ, գնաց Ֆահրապատ, քանգի շահը այնտեղ էր, որովհետև Բաղդադ քաղաքը գրավել էր եւ դարձել, գնացել էր Ֆահրապատ այնտեղ ձմեռելու համար. այս պատճառով Մովսեսը գնաց այնտեղ:

Այդ նույն օրը այնտեղ էր մեծ փառավոր իշխան ջուղայեցի խոջա Նազարը, որ խիստ բարեկամ էր Մովսեսին եւ հարգված Շահ-Աբաս թագավորի առջեւ: Սրա ձեռքով Մովսես վարդապետը սպիտակ մոմն ու սովորեցրած ծառաներին ներկայացրեց թագավորին, որը տեսնելով արքան շատ ուրախացավ, ձեռքը առավ եւ զվարճանում էր նրանցով ու բազում հուսադրական խոսքերով անմիջապես ճամփու դրեց վարդապետին:

Այդ օրերին եկավ վրա հասավ մեր Քրիստոս աստծու ծննդյան հայտնության տոնը, եւ որպես Մովսեսը սովորություն ուներ մշտապես մեծ հանդեսով էր կատարում տերունական տոները: Եվ ավելի առավել այս տոնը (նախատեսել էր) մեծ պատրաստությամբ շատ ավելի պատշաճ կարգավորությամբ, քանզի ինքը՝ թագավորը եւս պատրաստվել էր զալ տոնը տեսնելու եւ զվարճանալու, որ եւ եկավ: Մովսես վարդապետը թափեց երկու մարդաչափ մոմ եւ ճրագալույցի գիշերը լույս տոնի օրը վառեց երեկոյան սուրբ Աստվածածնի անունով, իսկ ինքը ոտքի կեցած մինչեւ առավոտ հսկում էր կատարում ջերմագույն սիրով եւ հաստատուն հավատով: Զորդաբուխ արտասուքներով աղոթում էր առ տերը՝ տիրամայր սուրբ Աստվածածնին բարեխոս բռնելով տիրոջ մոտ, որպեսզի տոնախմբությունը շնորհալի ցույց տա այլահավատ թագավորին եւ նրա սիրտը զուրով ու խղճով լցնի քրիստոնյա ազգի հանդեպ: Աստծու ողորմությամբ եղավ ըստ վարդապետի խնդրանքի, որովհետև տո-

նի օրը մինչեւ արքան նստած էր զվարճանքին, իսկ վարդապետը զգեստավորված իր պաշտոնյաներով, կատարում էր ջրօրհնեքի կարգը, արքան մեծ հաճույք էր ստացել եւ հավանել տոնախմբությունը: Մովսեսի նկատմամբ համակրանք էր առաջացել, ուստի թագավորը վարդապետի մասին հարցրել էր խոջա Նազարին, իսկ նա բարի խոսքեր էր ասել եւ թագավորի մոտ շատ էր խոսել Մովսեսի մասին:

Օրեր հետո արքան ասաց խոջա Նազարին. «Ձեր վարդապետը ի՞նչ խնդրանք ունի, որ կատարենք, գա՞նձ, կալվածք կամ ուրիշ որեւէ բան, ինչ ինքը կամենում է»: Խոջա Նազարը պատասխանել էր, թե՝ «Նա այնպիսի մարդ է, որ աշխարհն ու նրա հարստությունը զանց է արել, եւ դրանցից ոչ մեկի պետքը չունի: Իսկ եթե շնորհ անես, սրան իբրեւ պարգև տուր Էջմիածնի լուսարարությունը, որպեսզի այնտեղ այն եկեղեցուն սպասավորելով՝ աղոթի թագավորի կյանքի համար»: Նրա (Նազարի) խնդրանքը հաճելի եղավ, եւ արքան շատ հավանեց, ուստի թագավորական հրովարտակով Սուրբ Էջմիածնի լուսարարությունը տվեց Մովսեսին:

Ապա Մովսես վարդապետը Ֆահրապատից դուրս եկավ մեծ փառքով եւ անպատմելի ցնծությամբ, ոչ միայն իր, այլեւ բոլոր քրիստոնյաների (ցնծությամբ) եկավ, հասավ Երեւան քաղաքը, ապա Սուրբ Էջմիածին եւ առանց հապաղելու ձեռնարկեց Սուրբ աթոռի վերանորոգության. մեր թվականության 1076 (1627) տարին՝ վարդավառի պատի երկուշաբթի օրը, սկիզբ դրին շինության ու նորոգության:

Արդ՝ տեսնում ես նորոգությունը, բայց չգիտես, թե ինչպիսին էր ավերակությունը. դրա համար հարկադրված գրում եմ ավերակության մասին, որպեսզի ծանոթանան Սուրբ աթոռի թշվառությանը, սրանով նաեւ այն ցավին ու կսկիծին, որ ունեին ողջ հայ ազգն ու վարդապետները ժամանակին Սուրբ աթոռի համար: Սրա հետ նաեւ (ծանոթանան) Մովսես վարդապետի եւ իր աշակերտների աշխատանքներին, քրիստոնյաների նվիրատվություններին ու ողորմություններին Սուրբ աթոռի նորոգության համար:

Ինչպես ասում է Դավիթ մարգարեն, թե՝ «Երուսաղեմը դարձրին ինչպես մրգապահների հյուղեր» (13): Իսկ Եսայի մարգարեն Սիոնի մասին ասում է. «Սեխներին մեջ իբրեւ հովանի» (14): Սրա մեծ համարի նաեւ աստվածաբնակ Սուրբ աթոռը, որովհետև բոլորովին դատարկվել էր ունեցվածքից, կողպտվել էր զարդերից. ոչ գիրք կար, քանի որ այնտեղ ժամասացություն չկար, եւ ոչ էլ ընթերցում, ոչ զգեստ ու շուրջառ, որովհետև ժամակարգություն ու պատարագ չկային: Մինչեւ անգամ Քրիստոսի իջնան տեղն ու սուրբ սեղանը ծածկոց չունեին: Ոչ կանթեղներ, որովհետև լույս չկար, այլ մշտապես խավարի մեջ էր, բայց մի այլազգի մահմեդական ձեթի ճրագ էր վառում եւ դնում բեմի վրա, այն էլ երբեմն-երբեմն անցորդ-ճամփորդների համար, որպեսզի տեսնելով այն՝ իրեն ողորմություն տան: Ոչ խնկարկություն, որովհետև բուրվառ ու խունկ չկար: Եկեղեցու սալարկած հատակը քանդեղված էր, դարձել էր գեռունների ու սողունների բույն, իսկ ունեցած մեծամեծ լուսամուտները բոլորը բաց էին առանց շրջանակի, որտեղից թռչունները ներս էին մտնում, եկեղեցին լցնում ծիրտերով ու ծեղերով եւ այլ աղբե-

րով, որոնք ամեն օր հարկադրված սրբուն էինք: Իսկ առավոտյան լուսանալիս թռչունների ծայները խլացնում էին ժամասացությունը:

Իսկ դրսից գմբեթի գագաթը, ամբողջ տանիքը, պատերի երեսները քանդորված էին ու քարերը՝ թափված, պատերի հիմքի քարերը՝ փշրված ու ծակոտված: Վաղեմի ժամանակներից եկեղեցու շուրջը եղած շինությունները դարձյալ ավերված են եւ միմյանց վրա փլված: Հողն ու մոխիրը այնքան էին բարձրացել, որ եկեղեցու շուրջը ամեն կողմից աղբն ու հողը յոթ կանգուն բարձրացել, եկել ծածկել էր եկեղեցու հիմքերն ու աստիճանները, որ դրսի կողմից են:

Իսկ եկեղեցու կամ տան զարդերը, սպասքներ ու անոթներ բնավ չկային, որովհետեւ ինչ որ եղել էին հին ժամանակներից, կաթողիկոսները բոլորը վաճառելով կամ գրավ դնելով վատնել էին, եւ այժմ նույնպես գրավ դրված անոթներ կային մահմեդական իշխանների մոտ: Սրանք Մովսես վարդապետը ազատեց, դրանք էին սուրբ Գրիգոր Լուսավորչի որդի Արիստակես հայրապետի աջը, նաեւ Աղջուց վանքի սուրբ Ստեփանոսի աջը, որոնց հետ խաչ, սկիհ, բուրվառ, շուրջառ եւ այլ իրեր:

Իմ ասած խոսքերը ցույց են տալիս, որ տեղը թափուր էր մարդկանցից. ճիշտն ասեն, ամենեւին անբնակ չէր, իսկ դու համարի՞ր իբրեւ անբնակ, որովհետեւ կաթողիկոսները այնտեղ՝ Էջմիածնում, չէին բնակվում, այլ երեսան քաղաքում՝ Կաթողիկե եկեղեցուն կամ երկրներում շրջագայում էին: Իսկ ոմն սեւագլուխներ՝ սինլորներ, գռեհիկներ, ինչպես գյուղացի հողագործներ, ստորին մշակների հետ բնակվում էին Էջմիածնում եւ տարվա շատ օրերը ավելի գյուղերում էին անցկացնում, քան Էջմիածնում:

Երբ Մովսես վարդապետը սկսեց նորոգումը, հողի ու մոխրի համար տարակուսում էին, որ բլրացել էր շուրջանակի, թե ինչպես կլինի պեղել: Բայց որովհետեւ աստծու կամքը քաղցրացել էր, եւ գործի ձեռնարկությունը նրա հաճությամբ էր, դյուրին եղավ հողի վերացումը: Որովհետեւ գետից վարար ու հորդ ջուրը բերին, հողի մի կողմը կապեցին եւ բազմաթիվ մշակներ գործի դրին. մշակները սկսեցին հողը փորել եւ խամնել ջրին. այդպես անելով՝ ջուրը հողը առած տանում էր, իսկ քարը՝ մնում: Քիչ օրեր հետո շուտափույթ ամեն կողմից հողը վերացավ եւ ամբողջ տեղը բացվեց, դարձավ հարթահատակ գետին: Մնացած քարերը շարեցին տների պատերում, որ գործին օգտակար եղավ: Ապա շուրջանակի լայն ու ընդարձակ պարիսպ քաշեցին՝ նրա վրա ութ բուրգ կառուցելով:

Իսկ շինված պարիսպը այսպես ձեւեցին: Ինչպես որ եկեղեցու մեջ տեսնվում են եկեղեցու չորս խորաններ, որոնք հորինված են նրա մեջ աշխարհի չորս կողմերը ուղղված, եկեղեցու արտաքին կողմից այս չորս խորանների ճակատներից (սկսելով): Նախ չափեցին արեւելյան ճակատից դեպի արեւմուտքի քառասունհինգ գազ (15), որ անում է վաթսուներեք հալաբի (16), ապա քաշեցին արեւելյան կողմի պարիսպը. այսպես իմացիր նաեւ արեւմտյան կողմինը: Սույնպես եւ հյուսիսային կողմի խորանի ճակատից չափեցին դեպի հյուսիս քառասուն գազ, որ անում է հիսունվեց հալաբի, ապա պարիսպը քաշեցին. այսպես իմացիր նաեւ հարավային կողմինը: Ապա

արեւմտյան կողմում պարսպի մեջ շինեցին դարբաս, տներ իրենց եւ հյուրերի պետքերի համար: Հյուսիսային եւ արեւելյան կողմերում շինեցին միաբանների բնակության խցեր, իսկ հարավային կողմում շինեցին սեղանատուն, փուռ, տնտեսատուն, ցորենի եւ այլ նյութերի ամբարանոց: Այս բոլոր շինվածքներից միայն պարիսպն է հողից շինված, իսկ մնացած բոլորը շինվեցին տաշված քարով, թրծված աղյուսով, կրով ու գաջով, գեղեցիկ ու վայելուչ հորինվածքով:

Սրանից հետո եկեղեցու գմբեթի տանիքը նորոգեցին, քանգի սալերը քանդվել եւ տեղերից հեռու էին թռել: Իսկ եթե մեկը ցանկանում է իմանալ Սուրբ Էջմիածնի լուսակառույց, քրիստոսանկար, աստվածաբնակ տաճարի չափը, այսքան է. հիսուն հալաբի չափ երկայնքն է արեւելքից դեպի արեւմուտք, քառասունութ հալաբի լայնքն է հյուսիսից դեպի հարավ, երեսունհինգ հալաբի բարձրությունն է՝ ներսի կողմի գմբեթի պատից մինչեւ գետին: Այս չափերը եկեղեցու մեջ ներսի կողմին են առանց պատերի:

Եվ օրավոր նորոգում, հաստատում էր Սուրբ աթոռը, որով (հաստատում էր) քրիստոնեության հավատի ամեն կարգ ու կրոն:

Որովհետեւ Սուրբ աթոռի նորոգման լուրը հռչակվելով ծավալվեց ողջ աշխարհում՝ Հունաստանում, Պարսկաստանում, Քրդաստանում, Վրաստանում, ուստի ամենքն էլ ուրախանալով ցնծում էին:

Մովսես վարդապետը նաեւ իր աշակերտներից ուղարկեց ամեն կողմ քարոզության, որոնք գնացին հոգեբուխ քարոզությամբ եւ բարեկրոն վարքով հաստատեցին քրիստոնեական հավատի եւ եկեղեցական ավանդության կարգերն ու կրոնը, որովհետեւ ուր էլ գնում էին, ըստ իրենց վարդապետի նմանության ճշմարիտ գործեր էին ցույց տալիս: Շինում էին եկեղեցիներ, կարգում էին քահանաներ եւ պարտելով կործանում էին ճշմարտության հակառակորդներին, որի հետեւանքով գորանում, առաջանում էր ճշմարտությունը: Այլեւ այս հոգեւից սուրբ վարդապետ տեր Մովսեսը հաստատեց դպրոց Օհանավանքի (17) մեծափառ Սուրբ Ուխտում, որտեղ հավաքեց բազմաթիվ մանուկներ եւ ամենի ծախսն ու պետքերը ինքն էր հոգում, իսկ մանուկները անգբաղմունք ու անխափան սովորում էին եկեղեցական ուսումը, աստվածաշնչական գրքերը, իմաստասիրություն: Սրանք բոլորը եղան երկրին պիտանի մարդիկ եւ օգտակար՝ վարդապետներ, եպիսկոպոսներ, արեղաներ, քահանաներ եւ բոլոր վանքերը, որ ամայացել ու խավարի մեջ էին, լցվեցին միաբաններով, արեղաներով, կրոնավորներով, իսկ գյուղերը՝ հմուտ քահանաներով: Այս պատճառով ողջ ժողովուրդը, որ ամբողջ աշխարհում բնակված է, առաջին կաթողիկոսի անկարգությունից ձանձրացած, իսկ սրա բարեկարգությունից մխիթարված, սիրով ու հոժարությամբ, կաթոզին սրտով կամենում էին, որ մեր սուրբ հայր Մովսես վարդապետը լինի կաթողիկոս: Ամեն տեղերից գրություններով ու աղաչանքներով թախանծում էին վարդապետներ, եպիսկոպոսներ եւ նշանավոր մարդիկ, որ հանձն առնի կաթողիկոսության աստիճան, բայց նա հրաժարվում էր՝ իրեն անարժան համարելով առաքելական աստիճանին:

Բայց աստծու մարդ այս տեր Մովսես վարդապետը մշտապես իր հոգում վարանում, տխրում ու ցա-

վում էր հարյուր թուման տուգանքի համար, անտանելի ծանր բեռ ու անխզելի շղթա եղավ Էջմիածնի Սուրբ աթոռի վրա. ոչ միայն նա, այլև ողջ հայոց ազգը (տխրում ու ցավում էր): Քրիստոսաբնակ Սուրբ աթոռի փրկության համար Մովսես վարդապետը չծուլացավ՝ իրեն կամ իր տկար ծերությունը խնայելով, այլ ելավ գնաց արքայի արքունիքը՝ Ղազբին քաղաքը, քանզի այնտեղ էր Շահ-Աբաս թագավորը մեր թվականության 1077 (1628) տարում: Եվ դիմելով այստեղ-այնտեղ՝ թագավորների նախարարների մոտ, աղաչում էր նրանց իմացնել արքային հարյուր թուման հարկը վերացնելու Էջմիածնի վրայից: Նախարարները հարմար չհամարեցին, ասելով. «Այս թագավորը շատ փողատ է եւ ազահ, փողի այդքան շահից չի հրաժարվի, մանավանդ որ այդ գործը ինքն է հաստատել, որով ավելի երեսում է, որ չի հրաժարվի դրանից: Այս պատճառով դու պարտավոր ես լռել այս ժամին եւ օրերին: Իսկ մենք, հարմար ժամանակ գտնելով, կխոսենք արքայի առջև»: Այս պատճառով թախսալից սրտով վերադարձավ Ղազբինից, եկավ Սուրբ Էջմիածին:

Իսկ Շահ-Աբաս արքան ելավ Ղազբինից, գնաց Ֆահրապատ քաղաքը, որ կոչվում էր Աշրավ, այնտեղ ձմեռելու: Եվ մարդկային հյուսիսյան բնույթին համապատասխան հիվանդացավ, մեռավ մեր թվականության 1078 (1629) տարվա հունվար ամսի 7-ին եւ կտակով հաստատեց, որ թագավորությունը տրվի իր թոռին: Քանզի արատամիտ ու բազմախորհուրդ Շահ-Աբաս թագավորը իր որդիներից ոմանց սպանեց, ոմանց կուրացրեց՝ երկյուղելով, թե միգուցե (նրանցից մեկնունեկին) իշխանները թագավորեցնեն: Մնացել էր մի թոռ՝ իր ավագ որդու որդին, այս պատճառով թագավորությունը տվեց իր թոռին: Բոլոր նախարարները, թագավորի տան հավատարիմները հավաքվեցին թոռին թագավորեցրին եւ նոր թագավորի անունը կոչեցին Շահսեֆի, քանի որ վիճակով դրին նրա անունը, վիճակն ու կոչումը անվանը հարմարվեց, որովհետեւ նորընծա թագավորի հոր անունը Սեֆի էր: Նորընծա թագավոր Շահսեֆին թագավոր նստավ նույն թվականին՝ 1078 տարվա հունվար ամսի 19-ին:

Այս ժամանակ պատշաճ ու հարմար պահ եղավ հարյուր թուման տուգանքը վերացնելու համար: Այդ պատճառով Սպահան քաղաքում բնակված ջուղայեցի ժողովուրդը, մանավանդ աստծու ողորմությունների արժանի քրիստոսասեր մեծ իշխան խոջա Նազարը նամակ գրեցին եւ արագընթաց սուրհանդակի միջոցով հասցրին Էջմիածին Մովսես վարդապետին, որ շուտափույթ հասնի նորընծա թագավորի պալատը հարյուր թումանը վերացնելու համար: Մովսես վարդապետը անհապաղ շտապանքով գնաց Սպահան քաղաքը՝ թագավորի պալատը եւ թագավորի պալատում ութ ամիս մնալով, տեսնելով բոլոր նախարարներին՝ հներին ու նորերին, եւ նրանց սրտերը գրավեց բազմամկեր աղերսանքով:

Ապա աստծու սուրբ մարդը պատրաստեց ընծա որպես վայել է թագավորներին, սկուտեղով զուտ ոսկի դահեկան եւ այլ թանկագին իրեր, խնդրագիր, որ կոչվում է արգա: Վարդապետն ու խոջա Նազարը նախարարների միջնորդությամբ ներկայացրին թագավորին: Վարդապետի վերաբերյալ արքայի հարցու-

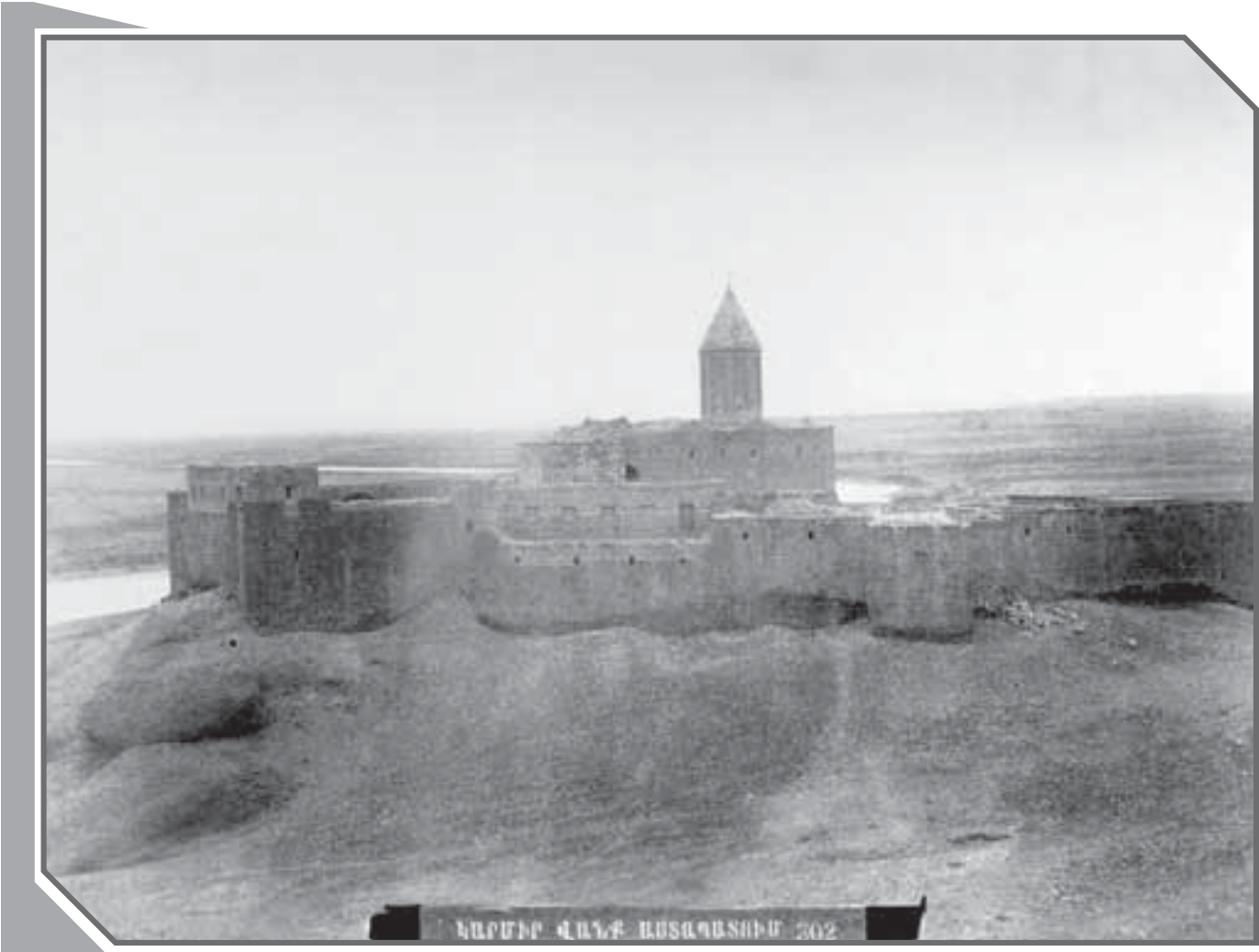
մին խոջա Նազարը նրան տեղեկացրեց՝ պատմելով վարդապետի ազնվության մասին, նաեւ թե նախածանոթ եւ հաճելի ծառա էր նախորդ մեծ թագավորին՝ քո պապին, եւ այժմ աղոթող է թագավորի կյանքի համար, բայց այս խնդրանքը ունի, որպեսզի արքան քննելով գթա իր տառապյալ ժողովրդի վրա եւ ծանր բեռը, որ անտեղի եւ զուր դրվեց մեզ վրա, այսինքն՝ հարյուր թուման տուգանք, արքան հրամայի վերացնել:

Եվ արքա Շահսեֆին այնտեղ ատյանում շատ բան խոսեց խոջա Նազարի հետ, Մովսես վարդապետից հարցրեց հարյուր թուման տուգանքի մասին եւ աստվածային ողորմությամբ ու շնորհներով վարդապետի բոլոր խոսքերը ոյուրին ու ավտոժելի թվացին թագավորին, քանզի ամենաթագավոր աստված, որ իր ձեռքում պահում է թագավորների սրտերը, թագավորի կամքը հաճելի դարձրեց ու քաղցրացրեց, ուստի ի լուր ամբողջ ատյանի ասաց. «Ձիջեցի հարյուր թուման տուգանքը, որ պիտի տայիք թագավորի դիվանին, այսուհետեւ կացեք ազատ եւ աղոթեցեք մեր կյանքի ու հաջողության համար»: Այն ժամանակ խոջա Նազարն ու Մովսես վարդապետը եւ բոլոր իշխանները, որ կանգնած էին թագավորի առջև, ձեռքերը բարձրացրին, գոհության ձայնով օրհնեցին աստծուն ու թագավորին: Եվ ուրախությամբ ատյանից արձակվեցին, գնացին իրենց տեղերը: Այնուհետեւ Մովսես վարդապետը եւ խոջա Նազարը, ամեն օր շրջելով իշխանների պալատները եւ դիվանական մատյանների վերակացուների ու գրագիրների մոտ, այնքան չարչարվեցին, մինչեւ որ բոլոր մատյաններից, որտեղ որ գրված էր այդ բանը, ամեն տեղից հանին, դուրս գրեցին:

Ապա խոջա Նազարը գրեց մի այլ խնդրագիր եւ մատուցեց թագավորին՝ խնդրելով, որ տա թագավորական կնիքով հրովարտակ հարյուր թուման տուգանքը վերացնելու մասին, սրա հետ արքայից խնդրեց Մովսես վարդապետին տալ կաթողիկոսության իշխանությունը: Արքա Շահսեֆին կատարեց նրանց բոլոր խնդրանքները, քանի որ թագավորական կնիքով, ազդու եւ հատու խոսքով հրովարտակ տվեց, թե՝ «թող վերացվի հարյուր թուման տուգանքը, որը մեր թագավորներից դրված էր ձեր Էջմիածնի աթոռի վրա, այլև տրվի հրաման Մովսես վարդապետի կաթողիկոսության ըստ ամենայն հայոց ազգի խնդրանքի»: Արդ՝ այսպես մեծ չարչարանքով եւ շատ դրամ ծախսելով, մոտ հազար թուման, հազիվ կարողացավ վերացնել հարկի ծանր բեռը Սուրբ աթոռից:

Սուրբ վարդապետ Մովսեսը թագավորական հրովարտակը առավ, վերադարձավ մեծ ուրախությամբ, եկավ հասավ աստվածաբնակ աթոռ Սուրբ Էջմիածին: Սուրբ աթոռի ազատության լուրը տարածվեց ընդհանուր աշխարհի հայ ազգի մեջ. ամենքը լցվեցին անպատմելի ուրախությամբ, ցնծության ձայնով գոհանում էին աստծուց:

Այնուհետեւ ամբողջ աշխարհի՝ երեւելի մարդիկ, եկեղեցականներ, աշխարհականներ (խոսքը հայերի մասին է) սկսեցին առավելապես աղերսագիր ուղարկել Մովսես վարդապետին. խնդրում, աղաչում էին, որպեսզի նաեւ մի այլ պատճառ հնարի հավատի հաստատության եւ եկեղեցու կարգի համար, հանձն առնի կաթողիկոսությունը: Այս խնդրագրերը

Եղել է գրչության վայր, այդտեղ եւս Մովսէս Տաթեւացին դպրոց է հիմնել (դպրոցը գործել է Սր Վարդան եկեղեցում): Մեկ այլ դպրոց էլ գործել է Սր Ստեփանոս վանքում: Բազմաթիվ ձեռագրեր են ընդօրինակվել 17-րդ դարասկզբին: Ներկայումս Նախիջեւանի տարածքում է:

**Աստապատի
Կարմիր վանքը
(Վասպուրականի
Քաղքերունիք
գավառում)**

Սիսական

ՀԱՏՎԱԾ ՂԵՎՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԻ ՀԱՄԱՆՈՒՆ ԳՐԲԷՑ, ԳԼՈՒԽ Դ

... **2** յս բոլոր գյուղերն ու վայրերը մյուսների հետ միասին, որ հիշվեցին եւ հիշվեցին սահմանների նկարագրություններուն եւ վճռագրերուն, ցույց են տալիս Տաթևի ձորի բարեշեն ու բարգավաճ վիճակը Սյունյաց իշխանների տերության ժամանակ 9-11-րդ դարերուն(1), տկարանալը 12-րդ դ., դարձյալ բարգավաճելը 13-րդ դ. Օրբելյանների հարստության օրոք(2) եւ նորից անկում ունենալն ու անշքանալը, շատերից իսպառ մոռացվելն ու անտեսվելը [հետագայում]: Սակայն սրանց փոխարեն որոշ վայրեր եւ ավեր շինություններ վերանորոգվեցին ու պայծառացան հետագա ժամանակներուն՝ 17-րդ դարասկզբին: Դրանք խաղաղ, հոգեղեն վայրեր էին՝ Անապատներ կամ սրբատեր այրերի եւ կանանց ճգնարաններ, [անձինք], որոնց ճիգն ու հաստատուն ընթացքը Հայոց եկեղեցական պատմության, մասնավորաբար 17-րդ դարի հիշարժան իրողություններից են, երբ արեւմուտքում եւ արեւելքում նշմարվում է նորոգ եւ բարգավաճ կյանքի ընդհանուր աշխուժություն: Մեզ համար եւս հաճելի է այդ նկատել Ծղուկ գավառի սահմաններում, ուր հասանք համաձայն Առաքել վարդապետի խնամքով շարադրած Պատմության: [Այստեղ] Միանձնական (վանական) կյանքի հիմնադիրներն ու նորոգողները եւ չորս [հզոր] հիմքերը դարձան Սարգիս եպիսկոպոս Ամբերդացին՝ Արենի գյուղից, Կիրակոս երեց Տրապիզոնցին, Պողոս վարդապետ Մոկացին, Արիստակես վարդապետ Շամբեցին: Առաջինը, Արագած Լեռան ծերայերից մեկուն գտնելով մի վախճանված անծանոթ ճգնավորի, թաղեց նրան այնտեղ եւ փափագեց նույնպիսի կյանքի: Միայնության համար վայր փնտրելուց հետո, հրաժարվելով աշխարհից, նա գնաց Երուսաղեմ ուխտի: Այս մասին

իմանալով՝ երկրորդը գնաց, նրան գտավ սուրբ քաղաքում: Միաբան ու համախոհ լինելով նրանք վերադարձան ու փնտրեցին թոհուբոհից եւ աղմուկից զերծ մի վայր, եւ լսելով, թե այդպիսի [վայրեր] կան Սյունիքում, եկան Տաթևի վանք, եւ մի կարճ ժամանակ մնացին Տրվանքում կամ Չորովանքում, ապա Թանահատի վանքում, հետո... իրենց բնակությունը կամ մենարանը հաստատեցին այնտեղ, որ անվանվեց Մեծ անապատ կամ Հարանց անապատ, ուր շինվեցին մի փոքրիկ եկեղեցի ու խցեր: Նրանց համբավի մասին լսելով [վանականների] մոտ եկան վերոհիշյալ երրորդ եւ չորրորդ հիմնադիրները եւ այլ հոգեսեր անձինք՝ Մովսես վարդապետը, ով հետո Կաթողիկոս դարձավ(3), Ներսես Մոկացի (Բեխլու) քերթողը, ով պետք է Լիմ անապատը հիմնադրեր(4), Տաթևի, հետագային Շամախու Թովմա եպիսկոպոսը, Կարապետ եպիսկոպոսը, ով նորոգեց Սեւանա անապատը, Արիստակես վարդապետ Բարկուշատցին, ով Տանձափարախի անապատը հիմնադրեց, Շամքորի ազնվագարն Դավիթ եպիսկոպոսը, ով հիմնադրեց Հաթերքաբերդի անապատը եւ ոչ քիչ թվով այլ անձինք: Սրանց մեջ հռչակավոր դարձավ Ներսես Մոկացին, ով ոչ միայն Լիմ անապատը հաստատեց, այլեւ նրա նման հիմնադրության պատճառ դարձավ նաեւ Կոուց անապատի, եւ մեր դարության մեջ թողեց այն ժամանակի համար ոչ անտեսելի, այլ՝ գովելի տաղաչափված հիշատակարաններ (բանաստեղծություններ), այդ թվում հանգավորված ներբող՝ նվիրված այս չորս հիմնադիրին, որի համար մեզ հարկ եղավ հիշել սրանց, ըստ որում՝ չորրորդ հիմնադիրը Սարգսի, Կիրակոսի եւ Պողոսի հետ ոչ այլ ոք է, քան մեծ իշխան Հախնազարի՝ Շահ Աբասի(5) մտերիմ պաշտոնյայի որդին՝ Հայկազն իշխանը, ով քաջամարտիկ, իմաստուն այր էր ոչ այն պատճառով, որ նրանց հետ ճգնեց այս անապատում, այլ որովհետեւ էր.

*«Նոգու ներքին մասերով երկյուղած եւ զգասար, Բարքով խոնարհ եւ հեզ, սիրող աստվածապաշտության, Անապատի սյունը դարձալ եւ գուրգուրում էր հայրական գուրով, Եվ լինելով միջին իշխանության մեջ՝ ջանք էր գործադրում անապատական» (6):**

Բավական թվով միաբաններ հավաքվելուց, (նրանց համար) բնակարանների կառուցումից հետո, Հարանց վարքերի(7), նախնյաց ժառանգության քննությամբ կանոնակարգելով հաստատեցին անապատական կենցաղավարության ստույգ սահմանները, նաեւ որոշեցին բամբակից հյուսված զգեստների տարազը**, աղոթքի, ընթերցվածների յոթ ժամերը, ազգային ծեսի համաձայն Պատարագի (հաստատումը)՝ օրվա մեջ մեկ անգամ սարկավագների ու դպիրների հետ (սուրբ հաղորդության) միաբան ճաշակմամբ, մսից եւ գինուց ազատ մշտնջենավոր պահքով, նաեւ ձեռքի աշխատանքի արդյունքով, որ մատակարարում եւ հոգ էր տանում Սարգիս եպիսկոպոսը, իսկ ուսումնական հրահանգները՝ նրան խոհակից հայր Կիրակոսը, որոնց օգնականը հետագայում, մանավանդ ճգնական կենցաղավարության մեջ, դարձավ հայր Պողոս Մոկացին՝ մի բազմերախտ այր՝ կարգակիցների եւ կաթողիկոսների կողմից նախանձից հալածված: Սրանց մյուս

գլխավորները որոշ տարիներ անց բաժանվելով՝ մասնավոր վանքեր են հաստատում տարբեր կողմերում. սրանց մեջ էր նաև ինքը՝ հայր Կիրակոսը, ով Թունա եպիսկոպոսի հետ գնաց Քշտաղ եւ հաստատելով Դոչանքի անապատը՝ այնտեղ մնաց մինչեւ իր մահը՝ 1621թ., երբ վախճանվեցին նաև երեք հիմնադիրները (Սարգիսը, Պողոսը եւ Զայկազն իշխանը)՝ կարծես

«Ուսև մահվամբ ուխտ անելով նույն տարվա մեջ առ Տեր փոխադրվեցին
Այս չորս սյունները խարսխվելով՝ Տիրոջ աթոռը դարձան
Խոհեմ, արի եւ արդար ողջստեղծութեամբ առաքինացան...
Քառասնեմ կարթի նման, որ արծիվ եւ եզ անվանվեցին
Մարդու եւ արծիվի նման, Փութով Տիրոջ մոտ սլացան»(8):

Սրանց հետ էր Ներսես Մոկացին, ով նրանց մոտ մնաց չորս տարի***, եւ նրանց վախճանից մեկ տարի առաջ եկավ հաստատվեց Լիմ անապատում, եւ իր խոսքերին ավելացնելով (նոր բաներ) երկարորեն դրվատում է նրանց՝ հրճվելով զույգ հարազատներով.

«Որոնցով եկեղեցու կարգերը կանոններով սահմանակարգվեցին
Երկու պարտական սկներդ են, որ ընդելուզված էր ախարոնյան երկու թեւերի վրա...
Երկու սաղարթափիտ ձիթենիներ, որ նոր հողի վրա արմարացան,
Բոցավառ գունդն աչից եւ ձախից ճյուղերով բարձրացավ
Այնպես որ բազում ախարացյալներ հավաքվեցին՝ նրա հովանու տակ
Թանսահարի անապատում, եւ այս ձեթով բժշկվեցին,
Պարսար ձիթենի լինելով՝ Տաթևի գավթում րնկվեցին
Եւ պարսարացված պտղով Քրիստոսին ընծայվեցին իբրեւ ճյուղ՝
Փոխարինողները լինելով Ենովթի եւ Եղիայի, երկրում շրջեցին,
Թեպետ կյանքով տարբերվեցին, սակայն գործերով իմար նմանվեցին
Իրենց դեմքով, ձեռով, կոշտ հանդերձանքով
Մարդկանց որդիներին բացարթեցին աշխարհի ընդունայն վայելքը
Կենդանիների տեսողական երկու դրները, որ Արարչից հաստատվեցին,
Մասնահարկորեն միասին լինելով տեսիլքի միենևույն շարդով են ընթանում
Կառավարվեցին իբրեւ մեկ կամք, մեկ կարգ, մի կրոն, մի հոգի,
Նայասարանս պարտավոր է ցնծալ եւ խայրալ հոգևոր խնջույքի մեջ,
Շուրջպար բռնել հուսով ու երգել հունքական երգեր
Վաղուց կոծկված գրքերն ընթերցեցին եւ ոճով բացարթեցին
Եվ սրանց գալուստով եկեղեցու լսարանները վառվեցին

Ի շահ մեզ նրանք իբրեւ նավաստիներ հայրնվեցին ալեկոծ ծովում
Ընթացան Նոզու թեւերով, եւ հասան սևերալ խորություն...
Թեպետ սերմնակողներն ընկան, սերմնակալները հույժ արդյունավորվեցին
Մարմնով հեռացան մեզանից, բայց հոգով չզարվեցին մեզանից:
Միայն հաղթանակ շահեցին, ախարալից կյանքից փոխադրվեցին
Այսու մեզ համար բարի բարեխոս կարգվեցին Տիրոջ մոտ...
Թող սրանց հավիտենապես պստի խաղաղություն մեջ» (10):

Սրանց մեջ գլխավորը եւ վերջինը Արիստակես Շամբեցին էր, ով հաջորդեց Սարգսին երկար տարիներ, նրան եւ Մովսես կաթողիկոսին աշակերտած մյուս բոլորին հիշում է իր աշակերտակից Ջաքարիա Վաղարշապատեցին՝ նրան անվանելով «Նախակարապետն ու առաջինը եվստաթեսի մեծ անապատի, արի եւ ճգնագոյաց Արիստակեսն Շամբեցի»(11):

Ըստ Առաքելի՝ վարքով հռչակված սրանց մյուս ընկերը «ճգնավոր եւ ընտիր, առաքինի գործեր կատարող տեր Բարսեղ արեղան էր»(12), ով նրանց հետ երկու զուգակցին մոտիկ թաղվեց մի մասնավոր մատուռի մեջ՝ անապատի արեւմտյան կողմում, եղբայրության գերեզմանոցում, եւ իբրեւ կենաց ու մահվան ուխտով շողկապված՝ նրանք իրարից անբաժան եղան նաև մահվան հողի մեջ, միատարր գետնի մեջ՝ միաբան հանգչելով՝ չտարորոշվեցին: Որովհետեւ Մեծ անապատի հաստատվելուց 45 տարի անց, այն է՝ 1658 թվականին, մի սոսկալի բան կատարվեց, նախ երկրի հյուսիսային սահմանը ճեղքվեց՝ ամբողջ լեռից լեռ, արեւմուտքից արեւելք, «եւ պատռվածքը շատ էր՝ լայն, ընդարձակ ու խոր, եթե պատահեր եզ, ձի կամ այլ անասուն ընկներ պատռվածքի խորափոսը, չէր կարող դուրս գալ»(13): Ապրիլ ամսին անձրեւային եղանակի ժամանակ, պատռվածքը սկսեց լայնանալ, այնպես որ բոլորը հասկացան «թե այսօր-էգուց սահելով հոսելու է այս Անապատի տակի գետինը»: Եվ իսկապես, ապրիլի 25-ին «Երեկոյան եկեղեցի գնալու ժամանակ, արեւմուտքի մոտ գետինը սկսեց պատռվել անապատի հարավային կողմից՝ բարձր լեռնից այն կողմ եւ իբրեւ մրրկաբեր ամպ շարժված գալիս էր լեռան բարձունքից ահավոր դղրդումով, թնդումով, որոտումով ու ճայթումով, ինչպես կայծակնացայտ ամպերի որոտում: Որոտումն ու թնդումն այնքան ահավոր էին, մինչեւ որ Շինուհայր եւ Զալիծոր գյուղերի բնակիչները ձայնը լսել են եւ ելել իրենց գյուղերի հանդիպակաց տեղը եւ տեսել այդ արհավիրքը: Զավիտենական հաստակերտ ժայռերը միմյանցից ճեղքելով բաժանվում էին: Ի սկզբանե իրար վրա կառուցված քարերը, որ գետնի հիմքն էին, եռալով բարձրանում էին գետնի երեսը. այդպես նաև տարիների բոլոր ծառերն ու տունկերը՝ թե՛ ընկուզենի, թե՛ կաղնի, սրանց հետ մեծամեծ քարեր ներքեւ սուզվելով՝ անդունդներում կլանվելով աներեւութանում էին: Մեծամեծ քարերը, լեռնից պոկվելով, միմյանց հետեւից գլորվելով, ցած էին գալիս, որոնք միմյանց բախվելով փշրված, խորտակված հեռու էին ցրվում: Սրանց բախման ուժգնու-

թյունից սաստիկ ցնցվում էին բոլոր վայրերը. սրանց դրդալու էւ որոտման ձայնն ականջ էր խլացնում եւ ամենքին սրտաճաք անում:

Եվ որովհետեւ օրը երեկոյացել էր եւ ցերեկվա քիչ ժամանակն էլ անցավ, եւ եկավ գիշերը, սկսեց անձրեւ թորալ եւ սաստիկ մթնագիշեր լինել այնպես, որ իրար կողք կանգնածները միմյանց չէին տեսնում: Անապատի բոլոր բնակիչներն անապատից ելան եւ գնացին հավաքվեցին անապատի արեւելյան կողմը՝ քարքարոտ լեռը, եւ այնտեղ տեղավորվելով՝ ճրագներ եւ մեծամեծ մոմեր վառեցին: Ահաբեկ սարսափով կանգնած սպասում էին վերջին եւ տենչում առավոտյան լուսին:

Շատերը համարեցին, թե անապատը միանգամից քանդվեց սահած այլ գետնի հետ, բայց գթացող Աստծու արարչական խնամքը նայելով խեղճ միաբանների մշտապաղատ մաղթանքներին, չթողեց իսպառ ավերվի, այլ՝ մասնակի: Անապատի արեւմտյան կողմը՝ պարիսպն ու հյուրատունը, անասունների ախոռը, ամբարները, միաբանների սենյակից մի մաս եւ արեւմտյան մեծ եկեղեցու արեւմտյան սյուների հետեւի կողմից բոլորն ավերվեցին:

Գործված աղետը խիստ սարսափելի ու երկյուղազդու էր, քանզի ինչպես ծովի ալիքների լեռնացած կոհակներ, որոնք, միմյանց հետեւից սահելով, ընթանում են, այդպես էլ հաստահիմ վեմերը, այդ վայրերի քարը, հողը եղան: Եվ վերից եկած հոսքն իր ուժով եւ ուժգին հոսանքով իր առջեւի վայրերը բնական տեղից հեռու թռցնելով՝ իր հետ առած միասին, միմյանց հետեւից ընթանում էին իբրեւ ծովի հորձանք վերուվար անելով: Եվ այսպես սահելով գնացին հասան Որոտան մեծ գետին, որ ձորի միջով անցնում է, եւ արգելեցին ջրի ընթացքը մոտ ութ ժամ: Իսկ գետի ջուրը, որ վերեւից իջնում էր, եկավ, ծովացավ եւ տեղը լցրեց. ապա ինչ-որ կողմից իրեն գնալու տեղ գտավ, գնաց: Իսկ քարերը, հողերը, որ արգելվեցին գետեզրում, եղան մեծ բլուր:

Իսկ անապատականների գերեզմանոցն անապատի արեւմտյան կողմից էր. տեղանքի հոսելու հետ այս գերեզմաններն առիասարակ միանգամից բոլորը միասին իրենց խոր ու անդնդային հատակով թռան իրենց տեղից, սահելով գնացին մեծ հեռավորությամբ մի վայր, դադար առան, կանգնեցին: Նաեւ սույն տեղում էին թաղված սուրբ վարդապետ Պողոսը, որի պատմությունն արել ենք մի այլ զլխում, եւ պարոն Սարգիսը, որի մասին պատմեցինք, եւ Արիստակես վարդապետը, ով պարոն Սարգսից հետո եղավ անապատի առաջնորդը, նաեւ ճգնավոր ու ընտիր, առաքինի գործեր կատարող տեր Բարսեղ արքեպիսկոպոս: Սրանք չորսն էլ միմյանց կից էին թաղված, ու նրանց վրա մատուռ էր շինված: Գերեզմանատան տեղի հոսելու ժամին Աստծու խնամքը սքանչելագործություն արեց այս սրբերի վրա, որովհետեւ սրանց գերեզմաններն ամենեւին չխախտվեցին, նույնիսկ տապանաքարերը չթեքվեցին, այլ իրենց դիրքը դեպի ուղիղ արեւելք ընդունելով կանգնեցին, ինչպես որ նախապես թաղված էին, բայց սրանց վրայի եղած մատուռը փլուզվեց, ցրիվ եկավ:

Այս ամբողջ սոսկալի գործերը լինելով՝ այնուամենայնիվ ամենակալ Աստծու խնամքով ոչ մեկի վնաս չեղավ, ոչ մարդու, ոչ անասունի, միայն մի

միաբան մնաց իր խուղում, այնտեղ հողի տակ մեռավ, որովհետեւ երբ երեկոյան ժամին սկսվեց հոսքը, ոմանք միաբաններից գնացին, նրան հայտնեցին, որ ելնի այնտեղից, որ չմնա հողի տակ, բայց նա երկար ժամանակ ցանկանալով սպասում էր մահվան, դուրս չեկավ, այլ մնաց այնտեղ՝ հույսով ակնկալելով Տիրոջը, որպեսզի թերեւս իր անմեղ մահվան համար ընդունվի իր բազմագույն Տեր Աստծուց իր հոգու այցելությունը:

Իսկ անապատի մյուս բոլոր բնակիչները հավաքված էին լեռան վրա, որ անապատի արեւելյան կողմն էր, հորդաբուխ արտասուքներով եւ ծանր հառաչանքներով կոծում էին իրենց եւ աղաչում էին Աստծուն, որ թերեւս ազատվեն մահից, եւ անապատի շինվածքները փրկվեն փլուզումից, որովհետեւ կատարված արհավիրքից հուսահատված էին. մինչեւ լուսանալն առավոտվա լույս երկուշաբթի իբրեւ պաղատավորներ երկյուղի մեջ էին: Իսկ նա, որի գթությունն ի բնե ողորմության աղբյուր է, Տեր Աստված ոչ միայն նրան մահից փրկեց, այլեւ ողջ անապատը պահեց եւ չթողեց ավերվի, իր աննազոր աջով անապատն անխախտ պահեց, բացի նախապես հիշատակված ավերվածքներից»(14):

Սակայն, ինչպես երեւում է, գետնի ցնցումը կասկածելի համարվեց, քան ձեռակերտ շինությանը եւ հարկ եղավ այն լքել ոչ շատ տարիներ անց, որի պատճառով էլ «Յակոբ կաթողիկոսը միաբաններին բերեց Ներքին Տաթեւ, եւ այնտեղ հիմնադրեց Անապատն ու եկեղեցին, բայց հետո այն ավարտի հասցրեց Արիստակես վարդապետը», եւ համաձայն առաջինի կոչվեց Մեծ անապատ իբրեւ զլուխն ու առաջնեկը բոլոր անապատների, տարբեր գավառներում, իսկ հին Մեծ անապատն այնուհետեւ անվանվեց Յարանց անապատ, ի հիշատակ կրոնի Նախասկիզբ հիմնադիրների, սակայն Առաքելը, Չաքարիան, Թովմաս Վանանդեցին եւ ուրիշներ, որ գրեցին երկրորդ կառուցումից առաջ, միայն Մեծ անապատ են անվանում, կամ Տաթեւի անապատ, կամ Վերին Տաթեւի անապատ, կամ սոսկ Անապատ, բայց նկատի ունենալով Տաթեւը, ինչպես Վանանդեցին, հողի հոսքից երեք տարի իր ուխտավորների Տաթեւ այցելությունից հետո, ասում էր.

«Եվ այնտեղից Անապատ դիմելով Որ սրբոց բնակարան է դարձել» (15):

Ինչպես նորի կողքին հին քաղաքի ավերակներն են պատկառելի եւ հետախուզելի ուսումնասիրողների համար, այնպես էլ այս վայրերը, սակայն ավաղելին այն է, որ նորն էլ արդեն հնացել եւ ամայացել է: Աբրահամ կաթողիկոսը(16) այս վանք այցելության ժամանակ 1735թ. մարտ ամսին, մի քանի օր մնաց այս նոր անապատում, եւ իր հետ վերցնելով միաբաններից ու վարդապետներից մի քանիսին. «գնացի, ասում է, ուխտի Յարանց նախկին Մեծ անապատը, որ ազգի, արեւելքում եւ արեւմուտքում գտնվող, անապատների մայրն է, եւ այն մատուռը, ուր թաղված են սուրբ վարդապետներ Պողոսի, Սարգսի, Արիստակեսի եւ Սարգիս արքեպիսկոպոսի ավական նշխարները... եւ իմ ուխտագնացությունից եւ անապատը տեսնելուց հետո անցա բարձր լեռան խորտակված վայրը, ուր կիսված էր լեռը եւ ցնցված գետինը, գերեզմանատունը տեղաշարժ-

ված, եւ անցնելով նետաձիգ մի տարածք եւ ապա հանգրվանելով՝ [տեսա] նաեւ մատուռը, ուր թաղված էին վերոհիշյալ սրբերի մարմինները: Մեր ուխտագնացությունից հետո ճաշու ժամերգություն կատարեցինք անապատում, եւ ապա զառիվայր իջանք մատուռը, որ մի փոքրիկ եկեղեցի է, ուր գտնվում էին հիշյալ սրբերի դամբարանները, եւ այնտեղ կատարեցինք երեկոյան ժամերգությունը: Եվ այնտեղից ձիով անցանք Որոտան գետը, որ մատուռի եւ Շնհերի կուսանաց անապատի մեջտեղում է»(17) եւ այլն:

Չգիտեմ, Արահամ կաթողիկոսից առաջ (ինչպես հավանական է թվում), թե հետո, Սյունյաց եպիսկոպոսներ են եղել տեր Յովասափ Աղուերծեցին, Փիլիպպոս կաթողիկոսի համանուն աշակերտի եղբորորդի տեր Ներսեսը, որոնցից առաջինը շինեց «Մեծ անապատի միաբանների խուցերը» եւ երկրորդն այնտեղ ինչ-ինչ շինություններ կառուցեց: Այժմ Հարանց անապատն իսպառ ամայացել է, եւ ըստ Ջալալյանի՝ աղոթանվեր վայրերը դարձել են «գազանների որջ»(18): Մեծ անապատի մասին նա գրում է. «Այն կառուցված է Տաթևի վանքի լայնածոց ձորակով անցնող Որոտանի հորձանուտ վտակի մի հարթավայր լեզվակի վրա. ձեւը շքեղագարդ է, շինվածքն ամբողջապես սրբատաշ քարերով է, կառուցված է վեց վայելադիր սյուների վրա, առջեւն ունի կիսաբաց գավիթ, որ կառուցված է երկու սյան վրա, ուր են այնտեղ միաբանված երեւելի վարդապետների գերեզմանները, շրջապատված է ամուր եւ լայնանիստ կրաշաղախ պարսպով, զարդարված է մեծամեծ աշտարակներով: Այդ պարսպի մեջ գտնվում են միաբանների վաթսուհորս կամարաշեն սենյակները, ինչպես նաեւ չքնադակերտ սեղանատունը եւ մեծ շտեմարանը: Անապատիս դիրքը եւ սենյակների շինություններն ավելի գեղեցիկ են, քան Տաթևի վանքի դիրքը: Ջուրը, որ իջնում է Տաթևի վանքի հարավային կողմից, սահելով թափվում է այս անապատի մոտ, ոռոգում է այգիները եւ պտտում ջրաղացները: Որոտան գետը, որ լի է համեղաճաշակ ձկներով, որոտալով անցնում է առջեւից՝ հիբալի բավականություն [պատճառելով] բոլոր տեսողներին: Այս մեծ անապատի շրջապատը ծառազարդ է, պարսպի մեջ եւս կան մրգաբեր բազում ծառեր, որոնց մեջ ի պետս միաբանների բխել է սառնորակ մի աղբյուր, իսկ այժմ այն պիտանի է միայն վայրի գազաններին ու երկնքի թռչուններին: Բյուր անգամ ափսոս ասեմք, սակայն ի՞նչ օգուտ, երբ այսպիսի հրաշակերտ անապատն ամայի է մնացել, որ ժամանակին բնակավայրն էր բազմաթիվ միաբանների եւ սկզբնապատճառ մյուս մեծ անապատների, այժմ իբրեւ միայնակ այրի, գլխին հող ցանելով լացակունած խոնարհիվել է»(19): Ճանապարհորդական այս ճշգրիտ նկարագրությունը, այլեւ արվեստով արված տեղագրությունն ընթերցողներին նախ հորդորում է տեսչալ եւ ապա [ծեռնարկել այդ սուրբ տեղերի] նորոգությանը:

ՃԱՆՈՒԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

* Սրա նման Հովհաննավանքի առաջնորդ Հաքարիա Վարդապետը եւս դրվատում է սրա եղբորը՝ խոջա Սաֆրազին ըստ նրա աստվածապաշտության:
 ** Իր ինքնամեղադրությանը նվիրված մեկ այլ ողբական քերթվածում Ներսեսը, իր անձի մասին խոսե-

լով, ակնարկում է սքեմի տարազի վերաբերյալ.
 Արքայ անունը ստացա, աշխարհից հեռացա տարազով
 Իբրեւ հաչ ուսով կրելով՝ հաչյալին հետեւեցի
 Ներքնամասում հանդերձ կրեցի, ժուժկալի կերպով ներկայացա
 Խորահայաց կնգողով հեզ հայրերին նմանվեցի
 Սայրասուր սաղավարտումով՝ միշտ այսպես վեր խոկացի
 Ուրար եւ փիլոն կրելով՝ լծովս խոր խոնարհվեցի
 Իբրեւ սգավոր լինելով անծովս համակ սեւ գունավորվեցի
 Եւ սիրամարգի նման սիգալով պճնվեցի»(9):
 *** Քերթվածի վերնագրում ասվում է. «Սա այն Ներսեսն է, որ էր Սոկացի, եւ գնաց Տաթևի անապատ, մնաց չորս տարի եւ այնտեղից եկավ եւ հաստատվեց Լիմ անապատում ՌՅ (1621) թվականին»:
 1. Այդ ժամանակաշրջանի հանգամանալից քննությունը տես՝ Յ. Ութմազյան, Սյունիքը 9-10-րդ դարերում, Եր., 1956:
 2. Այդ ժամանակաշրջանի մանրակրկիտ հետազոտությունն իրականացված է Գր. Գրիգորյանի «Սյունիքը Օրբելյանների օրոք» (XIII-XV դդ.) մենագրության մեջ (Եր., 1981):
 3. Նկատի ունի Սովսես Գ Սյունեցի կամ Աձանանցի հայրապետին, որ աթոռակալել է 1629-1632թթ.:
 4. Ներսես Սոկացու մասին տես Ներսես Սոկացի, Բանաստեղծություններ, Եր., 1975, Ա. Դոլուխանյանի ներածությունը, էջ 8-33:
 5. Նկատի ունի Շահ Աբաս Ա-ին, ով իշխել է 1587-1629 թթ.:
 6. Տես Ներսես Սոկացի, Բանաստեղծություններ, էջ 49, տող 117-124:
 7. Հարանց վարքերն անապատական հայրերի (որոնց մեջ առավել նշանավոր են Պողոս Թեբայեցին, Անտոն Անապատականը, Պաքոմիոսը) կյանքի, կենցաղավարության, կանոնական սահմանումների մասին պատմող ժողովածուներ են. տես՝ «Վարք սրբոց հարանց եւ քաղաքավարութիւնք նոցին», Հտ. Ա. Բ. Վենետիկ, 1855:
 8. Տես Ներսես Սոկացի, Բանաստեղծություններ, էջ 69, տ. 173-190, էջ 70, տ. 217-221:
 9. Տես Ներսես Սոկացի, Բանաստեղծություններ, էջ 61, տող 411-428:
 10. Տես Ներսես Սոկացի, Բանաստեղծություններ, էջ 57-58, տող 319-352:
 11. Հաքարիա Վաղարշապատեցին քարտուղարն է եղել Դավիթ եւ Սովսես կաթողիկոսների, Հովհաննավանքի առաջնորդը՝ 1637-1659 թթ.: Այս տողերը, ինչպես երեւում է, բերվել են նրանից մեզ հասած միակ երկից, որ ընդարձակ պատմական մի Հիշատակարան է, տես՝ Յ. Աձառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հտ. Բ, Եր., 1944, էջ 199:
 12. Տես Առաքել Դարիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանյարյանի, Եր., 1990, էջ 224, նաեւ Առաքել Դարիժեցի, Պատմութիւն, աշխարհաբար թարգմանությունը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները Վարագ Առաքելյանի, Եր., 1988, էջ 209:
 13. Տես Առաքել Դարիժեցի, Պատմություն, աշխարհաբար թարգմ., էջ 207:

14. Տե՛ն Առաքել Դարիժեցի, Պատմություն, քնն. բնագ, էջ 223-225, աշխարհաբար թարգմ., էջ 208-210:
15. Հավանաբար սա քաղված է Թովմա վրդ. Վանանդեցու «Ոտանատր ներբող սրբազան տեղեաց Հայոց աշխարհի» երկից (1655թ.) տե՛ն Հ. Աձառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Հտ. Բ, էջ 341:
16. Նկատի ունի Աբրահամ Գ Կրետացի հայրապետին, ով աթոռավարել է 1734-1737թթ.: Նրա մասին տեղեկություններ է հաղորդում Սիմեոն Երեւանցին («Ջամբռ գիրք... ի Սիմէոնէ ցաահար եւ վշտահար կաթողիկոսէ Երեւանցոյ», Վաղարշապատ, 1873, էջ 30-31):
17. Տե՛ն Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն, քննական բնագիր, ռուսերեն թարգմանություն, առաջաբան եւ ծանոթագրություններ Ն. Կ. Ղորղանյանի, Եր., 1973, էջ 153-154:
18. Տե՛ն «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծ Հայաստան աշխատասիրութեամբ տեառն Սարգսի Սանահնեցոյ Ջալալեանց՝ թեմակալ արքեպիսկոպոսի Հայոց Կրաստանի Իմէրէթի եւ այլոց», մասն Բ, Տփղիս, 1858, էջ 306:
19. Տե՛ն «Ճանապարհորդութիւն ի Մեծ Հայաստան... », էջ 304-305:

Աշխարհաբարի վերածեց եւ ծանոթագրեց Հակոբ Քյոսեյանը, պատվիրատու՝ «Սյունյաց երկիր»

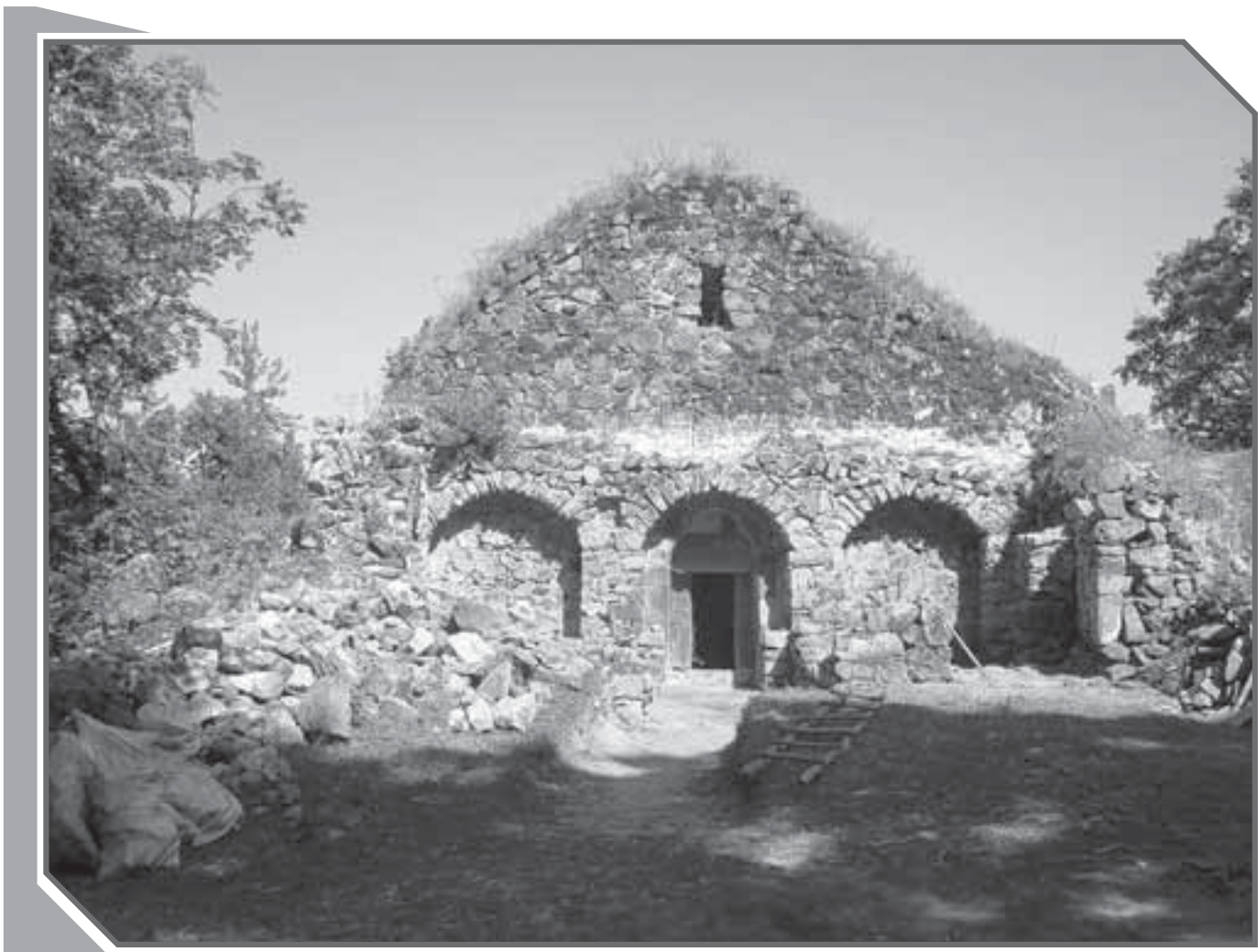

**Սրբագործված՝
նաեւ Սովսես Տաթեւացու հուշով**

Հալիձորի բերդ

Կառուցվել է 17-րդ դարի առաջին կեսին՝ որպես կուսանաց անապատ: Դա Սովսես Տաթեւացու կառուցած երեք կուսանաց անապատներից մեկն է: 18-րդ դարասկզբին իր անառիկ դիրքի շնորհիվ դարձել է Դավիթ Բեկի ազատագրական պայքարի զլխավոր եւ Սյունիքի հայկական իշխանության կենտրոնը: Ամրոցի անսամբլում իր տեղադրությամբ եւ չափերով գերիշխողը եկեղեցին է՝ կառուցված անմշակ բազալտի խոշոր քարերով ու կրաշաղախով:

Սյունիքի հնագույն եւ հռչակավոր մենաստաններից է:
1618-20թթ., ըստ որոշ աղբյուրների, միաբանության
առաջնորդ է եղել Մովսէս Տաթեւացին:

Տանձափարախի եւ Բեխի անապատի նույնությունը
մեկ անգամ եւս շեշտում է Առաքել Դավրիժեցին:

Դեռեւս միջնադարում Տանձափարախը եղել է
մշակութային կենտրոն: Այնտեղ գրել են ձեռագրեր:

Այդտեղ է աշխատել Գրիգոր Տաթեւացու աշակերտ
Մաթեոս վարդապետը: Այդտեղ է տեւական
ժամանակ մնացել Սիսական տոհմի Ձագիկ մեծ
իշխանի որդի Վահանը մինչեւ իր անունը կրող
Վահանավանքի հիմնադրումը (911):

Անապատը կառուցված է Վահանավանքից մոտ 5
կմ արեւելք կամ Կապան քաղաքի Բեխ թաղամասից
4 կմ արեւմուտք՝ բարձր լեռան արեւելյան լանջին՝
անտառի մեջ:

Բեխի կամ Տանձափարախի անապատ

Զամբռ

Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցի

Ապա երբ հասավ հայոց 1078 (1629) թիվը, որի ժամանակ մեր երկրի արեւելյան մասը եւ Սուրբ Աթոռը գտնվում էին պարսից արքա Շահ Աբասի տիրապետության տակ, որի հրամանով եւ մանավանդ Աստծու նախասահմանումով եւ Սուրբ Յոզու տվչությամբ Մովսէս Սյունեցին 1076 (1627) թվին նախ դառնում է Սուրբ Աթոռի լուսարար: Իսկ Շահ Աբաս Առաջինի վախճանվելու ժամանակ, երբ նրա թոռը՝ Շահ Սեֆին է նստում, այլեւ Թուրքիայում իշխում էր սուլթան Մուրադը, դառնում է կաթողիկոս հայոց 1078 (1629) թվին: Սա շնորհալի մարդ էր, առաքինությամբ զարդարված եւ Սուրբ Յոզու շնորհների բնակատեղի, սիրված Աստծուց եւ մարդկանցից, որ երբ նստեց Սուրբ Աթոռին, գրեթէ հիմնովին նորոգեց Սուրբ Աթոռը, եւ (այն) պայծառացրեց հոգեւորական կարգերով եւ նյութական միջոցներով: Այնպէս որ մեր Լուսավորչից եւ նրա թոռներից եւ մեր թարգմանիչներից հետո մյուս հայրապետներից գրեթէ ոչ ոք սրա նման երախտավոր ու բարեգործ չեղավ Սուրբ Աթոռին եւ մեր ազգին, եւ նրան հաջորդող Փիլիպոս եւ Հակոբ հայրապետների (նման էլ), որոնց մասին իրենց տեղում պիտի տեսնենք:

Արդ՝ այս երանելի Մովսէսն ամենից առաջ վերացրեց Աթոռի 100 թուման հարկը, որ նախորդներից մնացել էր իբրեւ հարկ Սուրբ Աթոռի վրա՝ տարի առ տարի տալու արքունիքին: Սա հեշտ ու փոքր բան չկարծեք, որովհետեւ անվանապէս թեւ 100 էր հաշվվում, սակայն մուծումը 1000-ով չէր վերջանում, եւ մանավանդ նորը հին էր ավելանում, կուտակվելով մնում Սուրբ Աթոռի վրա: Այլեւ Սուրբ Աթոռի չորսբուրդը հողաթմբով պարսպապատեց, այլեւ

Սուրբ Աթոռի հյուսիսային կողմը գեղեցիկ եւ թրոված աղյուսներով միաբաններին խուցեր կառուցեց, եւ արեւմտյան կողմում՝ նախասրահները քարե կամարով, եւ այլ շինություններ: Հարավային կողմում՝ տնտեսատուն եւ երկու սեղանատուն (ամառայինը՝ փայտյա), փռեր, ցորենի եւ ուրիշ մթերքների ամբարներ եւ խցերի մյուս մասը՝ արեւելյան (կողմում): Նա հիմնեց նաեւ մանուկների դպրոց, որը տվեց բազում խելամիտ եւ շնորհալի վարդապետներ: Զարդարեց Սուրբ Աթոռը նաեւ ուրիշ շատ հանգամանքներով, ինչպէս ասացինք:

Սա կառուցեց նաեւ Անանիա առաքյալի եկեղեցին Երեւանում եւ ստեղծեց վանատուն միաբանակիցների համար: Նույնպէս եւ մեր ողջ ազգը զարդարեց եկեղեցական եւ հոգեւոր կարգերով: Նրա բարեգործությունների մասին ավելի ընդարձակ տես՝ Առաքել պատմագրի (երկում): (Մովսէս Սյունեցին) իր ժամանակին ստացել է արքունական, դատական եւ այլ կարգի փաստաթղթեր՝ հօգուտ Սուրբ Աթոռի, որոնց մասին հետո պիտի գրենք:

Եվ հայոց 1081 (1632) թվին այս երանելին վախճանվում է Երեւանում եւ թաղված է Կոզեռն գերեզմանատանը. թող օրհնությամբ լինի նրա հիշատակը:

Հիմնադրել է Մովսէս Տաթեւացին: Գտնվում է
Շինուիայրի հին գյուղատեղիի հարավային կողմում՝
Որոտանի ձորի եզրին: Բաղկացած է եկեղեցուց,
գավթից, սեղանատնից եւ պարիսպներից:

**Շինուիայրի
կուսանաց
անապատ**

ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

Հարված Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի համանուն աշխատությունից, հատոր Բ, մաս Ա

1632. ՄՈՎՍԷՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Մովսես Ս. Անանիայի վանքին կատարելապես տուած էր Մեծ-Անապատի ձեւը (1621), կրօնաւորական բարեկարգ միաբանութիւն ալ կազմած էր, որուն համբաւը տարածուեցաւ ի Զոռոմաստան, եւ Քրդստան, ի Վրաստան, ի Պարսկաստան, եւ յամենայն աշխարհաց վաճառականք գային, եւ նուէրներ ալ կու տային , ինչ որ Մելքիսեղեկի ծանր կու գար, զչարեր եւ հեղձամաղձուկ լինէր, բայց Ամիրգունայի պաշտպանութեան պատճառով ոչ կարէր զչար ինչ անել Մովսէսի: Մտածեց գոնէ Մովսէսի անունով ինքն ալ օգտուիլ, եւ անոր հետ միւռնօրհնէք կատարել, եւ արդիւնքը ինքը գանձել: Այդ նպատակով յատուկ պատգամաւոր եպիսկոպոսներ ղրկեց Ս. Անանիայի վանքը, սակայն Մովսէս հրաժարեցաւ յայտնելով, թէ ինքն տակաւին եպիսկոպոս ալ չէ: Մելքիսեղեկ փութաց դժուարութիւնը լուծել, անմիջապէս Ս. Անանիայի վանքը եկաւ, եւ աւագ երկուշաբթի օր, 1623 ապրիլ 7, որ Արեւմտեան տօն ալ էր, Մովսէսը եպիսկոպոս ձեռնադրեց, եւ աւագ հինգշաբթի օր, ապրիլ 10-ին միասին միւռն օրհնեցին, որ լաւ արդիւնաւոր եղաւ նուէրներու կողմէն, եւ Մելքիսեղեկի արծաթասիրութիւնը գոհացուց: Ջուղայեցի վաճառականներ Ասպահան դառնալով այնչափ բարձրացուցին Մովսէսի արժանիքը, որ ամէնքը փափաքեցան անգամ մը գոնէ զայն տեսնել, ուստի յատուկ պատգամաւորութեամբ զինքն Ասպահան առաջնորդեցին, ուր մնաց ժամանակս ինչ, թէ քաղաքին եւ թէ շրջակայից մէջ

եղող Դայ գաղթականութեանց այցելեց, քարոզեց, մխիթարեց, եւ փառօք փառաւորեալ ի նոցունց, դարձաւ Երեւան Ս. Անանիայի վանքը, իր կրօնաւորական կեանքը շարունակել (ԴԱՎ. 227): Այդ պարագաներուն մէջն էր, այսինքն միւռնօրհնէքի յաջողութենէն ետքը, եւ Ասպահանի այցելութենէն առաջ, որ Մելքիսեղեկ կաթողիկոսութիւնն ալ Մովսէսի փոխանցելու գաղափարը չյղացաւ, եւ անոր յայտարարեց թէ ազգս Դայոց երես դարձուցին յինէն, մինչ ընդհակառակն զքեզ սիրեն եւ ընդունին: Արդ հարկն արքունի պարտք եղել եւ բազմացաւ, եւ չեմ կրնար վճարել, վասն զի չեն տար, դուն կրնաս վճարել, որովհետեւ կրնաս հաւաքել, ուրեմն տամ քեզ զսուրբ աթոռն էջմիածին եւ զկաթողիկոսութիւնն, դուն պաշտօնը վարել ու պարտքը վճարել, եւ ինձ տուր մայամէ դարման պիտոյից եւ զմի ի վանօրէիցդ (ԴԱՎ. 171): Մելքիսեղեկ մինչեւ այն ատեն միշտ նենգութեամբ էր գործած, ուստի իր առաջարկին անկեղծութեան հնար չէր վստահանալ, եւ ամէն տեսակ դարձուածներ միտքէ անցնել ներեալ էր: Մովսէս ալ իրաւամբ կրնար կասկածով վերաբերուիլ իրեն եղած առաջարկութեան թպէտեւ գործն ալ ըստ ինքեան ախորժելի պայմաններու մէջ չէր: Ուստի Մովսէս հրաժարելով հրաժարեցաւ (ԴԱՎ. 172), եւ անկէ ետքը կատարած պիտի ըլլայ Ասպահանի ուղեւորութիւնը, եւ հոն անցուցած 1623-ի վերջին եւ 1624-ի սկիզբի օրերուն տօնական միջոցը:

1644. ՄՈՎՍԷՍԻ ԶԵՆՆԱՐԿՆԵՐԸ

Մովսէս կը շարունակէր իր առանձնական, բայց միանգամայն գործունեայ կեանքը վարել Ս. Անանիայի վանքին մէջ (1633), երբ 1625-ին օր մը այնտեղ իրեն կը հանդիպի Բայինդուր բէկ անուն պալատական մը, որ երեւան եկած էր ժողովել զտղայս եւ զաղջկունս վասն թագաւորին, եւ Ամիրգունա կուսակալին հետ ի զբոսանս ելեալ շրջէին (ԴԱՎ. 220), Մովսէս հիւրերը պատուելու համար եօթնական հատ սպիտակ մոմ նուէր ներկայեց: Բայինդուր հիացած մնաց մոմերուն ճերմակութեան վրայ, որ անծանօթ էր այն կողմերը, եւ որուն արհեստը Մովսէս սորված էր Երուսաղէմ եղած ատեն (1603): Բայինդուր յայտարարեց թէ մոմերը կը պահէ որ շահին ընծայ տանի, եւ Ամիրգունա իր եօթը մոմերն ալ յանձնեց նոյն նպատակին, եւ Մովսէս ալ իր կողմէն եօթը հատ եւս աւելցուց: Բայինդուր իր պաշտօնը լրացնելով Շահաբասին դարձած ատեն, անոր ներկայացուց 21 ճերմակ մոմերը, պատրաստողին վրայ ալ զովութեամբ խօսուեցաւ: Շահաբաս իսկոյն Ամիրգունայի գրեց որ Մովսէս եպիսկոպոսը իրեն ղրկէ, ինչ որ գործադրուեցաւ, եւ Մովսէս մինչեւ Պաղտատ գնաց, ուր կը գտնուէր Շահաբաս, եւ շուրջ նստեալ պատերազմը 1626 զարնան սկիզբը: Թագաւորը հրովարտակով հրամայեց Ասպահանի քաղաքապետ Լաւա բէկի, որ Մովսէսին յարմար տեղ մը ցուցնէ, երեք յարմար աշակերտներ ընտրէ, եւ 100 լիտր մոմ տայ, որ արհեստը անոնց սորվեցնէ: Ըստ այսմ ալ գործադրուեցաւ: Ասպահանի մէջ Թիլիմիսանի այգին Մովսէսին յատկացուեցաւ, Ֆառուխ եւ Ղաբչղայ եւ Բէհգատ Պարսիկներ աշակերտ նշանակուեցան, եւ մինչեւ տարւոյ վերջերը Մովսէս աշակերտները վարժուեցուց, եւ ճերմկացած մոմերուն հետ ու խօջայ Նագա-

րի միջնորդութեամբ ներկայացան Շահաբասի, երբ Ֆահրապատի ծմերոցը կը գտնուէր: Շահաբաս յոյժ զուարճացաւ, եւ մոմերը ի ձեռն առեալ զբօսնոյր, եւ որովհետեւ Աստուածայայտնութեան տօնի մօտ էր, խօջայ Նազարի յանձնարարեց, որ Մովսէս մեծաւ հանդիսիս պատրաստէ Ֆահրապատի եկեղեցին, ուր ինքն ալ ներկայ պիտի գտնուի: Շաբաթ օր կիյնար 1627 յունուար 6-ին տօնը: Մովսէս ոչ միայն ամենայն խնամքով պատրաստութիւնները կատարեց, եւ թափեաց զերկու սպիտակ մոմս մարդաչափ, այլեւ զհիշերը հսկումով անցուց, որպէս զի Աստուած շնորհալի ցուցցէ զտօնախմբութիւնն այլահաւատ թագաւորին (ԴԱՎ. 231): Իրօք ալ Շահաբաս չափազանց զոհ մնաց, եւ երբ կուզէր դրանով կամ կալուածով վարձատրել, խօջայ Նազար դիտել տուաւ, որ Մովսէս զաշխարհաւ եւ զընչիք նորա զանց արարեալ է, եւ թելադրեց անոր տալ զլուսարարութիւնն սուրբ Էջմիածինի թագաւորական նոմոսիւ (ԴԱՎ. 232): Սահակ տեղեկութիւն առնելով ջանաց գործը արգելել, առարկելով թէ զուլում արարեալ էք ինձ, եւ դիւանբէկին այսինքն արքունի քարտուղարին եւ մեծամեծներու մօտ աշխատեցաւ, սակայն ոչինչ օտեցաւ, եւ իրեն ըսուեցաւ, թէ թպէտ Մովսէսի տուաք զէջմիածին, զնորին լուսարարութիւն տուաք, եւ ոչ զկաթողիկոսութիւնն (ԴԱՎ. 178): Ամեն դժուարութիւններ հարթուելով Մովսէս Ֆահրապատ երեւան եւ երեւանէ Էջմիածին եկաւ, եւ մեծաւ փառօք, եւ անապատում ցնծութեամբ՝ ոչ միայն իւր, այլ եւ ամենայն քրիստոնէից, գործի ձեռնարկեց ի Վարդավառի պահոց երկուշաբաթ աւուրն որ է 1627 յունիս 25, եւ ոչ 23 ինչպէս անցուցեր է Ոսկանի օրինակը (ԴԱՎ. 232):

1645. ԷՋՄԻԱԾԻՆԻ ՆՈՐՈՂՈՒԹԻՒՆ

Դավրիժեցի աղիողորմ շէշտերով կը նկարագրէ Էջմիածինի մայր տաճարին այն օրուան վիճակը, եւ կարեւոր կը սեպենք զայն քաղել, իբրեւ մտադրութեան արժանի պատմական պարագայ մը: Պէտք է նախ յիշենք, որ ինչ ինչ կտորներ բռնի քանդուած ու տարածուած էին (1610), եւ հարկաւ հետզհետէ մեծցած էին պատառուածները եւ լքուած շէնքը հետզհետէ վնասներ կրած էր: Դուրսի կողմէն կաթողիկէին կամ զմբէթն զագաթը ինկած էր, տանիքին եւ չորս կողմի պատերուն քարերը քանդուած եւ թափուած էին, յատակներու քարերը փշրուած եւ ծակոտուած, լուսամուտներուն վանդակները պակասած, այնպէս որ ներսի կողմէ թռչուններուն ծռտովք եւ ծղղովք եւ այլ զռելխովք լեցուած էր, զեռուններու եւ սողուններու որջ դարձած, եւ աղտեղութեանց համբարնոց եղած: Մայր տաճարին բակը աներակներով եւ անելորդներով հետզհետէ դիզուած էր, եւ հողն ու մոխիրը եւ աղիւսը մինչեւ եօթը կանգուն բարձրացած՝ զոցած էր տաճարին վարի մասերը եւ շուրջանակի եղող աստիճանները: Ծածկոց եւ զարդ չէր տեսնուէր բնաւ եկեղեցւոյն մէջ, եւ ոչ ալ կանթեղ կամ մշտավառ լոյս, այնպէս որ հազիւ թէ այլազգի մահմետական ոմն վառէր զճրագ ձեթոյ եւ դնէր ի վերայ բեմին, եւ այն եւս երբեմն երբեմն: Իբրեւ սպաս ալ բան մը չկար, ոչ գիրք, ոչ զգեստ եւ շուրջառ, ոչ բուրվառ եւ խունկ, եւ ոչ ուրիշ կարեւորներ: Աւանդատունն ալ գրեթէ դատարկուած էր, զի ինչ որ կար՝ կաթողիկոսներ վաճառելով եւ գրաւ դնելով վատնեալ էին, խաչ եւ սկիի եւ բուր-

վառ եւ շուրջառ եւ ամենայն ինչ, եւ վերջին աչերն ալ Մելքիսեդէկ մեկնելէն առաջ փոխառութեան համար գրաւի էր տուած (1634): Տաճարին շուրջը եղող բնակութեան շէնքերն ալ աներեալ եւ ի վերայ միմիանց փլուզեալ էին (ԴԱՎ. 233): Կաթողիկոսներ երեւան կը բնակէին, եւ վանքին մէջ մնացած էին միայն քանի մը հատ սեւազլուխ սինլիքորք եւ գռեհիկք, որոնք որպէս զգեղական հողագործս վարնորդ մշակօք ատեն կանցնէին, եւ անոնք իսկ զաւուրս զբաղմունս՝ շրջակայ գիւղերու մէջ կը շրջէին (ԴԱՎ. 234): Մովսէս Տաթեւացի գործի ձեռնարկելով նախ բակին դիզուած անելորդը ջանաց վերցնել տալ, եւ գործը դիւրացնելու համար օգտուեցաւ գետին ջուրէն, զոր կապեցին ի կողմն ինչ, եւ փորուած մասը հոսանքին տուին, որ հողը կը տանէր եւ քարը կը մնար, եւ այսպէս եղեւ հարթատակ գետին, եւ քարերը հետզհետէ իրենց տեղերը շարուեցան պատերուն վրայ: Անկէ ետքը զմբէթն ու տանիքը նորոգեցին, քանդուած եւ պակասած սալերը լրացնելով: Այդ առթիւ կը յիշուին տաճարին չափերը, ներսի կողմէն, պատերէն զատ, 50 կանգուն երկայնութիւնը, 48 կանգուն լայնութիւնը եւ 35 կանգուն բարձրութիւնը մինչեւ կաթողիկէին պորտը (ԴԱՎ. 235): Անկէ վերջ շրջապատ պարիսպ մը կանգնեցին ի հոգոյ տաճարին պատերէն՝ արեւելքէն ու արեւմուտքէն 63 կանգուն, եւ հիւսիսէն ու հարաւէն 56 կանգուն հեռու, եւ ուրք բուրգեր կամ աշտարակներ անկիւնները եւ մէջտեղերը: Պարիսպին ներսի կողմն ալ՝ արեւմտակողմը շինուեցան դարպասք եւ տունք այսինքն է պաշտօնատունն եւ հիւրանոց, հիւսիսակողմն եւ արեւելակողմը խցեր ի բնակութիւն միաբանից, եւ հարաւակողմն սեղանատուն, փռնատուն, տնտեսատուն, եւ համբարանոցներ: Այս ամէն մասերը շինուեցան լըխտեալ քարիւ եւ թրծեալ աղիւսով, կրով եւ բռով եւ վայելուչ յօրինուածով (ԴԱՎ. 234):

1646. ԳՈՐԾԱԿԻՅՆԵՐ ԵՒ ՆՊԱՍՏՈՂՆԵՐ

Մովսէս այդ գործերը լրացնելու համար իրեն զօրավիգ եւ օգնական ունեցաւ նախ՝ աստ եւ անդ գտնուած հոգեսէր եւ բարեսէր եկեղեցականներ, որոնք իր շուրջը հաւաքուեցան, եւ որոնց շատերը իւրոց աշակերտաց խումբէն էին, եւ երկրորդ՝ գտուրս եւ զողորմութիւնս քրիստոնէից, որոնք զցաւիլն եւ զկսկծեալն ունէին, եւ ոչինչ խնայեցին ի նորոգումն սրբոյ աթոռոյն, վստահ ըլլալով Մովսէսի աննենգ եւ ճշդապահ աշխատութեանց վրայ (ԴԱՎ. 232): Նա Մայրաթոռոյ նիւթական նորոգման հետ, անոր բարոյական բարեկարգութեան ալ հետամուտ եղաւ, վանական կենցաղ հաստատեց, աւանդի դրուած կամ վաճառուած սպասներ վճարելով ազատեց եւ գլխաւոր գործերէն մին եղաւ դպրատուն մը բանալ Յովհաննավանքի մէջ՝ իբրեւ կատարեալ դպրանաց կամ դպրեվանք, ուսկից առաջ եկան վարդապետք եւ եպիսկոպոսք արեղայք եւ երիցունք, ամենն ալ արք պիտանիք եւ օգտակարք աշխարհի, զորս հետզհետէ ցրուեց զանազան կողմեր: Ասոնց մէկ կողմէ հոգեբուխ քարոզութեամբ եւ բարեկրօն վարուք հաստատէին զկարգս եւ զկրօնս քրիստոսական հաւատոյս եւ եկեղեցական աւանդութեան, եւ ընկրկեալ կործանէին զհակառակորդս ճշմարտութեան, եւ միւս կողմէն շինէին զեկեղեցիս, եւ կը նորոգէին ու կը պայծառցնէին վանքերը՝ որք ամայացեալք ի խաւարի

կային: Այս կերպով Մովսեսի նախանձայոյզ աշխատութեանց շնորհիս, վաճառք կը լեցուէին միաբանօք եւ աբեղաիւք եւ կրօնաւորօք, իսկ գեղօրայք՝ վարժ երիցամբք (ՂԱՎ. 235): Մովսեսի ստանձնած պաշտօնը լոկ լուսարարութիւն էր, որ է փակակալութիւն հին բառով, կամ լուսարարայեանութիւն նոր կոչմամբ. բայց էջմիածին իրմէ գատ տըր չունէր, եւ անպատշաճ կաթողիկոսութիւն էր իր ըրածը: Այն որ պաշտօնապէս գահակալ կաթողիկոսի անուն ունէր, Ասպահան կը գտնուէր, ամէն գործէ ձեռնբափ, եւ իննսնամեայ զառամեալ տարիքի մէջ, իսկ այն որ արքունի հրովարտակով ճանչցուած գործունեայ աթոռակիցի պաշտօնը պիտի վարէր, հարկահանի դերը կը վարէր կարեւոր գաւառներու մէջ, եւ երկուքն ոչ մէկը եկեղեցւոյ եւ ազգի հոգածութեան գործերով կը զբաղէր: Իրաւունք ունէին ուրեմն ժողովուրդը Յայոց յընդհանուր աշխարհս բնակեալք, որ այդ կաթողիկոսաց անկարգութենէն ձանձրացեալք, կամ լաւ եւս առանց կաթողիկոսի մնացած, կամօք եւ յօժարութեամբ եւ կաթօզին սրտիւ կը փափաքէին, եւ վարդապետք եւ եպիսկոպոսք եւ երեսելի արք գրովք եւ աղաչանօք թախանձէին եւ կը խնդրէին Մովսեսէ, զի յանձն առցէ զաստիճան կաթողիկոսութեան (ՂԱՎ. 236):

1648. ՀԱՐԿԻՆ ՎԵՐՋԱՆԱԸ

Կատարեալ եկեղեցական անիշխանութեան տարի մը կրնանք ըսել 1628 տարին, երբ Մայրաթոռը ըստ ամենայնի անտէր եւ անտէրունջ վիճակ մը ունէր պաշտօնապէս, թէպէտ իրապէս Մովսեսի խնամքի ներքեւն էր, բայց նա կաթողիկոս չէր: Իսկ կաթողիկոսութեան անուն կրողներէն մէկը զառամած՝ ձեռնբափ կապրէր Ասպահան, միւսը փախստական՝ առանձնացած էր Վան: Մովսես, կաթողիկոսութեան թեկնածու չէր, բայց սրտացաւ հոգածութեամբ պէտք եղած ջանքերը կընէր էջմիածինը վերականգնելու: Այս կողմէ յատուկ մտադրութեան կէտ մը դարձած էր տարեկան 100 թումանի տուրքը, որ չվճարուելով բարդուած էր, եւ պարտքը կը մնար միշտ, թէպէտեւ պաշտօնապէս պարտական մը չէր մնացած մէջտեղ: Մովսես դիմեց Շահաբասի սիրական խղճոյ Նազարի, եղանակ մը գտնելու համար, բայց նա խորհուրդ տուաւ պատեհ առիթի սպասել, դիտել տալով թէ այս թագաւորս յոյժ արծաթասէր եւ ազահ է, յայդքան շահուց արծաթոյ ոչ զանց առնէ (ՂԱՎ. 236): Երկու այդ օրերուն տեղի կունենայ Շահաբասի մահը Ֆահրապատի մէջ, որ Դավրիժեցիին 1629 յունուար 7-ին կը դնէ (ՂԱՎ. 237), սակայն օտար պատմագիրներ 1628-ին կը դնեն (ՏՊԷ. 357): Դավրիժեցիին թուականը յայտնապէս գրիչի կամ գրչագիրի սխալմամբ է, զի ինքն իսկ, Շահաբասի մահուընէ ետքը ամիսս ութ Մովսեսը արքունիքի մէջ դեգերած (ՂԱՎ. 237), եւ անկէ երեւան եկած է, եւ զանազան գործեր կատարած ըսելէ ետքը, 1629 յունուար 13-ին զայն կաթողիկոս օծուած կը դնէ (ՂԱՎ. 2399): Շահաբաս իր որդիները կասկածով մեռցնել կամ կուրցնել տուած էր, որով իրեն յաջորդեց Սամ-Միրզա թոռը, որուն անունը Սէֆի փոխուեցաւ Սէֆեանց հարստութեան նախահայրին անունովը (1521), եւ եղաւ ու կոչուեցաւ Շահ-Սէֆի, կամ Շահսէֆի, (ՂԱՎ. 237): Նազար եւ Ջուղայեցիք պարագայէն օգտուելու համար սըրընթաց փայեկաւ Մովսեսը Ասպահան հրաւիրեցին, որովհետեւ նոր

գահակալութեանց առիթով մեծ շնորհներ ընդունելու պատեհն էր, սկուտեղամբ զուտ ոսկի դահեկան, եւ այլեւս ինչս պատուականս ընծայ, պատրաստեցին, նախարարներն ալ շահեցան պատեհ միջոցներով, եւ ամիսս ութ (ՂԱՎ. 237) բազմաերկ աշխատութեամբ եւ յոյժ բազում գանձս ծախսելով, իբր թէ հազար թուման (ՂԱՎ. 239), յաջողեցան ստանալ զթագաւորական նոնոս, որով կը ներունէր եւ կը ջնջուէր էջմիածինի վրայ ծանրացող հարիւր թումանի տարեկան տուրքը: Ասոր վրայ Մովսես ու Յայ իշխաններ բոլոր պետական պաշտօնատուները շրջելով, այնքան աշխատեցան, մինչ զի յամենայն մատենից, ուր եւ գրեալ կայր բանն այն, յամենայն հանեալ արտաքսեցին (ՂԱՎ. 238): Այսպէս թագաւորական կնքով, ազդու եւ հատու բանիւ, ոչ միայն ջնջեցին գհարիւր թուման մուղաղէն, այլեւ ստացան գհրաման կաթողիկոսութեան Մովսեսի վարդապետին ըստ հայցուածոց ամենայն ազգին Յայոց (ՂԱՎ. 239): Այս կէտէն սկսելով կերպարանափոխ կըլլայ Յայոց հայրապետութեան եւ կաթողիկոսութեան Մայրաթոռին վիճակը, եւ գրեթէ դարագլուխ մը կը կազմուի ազգային եկեղեցւոյ համար, եւ մենք այդ կէտերը կը վերապահենք պատմել Մովսես Գ. կաթողիկոսին անունին ներքեւ:

1653. ՄՈՎՍԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ

Մայրաթոռին անտէրունջ եւ անիշխան վիճակը, կաթողիկոսի անունը կրողներուն տկարութիւնն ու խուսափիլը, եւ Մովսեսի շինարար գործունեութիւնը եւ հարիւր թուման տարեկանը ջնջելու անօրինակ յաջողութիւնը, այնպիսի բացառիկ պարագաներ էին, որ իրաւամբ Մովսեսը երկնառաք հրեշտակի մը պէս կը նկատուէր ամբողջ Յայութեան կողմէն, եւ այդ հանրային կարծիքին թարգմաններն էին Նոր-Ջուղայի եւ ուրիշ քաղաքներու իշխանաւորները, որոնք Շահսէֆ Մովսեսի կաթողիկոսացման համար արքունի հաւանութիւնը խնդրեցին եւ ստացան (1648): Բայց կերեւի որ Մովսես տակաւին կը վարանէր պաշտօնապէս անունն ու օծումը ընդունիլ, թէպէտ գործով կաթողիկոսութիւնը կը վարէր, եւ Մայրաթոռի ամէն տեսակ հոգածութիւնները կը կատարէր: Որոշ կերպով չի յիշեր պատմիչը թէ անձնական համեստութեան զգացումն էր, որ Մովսեսի վարանումին պատճառ կըլլար, թէ ոչ կանոնական երկիրաձութիւն մըն էր, որ զինքն կը կասեցնէր, երբ անդին երկու անձեր կային, որոնք կաթողիկոսութեան անունը կը կրէին, Դաւիթ Ասպահանի եւ Սահակ Վանի մէջ: Որն եւ ըլլայ բուն շարժառիթը Մովսես 1628 աշունին յաջողութեամբ Ասպահանէ էջմիածին դառնալով եւ ազգային կամքը գիտնալով եւ արքունական հաւանութիւնը ստացած ըլլալով ալ, տակաւին ժամանակ մը անցուց իր վերջնական որոշումը եւ զիջողութիւնը յայտնելէ առաջ: Այդ միջոցին կիցնան այն թուրքք աղերսանաց, զորս պատմիչին վկայութեան համեմատ, արք երեսելիք, եկեղեցականք եւ աշխարհականք, ստիպաւ կը դրկէին ի Պարկաստանայ, ի Վրաստանայ, ի Քրդստանայ, ի Հռոմստանայ, եւ յամենայն աշխարհաց, եւ խնդրէին եւ աղաչէին զի մի եւս պատճառս յօղեսցէ, այլ վասն հաստատութեան հաւատոյ եւ կարգի եկեղեցւոյ յանձն առցէ զկաթողիկոսութիւնն (ՂԱՎ. 239): Այդ վերջին ակնարկները, թէպէտ քօղարկեալ ոճով, բայց յայտնի միտքով կը

վկայելին, թե եկեղեցին անտեր անտերունջ էր եւ այսպէս մնալ հնար չէր, պարագաներն ալ դժուարին էին, ուստի այդ կացութեան վերջ տալու կտրուկ միջոցը, պաշտօնապէս ընդունիլ եւ հռչակելն էր, ինչ որ Մովսէս իրապէս եւ գործնականապէս կը կատարէր, եւ որուն համար պէտք եղած հաւանութիւնն ալ ստացուած էր տիրող կառավարութենէն: Այդ պատճառաբանութիւնն է հարկաւ, որ վերջիվերջոյ Մովսէսի միտքին վրայ ալ ազդեց, եւ զիջան ընդհանուր թախանձանքին, եւ 1629 յունուար 13-ին, Ծննդեան ութօրէքին, երեքշաբթի օր, օծմամբ ամենասուրբ Յոզայն Աստուծոյ օծառ հայրապետ Ամենայն ազգինս Յայոց (ԴԱՎ. 239): Զարկաւ այդ առթիւ լիակատար կերպով գործադրուեցան բոլոր ծիսական եւ կանոնական պայմանները, որոնց ամենէն նախանձախնդիր պաշտպանը՝ ինքը Մովսէսն էր, բայց մեզ չեն հասած մասնակցող 12 եպիսկոպոսներուն եւ անոնց երիցագոյնին անունները: Նմանապէս ընտրութեան եւ օծման մասնակցող իշխանաւորներուն եւ բազմութեան մասին ալ որոշ տեղեկութիւններ չունինք: Մովսէսի օծման թուականը 1629 յունուար 13-ին որոշ գրուած է Դավրիժեցիէն, եւ նոյնութեամբ կրկնուած զանազան տեղեր (ԴԱՎ. 338) եւ համեմատուած ուրիշ թուականներու հետ, եւ հաստատուած երեւանցիէն (ԶԱՄ. 20-21), ուստի տարօրինակ կը թուի Ալիշանէն զայն 1630-ին յետաձգելը (ԱՐԱ. 231): Անշուշտ այս բանին պատճառ տուած է Դավրիժեցիին մէջ տեսնուած շփոթութիւնը, որով 1629 յունուար 7-ին կը դնէ Շահաբասի մահը (ԴԱՎ. 237), եւ 3-ին Մովսէսի օծումը (ԴԱՎ. 239), եւ 19-ին Շահսէֆի գահակալութիւնը ուղղելու համար աւելորդ էր Մովսէսի օծման թուականը փոփոխել, քանի որ արտաքին պատմագիրներու հետեւողութեամբ պէտք էր 1628-ին կանխել Շահաբասի մահը եւ Շահսէֆի գահակալութիւնը, ինչպէս մենք ալ գիտել տուինք (1648):

1654. ԳԱՅԱԿԱԼԻ ԻՐԱՒՈՒՆՔ

Մովսէս կաթողիկոսը իր օծման թուականէն իբր գահակալ կը նկատենք, թէպէտեւ մենք ամէն առիթի մէջ գահակալի մը մեռնելէն կամ ժողովով մերժուելէն առաջ ուրիշ մը գահակալ ընդունելէ խորշած ենք: Այս պարագայիս մէջ ալ գիտենք, թէ Դաւիթ Դ. Վաղարշապատեցին, որ վերջին գահակալն էր, տակաւին կենդանի էր Ասպահանի մէջ, երբ Մովսէս կ'օծուէր Էջմիածին: Գիտենք եւս թէ կանոնական ժողով մը չգումարուեցաւ Էջմիածինի մէջ, կանոնապէս Դաւիթ գահընկեց հրատարակելու եւ Մովսէսը գահակալ հռչակելու համար: Սակայն բացառիկ պարագաներ, բացառիկ կնճիռներ բացառիկ լուծում կը պահանջեն, եւ այս հանգամանքը կը ճշմարտուէր այդ միջոցին: Տարի մը ամբողջ անցեր էր, որ աթոռը տիրապէս անտերունջ էր: Անիկա որ բուն գահակալ կը նկատուէր, սկիզբէն իվեր կամկար ու ապիկար, շատոնցուրէն իվեր իսպառ ձեռնբափ իննսնամեայ զառանել վիճակի մէջ, կապրէր հեռաւոր Ասպահանի մէջ, եւ կար իբրեւ թէ չկար, ոչ իրաւունքին տիրութիւն կընէր եւ ոչ տիրութիւնը ընելու կարողութիւն ունէր: Միւսն ալ՝ որ կաթողիկոսութեան իրաւունք էր առած փախստեան Մելքիսեդեկի կամքով միայն, ազգին ոչ մի բաժին կողմէն ընդունելութիւն չէր գտած, ամենէն մերժուած էր, եւ միայն արքունական հրամանին վրայ

կը հիմնուէր: Սա ալ իւրովի փախած ու ձեռնբափ եղած ըլլալէ զատ, իր միակ ոյժն եղող արքունի հրամանն ալ կորսուած էր, Մովսէսին կաթողիկոսութեան Շահսէֆիէ հաստատուելովը: Այս պարագաներ լուսաւոր կերպով կը հաստատեն թէ Մայրաթոռին նոր կազմակերպութիւն տալը անհրաժեշտ պահանջ էր, իսկական պարագաներէ առաջ եկած: Միւս կողմէն դիրքութիւնն էր հնարաւորութիւնն ալ չկար, զանազան երկիրներէ եպիսկոպոսներ եւ վարդապետներ եւ իշխանաւորներ հաւաքելով կանօնական ժողով կազմելու, եւ գահընկեցութիւնն եւ գահակալութիւնն վճռելու, եւ պէտք էր հնարաւոր եղած գործնական միջոցներով գոհանալ: Պէտք եղած փաստերէն մէկն էր՝ կաթողիկոս կարծուողներուն գործնականապէս գահագուրկ նկատուիլը, եւ ընտրելի կաթողիկոսին գործնականապէս գահին տէր գտնուիլ: Իսկ ժողովական որոշման տեղը կը բռնէր ընդհանուր կարծիքին առանց բացառութեան համամիտ եւ համակամ եւ համաձայն յայտնուիլը, ամէն կողմերէ գրաւոր դիմումներ հասնիլը, եւ ոչ մի կողմէ հակառակութիւն լսուիլը: Այս պարագաները կշռադատելէ եւ ուսումնասիրելէ ետքը, մենք ալ վճռաբար կրնանք ըսել, որ եթէ ոչ միւսապէս հաւաքուած ժողովով, ժողովական որոշման համահաւասար զօրութեամբ՝ ամենայն ազգ Յայոց, որք յԱրեւելս եւ յԱրեւմտս կային, միաբանեցան թոթով եւ բանիւ, եւ արարին զՄովսէս վարդապետն կաթողիկոս, եւ հաստատեցին ի սուրբ աթոռն Էջմիածին (ԴԱՎ. 182): Ահա թէ ինչու իր օծման օրէն իբրեւ գահակալ կարծանագրէնք Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսը: Անոր մակդիր անունը ոմանք Սիւնեցի կը գրեն, հայրենական նահանգէն առնելով (ԱՐԱ. 231), ոմանք ալ խոտանանցի գրեցին ծննդավայր գիւղէն առնելով (ԶԱՄ. Բ. 233), սակայն մենք կը պահենք Տաթեւացի կոչումը, իր առաջին գործունէութեան տեղէն առնուած (1615), որ ծիսական կիրառութեամբ ալ նուիրագործած (ԺԱՄ. 591) եւ ընդհանրացած է:

1657. ՄՈՎՍԷՍԻ ԳՈՐԾԵՐԸ

Մովսէս Տաթեւացիի կաթողիկոսական գործունէութիւնը պատմելու մտած ատեննիս, պէտք է նախապէս յիշենք թէ Մայրտաճարին եւ Մայրաթոռին միւսական եւ բարոյական բարենորոգման եւ բարեկարգութեան մասին յիշուած ձեռնարկները, որոնք 1627 յունիս 25-ին սկսան, եւ որոնց մանրամասնութիւնները տուինք (1645) հնար չէր որ մինչեւ 1629 յունուար 13 լրացած ըլլային, մանաւանդ որ միջանկեալ տարիուկէն ժամանակին մեծ մասը Ասպահան անցուց 100 թուման տուրքը ներել եւ ջնջել տալու համար: Զետեւաբար անոնց շարունակութիւնը եւ լրումը կաթողիկոս օծուելէն ետքը կատարուած պիտի ընդունինք: Այդ առթիւ գիտցաւ Մովսէս օգտուիլ այն մեծ խանդավառութենէն, որ ազգին մէջ բորբոքեցաւ իր կաթողիկոսանալուն պատճառով, եւ իր շուրջը գտնուող բազմաթիւ միաբանները եւ աշակերտները՝ նուիրակ ցրուեց ամէն կողմեր, որ նպաստներ հաւաքեն Էջմիածինի նորոգութեան համար, որ նոր էր սկսեալ, կը շեշտէ Դավրիժեցիին ալ (ԴԱՎ. 182), ինչպէս մենք ալ դիտել տուինք: Եւ որովհետեւ ամենքը միանգամ բացատրած ենք, կրկին վերադառնալ աւելորդ կը նկատենք: Մովսէսի գործունէութեան մի մասը կը կազմեն նաեւ զարքունական եւ զդատաւորական

Եւ զայլս գրեանս ստանալու համար ըրած աշխատութիւնները եւ թափած ջանքերը, որոնք մեծ նշանակութիւն ունին Մայրաթոռին կալուածական եւ ստացական իրաւունքներուն համար, եւ զորս երեւանեցից մանրամասնորէն կը քաղէ (ԶԱՄ. 22), այլ մեզ դժուար է այդ մանրամասնութեանց հետեւիլ: Բաւական ժամանակ է ի վեր Մայրաթոռի մէջ տիրող անկարգութիւնները, մանաւանդ վերջի ժամանակներուն մէջ Դաւիթի եւ Մելքիսեդեկի եւ Սահակի անխորհուրդ վատնելը եւ գրաւի տալը, ազգային ստացութեանց մեծ մասը վտանգի ենթարկած էր, ուստի մանրագին եւ խղճամիտ գործունէութեան պէտք կար, պատշաճ կերպերով եւ օրինական ձեւերով անոնք ազատել, ապահովել եւ հաստատել վաւերական կալուածագիրներով: Թեպէտ այդ մասին Մովսէսի յաջորդներն ալ գովանի փութաջանութիւն ունեցան, բայց անոնց սկզբնաւորութիւն տուած ըլլալու եւ ուղղութիւն հաստատած ըլլալու պարծանքը իրաւամբ Մովսէսի պիտի վերագրուի:

1658. ԲԱՐՈՒՄՅ ՇԱՐԱԿԱՆՆԵՐ

Մովսէսի եկեղեցական բարեկարգութեանց կարգին կը յիշուի եւս թէ եկեղեցին պայծառացոյց յարմար եւ հաստատուն ժամակարգութեամբ (ԴԱՎ. 210), որ կը ցուցնէ թէ հասարակաց աղօթից կարգաւորութեանց մէջ ալ Մովսէսէ հաստատուած կանոններու հետք մը պէտք է տեսնել, սակայն չենք ուզեր հետեւցնել, թէ Մովսէս նոր կարգադրութիւններ աւելցնելու միտք ունեցած ըլլայ, այլ միայն խաթարեալ եւ խանգարեալ կարգերը խնամով իրենց նախնի դրութեան վերլուծելու աշխատած է: Մէկ կարգադրութիւն մը միայն իրեն կը վերագրուի, այն է Օրհնութիւն շարականներուն քաղուածը, որուն համար Խաչատուր Կեսարացի վարդապետ, Մովսէսի աշակերտն ու գործակիցը կը վկայէ, թէ սա ինքն սուրբ հայրս մեր սահմանեաց տասն շարական ասել Օրհնութիւն, զխաւոր պատճառ ցուցնելով Ստեփանոս Սինիի պատրաստած տասը պատկերով Աւագ օրհնութիւնները: Բայց որչափ ալ Խաչատուր Կեսարացի կը կրկնէ թէ սրբազան հայրս կանոնեաց (ԺՄԳ. 694), սակայն այդ կարգադրութիւնը Մովսէսի ինքնաստեղծ գիտը եղած չէ, վասնզի անկէ առաջ Սարգիս Պարոնտեր Մեծ-Անապատի մէջ սահմաներ էր ըսել Օրհնութիւն ըստ խորհրդոյ աւուրն, եւ ի վերայ քաղուածք շարականաց (ԴԱՎ. 196), որով Մովսէս անոր հետեւողութեամբ ընդարձակած կըլլայ Մեծ-Անապատի սովորութիւնը, ուր ինքն ալ միաբանած էր (1620): Միայն թէ Մովսէս ալ քաղուածը իբր պարտաւորիչ չէ հրամայած, զի Խաչատուր Կեսարացին ալ կը գրէ. Եթէ հաճեսցի կամք եղբայրութեան ձերոյ, Տեառն գոհութիւն, եւ եթէ ոչ ախորժիցեք՝ կամք ձեր եղիցին (ԺՄԳ. 694): Մովսէսէն ետքն ալ նոր պատուէր մը չունինք քաղուածին մասին, այնպէս որ այժմ լոկ հնացեալ սովորութեամբ իբր պարտաւորիչ նկատուած է, մինչ պէտք էր զայն իբր կամաւոր հանդիսականութիւն կամ իբր բարեպաշտական նկատել Մովսէսի կարգադրութեամբ:

1659. ՀՈՍԻ ՀԵՏ

Ինչչինչ յարաբերութիւններ ալ կը վերագրուին Մովսէսի Հոմի պապութեան հետ, որոնց մեծ կարեւորութիւնը կ'ծառայեն հռոմէադաւանները՝ յօգուտ գոր-

ծածելով անոր անունն ու հռչակը: Չամչեանի անորոշ եւ անստուգելի աղբիւրներէ քաղած պատմութեան համեմատ, Մովսէս առաջին թուրք մը գրած կըլլայ 1629-ին իր հայրապետութեան սկիզբը, դարձեալ միւս եւս թուրք անկէ ետքը, որուն վրայ 1631-ին Պօղոս Փիրոմալլի (padre Paolo Piromalli) լատին Դոմինիկեան քահանայ մը կը դրկուի Ուրբանոս պապէն, որուն Մովսէս շատ մը լատինամիտ յայտարարութիւններ ըրած կըլլայ, եւ որուն ձեռքը կը յանձնէ նոր թուրք մը, 12 եպիսկոպոսներէ ալ ստորագրուած: Իբր թէ Փիրոմալլի այդ թուրքը կը տանի Նախիջեւանի Ունիթորներուն, եւ անկէ կը դրկէ Հռոմ, եւ կրկին էջմիածին դարձած ատենը, այլազգի իշխանին կողմէ կասկածաւոր կը նկատուի, կը զանակոծուի եւ կը բանտարկուի, եւ հազիւ 22 ամիս ետքը կրնայ ազատութիւն ստանալ (ԶԱՄ. Գ. 611): Մովսէսի 12 եպիսկոպոսներու հետ գրած վերջին թուրքը, որ Չամչեանի պատմութեամբ 1631-ին գրուած էր, ուրիշներ 1629-ին կը տանին (ՊԼԵ. 270) եւ Փիրոմալլիի գալուստը, որ Չամչեանէ 1631-ին գրկուած էր, ուրիշներ 1640-ին կը յետաձգեն (ԿԱԹ. 162): Իսկ զրչագիր մը, որ ժամանակակից է, 1628-ին կը դնէ հանդերձ երկոտասանիւք եպիսկոպոսօք Մովսէսի նամակը (ՏԱՇ. 111), երբ Մովսէս դեռ կաթողիկոս չէր: Մովսէսի նամակներէն ոչ մի պատճէն յառաջ բերուած չէ, որ անոնց թիւն ու թականը ու պարունակութիւնը ստուգելինք, իսկ իրարու հակառակ տեղեկատուներ օրինաւոր կասկածի իրաւունք կու տան ըսուածներուն ստուգութեան վրայ, կասկած մը որ աւելի եւս կը զօրանայ ազգային պատմիչներու պահած լռութեամբը: Մելքիսեդեկի նամակներուն համար ըրած դիտողութիւննիս, թէ անոնք Մելքիսեդեկի արգելքի ներքեւ եղած ատեն Չաքարիայի ձեռքով կազմուած էին (1608), հաւանական կը ցուցնէ, թէ կաթողիկոսներու անունները շահագործող ուրիշ լատինամոլ գործիչներ եւս եղած են, երբ տեղերու հեռաւորութիւններ եւ յարաբերութեանց դժուարութիւններ անհնար կընէին որեւէ բաղդատական ստուգութիւն: Բայց առանց այս դիտողութեանց ալ, իրարմէ շատ տարբեր բաներ են, նամակի մը մէջ շռայլուած քաղաքավարի բացատրութիւններ, եւ հաւատոյ պաշտօնական դաւանութիւններ: Մովսէս իր հայադաւան եկեղեցւոյ գրութիւնը բարձրացնելու եւ պայծառացնելու աշխատող մը, երբեք զայն ուրանալու կամ փոփոխելու միտքը չէ ունեցած, այլ եղած է միշտ ինչ որ էր, հայադաւան եկեղեցւոյ հաւատարիմ ախոյեան: Բայց կրցաւ Լատին աշխարհին բարեացականութիւնը փնտռել, թէ իր դիրքին ոյժ մը գտնալու յուսով, եւ թէ Երոպիոյ մէջ եղող Հայ գաղութներու դիրքը պաշտպանելու համար Մովսէս կրնար ալ, Չամչեանի պատմածին համեմատ, Փիրոմալլիի յայտարարել թէ անխախտ ունիմք զմիակութիւն սիրոյ ընդ մեծի Հռոմայ աթոռոյն (ԶԱՄ. Գ. 6119), վասնզի Հայ եկեղեցւոյ սկզբունքով՝ սիրոյ միաբանութիւնը կը պահուի միւս եկեղեցիներու հետ, առանց անոնց դաւանութիւնը ամբողջաբար ընդգրկելու, բաւականաճալով հիմնական կէտերու վրայ համաձայնութեամբ: Մովսէս կրնար եւս պապութեան հետ յարաբերութիւնները մշակել, Ուրբանոս Ը. պապէն Արեւելցիներու համար բացուած դպրատունէն օգտուելու համար (ԶԱՄ. Բ. 24): Օտարազգի վարժարաններ դիմելը նպատակ ունի միայն ուսում-

նական զարգացումը, եւ ոչ թէ օտար դաւանութեան հետեւողութիւնը, բան մը որ մինչեւ մեր օրերն ալ կը ճշմարտուի:

1660. ԼԵՅԱՏՈՑ ԶԱՍԱՐ

Ուրիշ պարագայ մըն ալ կար, որ Մովսէս կը ստիպուի Արեւմտեաններուն հետ յարաբերութեան մտնել: Գրիգոր Կեսարացի, իր Կամենիցէ վտարուելէն (1641) եւ Ձաքարիա Վանեցիի պատրիարք ըլլալէն ետքը, Կեսարիա գացած էր, իր սեփական վիճակը (1642), եւ հոն լսած էր Մովսէս Տաթեւացիին՝ իր նախկին ձեռնասունին (1603) Մայրաթոռոյ կաթողիկոսութեան բարձրանալը: Այդ առթիւ Գրիգոր Մովսէսն կը խնդրէր, որ բարձր հրամանաւ սուրբ Էջմիածնի եւ կաթողիկոսական իշխանութեամբ (ԴԱՎ. 284) Նիկոլը բանադրէ, զի նոր պարագայ մը վրայ եկած էր, որ Կեսարացին կաթողիկոսական բանադրանքի մըն ալ պէտքը կը զգար, իր արձակած բանադրանքին վրայ (1641): Որչափ ալ Նիկոլ կարեւորութիւն չէր տուած Կեսարացիի բանադրանքին սակայն իր ժողովուրդին զգածուելուն եւ իրմէ զգուշանալուն վրայ, կը ստիպուէր ու կը պատրաստուէր անոնք շահելու համար 3000 դուրուշ ժողովուրդէն ճանապարհածախս ստանալով, Իվովէ մեկնիլ, Կոստանդնուպոլիս եւ անկէ Կեսարիա երթալու համար, որ տացէ մեղայ եւ առցէ արձակումն Կեսարացիէն: Բայց Պրուսա հասած ատեն կը հանդիպի Արիստակէս Խարբերոցի վարդապետին, որ Կեսարացիին դէմ բարկացած էր, անոր փոխանորդներուն իրեն դէմ հանած հալածանքին համար (1640), եւ Նիկոլ կը համոզուէ թէ պէտք չունի Կեսարացիին երթալ, եւ թէ ինքն ալ կրնայ արձակել, որով Նիկոլ կը հաւանէր չերթալ, այլ միայն թուղթով արձակում կը խնդրէր պատճառելով թէ աստէն հիւանդացայ եւ անկեալ կամ ի մահիճս: Կեսարացին կը հաւատայ կը խղճայ, կը գրէ թուղթ արձակման եւ օրհնութեան, եւ կը դրկէ Պրուսա, եւ Նիկոլ զայն առնելով կը դառնայ Իվով, ուր Իվովցիք գիրը տեսնելով ուրախացան եւ միաբանեցան ընդ եպիսկոպոսին (ԴԱՎ. 205): Մինչ այս մինչ այն Կեսարացին լուր կամնէ, թէ խաբկանօք խլած է իրմէ արձակման թուղթը, ուստի իսկոյն կը փութայ նգովքը նորոգել եւ Իվովցիներու ալ կը գրէ, թէ առաջին նգովքն եւ բանադրանքն կայ ի վերայ այդր եպիսկոպոսիդ (ԴԱՎ. 286): Ահա այդ առթիւ է որ աւելի հաստատութեան համար Մովսէսէ ալ կը խնդրէ կաթողիկոսական իշխանութեամբ Նիկոլը բանադրել: Իրօք ալ Մովսէս՝ վստահ իր նախկին վարդապետին վրայ եւ համամիտ անոր ուղղութեան իսկոյն գրեաց գիր բանադրանաց եւ առաքեաց ի վերայ Նիկոլ եպիսկոպոսին (ԴԱՎ. 284): Մովսէսի բանադրանքը կարձակուէր 1629-ին, որ պապին ալ գրուած նամակին թուականը կը ցուցուի (1659), եւ այդ զուգնդիպութիւնը կը բաւէ բացատրել թէ ինչ կրնար ըլլալ Մովսէսի նպատակը, եթէ իրօք գրած է այն նամակը, որուն մասին ստոյգ եւ վաւերական տեղեկութիւններ կը պակսին: Մովսէսը ուզած է իր իշխանութիւնը պահել Արեւմուտք գտնուող Յայերուն վրայ, եւ ոչ թէ ինքզինքը հպատակեցնել Արեւմուտքի պապութեան ներքէ: Որովհետեւ բանադրանաց գիրին տեսնէն Լեհաստան կը դրկէր Խաչատուր Կեսարացի վարդապետը, եւ քանի որ Նիկոլ կը յանդգնէր Կաթողիկոսական վճիռն ալ անարգել, Մովսէս պաշտօն կու

տար նուիրակուին ընկենուլ զՆիկոլ ի պաշտամանէ (ԲՈՆ. 155) եւ Գրիգոր Կեսարացին ալ նուիրակը կը զգուշացէր, որ մի գուցէ թէ ընկալցի զՆիկոլն ի կարգս եւ ի պատիւ եպիսկոպոսութեան (ԴԱՎ. 286): Իվովցիք բացարձակապէս դէմ դարձած էին Նիկոլի, եւ ոչ միայն իրմէ կը խորշէին, այլ եւ խորիէին դատաւորքն դնել զնա ի բանտի, եւ հանել ի նմանէ զաստիճան արքեպիսկոպոսութեան (ԲՈՆ. 22): Խաչատուր վարդապետն ալ, թէպէտ այր հեզ եւ հանդարտ եւ քաղցրաբարոյ (ԴԱՎ. 286), սակայն չկարենալով Նիկոլի նախատինքներուն եւ կաթողիկոսական հրամաններուն դէմ ըմբոստանալուն, ինքն ալ անէծքը կը կրկնէր, որուն վրայ քաղաքին դատաւորներ եկեղեցին կը փակէին եւ դատաստանի կը նստէին Նիկոլը դատելու նուիրակին նախագահութեամբ: Խաչատուր խնդիրին զայրանալը տեսնալով, հաշտելու եւ հաշտեցնելու միջոցներ կը փնտռէր, բայց դատաւորներ անողոք կը մնային, եւ երբ Նիկոլ կը սպառնար արքունի դատարանի դիմել, Յայագիները կը պնդէին, թէ իրենց իրաւունք տրուած է որ իրենց գործերուն Յայոց ազգի դատաւորքն արասցեն զդատաստանս, եւ ոչ թէ դատաւորք ազգին Ֆռանկաց: Նուիրակը սրտապնդելու համար ալ կաւելցնէին, այլեւ ունիմք ապրանք ընդ ապրանաց նոցա, եւ խելք ընդ խելաց նոցա, եւ դու զի՞ եւս երկնչիս (ԴԱՎ. 289): Այսպէս կը շարունակէր վէճը, զի ոչ Նիկոլ կը հպատակէր, եւ ոչ ալ ազգայինք կը զիջանէին:

1664. ՄՈՎՍԷՍԻ ՈՒՂՂՈՒԹԻՒՆԸ

Կաթողիկոսի մասին խուլին ըսածը կը հաստատէ, թէ Մովսէս ոչ համամիտ էր հռոմէական դաւանութեան եւ ոչ կամակից հռոմէական գործունէութեան, մինչ անոր պապին գրած նամակին զօրութեամբ բոլոր հռոմէական գրողներ, Չամչեան, Պաւլեան, Ըստկարեան, Ազարեան, Գալէմբեարեան եւ ընկերք՝ կը սիրեն կարծել, թէ Մովսէս ուղղափառամիտ, իրենց միտքով՝ լատինամիտ էր, եւ Թորոսեանին Նիկոլի ըրածներուն հաւան (ԸՍՏ. 380): Բայց բոլորովին ուրիշ նպատակով գրուած էր Մովսէսի նամակը, ինչպէս վերեւ յիշեցինք, այսինքն Լեհաստանի հայադաւանները չնեղելու համար: Այդ գիրը տարբեր միտքի տանիլը՝ դիւրաւ կըմբռնենք Սիմէոն Սեբաստացիին գրչին տակ, որ իր Սոյո աթոռը պաշտպանելու նպատակով ամէն տեսակ նախատական լուտանքներ կը գրէր Էջմիածնի դէմ, բայց չէինք ուզեր նոյն հոգին տեսնել նաեւ անոնց մօտ, որոնք լուրջ գրողի կերպարանքով կը պարծին: Սեբաստացիին գրածին համեմատ, Մովսէսի նամակը Յռոմի մէջ կը տեսնէ խուլը, եւ գրեալ զօրինակն՝ ի Ստամբոլ յղեալ կըլլայ, ուսկից ինքն Սիմէոն ալ ընդօրինակելով պահած էմ կըսէ (ՕԳ. ԱՐՐ. 723): Կը յիշէ եւս թէ խուլին Յռոմ դրկած օրինակին լուրը Գրիգոր Կեսարացիին ալ կը հասնի, որ մեղադրական գիր մը կուղղէ Մովսէսի. իր նախկին ձեռնասունին: Սակայն Կեսարացին Մովսէսին գրած թուղթը տեսած եւ պարունակութեան տեղեակ եղած չէ, որովհետեւ պարզապէս անախորժելի համբաւ եւ տրտմագոյն գրոյց եւ ցաւագին ասացուածս լսելով կը գրէ, իբր թէ Մովսէս Քաղկեդոնի ժողովն ալ ընդունած ըլլայ, եւ կամ Նիկոլի ու խուլի նման պաշտօնապէս հռոմէական դաւանութեան յարած ըլլայ (ՉԱՄ. Գ. 611): Բայց այսպիսի յայտարարութիւն

բնաւ գոյութիւն չունէր, եւ թէպէտ պատճենը մէջտեղ չկայ՝ որ մօտէն զննենք, սակայն դիւրին է մակաբերել, թէ պապին անձին զովեստներ եւ Հռոմի աթոռին փառաբանութիւններ էին, յորս մերայինք կառատային չափազանցելու աստիճան, երբ որ Հռոմի կողմէն պաշտպանութիւն կան օգնութիւն կը խնդրէին կամ կը յուսային: Ներկայ պարագայից մէջ ալ Սովսեսի Լեհաց թագաւորէն եւ Հռոմի պապէն խնդրածն ու սպասածը՝ իր ազգակիցներուն եւ դաւանակիցներուն պաշտպանութիւնն էր, որպէսզի անոնց վրայ ստիպում եւ բռնութիւն չգործուի դաւանութիւնին փոխելու, եւ հռոմէականութիւն կամ լատինականութիւն կամ քաղկեդոնականութիւն ընդունելու, այլ ազատ թողուին իրենց հայրենական դաւանութեան մէջ, որ կատարելապէս ուղղափառ եւ ճշմարիտ է: Սովսես իրաւամբ կրնար աւելցնել, թէ Հայ եկեղեցին հիմնական եւ էական կէտերուն մէջ հռոմէական դաւանութեան տարբեր չէ: Միանգամ ընդմիջտ պէտք է ըմբռնեն

Հայ եկեղեցւոյ հակառակորդներ հայագոյի ըլլան թէ օտարագոյի որ Հայկական եկեղեցւոյ ներողամիտ եւ թոյլատու հոգին, ուղղափառութիւնը քրիստոնէական ճշմարտութեանց եւ քրիստոսական տնօրինութեանց էական կէտերու վրայ կը հիմնէ, վարդապետութեանց երկրորդական կէտերու մէջ իւրաքանչիւր եկեղեցւոյ ազատութիւնը կը յարգէ, անոր համար ուրիշ եկեղեցւոյ հետ հոգեւոր հաղորդակցութենէ չի խորշիր, անոնց արտաքին առաւելութիւններուն եւ աշխարհային կարողութիւններուն վկայելու չի դժուարանար, եւ մինչեւ մէկ աստիճան յարգանք ընծայելէ ալ չի քաշուիր բայց ոչ իր եկեղեցւոյ հնաւանդ ուղղափառութիւնը կը զոհէ, եւ ոչ ուրիշ եկեղեցւոյ իր վրայ իշխանութիւնը կընդունի: Երբոր այդ կէտերը ըմբռնուին, շատ դիւրին կըլլայ, մեր կաթողիկոսներուն եւ մեր վարդապետներուն ըսածներուն եւ ըրածներուն իսկական միտքը թափանցել, եւ քաշկըռտութեան չխեղաթիրել: ■

**Սրբազործված՝
նաեւ Սովսես Տաթևացու հուշով**

Հոչանց անապատ

Հիմնադրել են Տեր Կիրակոսն ու Թումա (Թովմաս) եպիսկոպոսը՝ Սյունյաց մեծ անապատից:

ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՔԱՅԵԼ ՎԱՐՂԱՊԵՏ ԶԱՄՅԱՆՑ

ա. 1628թ. Սպահանում եւ Ջուղայում բնակվող հայերը լսելով, թե Սահակ կաթողիկոսը փախել է, ու թափուր է Աթոռը, եւ թե Մովսէս վարդապետը նախանձախնդիր է շենացնել Էջմիածինը՝ Հայոց մեծ ու փոքր բնակիչներին գրեցին՝ նրանց հորդորելով կաթողիկոս ընտրել նրան իսկ՝ Մովսէսին, որի շնորհաբուխ ուսմունքի եւ հրաշալի վարքի վերաբերյալ փորձառաբար բազմիցս հավաստիացել էին: Եվ նրանք եւս ամբողջ սրտով հոժարամիտ էին նույն միակամութեանը, որովհետեւ ամեն տեղ տարածված էր նրա անվան բարի համբավը: Եվ դրանից հետո Էջմիածին, Մովսէսին էին հասնում ազգի երեւելիների բազում նամակները Հայոց, Պարսից, Վրաց աշխարհներից, նաեւ Հունաստանից եւ այլ վայրերից, որպէսզի նա ստանձնի կաթողիկոսությունը հանուն ժողովրդի շահի:

Իսկ Մովսէս վարդապետը թեպէտ բազմաթիվ ձեւերով սկզբից ընդդիմացավ եւ չկամեցավ հանձն առնել, բայց տեղի տալով ազգի թախանձանքներին եւ սրտի բազում գորովանքին, որ ուներ Էջմիածնի հանդեպ, հարկադրվեց ընդունել այն իշխանությունը: Եվ այնտեղ հավաքված բազում եպիսկոպոսների ու վարդապետների ներկայությամբ կաթողիկոս օծվեց մեծաշուք հանդիսանքով Տիրոջ 1629 եւ Հայոց ՌՅԹ /1078/ թվականի հունվարի 13-ին:

Եվ նույն օրերին Շահ Աբասը Ղազվինից չվելով գալիս է Վահրապատի Աշրավ քաղաքը, եւ այնտեղ

մեռնում հունվարի 7-ին: Եվ քանի որ նա սպանել էր իր որդիներին եւ ոմանց էլ կուրացրել, որպէսզի նրա իշխանները չապստամբեին նրանից ու նրանցից /որդիներից/ մեկին թագավոր չկարգեին, նրա մեռնելուց հետո հունվարի 19-ին թագավորեց նրա թոռը՝ տղայահասակ Իսմայելը, որը եւ իր հոր՝ Շահ Աբասի անդրանիկ որդու անունով կոչվեց Շահ Աբֆի: Այն ժամանակ հայերը մոտենալով նոր արքային՝ հրովարտակ խնդրեցին ի հաստատություն Մովսէսի իշխանության: Եվ անմիջապէս գրեցին Էջմիածին Մովսէս կաթողիկոսին՝ փութալ հասնել Սպահան, որպէսզի թերեւս հնար լինի նոր արքայից ընդունել ազատություն տարեկան հարկերից, որ այն ժամանակ հասել էր հազար թումանի: Ու երբ Մովսէսն այնտեղ հասավ, հայերը շատ դրամ եւ մեծագին ընծաներ պատրաստեցին եւ թագավորին ու ավագանուն հազար թումանի չափով առատ նվերներ տալով՝ ծանր հարկերից ազատվելու թուղթ վերցրին նրանից: Այնուհետեւ Էջմիածինը ձերբազատվեց այդ բեռան ծանրությունից: Իսկ Մովսէս կաթողիկոսը շուրջ ութ ամսից, աշնան օրերին վերադարձավ իր Աթոռը՝ ձեռնարկելով կատարել Էջմիածնի նորոգությունը, ինչը սկզբից իսկ նպատակադրվել էր: Եվ նա ուներ բազում ընտիր աշակերտներ, որոնցից էր Փիլիպոս վարդապետ Աղբակեցին, որ առաքինի ու զգոնամիտ մարդ էր (1), նրանց նվիրակությամբ առաքեց աշխարհի տարբեր կողմերում գտնվող հայերի մոտ, որպէսզի միջոցներ հանգանակեն շինությունների նորոգման համար, որովհետեւ շատ ծախսի կարիք կար:

բ. Եվ եղավ, որ այս բոլորը լսեց Սահակ կաթողիկոսը, որ նստած էր Վանում, տարակույսի մեջ ընկավ եւ սկսեց այցելել հարուստներին՝ նրանց հաճոյանալով նվերներով, որպէսզի ինքը եւս Վանում իր կաթողիկոսությունը վարի Օսմանցիների իշխանության տակ գտնվող հայերի նկատմամբ: Եվ մինչդեռ նա զբաղված էր այսպիսի գործերով, այնտեղ եկավ Մովսէսի աշակերտ Փիլիպոս վարդապետը, ու տեսնելով Սահակի արարքը, խիստ զարմացավ, նաեւ վախեցավ, թե գուցէ սրա հետեւանքով շատ խռովություններ ծագեն ազգի մեջ եւ հակառակություն՝ Աթոռում: Այս պատճառով հորդորեց հայոց մեծամեծներին, որ Վանում էին, խոսել Սահակի հետ եւ հանդարտեցնել նրան: Եվ նրանք զնալով Սահակի մոտ՝ շատ բաներ խոսեցին բազում օրեր ու նրան հորդորեցին հանգիստ մնալ: Ասում են. այս տառապալ ազգի համար ինչո՞ւ եւ խռովության եւ բաժանման պատճառ դառնում: Նրան սիրաշահելու համար խոստացան տալ իր պետքերի համար պաշար՝ տարին երեք հարյուր դահեկան՝ որքան նա կենդանի լինի, ու երդունով ստանձնեցին՝ նրան հանձնել Քուռուպաշ կոչվող բնակավայրը՝ նրա հատույթի հետ միասին, որպէսզի այնտեղ նստի խաղաղությամբ:

Բայց Սահակը նրանց չլսեց, այլ գտնելով իրեն բազում համախոհներ եպիսկոպոսների ու վարդապետների մեջ, որոնցից էր նաեւ մի վարդապետ Պողոս անունով, որ եղբորորդին էր Սսի Հովհաննես կաթողիկոսի, ջանաց նրանցով գլուխ բերել իր մտադրությունը: Այս նպատակով Պողոսին իսկույն Կոստանդնուպոլիս ուղարկեց Ջաքարիա պատրիարքի մոտ, որպէսզի նա աջակցի ու կատարի իր խնդրանքը: Եվ քանի որ Ջաքարիա վարդապետը հակառակ

էր Մովսեսին ու բարեկամ՝ Սահակին, շուտափույթ ջանք գործադրելով, նրա համար թագավորական հրովարտակ վերցրեց Մուրադ Չորրորդ սուլթանից, եւ առաքեց նրան ու հորդորեց նրան, որպէսզի կաթողիկոս Գևորգ Երկրի Մուրբ Կարապետ վանքում եւ իշխի Օսմանցիների իշխանության տակ գտնվող հայերին: Բայց քանի որ, երբ պատրիարքն այսպիսի հրովարտակ էր վերցնում, եպարքոսը, այսինքն՝ վեզիրը, Կոստանդնուպոլսում չէր, այլ՝ Ամիդում էր. այս պատճառով Սահակը Պողոսի հետ զնաց նախ Ամիդ, որպէսզի նաեւ եպարքոսից հավանություն ստանա, ու նրա հրամանով Մուրբ Կարապետ զնալով, որը Մուշում է, Գևորգի այնտեղ, քանզի առանց նրա համաձայնության չէր կարող գործադրել այն իշխանությունը:

Երբ այս իմացան Ամիդում բնակվող հայերը, որոնցից նշանավոր էին այս երեքը՝ Երեմիան, Մադսուտը ու եպարքոսի հանդերձապետ Ռուհիջանը, սրանց հետ նաեւ վարդապետներ, քահանաներ՝ ջանացին խափանել Սահակի մտադրությունը, նրան աղաչեցին ետ կանգնել այդ գործից, եւ սրա համար նրան խոստացան ամեն տարի տալ հինգ հարյուր դահեկան եւ մի մեծ թեմ այն քաղաքներից, որ ինքը կուզի: Եվ ոչ միայն այսքան. այլեւ նույն ինքը՝ Մովսես կաթողիկոսը, նաեւ Փիլիպոս վարդապետը նրան դարձյալ գրեցին բազում աղաչանքներ ու նրանից խնդրեցին՝ ազգը երկու մասի չբաժանել, ասում են՝ բավական եղավ այն, ինչ մեր ազգը կրեց եւ կրում է, եւ խոստացան շատ բաներ ի շահ նրա անձի ու Պողոսի, եթե նրանք հրաժարվեն իրենց խորհուրդներից:

Այսուամենայնիվ Սահակի կամքի խտությունը չնվազեց, այլ գրված աղերսանքի նամակը հանձնեց եպարքոսին ու խոստացավ արքունի գանձարան վճարել տասը հազար դահեկան, եթե նա համաձայնի ըստ թագավորի հրովարտակի հաստատել իր կաթողիկոսությունը: Կարդալով այդ նամակը՝ եպարքոսը հոժարությամբ համաձայնեց կատարել նրա խնդրանքները, սակայն իսկույն չհոժարեց հայտնել իր համաձայնությունը: Օրեր անց եպարքոսին ներկայացրին աղաչանքի մի նամակ նաեւ նրանք, ովքեր Մովսես կաթողիկոսի կողմից էին, եւ նրան լիովին տեղեկացրին Սահակի անձի ու նրա գործակցի որպիսին լինելը, ու խնդրեցին նրանից, որպէսզի չկատարի նրանց կամքը:

Սրանց նամակը եւս կարդալով՝ եպարքոսն ասում է. ինչո՞ւ նրան չտան այն կաթողիկոսությունը, որովհետեւ նա խոստացավ արքունի գանձարան ներմուծել տասը հազար դահեկան: Այն ժամանակ Ռուհիջանը, որ այնտեղ էր ու համարձակ ելումուտ ուներ եպարքոսի մոտ, առաջ գալով աղերսեց նրան եւ ասաց. եթե գանձի համար նրան պիտի վաճառես ողորմելի ու տառապած մեր ազգը, ապա ինձ վաճառիր, եւ ես ոչ թե տասը հազար դահեկանով, այլ քսան հազարով կզնեն:

Ավելի շատ հոժարելով սրան՝ եպարքոսը ժամ սահմանեց, որպէսզի իր առջեւ դատի կանգնեն Սահակը, Պողոսը եւ Մովսեսի կուսակիցները: Ու երբ հասավ պայմանավորված ժամանակը, եւ դատը նախապատրաստվեց, Սահակի ու Պողոսի գալու պահին եպարքոսը հարցրեց Սահակին եւ ասաց. դու իսկապե՞ս թագավորությունից ընդունեցիր կաթողիկոսու-

թյան հրովարտակը: Եվ նա ասում է՝ այո: Եպարքոսը նրան ասում է. դու չգիտե՞իր, թե ես այստեղ եմ, ապա ինչո՞ւ առանց ինձ տեղյակ պահելու սկզբից գնացիր այդպիսի հրովարտակ առար. թերեւս կամենում էիր իշխել նաեւ ինձ վրա: Այս ասելով՝ իսկույն դահիճներին հրամայեց գանակոծել նրա եւ Պողոսի ոտքերը՝ մինչեւ մեռնեն, ասում է, կամ էլ ընդունեն իմ օրենքը եւ ազատվեն:

Եվ դահիճները փութով պատրաստվեցին կատարել եպարքոսի հրամանը ու սկսեցին երկու կողմերից հարվածել, եւ ամեն անգամ հարվածելուց հարցնում էին. ձեր հավատից դառնալո՞ւ եք մեր կրոնին, թե՞ ոչ: Այս տեսնելով հայերն, ովքեր Մովսես կաթողիկոսի կողմնակիցներն էին, խիստ վախեցան՝ չլինի թե նրանք ուրանան իրենց հավատը, եւ դա անդառնալիորեն ծանրանա նրանց խղճմտանքի վրա՝ համոթ իրենց ազգի: Այդ պատճառով ոմանք այնժամ եպարքոսի ոտքերն ընկան եւ նրան աղաչեցին, իսկ ոմանք էլ դիմեցին մեծամեծ իշխանների՝ խոստանալով բազում նվերներ, նրանց միջնորդ դարձրին՝ Սահակին ու Պողոսին ազատելու համար, եւ հազիվ իջեցնելով եպարքոսի բարկությունը՝ նրանց ազատեցին դահիճների ձեռքից, եւ վերցնելով նրանց տարան իրենց տները: Եվ նրանք, Ամիդում մի քանի օր մնալուց հետո, այնտեղից հեռացան տարբեր տեղեր. Պողոս վարդապետը զնաց Զուլաստան եւ այնտեղից՝ Լեհաստան, եւ այնտեղ վախճանվեց: Իսկ Սահակը զնաց Վրաց աշխարհի եւ այնտեղ մնաց մոտ մեկ տարի, եւ հետո գալով Արարատի աշխարհ՝ նստեց Էջմիածնում խոնարհության եւ ապաշխարական սուգի մեջ, հետո Փիլիպոսի կաթողիկոսության ժամանակ ոտքերի ուռելուց բազում վշտագին ցավ կրեց, որովհետեւ օրեցօր ավելացան ուռուցքները եւ հասան մինչեւ նրա փորը: Տեսնելով, որ մահվան դռանն է մոտենում՝ Սահակը խնդրում է իրեն վերցնել ու տանել եկեղեցի՝ Քրիստոսի իջման տեղը, ու երեսը հպելով գետնին՝ դառնապես լալիս ու փղծկազին սրտով հառաչում էր, եւ իր անձը խորտակում Տիրոջ առջեւ, թողություն էր խնդրում իր բոլոր հանցանքների համար, եւ իրեն հանձնում Տիրոջ խնամքին, աղաչում էր, թե ինչպէս որ բարի է նրան՝ տակավին մնալ առողջության կամ հիվանդության մեջ՝ թող անի՝ ինչպէս հաճելի է իրեն. իսկ եթե քո կամքն է, ասում է, որ մեռնեմ, ցանկանում եմ, որ ես փութով հասնեմ մահվան: Եվ այնժամ կանչել է տալիս մի ծերունի եպիսկոպոսի, եւ այնտեղ նրան արտասուքով խոստովանելով՝ հաղորդվեց Աստծո Որդու պատվական մարմնին եւ արյանը, եւ ապա վերադարձավ իր սենյակը, եւ նույն գիշեր վախճանվեց՝ 1639 թվականին՝ հինգ տարի մնալով կաթողիկոսության մեջ մինչեւ Մովսեսի ընտրությունը, իսկ նրա վտարանդիությունն ու առանձնությունը տեսեց տասը տարի:

գ. Բայց Մովսես կաթողիկոսը, որ հետամուտ էր Էջմիածնի շինությանը տակավին իր փակակալության օրերից, ամենայն ջանասիրությամբ շտապում էր կատարել այն: Նախ երբ կամեցավ մաքրել եկեղեցու շուրջ բլրի նման դիզված ու բարձրացած փլատակը, շատ տարակուսեց, որովհետեւ դրա համար հազարավոր մշակներ բավական չէին քանդելու ու մաքրելու այդչափ ավերակը եւ տանել հեռու: Սակայն հետո միտք հղացավ ու գտավ ելքը. մերձակա գե-

տից ավերակի կողմը առու փորել տվեց, որով ջուրը սաստկությամբ հորդելով՝ ողողեց վայրը եւ առավ տարավ ավերակույտը, ու մնացին միայն քարերը, որոնք հետո պիտանի եղան շինարարությանը: Դրանից հետո շուրջբոլորը հողից լայն ու ընդարձակ պարիսպ կառուցել տվեց ու նրա վրա ութ բուրգ կանգնեցրեց, ու քանդելով խարխված շինությունները՝ ձեռնարկեց ամենն ի նորո կառուցել քարով, թծված աղյուսով եւ կրով: Հյուսիսային եւ արեւելյան կողմերում սենյակներ շինեց միաբանների բնակության համար, եւ հարավային կողմում՝ սեղանատուն, փռատուն եւ տնտեսատուն եւ համբարանոց, եւ արեւմտակողմում՝ հյուրանոցներ, տարբեր օթեւաններ: Մասամբ նորոգեց նաեւ եկեղեցին, նրա գմբեթը, ուր տեղ-տեղ երեսուն էին վնասվածքներ:

Ապա /1630թ. / սկսեց զարդարել Էջմիածինը տարբեր սպասքներով եւ անոթներով, որոնցից լիովին զուրկ էր, եւ էլ ավելի պայծառացրեց, քան առաջ էր, հանեց գրավից, որ նախկին կաթողիկոսները վերցրել էին այլազգիներից Էջմիածնի սուրբ անոթների դիմաց. դրանց մեջ էին սուրբ Արիստակեսի աջը (2) եւ Աղջոց վանքի սուրբ Ստեփանոսի աջը (3): Էջմիածնի միաբանների համար սահմանեց կարգ ու կանոն, համաձայն կարգի որոշեց աստվածային պաշտամունքի ժամեր, նույնը կատարեց նաեւ բազում վանքերի համար ու բազում բարեկարգությամբ վայելուչ դարձրեց: Եվ ինքն ամբողջապես համակված Քրիստոսի սիրով՝ իր անձը ճնշում էր խստագույն ճգնությամբ, համաձայն կարգի, որ կիրառել էր մենաստանում, եւ անխոնջ կերպով հարատեւում էր աղոթքի եւ Սուրբ Գրոց ընթերցումների մեջ: Նաեւ մի դպրատուն բացեց Հովհաննավանքի սուրբ ուխտին կից, ուր հավաքելով բազում մանուկներ՝ նրանց ուսուցանել էր տալիս աստվածային գրքերը՝ ինքն իսկ հոգավով նրանց բոլոր ծախսերը:

դ. Բայց այն ժամանակ այդ կողմերում թերի էր արտաքին /աշխարհիկ/ գիտությունների ուսուցումը, նաեւ՝ քերականության, եւ ոմանք ի նորո ջանք էին գործադրում ուսանելու դրանք, որի մասին երկարորեն գրում է Առաքել պատմիչն [իր Պատմության] ԻԹ գլխում (4): Նախ Բարսեղ վարդապետը, որ նստում էր Բաղեշի Ամրոդու վանքում (5), իր ջանքերով ու քրտնավաստակ տքնությամբ սովորել էր Դավիթ Անհաղթի գրվածքների մի քանի սկզբունքները, դրանք ավանդում էր իր աշակերտներին, որոնց մեջ միայն Ներսես Մոկացին ստացավ [թող որ] ոչ լիակատար տեղեկություն, եւ դա ուսուցանեց իր աշակերտներին Լիմ անապատում, ինչպես ասացինք ժԸ գլխում: Ներսեսի աշակերտներից էր Մելքիսեթը՝ Արարատյան աշխարհի Վժան գյուղից, որ սահմանակից էր Երեւանին. նա անխոնջ կերպով հետեւում էր նրան՝ փափագելով ավելին սովորել, սակայն չէր գտնում քաջագիտակ ուսուցիչ: Այս պատճառով վշտագին հոգով տառապում էր ու չգտնելով այլ հնար՝ օրուգիշեր տեսապես աղոթում էր եւ Աստուծոց անդադար խնդրում գոհացում տալու իր փափագին, եւ ավելացնելով իր ճիգն ու աշխատությունը՝ իրեն անմնացորդ հանձնեց Դավիթ Անհաղթի գրվածքների ընթերցանությանը, եւ բազում անգամ կարդալով գրվածքի նույն գլուխը (6), ու մի փոքր լուսավորվելով՝ ավելի էր մեծացնում իր ջանասիրությունը:

Այնուհետեւ իր հոգին ամբողջապես կապվեց այն ուսմանը. [այնպես որ] ոչ կերակուրի մասին էր հիշում, ոչ ցանկանում էր խոսել, նույնիսկ, ըստ Առաքելի խոսքի, երկու տարի լռության մեջ մնալով՝ մեկի հետ չխոսեց (7): Այսպես նա տասնհինգ տարի աշխատելով, հասավ նրան, ինչին փափագում էր, եւ համարյա ինքնուրույնաբար թափանցեց փիլիսոփայական գիտությունների մեջ, հասու եղավ նրա բոլոր մասերին, ինքնուրույնաբար սովորեց տարբեր ազգերի տոմարական արվեստի գիտությունը, եւ մեկ անգամ մտքում ամբարածը հաղորդեց շատերին: Եվ լսելով, թե Մովսես կաթողիկոսը դպրոց է բացել եւ ջանում է հայոց մեջ ծաղկեցնել գիտությունների ուսուցումը, դուրս գալով Լիմ անապատից, գնաց նրա մոտ: Եվ նրա հրամանով սկսեց շատերին ուսուցանել Հովհաննավանքում, ապա՝ Էջմիածնում Սահմանաց գիրքը (8), Պորփյուրը (9), Ստորոգությունը (10), Պերիարմենիալը (11) եւ մյուսները, որ հետո եղան: Եվ սրա աշակերտներից մեկը դարձավ Սիմեոն անունով մի մանուկ՝ Նոր Ջուղայից, այսինքն՝ Սիմեոն Ջուղայեցին, որ հետո ի նորո հորինեց Քերականությունը եւ Տրամաբանության գիրքը (12): Եվ ինքը՝ Մելքիսեթը, 1631թ. վախճանվելով Անանիա առաքյալի վանքում, թաղվեց Կոզեռն կոչվող Հովհաննես վարդապետի (13) գերեզմանի մոտ:

ե. Նույն թվականին արեւմուտքից Հայաստան եկավ մի լատին կրոնավոր Պողոս անունով՝ Դոմինիկյան կարգից՝ հորջորջված Կալամբրիայի Փիրոմալլի Սիդերնացի, որ Ուրբանոս Ութերորդ պապի (14) հրամանով առաքված էր արեւելք քարոզելու համար: Սա արեւելյան հանդերձանքով շրջում էր Միջագետքում, ապա Վասպուրական աշխարհում եւ Արարատում, մի փոքր սովորեց հայոց լեզուն, եւ հետո լսելով Մովսես կաթողիկոսի առաքինության մասին՝ գնաց նրան տեսնելու, եւ նրա կողմից պատիվ եւ մարդասիրություն գտավ: Եվ ընտելանալուց հետո, Պողոսը Էջմիածնի միաբաններին սկսեց խոսք նետել, թե՛ ուրիշներից լսել են, որ հայերը չեն ճանաչում Հռոմի [պապական] գահի առաջնայնությունը եւ միաբանական սեր չունեն եկեղեցու գլխի նկատմամբ: Իսկ նրանք պատասխանում են. քավ լիցի. այդ ամենը թշնամիների չարախոսություն է: Սակայն նա չէր կարողանում դեռեւս հավատ ընծայել նրանց խոսքերին: Այս խոսակցությունը հասավ Մովսես կաթողիկոսի ականջին, եւ նա իր մոտ կանչելով Պողոսին՝ նրա հետ շատ բան խոսեց եւ ասաց, թե մենք մեր սուրբ Լուսավորչի օրերից մինչեւ այժմ անխախտ պահել ենք Հռոմի մեծ Աթոռի հետ սիրո միակամությունը, եւ պապին ճանաչում ենք որպես առաջինը բոլոր պատրիարքների մեջ եւ համընդհանուր հրամանատար:

Այնժամ Պողոսն ասում է. ապա ինչո՞ւ չեք թղթակցում քահանայապետի հետ: Կաթողիկոսը պատասխանում է նրան. սիրո բազում նամակներ ենք հղել նրան, ինչպես գրեցի իմ հայրապետության սկզբում 1629թ.: Սակայն չգիտեմ, այն հասա՞վ, թե՞ ոչ: Վերջերս գրեցի նաեւ մեկ այլ նամակ եւ առաքեցի Լվով: Իսկ մեր ոչ հաճախակի գրելու պատճառն այն է, որ շրջապատված ենք օտար ազգերի իշխանությամբ, արեւմուտքի հետ մեր թղթակցության մասին նրանց իմանալը կարող էր կարծիք ստեղծել մեր ապստամբ լինելու մասին, [որի հետեւանքով] կնեղեին մեզ,

որովհետև մանավանդ մեր աշխարհում խաղաղություն չկա, այլ հարատևություն հալումն է, ենթադրյալն ու գերության մեջ, եւ մեզ համար խիստ դժվար է հարմար պահ գտնել [մանակագրության]: Սակայն դու, եթե կարող ես ապահով եւ անվտանգ մեր մամակը տանել, այժմ կգրեմ մեկ այլ նոր մամակ եւս, եւ քեզ կտամ շոնոն հասցնելու համար:

Ու երբ նա հոժարությամբ հանձն առավ, Մովսեսը հարազատ ու քաղցր խոսքերով սիրո եւ հպատակության մեկ այլ մամակ գրեց Ուրբանոս սրբազան պապին, [որի տակ] ստորագրեցին հայրապետանոցի տասներկու եպիսկոպոսներ, եւ տվեց Պողոսի ձեռքը: Եվ այն վերցնելով՝ տարավ Նախիջեւան եւ ուրախությամբ պատմեց ջահկեցի ունիթորներին (25), եւ հավատարիմ մարդկանց ձեռքով մամակը արեւմուտք ուղարկեց, եւ ինքը ճանապարհ դուրս եկավ՝ գնալու Էջմիածին:

Այս անցուդարձի վերաբերյալ ունիթորների եւ այլոց շշուկները հասան Նախիջեւանի այլազգի իշխանին, որ դժգոհելով սրանից ու կասկածելով, թե այդ լատին կրոնավորը եկել է նշխարներ կամ գանձեր գտնելու համար, բարկացավ, նրա հետեւից որոնողներ ուղարկեց: Եվ նրանք հասնելով ձերբակալեցին Պողոսին եւ տարան իշխանի մոտ, ու նրա հրամանով նրան բանտ նետեցին, եւ որպէս լրտեսի ու խռովարարի բազում անգամներ ծեծեցին, եւ ո՛չ կաթողիկոսի միջնորդությամբ, ո՛չ էլ այլոց աղաչանքներով հնար չեղավ նրան ազատել երկու տարի, քանզի նա այնտեղ մնաց՝ քսաներկու ամիս, եւ հետո հազիվ ազատվեց: Բայց քանի որ Պողոսի սիրտը խանդավառված էր սովորելու հայոց լեզուն, բովանդակ ոգով հետամուտ եղավ դրան իր բանտարկության ժամանակ, եւ հատվածական քաղվածքներով հայերեն բառերի ցանկ ստեղծեց՝ պիտանի բառերը խառնելով բազում անպիտանների հետ՝ ի մի բերելով երեսունհինգ հազար բառ, ինչպէս գրում է նրա եղբայրը՝ Յովհաննէս Սիդերնացին (16):

Այն ժամանակ պատրիարքությունից զրկված Գրիգոր Կեսարացին, լսելով, թե Մովսես կաթողիկոսը լավ հարաբերության մեջ է լատինների հետ, խիստ նեղվեց, որովհետև նա ատելությամբ էր լցված նրանց հանդէպ, մանավանդ, որ, ինչպէս ասում է Առաքելը ԻՊ գլխում, նա խիստ բարկացկոտ ու դժվարահաճ մարդ էր (17), ու նաեւ սրտում քեն էր պահել Մովսեսի նվիրակ խաչատուր վարդապետ Կեսարացու նկատմամբ այն պատճառով, որ նա ասել էր, թե մեր եւ քաղկեդոնականների դավանանքը նույնն է, ու միայն բառերի ու ծեսերի մեջ են ինչ-ինչ տարբերություններ: Այս պատճառով Գրիգորը կասկածելով մամակ գրեց Մովսես կաթողիկոսին՝ մեղադրանքի շատ խոսքեր ասելով խաչատուրի մասին՝ միաժամանակ զգուշացնելով Մովսեսին [զերծ մնալ] այդպիսի կարծիքներից: Սակայն երբ ճշտեց, թե Մովսես կաթողիկոսը սիրո ու հպատակության թուղթ է գրել պապին (18), նրան վերստին [այս անգամ արդեն] մեղադրական մամակ է հղում: Ասում է. «Ձեր մասին լսել եմ տիպառ լուրեր, տխուր պատմություններ, ցավագին խոսքեր. ասում են, թե Մովսես կաթողիկոսը միաբանվելով քաղկեդոնականներին՝ ուխտ եւ դաշինք է կնքել նրանց հետ ու միաբանության բազում մամակներ է հղել նրանց՝ շոնոն եկեղեցու հետ հավա-

տի միաբանության եւ Քաղկեդոնի ժողովն ընդունելու վերաբերյալ: Եվ մենք լսելով այս մասին՝ առավել վիշտ ու տրտմություն ունեցանք, եւ ցավ ցավի վրա, վիշտ վշտի վրա եղավ. մինչեւ իսկ լավ համարեցի մեռնել, քան կենդանի մնալ եւ այսպիսի աղետալի բաներ լսել... որ քավ լիցի, Տերը թող չանի, ինչը վայել չէ քո խոհեմությանը»:

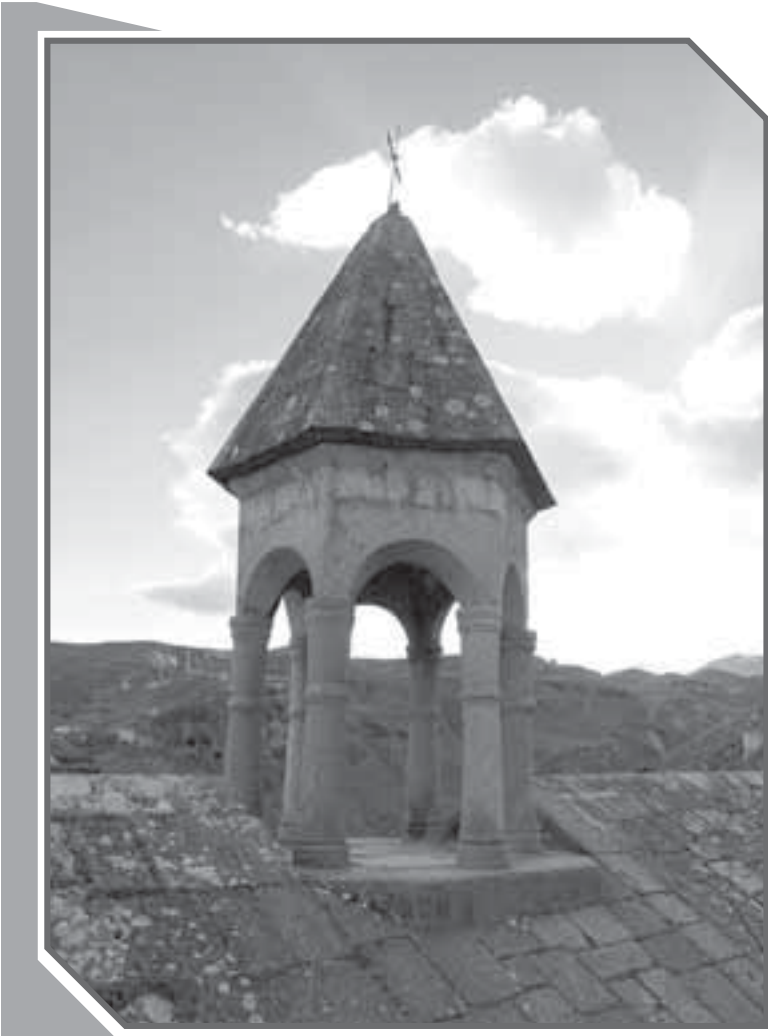
Մինչդեռ երանելի Մովսես կաթողիկոսն, անտեսելով նրա այս խոսքերը, իր հոտն առաջնորդում էր ճշմարտության ու բարի վարքի ճանապարհով՝ բոլորի համար լինելով արդարության ու սրբության հայելի, ու անարատությամբ ավարտելով իր կյանքի ընթացքը, հանգեավ ի Քրիստոս Տիրոջ 1632 եւ Յայոց ՌՁԱ /1081/ թվականի մայիսի 14-ին՝ արժանավոր կյանքով կաթողիկոսության մեջ մնալով երեք տարի չորս ամիս: Եվ նա վախճանվեց Երեւան քաղաքում Անանիա առաքյալի վանքում, ու նստած էր սկզբից մի որոշ ժամանակ, ու նրա մարմինը թաղվեց ընդհանուր գերեզմանատանը մոտիկ բլրի վրա, որ կոչվում էր Կոզեմ, որովհետև այնտեղ էր Յովհաննէս Կոզեմ վարդապետի գերեզմանը: Երբ Էջմիածնի միաբանները մահամերձ Մովսեսին հարցրին, թե նրանից հետո ում կարգեն Յայոց կաթողիկոս՝ նա հորդորեց կարգել սրբությամբ եւ իմաստությամբ բոլորից ճանաչված իր աշակերտ Փիլիպոսին, որ փոքր Աղբակի Երնկան գյուղից էր, ով եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել երկու տարի առաջ:

1. Փիլիպոս Ա Աղբակեցի. կաթողիկոս Ամենայն հայոց. աթոռակալել է 1632- 1655թթ. նրա մասին հանգամանակից տես Մ. արք. Օրմանեան, Ազգապատում, 1666-1722:
2. Արիստակես Ա Պարթեւ. Յայոց կաթողիկոս. աթոռակալել է 325-333թթ.: Մասնակցել է Նիկիայի Ա Տիեզերաժողովին: Յայտնի է եղել իր ձգնական խստակեցությամբ, հեթանոսության դեմ պայքարով, Ավետարանի քարոզությամբ: Վախճանվել է՝ ընդունելով նահատակության պսակը:
3. Աղջոց վանքը գտնվում է Գեղարդավանքից յոթ կմ. հարավ-արեւելք, լեռան լանջին: Ըստ ավանդության ս. Գրիգոր Լուսավորիչը այստեղ՝ Տրդատ Գ արքայի հայաձանքներից խոյս տված Ստեփանոս քահանայի նահատակության վայրում, հիմնել է կուսանաց վանք: Այս վանքում են պահվել Ստեփանոս քահանայի եւ Արիստակես հայրապետի Աջերը: Ժէ դարասկզբում Ըահ Աբասի արշավանքների ժամանակ վանքը կողոպտվել է, Արիստակես հայրապետի Աջը տարվել Թավրիզ, որտեղ այն փրկագնել է բաղիշեցի մի հայ վաճառական ու վերադարձրել Աղջոց վանքին: Այն այժմ պահվում է Ս. Էջմիածնում:
4. տես Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 306-324
5. Բաղեշը /Բիթլիս/ գտնվում է Մեծ Յայքի Աղձնյաց նահանգի Սալնոձոր գավառում: Բաղեշի Ամրդոլու վանքը հայտնի էր իր գրչության դպրոցով/ժե դար/, դպրանոցով, հարուստ գրադարանով, ուր պահվել են բազում ձեռագիր մատյաններ: Այստեղ են ընդօրինակվել Փավստոս Բուզանդի, Կորյունի, Ղազար Փարպեցու, Սեբեոսի, Ղետնդ երեցի, Ասողիկի, Արիստակես Լաստիվերտցու, Թովմա Մեծոփեցու եւ այլոց աշխատությունները: Բարսեղ վարդապետ Աղբակեցին այստեղ զբաղվել է փիլիսոփայական

- երկիրի սերտողությամբ, մասնավորաբար Ե-2 դդ. մեծանուն հեղինակ Դավիթ Անհաղթ փիլիսոփայի հռչակավոր «Սահմանք իմաստասիրութեան» երկասիրությամբ: Ինչպես երեսում է, հենց Բարսեղ վարդապետի ջանքերով այստեղ դասավանդվել են իմաստասիրություն, քերականություն, ճարտասանություն: Հետագայում դպրոցն էլ ավելի մեծ ծաղկում ապրեց հատկապես Վարդան Բաղիշեցու /մահ. 1704թ. / օրոք:
6. Նկատի ունի Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրության» աշխատությունը, որը բաղկացած է քսանմեկ պրակից /գլխից/, որոնք նա վերընթերցում էր նյութը լավ յուրացնելու համար:
7. տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 311:
8. Նկատի ունի Դավիթ Անհաղթի «Սահմանք իմաստասիրության» երկը, որ հայտնի է հունարեն բնագրով ու հայերեն թարգմանությամբ՝ «Եռամեծ եւ Անհաղթ փիլիսոփա Դավթի փիլիսոփայության սահմանումները եւ բաժանումները՝ ուղղված Պիտեռոն իմաստակի չորս դրույթների դեմ» լրիվ խորագրով. տե՛ս Դավիթ Անհաղթ, Երկեր, թարգմանությունը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները՝ Ս. Արեշատյանի, Եր., 1980, էջ 33-126:
9. Պորփյուր Փյունիկեցի /233-304/. նորալատոնյան փիլիսոփայության հիմնադիր Պլոտինի հետետրոդը: Հրատվել է Պատոնի եւ Արիստոտելի երկերի մեկնությամբ: Չամչյանը նկատի ունի Պորփյուրի նշանավոր երկասիրությունը՝ «Արիստոտելի ստորագրությունների ներածությունը», որ քննության է առնված Դավիթ Անհաղթի կողմից. «Վերլուծություն Պորփյուրի ներածության», տե՛ս Դավիթ Անհաղթ, Երկեր, էջ 127-248:
10. Նկատի ունի Դավիթ Անհաղթի «Մեկնութիւն», «Ստորագրութեանցն Արիստոտելի» աշխատությունը. տե՛ս «Մատենագիրք հայոց», հտ Գ, 2 դար, Անթիլիաս, 2004, էջ 286-353:
11. «Պերիարմենիասը» /Յաղագս մեկնութեան/ պատկանում է Արիստոտելի գրչին: Այն հայերեն է թարգմանվել Ե-2 դարերի սահմանագծին:
12. Սիմեոն Ջուղայեցի /1600-1657/. փիլիսոփա, տրամաբան, քերական եւ մանկավարժ: Այստեղ հիշատակված են նրա երկու կարեւոր աշխատություն. «Գիրք որ կոչի քերականութիւն» /գրել է 1637-ին, հրատարակվել է 1725թ. / եւ «Գիրք տրամաբանութեան» /գրել է 1649-ին, հրատարակվել է 1728թ. /:
13. Ժ-ժԱ դդ. հայ նշանավոր մատենագիր, աստվածաբան, տոմարագետ, որի երկերը հրատարակված են՝ «Մատենագիրք հայոց», հտ. ԺԶ, ժԱ դար, Երեւան, 2012, էջ 25-82:
14. Հռոմի Ուրբանոս Ութերորդ պապ. գահակալել է 1623-1644թթ.:
15. Ունիթորները կաթոլիկ եկեղեցու կողմից արեւելք ուղարկված գործիչներ էին, որոնց նպատակն էր քարոզչական լայն գործունեությամբ կյանքի կոչել պապական արքունիքի ծավալապաշտական նկրտումները: Նրանք հայոց մեջ գործել են ԺԲ-ԺԷ դդ. ՝ հրապարակ հանելով բավական հարուստ թարգմանական գրականություն:
16. Ինչպես ծանուցում է Լեոն, Պողոս Պիրոմալլին «1632թ. հաստատվեց Հայաստանում, 20 տարի աշխատեց Հայաստանում եւ ծանոթանալով հայ կյանքին հավաքեց 35000 հայերեն բառեր եւ կազմեց հայ-լատիներեն բառարան, որը, սակայն, անտիպ էլ մնաց», Լեո, Հայկական տպագրութիւն, հտ. Ա, 1901, էջ 126 ըստ. Գ. Գասպարյան, Հայ բառարանագրության պատմություն, Եր., 1968, էջ 57:
17. տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, էջ 227:
18. Մաղաքիա արք. Օրմանյանը բացառում է նման մի նամակի գոյությունը, որովհետեւ Մովսեսին լատինասիրության մեջ մեղադրող Գրիգոր Կեսարացին ոչ թե տեսել, այլ տոսկ ականջալուր լինելով է հանդիմանել նրան: Այդ են վկայում Մովսեսին հասցեագրված նամակի «Ձեր մասին լսել եմ տհաճ լուրեր, տխուր պատմություններ, ցավագին խոսքեր» բառերը: Օրմանյանն իրավացիորեն նկատում է, թե հայոց վիճակված անապահով դրությունն էր ստիպում կաթողիկոսին օգնություն ակնկալել արեւմուտքից: «Ներկայ պարագայից մէջ այլ, նկատում է նա, Մովսեսի Լեհաց թագաւորէն եւ Հռոմի պապէն խնդրածն ու սպասածը՝ իր ազգակիցներուն եւ դասանակիցներուն պաշտպանութիւնն էր, որպեսզի անոնց վրա ստիպում եւ բռնութիւն չգործուի դասնութիւննին փոխելու եւ հռոմեականութիւն կամ լատինականութիւն կամ քաղկեդոնականութիւն ընդունելու, այլ ազատ թողուին իրենց հայրենական դասնութեան մէջ, որ կատարելապէս ուղղափառ եւ ճշմարիտ է»:
- տե՛ս «Ազգապատում», 1664:

**Աշխարհաբարի վերածեց ու ծանոթագրեց
ՀԱԿՈՒ ՔՅՈՍԵՅԱՆԸ
Պատվիրատու՝ «Սյունյաց երկիր» թերթ**

Կառուցված Մելիք Չայկազն Երկրորդի
նախաձեռնությամբ:
Եկեղեցու նավակատիքին մասնակցել է նաեւ Մովսէս
Տաթեւացին:
Նավակատիքը տեղի է ունեցել Սբ Խաչի տոմին՝
1615թ. սեպտեմբերի 10-ին: Օծումը կատարվել է
մեծ շքեղությամբ: Հաջորդ օրը Չայկազն իշխանը
կազմակերպել է համայնքային ժողով, ինչպես
եւ խնջույք, որին մասնակցում էր նաեւ Խոջա
Ասլանը: Ճաշկերույթից հետո կարդացվել է Գրիգոր
Կեսարացու հայտնի նամակը:

**Խանածախի
Սբ Հռիփսիմէ եկեղեցի**

ՄՈՎՍԵՍ Գ ՏԱԹԵՎԱՅԻ

**ԲԱՐԿԵՆ
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ**

ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ, պրոֆեսոր

Սավիթ Դ-ի պես անկարող, Սելբիսեդեկի եւ Սահակի պես արծաթասեր կաթողիկոսներին պայմաններում, երբ Մայր Աթոռը պարզապես անշքացել էր, եւ 100 թուման պետական տուրքը չեղյալ հայտարարելու պարագայում, որն անշուշտ Մովսես Տաթեւացու լուրջ հաջողությունն էր, նրա հեղինակությունն աներեւակայելիորեն աճել էր: Ամբողջ ժողովուրդը կամենում էր նրա կաթողիկոսանալը: Հատկապես եռանդուն էին գործում Նոր Զուղայի եւ այլ քաղաքների հայ իշխանավորները, որոնք կարողացան շահ Սեֆիից արտոնություն ստանալ Մովսեսի կաթողիկոսանալու համար: Նրանք, մի տեսակ, դարձել էին ժողովրդական կամքի արտահայտիչները: Թեեւ նա արդեն, ըստ էության, վարում էր կաթողիկոսությունը, սակայն վարանում էր պաշտոնապես իր վրա վերցնել այդ պաշտոնը, քանի որ դեռ ողջ էր օրինական կաթողիկոս Դավիթ Դ Վաղարշապատցին: Պատմությունը լռում է այն մասին, թե դա բացատրվում էր նրա համեստությամբ, թե՞ Եկեղեցու կանոնական կարգը չխախտելու մտահոգությամբ, քանի որ դեռ ողջ էր նաեւ աթոռակից Սահակ Գառնեցին: Այսպես թե այնպես՝ նա 1628 թվի աշնանը Սպահանից վերադարձավ Էջմիածին, դեռ բավական ժամանակ չձեռնադրվեց, չնայած այն բանին, որ նրա

կաթողիկոսանալու համար շահի հրամանն արդեն կար: Խնդրագրեր են գալիս Պարսկաստանից, Քրդստանից եւ, այսպես կոչված, Հռոմստանից, որ նա, հանուն հավատի հաստատության, ընդունի կաթողիկոսությունը: Եկեղեցին, իրոք, անտերունչ էր, եւ բոլորը հասկանում էին, որ այդ վիճակից նրան դուրս բերել կարող է Մովսես Տաթեւացին: Ի վերջո Մովսեսը տեղի տվեց ընդհանուր թախանձանքին եւ 1629 թվի հունվարի 13-ին՝ Ծննդյան ութերորդ օրը, որ երեքշաբթի էր, ձեռնադրվեց Ամենայն Հայոց կաթողիկոս: Ձեռնադրմանը մասնակցեց 12 եպիսկոպոս, որոնց անունները, դժբախտաբար, պատմությունը չի պահպանել: Նույնիսկ հայտնի չէ, թե աշխարհիկներից ովքեր են մասնակցել ձեռնադրությանը, եւ այն ինչպես է ընթացել: Որոշ տեղեկություններ պահպանել են Առաքել Դավրիժեցին եւ նրան հետեւող հեղինակները: Դ. Ալիշանը, տարօրինակ կերպով, նրա կաթողիկոսությունը դնում է 1630-ին: Մ. Օրմանյանը դա բացատրում է այն իրողությամբ, որ Ա. Դավրիժեցին Շահ-Աբասի մահը սխալմամբ դնում է 1629 թվին եւ այն էլ՝ հունվարի 7-ին: Իրականում Շահ-Աբասը մահացել էր 1628-ին, եւ նրան հաջորդել էր շահ Սեֆին:

Մովսեսին իր ձեռնադրության պահից պետք է համարել կաթողիկոս, չնայած դա չէր կարելի, եթե օրինական կաթողիկոսը ողջ էր կամ էլ պաշտոնապես չէր հրաժարվել հովվապետությունից: Ըստ որում, դա էլ պետք է կատարվեր եկեղեցական ժողովով: Մեզ քաջ հայտնի է, որ Դավիթ Դ Վաղարշապատցին Սպահանում դեռ ողջ էր, ուստի կանոնական կարգով Մովսեսը կարող էր լոկ աթոռակից համարվել: Սակայն, իրոք, բացառիկ պայմաններն անհրաժեշտ դարձրին Մովսես Գ Տաթեւացու կաթողիկոսանալը: Դավիթն 90-ամյա գառամյալ ծերունի էր՝ անկարող, որ իր գոյությունը քարշ էր տալիս հեռավոր Սպահանում: Նրա լինելը կամ չլինելը ոչ մեկի չէր հետաքրքրում: Սահակը, որին աթոռակից էր հռչակել Սելբիսեդեկը, գտնվում էր փախուստի մեջ: Հայ հասարակությունը նրան չէր ընդունում, ավելին՝ մերժված էր բոլորի կողմից: Նրա կաթողիկոսությունը հիմնված էր շահական հրամանի վրա, բայց այդ հրամանն էլ իր ուժը կորցրել էր, քանի որ մեջտեղ էր եկել շահ Սեֆիի հրամանը: Հիրավի, դժվար չէ տեսնել, որ Մովսեսի կաթողիկոսությունն այլընտրանք չուներ: Դրան գումարվեց այն, որ եկեղեցականները տարբեր կողմերից հավաքվել էին եւ ժողով գումարել՝ գահակալության հարցը վճռելու համար: Պետք էր նաեւ մյուս կաթողիկոսների գահագրությունն ընդունել եւ հաստատել: Այնպես որ՝ 1629 թվից էլ պիտի հաշվել Մովսես Գ Տաթեւացու հովվապետությունը: Որոշ հեղինակներ նրան տալիս են նաեւ Սյունեցի, իսկ որոշներ էլ՝ Խոտանանցի մականունը: Սակայն Մ. Օրմանյանն իրավացիորեն կանգ է առնում Տաթեւացի մականվան վրա, որը, մի տեսակ, նվիրագործված էր եւ ընդհանրացած:

Իրեն շուտով զգալ տվեց Սահակ Գառնեցի աթոռակից կաթողիկոսը, որը փախել էր Վան: Նա Բաղեշից այն կողմ չանցավ եւ Կ. Պոլիս էլ չգնաց: Դժվար չէ կռահել, որ լավ ընդունելության չէր արժանացել: Սահակը, իմանալով Մովսեսի ձեռնադրության մասին, փորձեց ընդդիմադիր գործակիցներ գտնել, բայց ամենուրեք մերժվեց: Նրան պաշտպանեց միայն

Պողոս Այնթապցի վարդապետը, որը Կիլիկիայի Յովհաննես Այնթապցի կաթողիկոսի եղբորորդին էր: Այլ խոսքով՝ նա չէր ենթարկվում Մայր Աթոռ Էջմիածնին: Նա հանձն առավ զնալ Կ. Պոլիս եւ սուլթանական կառավարությունից հրաման բերել՝ նրա կաթողիկոսությունը ճանաչելու վերաբերյալ: Բայց դա իզուր քայլ էր, քանի որ շահական իշխանությունները չէին ճանաչի սուլթանական հրամանը: Ծայրահեղ դեպքում Սահակը եկեղեցական նոր հերձված կարող էր հաստատել՝ նոր կաթողիկոսություն հիմնելով Գլակա Ս. Կարապետ վանքում: Չաքարիա վանեցին հաճույքով ընդունեց Պողոս Այնթապցուն եւ հանձն առավ Սահակի գործն առաջ մղել: Պատճառն այն էր, որ Մովսես Տաթևացին եղել էր Գրիգոր Կեսարացու, այսինքն՝ իր հակառակորդի աշակերտը: Միայն Կեսարացուն հակադրվելու համար նա պատրաստ էր ամեն ինչ անել: Եվ, իրոք, նա Սահակի համար ձեռք բերեց այդ հրովարտակը՝ Մուրադ Դ սուլթանի կառավարության կողմից: Սակայն հրովարտակն ստացվեց առանց մեծ եպարքոսի համաձայնության, որը մեկնել էր՝ Միջագետքի ապստամբ քրդերին ճնշելու եւ պարսիկների դեմ պատերազմելու: Վանի հայ գլխավորները՝ Ամիրխան Խանենցը, Թումեն, Շիրակը, Միրաքը, Փուլադը եւ Սարուխանը, փորձեցին Սահակին այդ մտքից ետ կանգնեցնել: Մովսես կաթողիկոսի ուղարկած նվիրակ Փիլիպոս Աղբակեցին էլ, նրանց միանալով, խոստացավ, որ Կուռուպաշի Ս. Խաչ վանքը՝ իր բոլոր հասույթներով, կհանձնի Սահակին: Ավելին. նվիրակն էլ խոստացավ եւս 300 դուռուշ գումար, միայն թե եկեղեցական նոր պառակտում տեղի չունենա: Սակայն Սահակը լսել անգամ չէր ուզում: Նրան հաղորդել էին, որ գործակիցը բերում է իր բաղձալի հրովարտակը:

Սահակը եւ Պողոս Այնթապցի վարդապետը հանդիպեցին Դիարբեքիում, որտեղ գտնվում էր Խուսրեւ մեծ եպարքոսը: Նրանք ուզում էին, որ նա գործադրի բերած հրովարտակը: Այս անգամ էլ Դիարբեքիի իշխանավորներից երեմիան եւ Մաքսուտը, Ռահիջան վանեցին եւ քաղաքի առաջնորդ Բարսեղ Ամղեցին, որ Սրապիոնի աշակերտն էր եղել ու հաջորդը, խնդրեցին Սահակին այդ մտքից ետ կանգնել եւ եկեղեցին չբաժանել: Նրան խոստացան ուզած թեմը, 500 դուռուշ, եւ որ Էջմիածնի նվիրակը չի հաճախի նրա թեմ: Մովսեսն էլ նամակ գրեց Սահակին, սակայն վերջինս դրան չհամաձայնեց եւ դիմեց Խուսրեւին՝ հրովարտակը գործադրելու համար խոստանալով տարեկան 10000 դուռուշ տուրք մուծել: Այդ ժամանակ Բարսեղ եպիսկոպոսը եւ մյուս իշխանավորները դիմեցին Խուսրեւ փաշային՝ մեծ եպարքոսին՝ բացատրելով Սահակի նպատակը եւ նրա բերելիք վնասը: Սա էլ պատասխանեց. «Անխելք հայեր, ես ինչպես մերժեմ, երբ նա 10000 դուռուշ է խոստանում մուծել պետական գանձարան»: Դրան Ռահիջան վանեցին պատասխանում է, որ եթե նա մտադիր է 10000 դուռուշով հայ ազգը վաճառել, ապա ինքը պատրաստ է 20000 դուռուշ տալ:

Հիանալի օրինակ, թե ինչ սկզբունքով էին տրվում պետական հրովարտակները: Խուսրեւ փաշան որոշում է հարցը հետաձգել, իսկ Ռահիջան վանեցին նրա ուշադրությունը սեւեռում է այն փաստի վրա, որ Սահակը, առանց նրան դիմելու, անմիջականորեն

դիմել է Կ. Պոլիս: Խուսրեւը դրանից նեղսրտում է եւ Սահակին կանչելով՝ բացատրություն է պահանջում, թե ինչու նախապես իրեն դիմելու փոխարեն ձանձրացրել է սուլթանին: Սահակը գոհացուցիչ պատասխան տալ չի կարողանում, եւ փաշայի հրամանով ուղարկողին էլ, գնացողին էլ ֆալախայի մեջ են դնում եւ բրածեծ անում: Հրամանը դաժանորեն իրագործվում է, եւ ազատության համար կրոնափոխություն է առաջարկվում: Գանգատավորները վախենալով, որ Սահակը եւ Պողոս վարդապետը կարող են տկարանալ եւ իսլամանալ, շատ փող են խոստանում եւ միջնորդի միջոցով դիմում են Խուսրեւ մեծ եպարքոսին: Այս ձեռով նրանք կարողանում են ազատ արձակել նրանց, իսկ վերջիններս ամոթից այլեւ չեն համարձակվում շրջել ժողովրդի մեջ: Կիլիկիայի կաթողիկոսը փորձում է այս ամբողջ մեղադրել Մայր Աթոռին, թե Սահակին եւ Պողոս վարդապետին տաճկացնել են տվել՝ տարբեր տանջանքների ենթարկելով, սակայն Առաքել Դավիթեցին պարզ նշում է, որ Էջմիածնի կողմնակիցներն ամեն ինչ արել են, որ եկեղեցական պառակտում թույլ չտան: Ավելորդ է ասել, որ Սահակի իրավունքը բռնաբարված չէր, քանի որ նա ուզում էր կաթողիկոս դառնալ օսմանյան Հայաստանում, ավելի ճիշտ՝ այն մասերում, որոնք գտնվում էին Կիլիկիայի եւ Աղթամարի կաթողիկոսությունների ազդեցությունից դուրս: Մի խոսքով՝ Սահակի նպատակը հակաթոռ կաթողիկոսություն ստեղծելն էր: Այս դեպքերը կատարվեցին 1630 թվի ձմռանը, երբ Խուսրեւ մեծ եպարքոսը գտնվում էր Դիարբեքիում: Սահակը խայտառակ կերպով ձախողվեց:

Այդ ամբողջ ընթացքում Մովսես կաթողիկոսն զբաղված էր Մայր Աթոռի բարենորոգությամբ: Անշուշտ, 1627 թվի հունիսի 27-ից սկսելով իր շինարարական գործունեությունն Էջմիածնում՝ նա արդեն որոշակի հաջողությունների էր հասել, սակայն էլ ավելի բուռն թափով շարունակեց իր ձեռնարկները կաթողիկոսանալուց հետո: Նրան զգալիորեն օգնեց ժողովրդի մեջ տիրող խանդավառությունը՝ կապված իր կաթողիկոսական աթոռ բարձրանալու հետ: Նրա ուղարկած նվիրակները շրջում էին երկրով մեկ եւ դրան էին հանգանակում Էջմիածնի վերանորոգման համար: Նա մեծ աշխատանք տարավ Էջմիածնի կալվածական եւ ստացական իրավունքները պաշտպանելու ուղղությամբ: Սակայն դրանց մանրամասնություններին անդրադառնալով դժվար է՝ նյութի սակավության պատճառով: Դավթի, Մելքիսեդեկի եւ Սահակի անխոհեմ կերպով վատնելը, եկեղեցու սպասքը գրավ դնելը ծանր հարվածի տակ էին դրել ազգային ստացությունների մեծ մասը, ուստի պահանջվում էր խելոք եւ խղճմիտ գործունեություն, որ վիճակը շտկվեր, օրինական ձեւերով դրանք ազատվեին եւ հաստատվեին վավերական կալվածագրերով: Նրա այդ ազգանվեր գործը շարունակեցին նրա հաջորդները:

Մովսեսը եկեղեցին պայծառացրեց հարմար եւ հաստատուն ժամակարգությամբ, այսինքն՝ հասարակաց աղոթքը կարգավորեց: Նա ոչ թե նոր կարգադրություններ էր անում, այլ վերականգնում էր խաթարված կարգերը: Սակայն, իրավամբ, նրան է պատկանում մի կարգադրություն՝ կապված «Օրինություն» շարականների հետ: Նրա աշակերտ եւ

գործակից Խաչատուր Կեսարացի վարդապետի վկայությամբ՝ նա սահմանել է օրհնության տասը շաբաթական հենվելով Ստեփանոս Սյունիի պատրաստած տասը պատկերով «Ավագ» օրհնությունների վրա: Բայց դա էլ, ըստ էության, նրա հնարածը չէր, քանի որ Մեծ անապատի առաջնորդ Սարգիս Պարոտները դա սահմանել էր իր վանքում: Համաձայն տեղեկությունների՝ դա վճռական պահանջ էլ չէր, այլ թողնվում էր կատարողի կամքին:

Մովսեսին են վերագրվում նաև Հռոմի հետ ունեցած ինչ-ինչ հարաբերություններ: Դրանց մեծ կարեւորություն են տալիս հռոմեադավանները՝ փորձելով շահարկել թե՛ նրա անունը եւ թե՛ համբավը: Մ. Չամչյանի համաձայն՝ 1629 թվին նա արդեն նամակ է ուղարկել Հռոմի պապին: Մեկ ուրիշ նամակ էլ նա թվագրում է 1631-ով, որն ստանալուց հետո Ուրբանոս պապը Պողոս Փիրոմալի դոմինիկյան քահանային ուղարկել է Մովսեսի մոտ: Մովսեսն իբրեւ թե նրան շատ լատինամետ հայտարարություններ է անում եւ նամակ հանձնում 12 եպիսկոպոսների անունից, եւ այդ նամակը հիշյալ քահանան տանում է Նախիջեւանի ունիթորներին եւ այնուհետեւ ուղարկում Հռոմ: Երկրորդ անգամ էջմիածին գալիս նա մահմեդական իշխանի կողմից կասկածվում է եւ զանակոծվում: Նա բանտում մնում է 22 ամիս եւ ապա միայն ազատվում: Չմտնելով այդ նամակների ժամանակագրության մեջ, որ բոլորովին անտեղի է, նշենք, որ այդ նամակների պատճենները, եթե դրանք, իհարկե, գրվել են, չեն պահպանվել: Բնական է, որ ստուգելու հնարավորություն էլ չկա ասվածների կապակցությամբ: Իսկ մեր ազգային հեղինակները դրանց մասին լիակատար լռություն են պահպանում: Համենայն դեպս, պետք է տարբերել նամակի մեջ ասված քաղաքավարական արտահայտություններն իրական պաշտոնական դավանության ուղղությունից: Հազիվ թե կարելի է կասկածել, որ Մովսեսը, որ այնքան ջանք էր թափել Մայր Աթոռը բարձրացնելու համար, կարող էր որեւէ զիջում կատարել Հռոմեական Եկեղեցուն: Սակայն այդ չի նշանակում, որ նա փորձ չի արել ձեռք բերելու պապականության բարյացակամությունը: Նա այդ կարող էր անել առաջին հերթին Եվրոպայի հայ համայնքների դիրքը պաշտպանելու համար: Մովսեսը կարող էր անգամ հայտարարել Հռոմի Եկեղեցու հետ սիրո միաբանության մասին: Բայց դա բոլորովին էլ ոչինչ չէր նշանակում, քանի որ Հայոց Եկեղեցին սիրո միաբանություն պահպանում էր բոլոր Եկեղեցիների հետ: Մովսեսին պապականության հետ հարաբերությունների մղել էր, թերեւս, լեհահայության խնդիրը:

Գրիգոր Կեսարացին, որ զայրացած վերադարձել էր Կամենեցից եւ իմացել, որ իր սանը կաթողիկոս է դարձել, դիմում է Մովսեսին, որ նա բանադրանքի ենթարկի Նիկոլ Թորոսովիչին: Կեսարացին դրա կարիքն ուներ, որովհետեւ իր բանադրանքն անհետեւանք էր մնացել: Որքան էլ Նիկոլը ձեւ էր անում, թե ինքը կարեւորություն չի տալիս Կեսարացու բանադրանքին, ելնելով ժողովրդական վերաբերմունքից, 3000 դուռուշ ճանապարհածախս հավաքելով ժողովրդից, Լվովից մեկնում է Կ. Պոլիս, իսկ այնտեղից էլ՝ Կեսարիա՝ մեղա գալու նպատակով: Սակայն Պրուսա հասած ժամանակ հանդիպում է Արիստակես Խարբերդցի վարդապետին, որը զայրացած էր Կե-

սարացու վրա՝ փոխանորդների կողմից իր հալածվելու համար: Արիստակեսը խոստանում է նրա բանադրանքը վերացնել, եւ Նիկոլը էլ ուրախությամբ համաձայնում է: Նիկոլը միայն նամակով հայտնում է, որ ինքը հիվանդացել է եւ ընկել անկողին: Կեսարացին հավատում է, խղճում եւ բանադրանքը հանելու նամակ է ուղարկում: Նիկոլը էլ ստանալով իսկույն ետ է վերադառնում Լվով, որտեղ ժողովուրդը, այն տեսնելով, միաբանվում է եպիսկոպոսի հետ: Կեսարացին լուր է առնում իրեն խաբելու մասին, ուստի նզովքը վերանորոգում է եւ լվովցիներին հայտնում, որ առաջին նզովքը շարունակում է պահպանվել Նիկոլ Թորոսովիչի վրա: Ահա այդ ժամանակ է, որ իր բանադրանքն ամրապնդելու համար՝ Կեսարացին դիմում է Մովսես Տաթևացի կաթողիկոսի օգնությանը, որ նա էլ բանադրի Նիկոլ եպիսկոպոսին: Մովսեսը, միանգամայն վստահելով իր ուսուցչին, բանադրում է Նիկոլ Թորոսովիչին՝ հավանաբար 1629 թվին: Թերեւս այդ ժամանակ էլ գրել է պապին: Մովսեսը կամենում էր իր իշխանությունը պահել Արեւմուտքում գտնվող հայերի վրա եւ ոչ թե հպատակվել պապին: Նամակը գրելուց հետո Մովսեսը Լեհաստան ուղարկեց Խաչատուր Կեսարացի վարդապետին: Նիկոլը հանդգնեց անարգել նաեւ կաթողիկոսական բանադրանքը, ուստի Մովսեսն իրավունք էր տվել իր նվիրակին՝ կարգալույծ անելու Նիկոլ Թորոսովիչ եպիսկոպոսին: Լվովցիները բացարձակապես երես էին թեթել Նիկոլից, ուստի Խաչատուր վարդապետը, չհանդուրժելով Նիկոլի նախատիքները եւ ըմբոստանալը կաթողիկոսական հրամաններին, կրկնում է անձեքը, որից հետո քաղաքի դատավորները եկեղեցին փակում են եւ դատ սկսում Նիկոլի դեմ՝ էջմիածնի նվիրակի նախագահությամբ: Տեսնելով, որ հարցը բարդանում է, Խաչատուր Կեսարացի վարդապետը կամենում է հաշտության եզրեր գտնել: Նիկոլը սպառնում է դիմել արքունի դատարան, սակայն դատավորներն ասում են, որ հայերի գործերը քննելու համար արքունիքից արտոնություն ունեն: Վեճը շարունակվում է, որովհետեւ երկու կողմն էլ զիջելու միտք չունեն:

Ինչեւէ, այս ամենը տարավ այն բանին, որ Նիկոլը որոշեց կաթոլիկանալ, որպեսզի այդ ճանապարհով հակառակորդներին հաղթի: Նա լատին ճիզվիտ հոգեւորականների օժանդակությունն ստանալու համար հրապարակավ կաթոլիկություն ընդունեց: Դա տեղի ունեցավ 1630-ին: Սակայն նա իրավունք չունեւր Լվովի ժողովրդին կաթոլիկ հայտարարելու: Լեհական արքունիքն ուժով ստիպեց հայերին կաթոլիկանալ: Լեհ պաշտոնյաները ջարդեցին եկեղեցու դուռը, քանի որ հայերն այն չէին բացում Նիկոլի առաջ, եւ նրան հանձնեցին եկեղեցին՝ իր ողջ ունեցվածքով: Միայն թանգարանում հազարից ավելի գիրք կար՝ ոսկետուփ կազմով, եկեղեցական զանազան զարդեր, սպասք ու հագուստներ, մուրհակներ եւ այլն, որոնք հանձնվեցին կաթոլիկ դարձած Նիկոլ եպիսկոպոսին, իսկ ժողովուրդը բռնի կաթոլիկացվեց: Սա էր հռոմեադավանների հայտարարած մեծ հաղթանակը:

Նիկոլի հակառակորդները լեհական իշխանությունների կողմից ենթարկվում էին հալածանքների: Շատերը բանտ նետվեցին կամ տուգանքի ենթարկվեցին: Սակայն Նիկոլը չարժանացավ ժողովրդի համակրանքին: Բոլորը նրանից երես թեթեցին՝ բա-

ցառությամբ որոշ ազգականների եւ մեկ կամ երկու քահանայի: Նրանցից է եղել Արսեն անուհով մի քահանա:

Բռնությունների ենթարկվեց նաեւ Խաչատուր Կեսարացի նվիրակը, որին մի պահ Նիկոլոս ուզեց իրեն կամակից դարձնել: Խաչատուրը չհամաձայնեց եւ անգամ փորձեց Նիկոլոսն հավատքի բերել, բայց ոչնչի չհասավ: Լեւերն օր առաջ Խաչատուրին երկրից վտարեցին՝ չնայած սառնամանիքին: 1631 թվին նրան արտաքսեցին, եւ նա եկավ Էջմիածին ու հաղորդեց իրերի վիճակը: Եթե Մովսեսը հռոմեադավանությանը հարած լիներ, ինչպես փորձում են ցույց տալ հռոմեադավանները, ապա նա ոչ թե պետք է սգար կատարվածի համար, այլ ուրախ լիներ: Նվիրակի հեռանալուց հետո Նիկոլոս միայն հալածանքներն ուժեղացրեց: Այնպիսի հալածանքներ էին, որ հայերը տեսել էին մահմեդական իշխանների օրոք: Քահանաներին ու գլխավորներին բանտ էր նետում եւ 300-400 դուռուշ ստանալով՝ նոր միայն ազատ էր արձակում: Մեռել թաղելու եւ վրան քար քաշելու վրա արգելք էր դնում, մկրտությունն ու պսակն արգելում էր, եթե հռոմեադավանություն չընդունեին կամ եթե ծանր տուգանք չվճարեին: Մեռելները երբեմն օրերով անթաղ էին մնում: Ամեն ինչ խախտվում էր: Լվով-ցիները պնդում էին իրենց արտոնությունների վրա, որոնցից կարելու էր դավանանքի ազատությունն էր: Ինչ վերաբերում է Մովսեսի նամակներին, ապա նա կամենում էր ողորդ լեզվով խնդրել իր ժողովրդի համար, որ վերադարձնեն նրան իր եկեղեցիները: Դրան ի պատասխան՝ Վլադիսլավ Է-ն կարգադրեց եկեղեցիներից մեկը հայադավաններին թողնել:

1632-ին Լեհաստանում էր գտնվում Յոզիանես Խուլը: Նրա գտնվելու ժամանակ էլ մահացավ Սիգիզմունդ թագավորը: Նա ակնհայտ էր եղել այդ ամենի, թեեւ ո՛չ Դավրիժեցին եւ ո՛չ էլ լատին հեղինակները նրա անունը չեն տալիս: Լոկ կարելի է ենթադրել, որ նա քաջալերել է Նիկոլոսին, չնայած պետք է որ հակառակ ընթացք որդեգրած լիներ:

Նա՝ որպես նախկին պատրիարք եւ եպիսկոպոս, չէր կարող անձանոթ մնալ Լվովում, եւ նրա անվան շուրջը եղած լռությունն ավելի շուտ անարգանք է նրա հասցեին: Խուլին լավ է բնորոշել Լվովի մի հայ քահանա. մեղավոր մարդ, որը դավաճանել է Լուսավորչի օրենքին, գովել Նիկոլոս բռնած դիրքը եւ որտեղ նստեր՝ հայերին էր հայտնում: Որոշ տեղեկությունների համաձայն՝ պատվվել է լեհաց թագավորից եւ թագուհուց, բայց զարմանալի է, որ նրա մասին լռում են լատին պատմիչները:

Մովսես Տաթևացին, չնայած հռոմեադավան հեղինակների հայտարարություններին (Մ. Չամչյան, Պալճյան, Ըստակարյան, Ազարյան, Գալեմբարյան եւ ուրիշներ), երբեք էլ հավանություն չի տվել Նիկոլոսի արարքներին: Եթե նա նամակ էր գրում, ապա՝ Լեհաստանի հայադավաններին չհալածելու համար: Կիլիկիո Սիմեոն Սեբաստացի կաթողիկոսը Սսի աթո-

ռը պաշտպանելու համար ամեն տեսակի լուտանք է թափում Էջմիածնի դեմ: Նրա գործի համաձայն՝ Մովսեսի նամակը Յոզիանես տեսնում է Խուլը եւ պատճենելով այն՝ պատճենն ուղարկում է Կ. Պոլիս, որից էլ ընդօրինակել է նաեւ Սիմեոնը: Գրիգոր Կեսարացին այդ ընդօրինակությանը ծանոթ չի եղել, որովհետեւ քննադատում է նրա անախորժելի համբավը, տրամաձայն գրույցը եւ ցավագին ասացվածքները: Եթե նրան հավատանք, ապա Մովսեսը, իբր, ընդունել է նաեւ Քաղկեդոնի ժողովը եւ որ, իբր, Խուլի եւ Նիկոլոսի պես պաշտոնապես հարել է հռոմեադավանությանը: Մովսեսի արածը պարզապես, Յոզիանեսի պապին շահագրգռելու միջոցով, հայադավանների պաշտպանությունն էր, որպեսզի նրանց վրա Լեհաստանում կամ այլուր բռնություններ չկիրառվեն, որ հայադավանությունը պահպանվի, որը կատարելապես ուղղափառ է եւ ճշմարիտ: Յնարավոր է, որ Մովսեսն ավելացրած լինի, թե Յայոց եկեղեցին հիմնական եւ էական կետերում հռոմեականությունից տարբեր չէ:

Մովսեսը մահացավ 1632 թվի մայիսի 14-ին, սակայն մահվան պարագաները հայտնի չեն: Տարիքը շատ մեծ լինել չէր կարող, քանի որ Գրիգոր Սրապիոնի կաթողիկոսության ժամանակ՝ շուրջ 1600-ին, 15 տարեկանում արեղա է ձեռնադրվել: Յետեւաբար նա մահացավ մոտ 50 տարեկանում: Նա իր ամբողջ կյանքում անխոնջ նվիրվեց Յայոց եկեղեցուն եւ պայծառացրեց այն իր կաթողիկոսական արդյունավետ գործունեությամբ: Յավանաբար նա իր մահկանացուն կնքեց որեւէ հանկարծահաս հիվանդությունից, երբ գտնվում էր Երեւանի՝ իրեն շատ սիրելի Ս. Անանիայի վանքում: Երեւանցիները նրան հողին հանձնեցին Կոզեռնի գերեզմանատանը՝ Կոնդում (Սբ Ջորավոր եկեղեցու կողքին):

Մովսեսի մասին վկայված է նաեւ, որ նա մաքրակենցաղ էր ու սրբասնունդ, երկայնամիտ ու ողորմած, զորավոր էր աստվածաշնորհի վարդապետությամբ եւ քաղցր քարոզությամբ: Նրա կաթողիկոսությունը Յայոց եկեղեցու համար մի ամբողջ դարազուլուխ է կազմում, քանի որ նրանով փակվեց այն եղկելի շրջանը, որի մեջ գտնվում էր Մայր Աթոռ Էջմիածինը:

Շատ քիչ մխիթարական արդյունքներ պարզելուց 1441-1629թթ. միջոցը, որը կազմում է շուրջ երկու դար: Միակ սփոփանքն այն էր, որ պահպանվեց աթոռի շարունակականությունը: Մովսեսն իրեն աթոռակից չվերցրեց եւ անգամ այդ մասին չմտածեց էլ: Եվ դրանով այդ տարադեպ սովորությունը վերջ գտավ: Եկեղեցին իր վերաբերմունքը Մովսես Գ Տաթևացու նկատմամբ արտահայտեց նրանով, որ նրա անունը հիշվում է ամենօրյա պատարագի մեջ՝ եռամեծ հովիվների ու հովվապետերի շարքում՝ Գրիգոր Տաթևացու անվան կողքին: Լոկ զարմանալի է, որ ո՛չ «Տօնացոյց»-ը եւ ո՛չ էլ «Յայսմաուրք»-ը տակավին չեն արձանագրել նրա անունը:

<http://krishayas.wordpress.com/>

ՀԱՅՈՑ ՄԵԾ ՄՈՎԱՏԵՍԸ

1610-ին տեղափոխվել է Երուսաղեմ եւ դարձել Ս. Զակարյանց վանքի միաբան, եղել Ս. Զարուբյուն տաճարի լուսարար, տարբեր վայրերում՝ նվիրակ՝ «վասն Երուսաղեմի»:

1612-ին Գրիգոր Կեսարացուց, ով Մովսեսի ուսուցիչն էր Սրապիոն Եղեսացուց հետո, ստացել է վարդապետական գավազան:

1613-ին վերադարձել է Տաթևի վանք, այնուհետև մտել նորահիմն Սյունյաց մեծ անապատ:

1620-ից քարոզել է Երեւանի Ս. Կաթողիկէ եկեղեցում, վերաշինել տեղի Ս. Անանիա առաքյալի անապատը, կարգավորել Այրարատի եկեղեցիներն ու վանքերը, վերաբացել Զովհաննավանքի եւ Սաղմոսավանքի դպրոցները, պատրաստել բազմաթիվ աշակերտներ եւ նրանց ուղարկել տարբեր վայրերում դպրոցներ բացելու, տարածելու հայ գիրն ու դպրությունը:

1623թ. ապրիլի 7-ին, ձեռամբ Մելքիսեդէկ Գառնեցի աթոռակից կաթողիկոսի, ձեռնադրվել է եպիսկոպոս:

1626-ին Պարսկաստան տարագրված հայերի հրավերով այցելել է Նոր Զուղա՝ իր քարոզներով ոգեպնդելով տարագիր հայությանը եւ ամրապնդելով նրանց ազգային ոգին ու հավատը:

1627-ի հունվարին պարսից Շահ Աբաս 1-ինը նրան շնորհել է Սուրբ Էջմիածնի վանքը նորոգելու հրովարտակ: Վերադառնալով Զայաստան՝ 1627-ի հունիսին նշանակվել է Սուրբ Էջմիածնի վանքի լուսարար:

Այդ ընթացքում, կարելի է ասել, վարել է կաթողիկոսարանի գործերը: Եվ պատահական չէ, որ 1628-ի սկզբից երբեմն հիշատակվում է որպես ընտրյալ կաթողիկոս, սակայն պաշտոնապես օծվել է 1629-ի հունվարի 13-ին:

Իր լուսավորական, եկեղեցաշինական գործունեության համար ժամանակակիցների կողմից անվանվել է «Երկրորդ լուսավորիչ հայոց»:

Զբաղվել է նաև մատենագրությամբ, հեղինակել թղթեր եւ մի Ողբ:

Իր անխոնջ գործունեության համար արժանացել է ազգային-եկեղեցական սրբի լուսապսակի:

Որոշ աղբյուրների համաձայն մահացել է մոտ 60 տարեկանում՝ կարճատև հիվանդությունից հետո, թաղվել Կոզեռնի գերեզմանատանը:

Մահվան մահճում հրահանգել է, որ իրենից հետո կաթողիկոսական գահ բարձրանա Փիլիպոս Աղբակեցին: Ահա, թե ինչպես է այդ պահը նկարագրում

Առաքել Դավրիժեցին. «1081 (1632) թվականին, երբ հասավ Մովսես կաթողիկոսի վախճանը, նրա մոտ հավաքվեցին եպիսկոպոսներ, վարդապետներ եւ երեւելի մարդիկ, նաեւ Թահմազդուլի խանը՝ քաղաքի իշխանը, եւ ողբալով ասացին. «Որովհետեւ թո տերը եւ կյանք տվողը այդպես կամեցավ, որ դու հեռանաս ու գնաս մեզնից, ուստի այժմ խնդրում ենք թո հայրախնամ գութից, որպեսզի մեզ բուրովին որբ չթողնես, այլ հայտնես մեզ, թե ումն ես տալիս մեզ, որ քեզնից հետո լինի հայր եւ հովիվ»: Նա ասաց. «Դուք գիտեք, ում կամենում եք, ընտրեք»: Իսկ ժողովի բազմությունն ասաց. «Մենք ամբողջ աշխարհով քեզ ընտրեցինք, իսկ այժմ դու ում ընտրես, մեզ ընդունելի է»: Նա ասաց. «Ես կամենում եմ, որ Փիլիպոս վարդապետը լինի իմ փոխանորդը եւ Սուրբ Էջմիածնի աթոռի հաջորդը»: Երբ նրանք բոլորը լսեցին, հոժար կամքով հաճեցին եւ ընդունեցին, որ Փիլիպոսը լինի կաթողիկոս» (Պատմություն, Երեւան, 1988, էջ 249):

Պայքար՝ իր ուղղությունը պաշտպանելու համար

Մովսեսն իր կյանքի ու գործունեության ընթացքում անցավ բազում փորձությունների միջով՝ իր ուղղությունը պաշտպանելու համար: Նրա դեմ մի քանի ուղղությամբ ճակատամարտ էին վարում բառի իսկական իմաստով:

Այդ պայքարի մի քանի դրվագի մասին՝ ստորև:

Ազուլիսում Մովսեսի ու Պողոս Մոկացու հիմնած դպրոցի եւ այնտեղ ուսուցիչ կարգված Անդրեասի հետ տեղի ունեցած ողբերգական միջադեպի մասին թերթի սույն համարում, անշուշտ, անդրադարձ կա: Բայց... Մովսես ու Պողոս վարդապետները, որ այդ ժամանակ (1617) Սյունիքում էին, մեղադրվեցին որպես Անդրեասի խրատատու եւ ուսուցիչ: Ինչպես Առաքել Դավրիժեցին է վկայում՝ «... Զորականները գնացին Մովսես վարդապետին բռնեցին, սրա հետ նաեւ Պողոս վարդապետին: Զուգափայտից օղակ սարքեցին, դրին նրանց պարանոցները, եւ երկաթե ոտնակապեր՝ ոտքերը, ձյուն-ձմեռվա ցուրտ օրերին երկու վարդապետներին բերին շահի բանակը եւ հայտնեցին նրան» (Պատմություն, Երեւան, 1988թ., էջ 284):

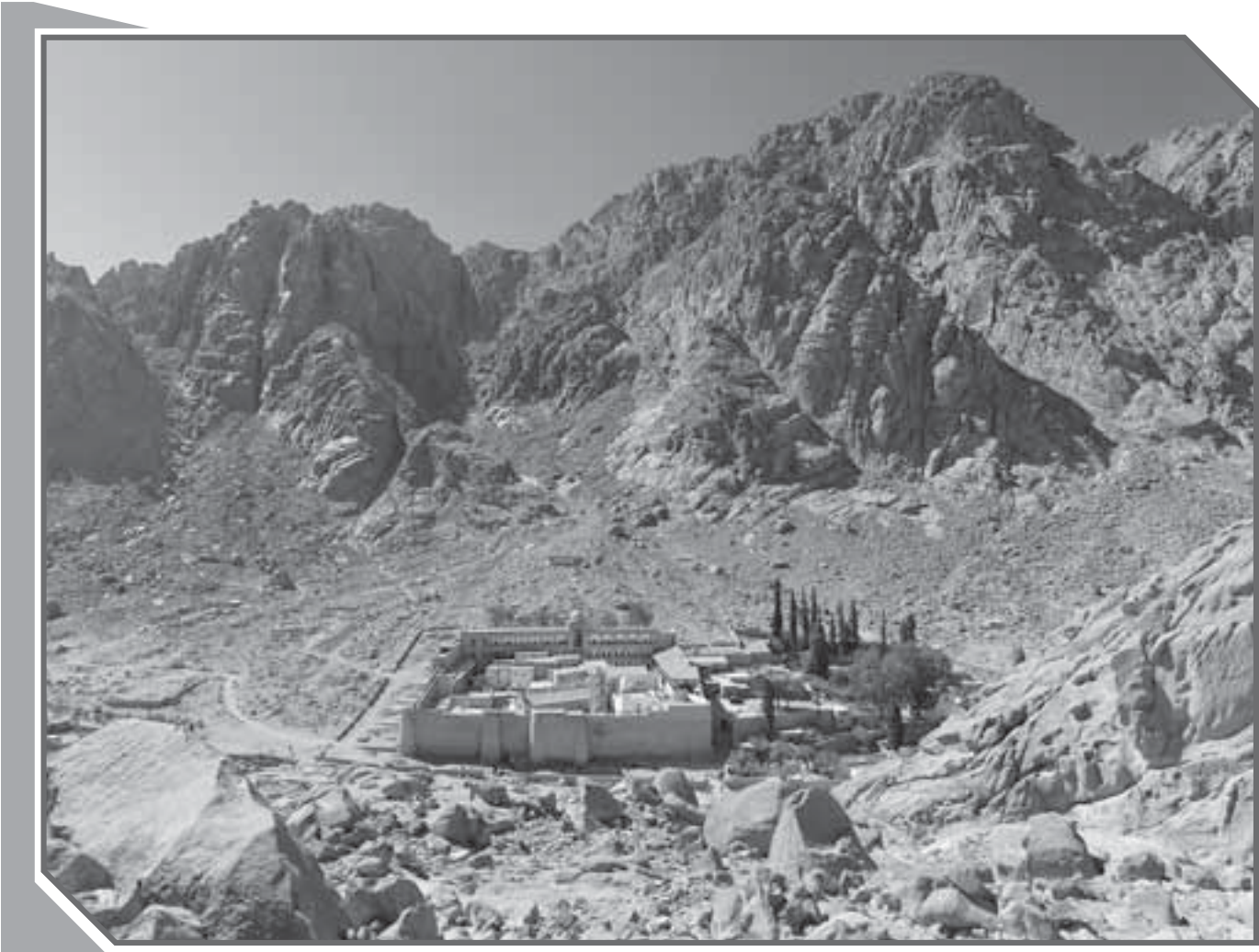
Շահը, սակայն, մահվան դատավճիռը փոխեց հինգ հարյուր թուման տուգանքով:

Վարդապետները կարողացան գումարը հավաքել ու փրկվել:

Մովսեսի դեմ հատկապես թշնամական գործողություններ էր կատարում ոճրագործ կաթողիկոս Մելքիսեթը: Սա սպառնալիքներ էր ուղարկում նրան եւ պահանջում դադարեցնել քարոզչությունը, փակում նրա բացած հիմնարկությունները:

Մովսեսը երկար ժամանակ ուշադրություն չէր դարձնում դրան, բայց, ի վերջո, այնքան նեղացած զգաց իրեն, որ վճռեց անցնել Էրզրում...

Մի ուրիշ անգամ էլ Մելքիսեթը մի կեղծ պարտամուրհակ շինել տվեց Մովսես վարդապետի անունից, որով նա իբր պարտավորվում էր հարյուր թուման տալ կաթողիկոսին: Երկու ամիս ձգձգվող դատավարության ընթացքում բացահայտվեց կեղ-

Ըստ Զին Կտակարանի՝ այդ լեռան վրա է Աստված հայտնվել Մովսէսին եւ շնորհել Տասնաբանյան: Ներկայիս լեռան նույնացումը Աստվածաշնչում հիշատակվող Սինայի հետ կատարվել է քրիստոնյաների կողմից մ. թ. 4-րդ դարի սկզբում: Երջանառվում են Սինա լեռան տեղադրման այլ տարբերակներ եւս: Լեռան գագաթին են գտնվում Սբ Երրորդության տաճարը եւ Փոքր մզկիթ: Մովսէս Տաթեւացին այցելել է Սինա լեռան գագաթ:

Սինա լեռ (լեռ Եգիպտոսի Սինայի թերակղզում)

ծիրը:

Սովսեսը խնդիրներ ունեցավ նաև Տաթևի վանքում: Երբ Կ. Պոլսում Գրիգոր Կեսարացին նրան շնորհեց վարդապետական գավազան, ուղարկեց ինքնագլուխ քարոզության: Տիգրանակերտից, Վանից ու Թավրիզից հետո եկավ հայրենի Սյունյաց աշխարհ՝ Տաթևի վանք:

Վշխարհականների ու եկեղեցականների համար նրա վերադարձն անպատմելի ուրախություն եղավ: Սակայն հետո Տաթևի վանքի միաբանները՝ եպիսկոպոսներ, արքեպեոսներ, հետ կանգնեցին նրանից, քանզի նրա քարոզները չընդունեցին: Այդ պատճառով էլ գնաց Մեծ անապատ:

Շատ անվանի աշխարհականներ ու եկեղեցականներ ոչ միայն չէին ընդունում Սովսեսի ու Պողոսի քարոզչությունը, այլև հակառակվում էին, խաբեբա անվանում նրանց, վարդապետների մասին չարահամբավ լուրեր տարածում էլ ամբաստանում:

Քանիցս նրանց անարգալից խոսքեր ասաց Մելքիսեփ կաթողիկոսը:

Եվ մի պահ Սովսես վարդապետն այնքան նեղացավ (ինչպես նշեցինք վերելում), որ իր փիլոնը, գավազանը եւ գորգն ուղարկեց կաթողիկոսին՝ ասելով. «Որովհետեւ չես կամենում մեր քարոզչությունը, ահա եւ առ քեզ մեր իշխանությունը, իսկ մենք լռելով կդադարենք քարոզելուց, եւ եթե դա առիթով որեւէ մեղք լինի, դու պատասխան կտաս աստծուն (Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երեւան, 1988թ., էջ 232):

Մելքիսեփը, սակայն, վերադարձրեց գավազանը եւ չվերցրեց Սովսեսի իշխանությունը:

Սովսեսը՝ կրթական գործի եւ գրական կյանքի կազմակերպիչ

Սովսեսը Մեծ անապատում կրթական գործի հիմնադիր եղավ, երբ հասավ այնտեղ (1613թ.): Ըստ Ներսես Ալիճյանի՝ «Բաւական չհամարեցաւ Սովսես, որ միաբանները ապրին մեկ յարկին տակ տեսական կեանքին անձնատուր, այլ անհրաժեշտ տեսաւ, որ անոնք ծանօթանան նաև գրագիտութեան, կրթուին եկեղեցական ուսումներով, ըլլալու գործնական կեանքի համար ալ ընդունակ գործիչներ: Եկեղեցին եւ վանքերը, որոնք լքուած էին, կը պահանջէին կրթուած եւ հոգետուր հրահանգներով դաստիարակուած առաջնորդներ, իսկ ժողովուրդը կը կարօտէր կենդանի խօսքի եւ լուսամիտ հովիւներու... » (Սովսես Գ. Տաթևացի, Հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, Վիեննա, 1936, էջ 187):

Այդ նպատակով էլ Մեծ անապատում հիմք դրվեց դասախոսական ընթացքների: Կրթական գործին լծվեցին Տեր Կիրակոսը (Տրապիզոնից), Պողոս Վ. Մոկացին, Ներսես Վ. Մոկացին, Թովմաս Տաթևացի եպիսկոպոսը, Դավիթ Շամբորեցի եպիսկոպոսը եւ, իհարկե, Սովսես Վ. Տաթևացին:

Ուսուցանվող գլխավոր առարկաներն էին՝ գրչության արվեստ, ժամասացություն, Հին եւ Նոր կտակարանների բացատրություն: Առաջադեմ աշակերտներին սովորեցնում էին նաև «արտաքին գրոց» ուսումը:

Վշակերտների թվում էին Փիլիպոս Աղբակեցին,

ով հետագայում դարձավ Հայոց կաթողիկոս, Ներսես Վ. Մոկացին, ով հետագայում նույնպես դասախոսեց կրթարանում: Կար նաև Մելիքսեփ անվամբ մի արքեպեոս, ով Ներսես Վ. Մոկացու հետ գնաց Լիմ կղզին եւ նորաստեղծ անապատում եղավ Ներսեսի միաբան եղբայրը:

Հիշատակելի է գրչության արվեստի վարպետ Դավիթ Եպիսկոպոսը, ում մասին իմանում ենք Տանձավեր գյուղում 1620թ. գրված Ավետարանից:

Այդ ժամանակ գրքերը շատ քիչ էին, իսկ պահանջը շատ էր, եւ կարիք եղավ արտագրել ու տարածել առկա ձեռագրերը: 1600-ից սկսած Արեւելյան Հայաստանում գրված ձեռագրերը հազվադեպ էին: Ուստի եւ Մեծ անապատում սկիզբ առավ ձեռագրերի արտագրումը: Եվ ասպարեզ եկան մեծ թվով գրիչներ, ծաղկողներ, որոնցից մի քանիսի անունը արժե հիշատակել:

Մինաս երեց, ով 1613-ին Եղիմյան գյուղի մեջ ընդօրինակեց Հարանց վարքը: Հավանաբար նա է էջմիածնի թ. 1678 ձեռագրի հեղինակը նույնպես:

Ղուկաս գրիչ, ով Թումա եպիսկոպոսի խնդրանքով ընդօրինակեց Վիեննայի Մխիթ. մատենադարանի թ. 168 ձեռնագրության գիրքը: Նույն Ղուկաս դպիրը Գետաթաղի Սբ Աստվածածին եկեղեցու հովանու ներքո, Ղազար քահանայի եւ Սարգիս եպիսկոպոսի խնդրանքով, ընդօրինակեց Ն. Լամբրոնացու «Խորհրդածությունը»: Ձաքարիա կրոնավորի հորդորով էլ Գետաթաղ գյուղում ընդօրինակեց մի Ավետարան:

Թովմաս եպիսկոպոսը «տեր Սարգիսի ձեռօք» 1617-ին ստացավ էջմիածնի թ. 801 Հարանց վարքը:

Խաչատուր գրիչ, ով 1619-ին «ի գիւղս Տանձաւերի» ընդօրինակեց մի Ավետարան:

Մելիքսեփ երեց, ով 1621-ին ընդօրինակեց մի Մաշտոց «ի ժամանակս մեծ ռաբունապետին մեծին Սովսեսի եւ Սարգիս պարոնտեր հօր»:

Սարգիս աշխարհական, ով Խոտանանում, «հրամանաւ տեր Ռըստակէսի ի խնդրոյ տեր Յակոբին», ընդօրինակեց մի Սաղմոսարան: Նույն գրիչը նույն վայրում գրեց էջմիածնի թ. 2635 Կանոնագիրը՝ Տաթևի Հովհաննես եպիսկոպոսի հորդորով:

Ղազար քահանա, ով էր «նօտարն մեծի հայրապետին Սովսեսի» եւ ընդօրինակեց էջմիածնի թ. 1714 «Արտաքին գրոց» մեկ մասը:

Հովհաննես արքեպեոս. 1624-ին Տաթևի անապատի մեջ Արիստակես վարդապետի առաջնորդության օրով ծաղկեց մի ճաշոց գիրք:

Գրական այս շարժման մեջ գլխավորը, առանց տարակուսի, Սովսես վարդապետն էր, ով ամենաերեւելին էր «գրոց ուսուցիչներու» մեջ: Բազմաթիվ գրիչներ եւ ծաղկողներ հիշում են Սովսեսին:

Մեծ անապատն ու քույր մենաստանները ծաղկեցին ու համբավ վայելեցին 1613-20թթ.:

1620-21-ին վախճանվեցին «Անապատի հայր» տեր Սարգիս եպիսկոպոսը, Պողոս վարդապետը: Տեր Կիրակոսն ու Թովմաս եպիսկոպոսը գնացին Հոջանց, շինեցին անապատ եւ այնտեղ բնակվեցին: Ներսես Մոկացին մեկնեց Լիմ:

Սովսես վարդապետը մնաց առանձին եւ շարունակեց իր գործը:

Մինչ այդ Պողոս վարդապետի հետ դպրոցներ էին հիմնել Հայաստանի տարբեր վայրերում: Իհարկե, այդ դպրոցներից մեծ հաջողություններ չէր կարելի ակնկալել: Բավական էր, եթե ուսուցիչները կարողանային մանուկներին ուսուցանել գրագիտության առաջին տարրերը, պատրաստելն նրանց սաղմոսերգության, ժամերգության, որպեսզի եկեղեցիների մեջ վերահաստատվեն հին կարգերը:

1620-ից Մովսեսը հեռացավ Սյունիքից: Ամիրգունա խանի աջակցությամբ նախ հոգևոր դպրոց հիմնեց Սուրբ Անանիայի անապատում, ապա էջմիածնում, Հովհաննավանքում...

Մովսեսն ուրիշ երեք անապատ էլ հիմնեց կանանց համար. Կարբիի կուսաստանը, Հալիծորի եւ Շնիերի կուսանաց անապատները:

Ի դեպ, 17-րդ դարասկզբին իբրև գրչության վայր ճանաչում ձեռք բերեց Շինուհայրը: Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում պահվում են Շինուհայրում ստեղծված ձեռագրերը: Շինուհայրի գրիչներից հայտնի են նաև կանայք: Այնտեղ սովորում էր 80-150 աղջիկ:

Շինուհայրի կուսանաց անապատը մինչև հիմա էլ կանգուն է՝ 5-6մ բարձրությամբ պարսպով շրջապատված: Անապատին կից կառուցված են եկեղեցի, սեղանատուն եւ խցեր:

Կապանի տարածաշրջանում գրչությանը հայտնի դարձավ Խոտանանը (մեր ձեռքի տակ է այդ գյուղում գրված չորս ձեռագիր):

Ոչ պակաս հայտնի էր Աճանան երկրի Հալիծորի կուսանաց անապատը: Մեր ձեռքի տակ են այդ անապատում գրիչ Հռիփսիմեի եւ Եղիայի կողմից գրված ձեռագրերը:

Ձեռագրեր են ընդօրինակվել նաև Խնձորեսկում, Խոզնավարում:

Գրչությանը աչքի է ընկնում Գորիսը: Ի դեպ, բնակավայրի անվան Գորիս ձեռն առաջին անգամ հենց այդ շրջանում է երեւան գալիս: Նկատի ունենք Մովսես գրիչի (այս Մովսեսը չչփոքենք Մովսես Տաթևացու հետ) կողմից 1652թ. գրված շարակնոցը (վայրը՝ Սպահան), որի մեջ նշվում է Ծագածորոյ երկրի եւ Գորիս կամ Գորես գյուղի մասին:

Ձագեծորի եւ Գորիսի մասին հիշատակություն կա նաև Մովսես երեցի կողմից 1655 թվականին նորոգված մի Ավետարանում:

1657թ. գրիչ Սարգիս քահանան՝ Գորիս գյուղից, ով տեղափոխվել էր Գեղամա երկրի Բարկիս գյուղ, գրում է մի ավետարան: Սարգիսը խնդրում է հիշել իր ծնողներին՝ Պետրոս քահանային եւ Գուլին, նաև իր եղբայր Հակոբ քահանային, ով էլ իր ուսուցիչն էր (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, Գ հատոր):

Մտավոր կյանքի այս հսկա բարեփոխումը, որ տեղի ունեցավ Արևելյան Հայաստանի մեջ քսան տարում, աննախադեպ էր:

Հակառակ քաղաքական կյանքի պղտորության եւ ներքին կյանքի բազմաշփոթ դրության՝ երկիրը հոգևոր վերելք ապրեց՝ առաջնորդությամբ Մովսես Տաթևացու:

Սյունյաց մեծ կամ Հարանց անապատում

Մովսես Տաթևացու կյանքի եւ գործունեության

ամենալուսավոր էջերից մեկն էլ առնչվում է Սյունյաց մեծ կամ Հարանց անապատին:

Առաջին անապատականները (բնակավայրերից հեռու հաստատված քրիստոնյա ճգնավորների մեծաստան, եղբայրական համակեցություն) ստեղծվել են վաղ միջնադարում Եգիպտոսում, Պաղեստինում, Փոքր Ասիայում, ապա Հայաստանում:

Անապատը վանքից տարբերվում էր իր խիստ ճգնավորական կանոնադրությամբ: Անապատի բնակիչները խարազնագգեստ էին, սնվում էին միայն բուսական կերակրով, բնակվում միայնակ: Անապատում չկար անձնական սեփականություն: Ընդունված է համարել, որ հայ առաջին անապատականը Գրիգոր Լուսավորիչն էր:

17-րդ դարասկզբի անբարենպաստ պայմաններում ծնունդ առավ (1608-13) Սյունյաց մեծ անապատը (Հարանց անապատը), որով էլ սկիզբ դրվեց Արևելյան Հայաստանի գիտամշակութային առաջընթացին:

Հենց Մովսես Տաթևացու հեռատես խորհրդով հեռավոր Երուսաղեմից Սյունիք են գալիս Սաղմոսավանքի եպիսկոպոս Սարգիսը, Կիրակոս Տրապիզոնցի (Պոնտացի) քահանան եւ Հալիծոր գյուղի մոտ (Որոտան գետի աջ ափին) եկեղեցական նոր միաբանության հիմք դնում: 1615թ. այստեղ է գալիս նաև Մովսես Տաթևացին, եւ անապատը վերածվում է ուսման նշանավոր կենտրոնի:

Դրա համար, անշուշտ, կային որոշ նախադրյալներ: Մեծ անապատն իր աշխարհագրական դիրքի շնորհիվ մեկուսացած էր արտաքին աշխարհից, հեռու էր պատերազմական գործողությունների թատերաբեմից, վայելում էր Մելիք Հայկազնի բարյացական ուշադրությունը, այդտեղ կային դեռևս բանիմաց վարժապետներ, ովքեր ինչ-որ չափով պահել էին Սյունյաց հին դպրոցների գիտամանկավարժական ավանդույթները:

Կազմակերպական իր սկզբունքներով, դասավանդվող առարկաներով ուսումնական այդ կենտրոնը խոր հետք թողեց հայ դպրոցական կյանքի եւ մշակույթի պատմության մեջ:

Ըստ որոշ աղբյուրների՝ Հարանց անապատի դպրոցի հիմնադիրը Մովսես Տաթևացին էր: Աշակերտների թիվը հասնում էր 60-ի:

Դպրոցը կրթել է կրոնական գործիչների, ովքեր հետագայում Հայաստանի տարբեր վայրերում հիմնել են նոր միաբանություններ:

Հարանց անապատի դպրոցը նաև գրչության կենտրոն էր: Ընդօրինակվում էին ոչ միայն պատրաստի ձեռագրեր, այլև կազմում դասագիրք-ժողովածուներ: Դրանցից մի քանիսը պահպանվում են Մեսրոպ Մաշտոցի անվան Մատենադարանում:

Միաժամանակ՝ Մովսես Տաթևացին իր աշակերտներով շրջում էր Հայաստանի գավառները՝ ուսման եւ գիտության նկատմամբ ժողովրդի մեջ սեր բորբոքելու նպատակով: Պողոս Մոկացու հետ համագործակցելով՝ դպրոցներ է հիմնում Աստապատում, Շոռոթում, Ագուլիսում:

Սյունյաց մեծ անապատը ճյուղավորվում եւ ծավալվում է Հայաստանի տարբեր վայրերում՝ Երեւան, Հովհաննավանք, էջմիածին, Սեւան, Տանձափարախ,

Շամբոր, Յոչազ, Խանածախ, Լիմ, Կտուց, Նոր Ջուղա...

Անապատը, կարելի է ասել, մեծապես տուժեց 1658թ. աշխարհակործան երկրաշարժի հետեւանքով:

Ասվածին ավելացնենք անապատի նախապատմությանն առնչվող մեկ դրվագ. Մովսես Տաթևացին, մինչևե Զարանց անապատի հիմնումը, Երուսաղեմ էր գնացել ուխտի եւ երկրպագության (Քրիստոսի մարդեղության վայրերով), գնացել էր Եգիպտոսի երկիրը եւ շրջել ղպտիների վանքերն ու անապատները՝ նրանց մեջ շրջելով, հարցնելով ու տեսնելով, ամեն ինչին տեղեկանալով: Եվ երբ վերադարձավ Երուսաղեմ ու եղավ Սուրբ Զարություն տաճարի լուսարար, հանդիպեց պարոն Սարգսին եւ Տեր Կիրակոսին, ովքեր տեղ էին որոնում անապատի համար: Մովսեսն ասաց. «Այդպիսի տեղ, որ որոնում եք, հայոց արեւելյան երկրում շատերը կան, մանավանդ Սյունյաց աշխարհում, որոնց ես իսկն ականատես եմ. այն աշխարհում շատ ավելի պատշաճ է անապատ շինել, որովհետեւ բուն Հայաստանն է...» (Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, Երևան, 1988, էջ 226): Արդ՝ այդպիսի հորդոր խոսքով նրանց ուղարկեց Սյունիք՝ հանձն առնելով, որ երբ նրանք ժամանեն եւ որեւէ տեղ անդորրանալով՝ գետեղվեն, ինքը կժամանի եւ նրանց հետ կբնակվի իբրեւ միաբան: Այդպես էլ եղավ...

Մովսես Տաթևացին՝ Ամենայն հայոց կաթողիկոս

Մովսես Տաթևացու կյանքի եւ գործունեության ամենուշագրավ էջը, անշուշտ, Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնում նրա գործունեության շրջանն է: Իսկ Էջմիածնում նրա գործունեությունը սկսվեց դեռևս մինչևե Զայոց կաթողիկոս ձեռնադրվելը:

1627թ. Շահ Աբաս Ա-ի հրովարտակով Մովսես վարդապետը նշանակվեց Էջմիածնի լուսարարապետ:

Տեւական ժամանակ նրան առաջարկում էին ստանձնել կաթողիկոսի պարտականությունները, քանզի ինքն էր վարում կաթողիկոսարանի գործերը, կար նաև Սպահանի ու Նոր Ջուղայի հայերի միջնորդությունը: Բայց նա չհամաձայնեց, քանի դեռ հայ եկեղեցու ընդհանրական կամքն արտահայտված չէր:

1629թ. արքայական հրամանով հաստատվեցին Մովսես վարդապետի կաթողիկոսական լիազորությունները:

Նա Մովսես Գ անվամբ Ամենայն հայոց կաթողիկոս ձեռնադրվեց 1629թ. հունվարի 13-ին՝ Ծմնդյան 8-րդ օրը: Ձեռնադրմանը մասնակցեց 12 եպիսկոպոս, որոնց անունները չեն հիշատակվում:

Մովսես Տաթևացու ընտրությունը տեղի ունեցավ ներկեղեցական բարդ պայմաններում:

1441 թվականից ի վեր, երբ Սիսից Զայոց ընդհանրական կաթողիկոսության կենտրոնը տեղափոխվեց Էջմիածին, Հայ առաքելական եկեղեցուն պահպանվում էր աթոռակից կաթողիկոսների ինստիտուտը, ավելի ճիշտ՝ ավանդույթը, ինչը մոտ երկու դար մեծ վնաս հասցրեց Զայոց եկեղեցուն:

1629 թվականին, երբ օրակարգում դրվեց Մովսես վարդապետին Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտ-

րելու հարցը, դեռևս կենդանի էր (թեև Սպահանում) 90-ամյա Դավիթ Դ Վաղարշապատցին՝ օրինական կաթողիկոսի կարգավիճակով: Ողջ էր աթոռակից կաթողիկոս Սահակ Գառնեցին՝ Վանում ապաստանած: Փախուստի մեջ գտնվող Մելքիսեդեկ գանձագող կաթողիկոսը մահացել էր 1627-ի մարտին Լեհաստանի Կամենեց քաղաքում:

Մովսես Տաթևացու ձեռնադրմամբ ու գործունեությամբ, նաև նրա երաշխավորությամբ Փիլիպոս Աղբակեցուն Ամենայն հայոց կաթողիկոս ընտրելով՝ վերջ տրվեց աթոռակից կաթողիկոսի ավանդույթին: Դա, անտարակույս, Մովսես Տաթևացու կաթողիկոսական գործունեության ամենանշանակալից արդյունքներից մեկը պետք է համարել:

Այնուհետև՝ հենց 1629 թվականին, Մովսես Տաթևացին կարողացավ հասնել այն բանին, որ Շահ Սաֆիի հրամանով (Շահ Աբաս 1-ինն արդեն մահացել էր) Էջմիածինն ազատվեց տարեկան 100 թուման փիշքաշի պարտավորությունից, որը մեծ բեռ էր Էջմիածնի համար:

Ձեռնարկեց Մայր աթոռի վերաշինությունը, ինչի համար հոժարությամբ նվիրատվություններ էին արվում:

Նախ՝ վանքի տարածքը մաքրեց աղբակույտերից, ապա դրսից ու ներսից նորոգեց Մայր տաճարը, նորոգեց գմբեթը, կառուցեց օժանդակ շինություններ, կանգնեցրեց շրջապարիսպ, Էջմիածնում հիմնադրեց դպրոց:

Իր աշակերտների եւ հետետորդների հետ՝ Փիլիպոս Աղբակեցի, Խաչատուր Կեսարացի, Ներսես Մոկացի, Պողոս Մոկացի, Եսայի Կարճավանցի եւ ուրիշներ, վերակենդանացրեց Արեւելյան Հայաստանի մշակութային, կրթական, լուսավորական եւ գրական կյանքը:

Եվ կաթողիկոսական գահին, եւ դրանից առաջ, ինչը վկայում են Գրիգոր վարդապետ Դարանաղցին, Առաքել Դավրիժեցին, Ստեփանոս Լեհացին եւ բազմաթիվ այլ ժամանակագիրներ, շատ գերի հայեր ազատեց՝ փրկագին տալով: Ահա Դավրիժեցու խոսքը. «Սրա ձեռքով շատ գերիներ ազատվեցին գերիչներից, որովհետեւ սրա ժամանակ անհաշտ խռովություն կար պարսիկների եւ օսմանցիների միջեւ, ուստի ավար եւ գերություն շատ էր լինում երկու կողմից: Գերիներից ում էլ տեսնում էր, անպատճառ փրկագին էր տալիս եւ ազատում...»:

Ըստ Կարապետ եպիսկոպոս Ամատունու՝ «Մովսես այս նպատակին համար կռիվեցնէ ու կրվածառէ մինչեւ իսկ Էջմիածնի արծաթեղէն ու ոսկեղէն սպասները» (Մովսես Գ. Տաթևացի կաթողիկոս Էջմիածնի, Վեներիկ-Ս. Ղազար, 1992, էջ 37):

Ըստ մի քանի աղբյուրների՝ Մովսես Տաթևացու անմիջական նախաձեռնությամբ գերությունից ազատվեց 4,5 հազար հայ:

Մովսեսը, նաև մինչևե կաթողիկոս դառնալը, աներեւակայելի մեծ աշխատանք կատարեց եկեղեցաշինության ուղղությամբ: Հռոմի Ուրբանոս Ը պապին հղած երկրորդ նամակում ինքն է գրում, որ շինեց երեք հարյուր կամ չորս հարյուր եկեղեցի: Ի դեպ, այդ առումով ինքը՝ Մովսեսը, կարեւորում էր հատկապես Էջմիածնի մայր տաճարի՝ կառուցված Տրդատի եւ Գրիգոր Լուսավորչի կողմից, նորոգումը:

Եվ Մովսեսը, նախառաջ, պարտադրեց «անառակ եպիսկոպոսաց» մեկուսանալ անապատներում (բացի առաջնորդ եպիսկոպոսների):

Մովսեսը սրանց դեմ իսկական պատերազմ հայտարարեց, հարկ եղած դեպքում նաեւ բռնի միջոցների դիմեց:

Նա անաչառ էր նաեւ թերուս եւ թափառական վարդապետների հանդեպ:

Անարժան եպիսկոպոսներին ու արեղաներին համակրում էին գործող կաթողիկոսները եւ հատկապես Մելքիսեդը՝ Մովսեսին սպառնալով բանադրանքով: Դա էլ պատահական չէր. ըստ Գրիգոր Դարանաղցու՝ հենց Մելքիսեդն ու Դավիթն էին մրցում սուտ եպիսկոպոսներ ձեռնադրելու մեջ, ուժքեր, եկեղեցական գործերը թողած, զբաղված էին իրենց ունեցվածքի բազմապատկմամբ: Այնպես որ՝ Մովսեսի բարեկարգությունը չէր կարող ընթանալ առանց ընդդիմության:

Խաչատուր վարդապետ Կեսարացու՝ 1642-ին տպագրված ժամագրքից իմանում ենք, որ Մովսես վարդապետը կարելուր դեր կատարեց եկեղեցական պաշտանունքի վերանորոգության մեջ: Նա, փաստորեն, Հայոց եկեղեցին պայծառացրեց հարմար եւ հաստատուն ժամակարգությամբ, այսինքն՝ կարգավորեց հասարակաց աղոթքը, վերականգնեց խաթարված կարգերը:

Նրան է պատկանում մի կարգադրություն՝ կապված «Օրհնություն» շարականի հետ: Խաչատուր Կեսարացի վարդապետի վկայությամբ՝ նա սահմանել է օրհնության տասը շարական՝ հենվելով Ստեփանոս Սյունիի պատրաստած տասը պատկերով «Ավագ» օրհնությունների վրա:

Մովսեսը չէր կարող ուշադրության կենտրոնում չպահել թեմերի գործունեությունն ու նրանց ներքին բարեկարգությունը: Այդ նպատակով էլ թեմերի առաջնորդ էր նշանակում իր ձեռքի տակ մարզված առաջնորդներ: Իսկ եթե խոհեմությունը թույլ չէր տալիս փոփոխություններ անել, հրահանգներ էր գրում տեղական առաջնորդներին: Նման հրահանգչական կոնդակների թիվը պիտի որ մեծ եղած լիներ, բայց պահպանվել է միայն Մաղարադա Ս. Նախավկա վանքին հղած կոնդակը: Ըստ երեւույթին վանքի առաջնորդի եւ ժողովրդի միջեւ հին վեճ է գոյություն ունեցել հատկապես թեմի սահմանների հարցում: Եվ կաթողիկոսը փորձել է կարգավորել այդ վեճը: 1631թ. նոյեմբերի 11-ին գրված կոնդակը, որն իր տեսակի մեջ եզակի է, սույն համարում ներկայացնում ենք ամբողջապես:

Հռոմի հեպ հարաբերությունները

Մովսես Տաթևացուն են վերագրվում Հռոմի հետ ունեցած ինչ-ինչ հարաբերություններ: Դրանց մեծ նշանակություն են տալիս հատկապես հռոմեադավանները՝ փորձելով շահարկել թե՛ նրա անունը, եւ թե՛ համբավը:

Հայտնի է հատկապես Հռոմի պապ Ուրբանոս Ը-ին հղած երկու նամակը: Ցավոք, մինչեւ հիմա այդ նամակներն ըստ պատշաճի եւ բազմակողմանի քննության չեն առնվել:

Մի բան կարող ենք ասել այդ առիթով՝ պետք է

տարբերել նամակների մեջ ասված քաղաքավարական արտահայտությունները պաշտոնական դավանաբանական հարցերից: Մովսեսը, որ այնքան ջանք էր թափել Մայր աթոռը բարձրացնելու համար, չէր կարող որեւէ զիջում կատարել հռոմեական եկեղեցուն:

Այդ ամենը, սակայն, չի նշանակում, որ նա փորձ չի արել ձեռք բերելու պապականության բարյացակամությունը: Նա այդ անում էր, մասնավորապես, հաշվի առնելով կաթոլիկ եկեղեցու՝ արեւելքում ունեցած դերակատարությունը, ինչպես եւ Եվրոպայի հայ համայնքների դիրքը պաշտպանելու համար, ասել է թե՛ հայապահպանության շահերից ելնելով: Այդ ժամանակ հատկապես սրված էր Լեհաստանի հայ համայնքի (Լվովի թեմ) վիճակը: Ըստ էության ներկեղեցական մի քանի հարցերում եւս Մովսեսը կարիք ուներ Հռոմի աջակցության:

Մովսեսը կարող էր անգամ հայտարարել Հռոմի եկեղեցու հետ սիրո միաբանության մասին, բայց Հայոց եկեղեցին սիրո միաբանություն պահպանում էր բոլոր եկեղեցիների հետ:

Հանուն ճշմարտության պետք է ասել, որ միաբանության հարցը միշտ էլ եղել է օրակարգում Քաղկեդոնի տիեզերական ժողովից (451թ.) հետո:

Պետք է հիշել, որ մինչեւ Մովսես Տաթևացին Սուրբ Ներսես Շնորհալիւն էր միաբանական խոսակցություն սկսել Կ. Պոլսի աթոռի հետ՝ Բյուզանդիայի կայսեր միջոցով (Նամականի ժԲ դար, Հայ-բյուզանդական եկեղեցական բանակցություններ, Սբ Ներսես Շնորհալի, Ս. Էջմիածին-2011): Եվ ոչ միայն Շնորհալիւն: Իսկ 1439-ին Ֆլորենցիայում Հայոց եւ Հռոմի եկեղեցիների միջեւ կնքվել էր միաբանական դաշինք:

Միաբանություն ասվածն էլ յուրովի էին ընդունում Հայոց, Հունական եւ Հռոմեական եկեղեցիները:

Ինչպես նշում է Մաղաքիա Օրմանյանը. «**Հայոց եկեղեցին միաբանութիւնը հասկացավ միշտ բառին ճիշդ եւ սեղմ նշանակութեամբ: Նա միաբանութիւն ըսելով, ուզեց եկեղեցիներու միջեւ ունենալ հոգեւորական հաղորդակցութիւն, փոխադարձ հարաբերութիւն, եւ իրարու դիրքին հանդէպ յարգանք. իւրաքանչիւին համար իւր շրջանակին եւ սահմաններուն մէջ ազատութիւն, եւ ամէնուն վրայ տիրապետող քրիստոնէական սուրբ սէրը: Նա երբեք չուզեց հանդուրժել, որ միաբանութիւնը տիրապետութեան փոխուի. եւ մարդորսութեան վերածուի»** (Հայոց եկեղեցին, էջ 80):

Հունական եւ Լատինական եկեղեցիները, օգտագործելով իրենց քաղաքական դիրքը, եկեղեցիների միաբանությունն այլ կերպ էին ընկալում: Ավելի ճիշտ՝ միաբանություն ասելով նրանք տիրապետություն էին հասկանում, թեւ մեթոդները տարբեր էին:

Հայ եկեղեցին, մինչդեռ, երբեք իր ուղղությունը չփոխեց եւ հաստատուն մնաց իր դավանության ու վարդապետության մեջ:

Վերոգրյալ եզրակացություններն ուղղակիորեն վերաբերում են նաեւ Մովսես կաթողիկոսի գործունեության շրջանին:

Այո՛, Մովսեսը բարեկամական հարաբերություններ էր պահպանում Սպահանի եւ Նախիջեւանի ունիթորների (միարարների) հետ:

Այո՛, Մովսեսին Պապի անունից հանձնվեց շուր-

ջառ՝ ի նշան բարյացակամության:

Այո՛, թույլատրվեց, որ երկու եկեղեցիների միջև փոխհաղորդակցություն հաստատվի:

Այո՛, Մովսեսի նախածննդությամբ «Ո՛վ հրաշալի նախահարք» շարականի հինգ հնավանդ տներից ավելացված երեք տոնը 1629-ին կամ 30-ին հանվեց, որ նգովք է եղել Քաղկեդոնի ժողովին:

Եվ, այդ բոլորով հանդերձ, կարելի է առանց վերապահումի ասել՝ Հայոց եկեղեցին Մովսես Գ Տաթևացու գահակալության շրջանում հավատարիմ մնաց Նիկիայի տիեզերական ժողովի (325), Կ. Պոլսի տիեզերական ժողովի (381), Եփեսոսի տիեզերական ժողովի (431) որոշումներին և որեւէ զիջումի չգնաց դավանության ու վարդապետության հարցերում: Որեւէ փոփոխություն չեղավ Քաղկեդոնի ժողովի հանդեպ Հայոց եկեղեցու որդեգրած դիրքորոշման մեջ, որ արտահայտվել էր Դվինի 506թ. ժողովում. այդ ժողովում Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցին հավատարիմ էր մնացել առաջին երեք տիեզերական ժողովների վարդապետությանը՝ դատապարտելով Քաղկեդոնի տիեզերաժողովի (451) որոշումները:

Իսկ ի՞նչ էին վճռել երեք տիեզերաժողովները:

Ըստ Մաղաքիա Օրմանյանի՝ **«Երեք նախընթաց ժողովներ վճռեցին Յիսուսի Քրիստոսի աստուածութիւնը, Հոգւոյն Սրբոյ աստուածութիւնը և Մարդեղութեան իսկութիւնը, որ է աստուածութեան և մարդկութեան միաւորութիւնը: Երեք ժողովներու վճիռներով լրացած էին հիմնական հաւատալիքները, որ քրիստոնէական կրոնքին իսկութիւնը և իւր էական խորհուրդները կը կազմեն՝ Երրորդութիւն, Մարդեղութիւն և Փրկագործութիւն»** (Հայոց եկեղեցին, էջ 132):

Փորձենք շատ համառոտ համեմատել Սուրբ Երրորդության, Մարդեղության հանդեպ Գրիգոր Նարեկացու, Ներսես Շնորհալու և Մովսես Տաթևացու կարծիքները:

Գրիգոր Նարեկացի (ըստ «Մատյան ողբերգության» պոեմի)

«Խոստովանում, դավանում ենք,

Պաշտում ենք ու երկրպագում

Ամենասուրբ Երրորդության

Միասնությունը զուգափառ... » (էջ 206):

Կամ՝ «Լիակատար մարդ է անպակաս աստվածություն», «Մեկը երեք անձնավորությունից». սա էլ Որդու մասին է (էջ 208):

Կամ՝ «Մշտապես օրհնում, բարեբանում ենք

Հոր և Որդու հետ

Նրանց էակից Հոգուն» (էջ 210):

Ներսես Շնորհալի (ըստ Հռոմների թագավոր Մանուելի խնդրանքով գրված նամակի)

«Խոստովանում ենք... Հոր առանձնավորական հատկությունը՝ (որ Նա) անծին է և անսկիզբ, և Որդունը՝ որ անսկիզբ Հոր անստեղծ և անժամանակ ծնունդ է, այլև Հոգունը՝ որ Հորից անճառ բխում, էլուն և արտառաքում է»:

«Խոստովանում ենք նաեւ, որ այս երեք Անձերը մեկ աստվածություն են ժողովված ու միավորված՝ ոչ որպէս միմյանցից բաժան, այլևայլ բնություններ... այլ հավատում ու ճանաչում ենք, որ Ամենասուրբ Երրորդությունը մեկ բնություն, մեկ տերություն, մեկ զորություն և մեկ փառք ունի»:

«... Անձերը երեք ենք դավանում, երեքից ո՛չ ավել, ո՛չ պակաս, և բնությունը՝ մեկ և ոչ թե երեքի բաժանված՝ ըստ անձերի: ... Երեք համապատիվ (Անձերից) ոչ մեկն Իր հետ կարգվածներից մեծ չէ բնությամբ... »:

Հիմա՛ Մովսեսի դիրքորոշման մասին:

Ուրբանոս Ը պապին գրված երկրորդ նամակում Մովսեսը, իբրև կաթողիկոս, այսպես է դիմում. «Հիսուսավանդ ողջույն և սուրբ համբույր ենք (մատուցում)... մեծությանդ իբրև պաշտոնակցի ու գործակից հոգեւոր հոր և եղբոր... »:

Այնուհետև՝ «Մի է Քրիստոսի եկեղեցին, և մի է եկեղեցին»:

Ապա գրում է՝ «մեկ է Տերը, մեկ է հավատը, մեկ է մկրտությունը... »:

«Հավատով Ընդհանրական եկեղեցունն ենք, ու նգովում ենք բոլոր հերձվածողներին... »:

«... Մեր կողմերում եւս ազգությամբ հայ և դավանությամբ քնանկ շատ քրիստոնյաներ կան, մենք նրանց... իբրև եղբայր ենք ընդունում և մեծարում»:

Իսկ առաջին նամակում, որ գրվեց Խաչատուր Կեսարացու և Արիստակես վարդապետի հետ միասին, Մովսեսը հիշեցնում է հայերի ու լատինների միջև, դեռեւս Հռոմի սուրբ Սեղբեստրոս պապի և Գրիգոր Լուսավորչի ժամանակից, եղած հնավանդ սիրո մասին: Նաեւ հորդորում է՝ «մեկմեկու սիրենք հոգեւոր սիրով»:

«Մենք ոչ թե հերետիկոս կամ հերձվածող ենք, ինչպէս կարծում եք դուք, այլ ուղղափառ ենք, համաձայն մեր հոգեւոր հայրերի դավանության, և անուն առ անուն նգովում ենք բոլոր հերետիկոսներին... »:

Խոսելով Քրիստոսի բնության մասին՝ Մովսեսը գրում է. «Մենք ասում ենք՝ մեկ անշփոք բնություն, և դուք ասում եք՝ երկու անբաժանելի բնություն, և երկու խոսքերի իմաստը նույնն է, և ճշմարիտ է»:

Այնուհետև՝ «Իսկ տարվա տոների և պահոց օրերի ետեւառաջությունը վնասակար չէ, որովհետեւ ազգային ավանդույթներն են, որոնք (կարող են) այսպէս կամ այնպէս լինել»:

Եվ՝ «մենք ընթանանք սիրո հետ»:

Ինչպէս տեսնում եք՝ ոչ մի զիջում դավանության ու վարդապետության հարցում:

Եվ՝ այդուհանդերձ, մի քանի հարցի ճշման և հետազոտման կարիք ունենք:

Իբր 1625-ին Մովսես արքեպիսկոպոսը և նրա պաշտոնյաները ծածուկ, վկաների առջև, հավատքի դավանություն են տվել Կաթողիկե (կաթոլիկ) եկեղեցուն:

Իբր 1630-ին Մովսես կաթողիկոսը եպիսկոպոսական ժողով է գումարել Հռոմի եկեղեցու հետ եկեղեցական հաղորդակցության վերաբերյալ: Ի դեպ, հայ աղբյուրները և ժամանակագիրները տեղյակ չեն Մովսես կաթողիկոսի կողմից գումարված նման մի ժողովի, առավել եւս՝ ծածուկ հավատքի դավանության մասին:

Լվովի հայ թեմի խնդիրը

Մովսես Տաթևացու կաթողիկոսությունը, ինչպէս ասացինք, համընկավ Լվովի հայ թեմի դեմ պապականության և Լեհաստանի կաթոլիկների գրոհի

սաստկացմանը:

17-րդ դարի առաջին կեսին Հայ եկեղեցու դեմ ձեռնարկած կատաղի գրոհներում կաթոլիկ եկեղեցին օգտագործեց բարձրաստիճան հայ հոգեւորականութեանը:

1626թ. Էջմիածնից փախած կաթողիկոս Մելքիսեդեկն ապաստան գտավ Լվովում: Այնտեղ նա լեհահայության եպիսկոպոսի ընտրությունը վերածեց խայտառակ դրամաշորթության: Մեծ կաշառք ստանալով լվովահայ մեծահարուստ Թորոսովիչների ընտանիքից՝ նա տեղի հայ հասարակությունից գաղտնի 1627թ. հունվարի 8-ին եպիսկոպոս ձեռնադրեց 21-ամյա Նիկոլ (Նիկոլայ, Նիկոլայոս) Թորոսովիչ արեղային եւ նրան նշանակեց լեհահայ թեմի առաջնորդ. Լվովի թեմը թափուր էր 1625 թվականից:

Այդ գործարքը մեծ զայրույթ առաջացրեց հայ բնակչության մեջ: Ոչ միայն Լվովի, այլևս մյուս բոլոր քաղաքների հայերը վճռականորեն հրաժարվեցին Նիկոլին ճանաչել որպես թեմի օրինական առաջնորդ: Չայրացած բնակչությունը գրավեց Լվովի հայոց եկեղեցին եւ Թորոսովիչին թույլ չտվեց այնտեղ մտնել: Իսկ քաղաքի հայոց դատարանը, Էջմիածնի կաթողիկոսարանի նվիրակ Խաչատուր Կեսարացի վարդապետի մասնակցությամբ, նիստ գումարեց, որպեսզի դատի Նիկոլին: Խաչատուր վարդապետը, սակայն, փորձում է հաշտեցնել երկու կողմին՝ ամբողջ գաղութը փրկելու համար: Լվովի հայ ավագները մերժում են վարդապետի այդ միջամտությունը: Նիկոլն էլ իր հերթին սպառնում է դիմել արքունի դատարան եւ հարկադրել՝ իրեն հնազանդվելու:

Լեհահայերի զայրույթի պատճառը ոչ միայն եպիսկոպոսի անօրինական ու խարդախ ճանապարհով ձեռնադրվելն էր, այլևս Նիկոլի թեկնածության միանգամայն անընդունելի լինելը:

Պայքարի ամենասուր պահին Նիկոլին օգնության հասան ճիզվիտները եւ քաղաքային իշխանությունները, որոնք, օգտվելով հարմար առիթից, փորձեցին հարվածել հայ գաղութին, սահմանափակել նրա իրավունքները, վերացնել հայերի առեւտրական ու տնտեսական մրցակցությունը:

Հռոմի եկեղեցու գործակալները Նիկոլին խոստացան օգնություն ցույց տալ միայն այն դեպքում, եթե վերջինս ընդունի կաթոլիկություն:

Նիկոլն ընդունում է այդ պայմանը, որից հետո ճիզվիտները եւ Լվովի քաղաքային իշխանությունը զինված ուժի միջոցով հայերին ստիպեցին թողնել եկեղեցին ու հանձնել ապօրինի եպիսկոպոսին:

Լվովցի հայերն իրենց ներկայացուցչին ուղարկեցին Էջմիածին՝ Մովսես կաթողիկոսի մոտ, եւ խնդրեցին նրա օգնությունը: Մովսեսը նամակով դիմեց Լեհաստանի վլադիսլավ թագավորին, լեհերի արքեպիսկոպոսին, Հռոմի պապին եւ խնդրեց չնեղել լեհահայերին ու եկեղեցին վերադարձնել նրանց: Ստանալով կաթողիկոսի նամակը՝ վլադիսլավ թագավորը հրամայում է եկեղեցին վերադարձնել հայերին, սակայն ճիզվիտներն ամեն կերպ դիմադրում են՝ հայտարարելով, որ թագավորն աշխարհիկ իշխանավոր է, իսկ եկեղեցին պատկանում է Հռոմի պապին, հետեւաբար միայն պապն է իրավասու տնօրինելու այդ հարցը:

Կաթոլիկ եկեղեցու եւ ճիզվիտների կողմից քաջալերվելով՝ Նիկոլ Թորոսովիչը հրաժարվում է հնազանդվել հայ ինքնավար մարմիններին եւ սկսում անխնայ վատնել եկեղեցու հարստությունները:

Ճիզվիտները եռանդուն գործունեություն են սկսում լեհահայերի եկեղեցական միությունն իրականացնելու նպատակով: Հռոմի թելադրանքով եւ օգնությամբ նրանք ձգտում են կաթոլիկական դավանանքը հայերի մեջ տարածել իրենց իսկ՝ հայերի միջոցով: Այդ նպատակով Լվովում հիմնվում է դպրոց՝ հայոց եկեղեցու համար սպասավորներ պատրաստելու նպատակով:

Խտրություն չդնելով միջոցների միջեւ՝ կաթոլիկները փաստորեն իրենց ձեռքը վերցրին Լվովի հայոց եկեղեցու կառավարման գործը:

Նիկոլ Թորոսովիչի մահից հետո Լվովի հայ եկեղեցու առաջնորդ ձեռնադրվեց Վարդան Հունանյանը, ով 1689թ. հոկտեմբերի 10-ին պապական նվիրակ Փանդելմի նախագահությամբ հրավիրեց լեհահայ եկեղեցու ժողով, որտեղ էլ Լեհաստանի եւ Արեւմտյան Ուկրաինայի հայոց եկեղեցին պաշտոնապես եւ վերջնականապես հայտարարվեց Էջմիածնի մայր աթոռից անկախ եւ Հռոմի կաթոլիկ եկեղեցուն միացված:

Մոտ կես դար տեւեց լեհահայերի պայքարը Հռոմի եւ Լեհաստանի կաթոլիկական ռեակցիայի միացյալ ուժերի դեմ: Թեեւ պայքարը տեղի էր ունենում եկեղեցու եւ դավանանքի շուրջ, սակայն իր էությանը ազգապահպանության համար մղվող պայքար էր:

Հիմա՝ դարեր անց, մի հարց շարունակում է հնչել՝ կարո՞ղ էր Մովսես Տաթևացին Լվովի հայ թեմի խնդիրը լուծել հօգուտ Հայ առաքելական եկեղեցու եւ կասեցնել կաթոլիկության տարածումը Լեհաստանի եւ Ուկրաինայի գաղթօջախներում:

Այդ հարցը, ըստ էության, մեկ պատասխան ունի՝ չէր կարող, թեեւ իրենից կախված ամեն ինչ արեց:

Դրվագներ համարի նախապարաստությանը նկատմամբ

1625 թվականն էր, երբ Խոտանան գյուղում ոմն գրիչ՝ Ղազար անուն, պատգամեց իր ժամանակակիցներին ու գալիք սերունդներին. «Արդ աղաչում եմ բոլոր հայերին ու եղբայրներին, վարդապետներին ու քահանաներին, իմաստասեր գիտուններին..., ձեր մաքրափայլ աղոթքներում հիշեցեք սրբասնունդ ու պատվական Մովսես վարդապետին եւ նրա ծնողներին»:

Հետագայում, սակայն, տարբեր պատճառներով, այդ պատվիրանը չկատարվեց պատշաճ ձևով, իսկ խորհրդային տարիներին գրեթե մոռացության մատնվեց Հայոց մեծ Մովսեսը: Դրա լավագույն վկայությունը կարող է լինել Հայկական սովետական հանրագիտարանը, որտեղ այսպես է ներկայացված. «... ծն. թ. անհտ. -1632, Հայոց կաթողիկոս 1629-ից: Հաջորդել է Դավիթ Դ Վաղարշապատցուն: Մինչև կաթողիկոս ձեռնադրվելը հիմնադրել է Հարանց անապատի եւ Հովհաննավանքի դպրոցները, զբաղվել հայկ. դպրոցների բարեկարգման հարցերով: Օգտագործելով պարսից Շահ Աբաս 1-ինի հետ ունեցած մտերիմ հարաբերությունները՝ Էջմիածնի վանքն ազատել է հարկից, վերա-

Նորոգել վանքը, վեհարանը, պարիսպները, օժանդակ կառույցները: Թաղվել է Երեւանի Կոզեռնի գերեզմանոցում» (հ. 8, էջ 40):

Մոռացության փոշին մաքրելու համար էլ, ինչպես նշեցինք, հրատարակում ենք «Սյունյաց երկրի» սույն համարը:

Կատարված աշխատանքներից մի քանիսն արժանի ենք համարում հիշատակել:

Առաջին. Մովսես Տաթևացու դիմապատկերը ժամանակին չի ստեղծվել: Նման փորձեր արվել են վերջին տարիներին, եւ հիմա ունենք չորս տարբերակ, երեքը՝ Սուրբ Զորավոր եկեղեցու նախածեռնությամբ հորինված: Սակայն դրանով չենք բավարարվել, եւ ստեղծել ենք մի նոր դիմանկար: Հեղինակը կապանցի գեղանկարիչ Ռուբեն Կոստանոյանն է: Դիմանկարը ստեղծելու համար հիմք են ընդունվել բազմաթիվ սկզբնաղբյուրներում տեղ գտած նկարագրությունները եւ առաջին հերթին ոմն գրիչ Ստեփանոսի 1655թ. մի հիշատակություն (Հայերեն ձեռագրերի ժե դարի հիշատակարաններ, հ. Գ., Երեւան, 1984, էջ 648): Օգտակար էին նաեւ Եսայի Կարճեւանցու հիշատակությունները: Դիմանկարը զետեղվել է սույն համարի 1-ին էջում (շապիկի վրա):

Երկրորդ. Երեւանի պետական համալսարանի Հայ ժողովրդի պատմության ամբիոնի եւ հատկապես ամբիոնի ղեկավար, պրոֆեսոր Պետրոս Հովհաննիսյանի աջակցությամբ, կարելի է ասել առաջին անգամ, ստեղծվել է Մովսես Տաթևացու մատենագիտությունը: Հեղինակը տեր Արարատ քահանա Պողոսյանն է, ով Վեհափառ Հայրապետի բարձր տնօրինությամբ 2013թ. նոյեմբերի 1-ից Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Վաչե եւ Թամարա Մանուկյան» մատենադարանի տնօրենն է:

Պրոֆեսոր Պետրոս Հովհաննիսյանին եւ Արարատ քահանա Պողոսյանին մեր երախտագիտությունն ենք հայտնում:

Մինչ այդ Մովսես Տաթևացու մատենագիտությունը ստեղծելու փորձ է արել տաթևացիագիտության երախտավորներից մեկը՝ Ներսես վրդ Ակինյանը՝ «Մովսես Գ. Տաթևացի Հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը» հիմնարար աշխատության մեջ (Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1936):

Երրորդ. Խնդիրներից մեկն էլ հայոց մեծահամբավ այդ վարդապետի շիրմի հարցն է, որը, կարելի է ասել, շարունակում է մնալ անհայտության մեջ:

Մովսես Տաթևացու շիրմի շուրջ ստեղծված վիճակի հանդուրժումը մեր օրերում, հիրավի, բացատրություն չունի այլևս: Այդ հանգամանքը հաշվի առնելով՝ Սյունիքի մարզպետ Սուրեն Խաչատրյանը նամակ հղեց ՀՀ նախագահ Սերժ Սարգսյանին եւ Ամենայն հայոց կաթողիկոսին՝ առաջարկելով պատշաճ վերաբերմունք մատուցել Մովսես Տաթևացու շիրմին՝ նվիրական այդ վայրը բարեկարգելով, ուխտատեղին վայելուչ տեսքի բերելով: Որպես խնդրի լուծման մեկ այլ տարբերակ՝ նշվել է Մովսես կաթողիկոսի՝ Սուրբ Էջմիածնում կամ Տաթևի վանքում վերաթաղելու տարբերակը (նամակը հրապարակվում է թերթի սույն համարում, մինչ այդ հրապարակվել է «Սյունյաց երկրում», N14 (357), 15 մայիսի 2015թ.):

Չորրորդ. մի հարց եւս, որ ավելի պարզաբանվեց ու հստակեցվեց:

Սեզանում ընդունված է, որ Մովսես Տաթևացին Հայոց ազգային-եկեղեցական վերջին սուրբն է: Այդ մասին նշված է նաեւ «Ամենայն հայոց կաթողիկոսները» ժողովածուի Ա պրակում (Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հրատարակչություն, 2008), ինչպես եւ մի շարք այլ գրքերում: «Վարք սրբոցը» եւս (Երեւան, 1988) հաստատում է այդ իրողությունը՝ նշելով. «**Հայ եկեղեցու կողմից կանոնացված վերջին սուրբն է, որն այդ պատվին է արժանացել իր բեղուն հոգեւոր գործունեությամբ ու մի շարք բարենորոգությունների համար, որովհետեւ դրանք իրագործվել են մեր եկեղեցու անկումային, կարելի է ասել ամլացած տարիներին**»:

Այդ բոլորով հանդերձ, հարցի վերաբերյալ ոչ միանշանակ կարծիք է եղել մատենագիտության մեջ:

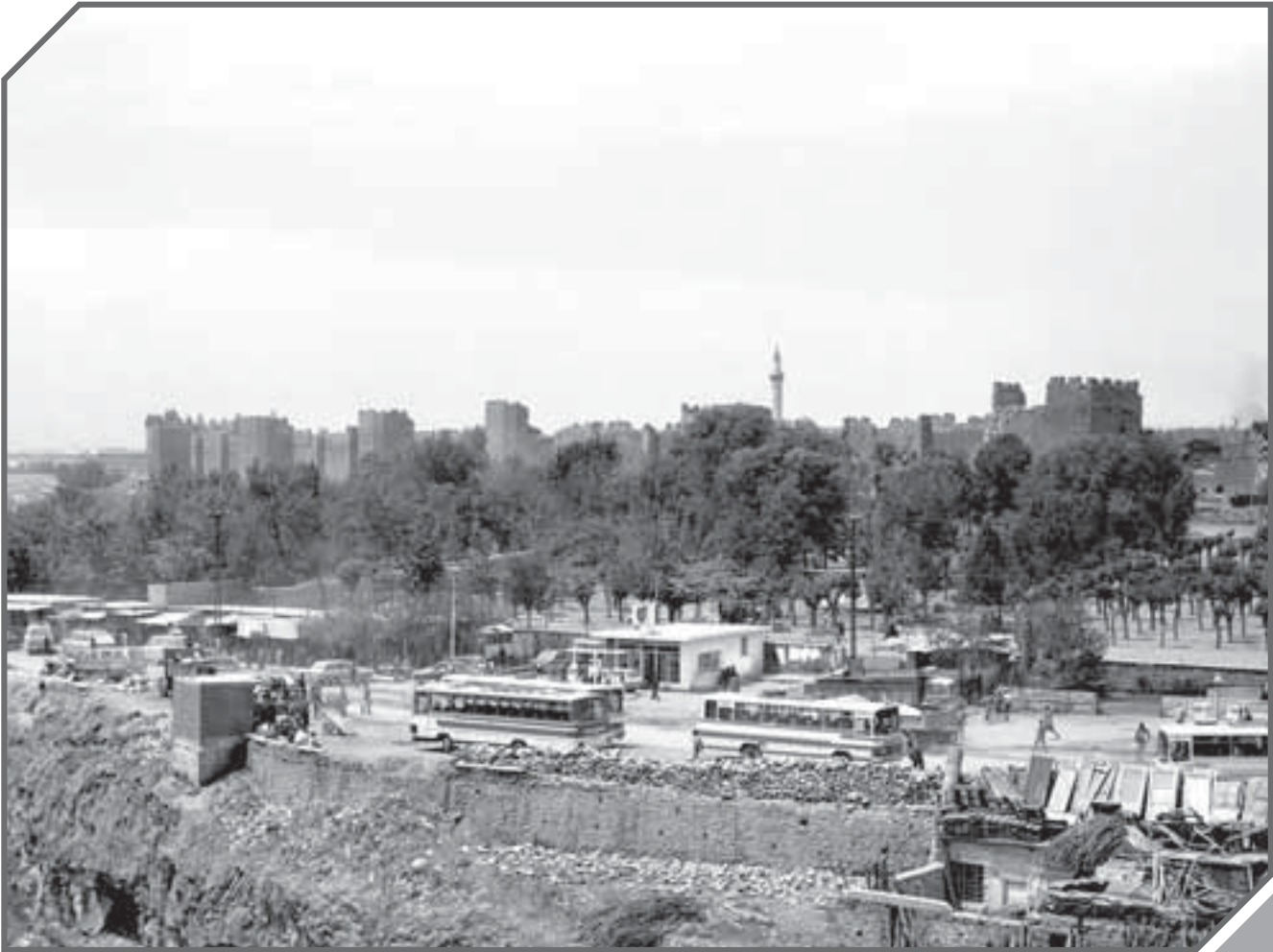
Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնում ս. թ. ապրիլի 23-ին, երբ սրբադասվում էին Հայոց ցեղասպանության նահատակները, մեր հոգեւոր հայրերի աղոթքներում եւ խոսքերում քանիցս վերահաստատվեց փաստը, որ Մովսես Տաթևացին, իսկապես, եղել է Հայոց ազգային-եկեղեցական վերջին սուրբը: Վկայակոչվեց Սիմեոն Երեւանցին, ով առաջինն էր պաշտոնապես հռչակել այդ գնահատությունը:

Սիմեոն Երեւանցին, ով Հայոց կաթողիկոս էր 1763 թվականից, լրացրել, կարգավորել եւ հրապարակել է հայ եկեղեցու «Տօնացոյցը» (հ. 1-2)՝ նպատակ ունենալով միաձեւություն մտցնել ծեսերի ու արարողությունների մեջ (գործադրվել է 1777-ից), որտեղ էլ նշվել է Մովսես Տաթևացու անունը:

Սիմեոն կաթողիկոս Երեւանցու այդ գնահատությունը հանդիպում ենք նաեւ նրա կոթողային «Ձամբ» գրքում (Վաղարշապատ, 1873, էջ 21). «**Սա էր այդ հոգեւորական, առաքինագարդ, եւ բնակարան շնորհած Հոգւոյն սրբոյ, սիրեցեալ յԱստուծոյ եւ ի մարդկանէ, որ ի նստիլն յԱթոռս սուրբ, որպէս թէ նոր ի նորոյ ի հիմանէ նորոգեաց զսուրբ Աթոռս եւ պայծառացոյց հոգեւորական կարգօք եւ մարմնական պիտոյիւք: Որ գրեթէ զկնի Լուսավորիչին մերոյ եւ թռանց նորին եւ թարգմանչացն մերոց, յայլոց Հայրապետացն ոչ ոք եղել երախտաւոր եւ բարերար սրբոյ Աթոռոյս եւ Ազգիս մերոյ նման տրին**»:

Հարցը, սակայն, դրանով չի փակվում, մանավանդ որ մի շարք պատմագիրներ, այդ թվում Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանը (Ազգապատում) պնդում է. «... ոչ տօնացոյցը եւ ոչ յասմաւորքը չեն արձանագրած»: Ավելի ճիշտ՝ Մաղաքիա Օրմանյանը երկակի մոտեցում է ցուցաբերում. մեկ վկայակոչում է Ավետիս վարդապետ Պերտերյանի «Պատմություն հայոցը» (Կ. Պոլիս, 1871, էջ 1), մեկ էլ թերահավատություն ցուցաբերում (Ազգապատում, հ. 2, էջ 3587):

Շնորհք արքեպիսկոպոս Գալստյանը «Հայագի սուրբերը» աշխատության մեջ նույնպես այլ կարծիք է հայտնում. «**Հայ եկեղեցու եւ ազգի իսկական վերազարթնումը սկսվեց Մովսես կաթողիկոսով, ուստի միջնադարից դուրս գալուց հետո արդի ժամանակների մեր երախտիքին արժանի եւ մեծ դեմքերի շարքը բացում ենք իրենով, որը թեւեւ ամեն ինչով արժանի էր տոնելի սրբոց շարքն անցնելու, բայց, դժբախտաբար, չի անցել**»:

**Ամիդ.
նույնացվում
է Արեւմտյան
Հայաստանի
Դիարբեքի
քաղաքի հետ**

Հայոց ավանդական պատմությունը քաղաքի կառուցումը վերագրում է Հայկազունի կամ Երվանդունի Տիգրանին (մ. թ. ա. 6-րդ դարի առաջին կես), որի անունով հայ պատմագիրներն այն անվանել են նաեւ Տիգրանակերտ: Երբեմն Դիարբեքիը շփոթել են Աղձնիք նահանգում Տիգրան Բ-ի հիմնած Տիգրանակերտի հետ:

Ամիդում է Մովսէս Տաթեւացիին շարունակել ուսումը (Տաթեւի վանքից հետո)՝ աշակերտելով Սրապիոն Ուռհայեցուն:

Աբ Ջորավոր եկեղեցու ծխական խորհրդի նախաձեռնությամբ հրատարակված «Տաթևացուց մինչև Տաթևացի» գրքույկում (Երևան, 2002) նշվում է. «Մովսես Տաթևացու, նրա աշակերտների՝ Փիլիպոս Աքանջեղագործի եւ այլոց, նաեւ Տաթևացու ընկերակից Պողոս Մոկացու եւ... Հարանց անապատի հայրերի՝ սրբոց դասում չկարգվելը պայմանավորված է եղել զուտ այն պատճառով, որ Աբ Գրիգոր Տաթևացուց հետո, այդ երկդարյա «խավարի» շրջանում, սրբոց կարգին դասելու կանոնակարգը մոռացվել, անտեսվել եւ կորել է՝ դրա չկիրառման եւ համապատասխան անձանց բացակայելու հետևանքով, իսկ նշված այրերը, ըստ պատմիչների, բոլոր արժանիքներն ունեին սրբոց շարքում դասվելու» (նշված գրքույկի էջ 19):

Առկա տարակարծությունը հուշում է, որ դեռևս անելիք ունենք «Տոնացոյցի» ուսումնասիրության ուղղությամբ:

Ավելի հստակ է եղել Մովսես Տաթևացու հիշատակի հանդեպ եկեղեցու վերաբերմունքը: Մայիսի 14-ը նրա հիշատակի օրն է: Նրա անունը հիշվում է սուրբ պատարագի ժամանակ՝ մեծամեծ սրբերի, եռամեծ հովիվների ու հովվապետների շարքում:

Ահա թե ինչ է ասում այդ կապակցությամբ Մաղաքիա Օրմանյանը. «... Մեծագույն եւ բացառիկ պատիվ է արել եւ անում նրան եկեղեցին՝ նրա անունը հանապազօր հիշելով Պատարագի մեջ՝ եռամեծ հովվաց եւ հովվապետաց կարգում, եւ կցելով նրան մի ուրիշ լուսավոր անվան՝ զույգ հիշատակում է անում Գրիգոր եւ Մովսես Տաթևացիների անունները, քանզի Մովսեսն էլ Գրիգորի համանունն՝ եղավ լուսատու տանս Արամյան» (Ազգապատում):

Հինգերորդ. ամենամեծ անելիքը, սակայն, եղել է մնում է Մովսես Տաթևացու կյանքի եւ գործունեության այն հատվածի ուսումնասիրման, հետազոտման ոլորտում, որ կապված է Հռոմի եկեղեցու հետ նրա առնչություններին եւ, առհասարակ, դավանաբանական մի քանի սկզբունքային հարցերի հանդեպ նրա դիրքորոշման հետ:

Այսօր էլ այդ հարցերը շահարկվում են, քանի որ հրապարակի վրա առայժմ (եւ հիմնականում) հռոմեադավան պատմագիրների խոսքն է:

Սակայն դա այն հարցը չէ, որ կարողանայինք հիմնովին ու սպառիչ լուծում տալ «Սյունյաց երկրի» սույն համարի պատրաստման շրջանակում:

Վեցերորդ. Մովսես Տաթևացուն առնչվող գիտական գրականության գերակշռող մասը ոչ արդի հայերենով է, ինչը մեզ մեկ այլ խնդրի առջև կանգնեցրեց: Անհրաժեշտ եղավ, որ որոշ գործեր, զոնե մասնակիորեն, փոխադրենք արդի հայերենի, որպեսզի ընթերցողին առավել հասկանալի դարձնենք մատուցվող նյութը: Եվ մեր թերթի վաղեմի բարեկամ Հակոբ Քյոսեյանի միջոցով արդի հայերենի փոխադրեցինք մի շարք նյութեր:

Ահա դրանք՝

1. *Ղետնդ վարդապետ Ալիշան, Սիսական, հատվածներ,*
2. *Միքայել վարդապետ Չամչյան, Հայոց պատմություն, հատված,*
3. *Չաքարիա Քանաքեռցի, Մովսես կաթողիկոսի (կյանքի) կարծ պատմությունը,*

4. *Գրիգոր վարդապետ Կամախեցի (Դարանաղցի), ժամանակագրություն, հատված,*
5. *Չաքարիա Էջմիածնեցի (Հայերեն ձեռագրերի ժողովրդի հիշատակարաններ, հ. Բ, Երևան, 1978, էջ 175-176),*
6. *Գրիչ՝ Ղազար, վայր՝ Խոտանան (Հայերեն ձեռագրերի ժողովրդի հիշատակարաններ, հ. Բ, Ե., 1978, էջ 177-179),*
7. *Գրիչ՝ Եսայի սարկավագ, վայր՝ Երևան (Հայերեն ձեռագրերի ժողովրդի հիշատակարաններ, հ. Բ, Ե., 1978, էջ 177-179),*
8. *Գրիչ՝ Ստեփանոս քահանա, վայր՝ Էջմիածին (Հայերեն ձեռագրերի ժողովրդի հիշատակարաններ, հ. Գ, Ե., 1984, էջ 648),*
9. *Թուղթ Մովսէս Գ. կթղ. -ի, Խաչատուր եպս. Կեսարացիի եւ Արիստակէս վրդ. -ի առ Ուրբանոս Ը. պապ (1626, օգոստոսի 17), (Կարապետ եպս. Ամատունի, Ոսկան վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1975),*
10. *Թուղթ Մովսէս Գ. կթղկս. -ի առ Ուրբանոս Ը. պապ (1632, օգոստոս 19), (Կարապետ եպս. Ամատունի, Ոսկան վրդ. Երեւանցի եւ իր ժամանակը, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1975),*
11. *Կարապետ եպս. Ամատունի, Մովսէս Գ. Տաթևացի Կաթողիկոս Էջմիածնի, հատվածներ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1992,*
12. *Հ. Ներսես Վ. Ալիկնեան, Մովսէս Գ. Տաթևացի Հայոց կաթողիկոսն եւ իր ժամանակը, հատվածներ, Վիեննա, 1936:*

Գրական ժառանգությունը

Մովսես Տաթևացին, որ իր ամբողջ կյանքը նվիրել է քարոզչական, ուսուցչական, շինարարական եւ վարչական գործունեության, չէր կարող զբաղվել նաեւ զուտ մատենագիտությամբ: Ինչպես Ներսես Ալիկնյանն է նշում. «Իր գրքերն են իր աշակերտները, իր շինարարական գործերը, ամբողջ հայ կեանքի վերազարթնումն եւ հայ եկեղեցւոյ կազմակերպումն: Չարմանալի է, որ անոր ձեռքով գրուած եւ ոչ մէկ ձեռագիր ծանօթ է հրապարակի վրայ. թէպէտ կան անոր հրամանով գրուած գրչագիրներ»:

Այդուհանդերձ կարող ենք ասել, որ նա մեծ թվով գրական ժառանգություն է թողել: Այդ շարքում, իհարկե, առաջինը «Ողբ ի մահն Սրապիոն վարդապետի» ստեղծագործությունն է՝ գրված մասամբ արձակ եւ մասամբ չափածո: Նվիրված է Սրապիոն վարդապետ Ուռհայեցուն, ով 1603-ին օծվեց Էջմիածնի կաթողիկոս իբրեւ Գրիգոր ԺԳ, բայց 1606-ին հրաժարվեց ու վերադարձավ Ուռհա, եւ նույն տարում մահացավ Ամիդում: Սրապիոնը Մովսեսի ուսուցիչն էր: Մովսեսն այդ ողբի մեջ արտահայտում է իր զգացմունքները սիրելի ուսուցչի մահվան կապակցությամբ:

Նրա մատենագիտական ժառանգության մաս են կազմում հետեւյալ փաստաթղթերը՝ Թուղթք առ Ուրբանոս Ը, Թուղթք առ Վլատիսլաւ թագաւոր, Թուղթք առ Գրիգոր Կեսարացի, Թուղթք առ Ազոստինոս Բաջենց, Թուղթք երկու առ Գրիգոր Վ. Դարանաղցի, Օրհնութիւն եւ Քաղուածք տօնից եւ տէրունականաց եւ ամենայն սրբոց, Կոնդակ Մաղարադայ վանքի: Ըստ Հրաչյա Աճառյանի՝ Մովսեսը հեղինակ է նաեւ մի

զանձի ու մի տաղի:

Տարակարծություններ մի քանի տարեթվերի հարցում

Տարակարծություններ կան Մովսես Տաթևացու կյանքի եւ գործունեության մի քանի տարեթվերի հարցում:

Դրանց մի մասում հստակություն մտցնելը, կարծում ենք, անհրաժեշտ է:

Նախ՝ ծննդյան թվականի մասին: Ըստ շրջանավոր առաջին վարկածի՝ ծնվել է 1577 կամ 78 թվականին: Իբրեւ հիմք կարող ենք վկայակոչել «Վարք սրբոց» գիրքը, Հայ եկեղեցու հանրագիտարանը... Կարող ենք վկայակոչել Կարապետ Եպիսկոպոս Ամատունուն, Ներսես Ակինյանին եւ այլոց:

Երկրորդ վարկած. Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանյանի կարծիքով՝ երբ 1600թ. արեղա եւ քահանա ձեռնադրվեց՝ 15 տարեկան էր, ասել է թե՛ ծնվել է 1585թ.:

Կա նաեւ երրորդ վարկածը, ըստ որի՝ ծնվել է 1573 թվականին: Այդ վարկածի համար հիմք են ծառայում մի քանի ձեռագրեր: Օրինակ՝ «Ժողովածուն» կոչվող ձեռագիրը (վայր՝ Էջմիածին, ստացող՝ Մովսես արեղա): Սույն ստացողն էլ հիմք է ընդունել N507 ձեռագրի հիշատակարանի վկայությունը: Դրա համաձայն՝ Մովսես Տաթևացու մահը տեղի է ունեցել 1633թ. մայիսի 21-ին (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժ դար, հ. 9, էջ 6):

Մովսեսի՝ 1633թ. մայիսի 21-ին 60 տարեկանում մահանալու մասին է վկայում «Ճաշոց» կոչվող ձեռագիրը (վերը նշված հիշատակարանի էջ 646-650), որտեղ նշված է նաեւ՝ ծնվել է 1573 թվականին:

Մահվան տարեթիվը. քիչ առաջ մատնացույց արեցինք երկու աղբյուր, որոնց համաձայն Մովսեսը մահացել է 1633թ. մայիսի 21-ին: Մյուս կողմից՝ Հայ առաքելական եկեղեցու պաշտոնական պատմագրությունը կողմնակից է վարկածին, որի համաձայն Մովսեսը մահացել է 1632թ. մայիսի 14-ին: Ի դեպ, Հրաչյա Աճառյանն էլ (Հայոց անձնանունների բառարան, Երևան, 1946) մահվան տարեթիվ է համարում 1632-ը:

Մահվան տարեթվի երրորդ տարբերակի հիմք է Ուրբանոս Ը պապին հղած երկրորդ նամակը, որի տակ նշված է՝ 1632, օգոստոս 19, ինչը նշանակում է, որ այդ տարվա մայիսի 14-ին նա չէր կարող մահացած լինել: Նամակն ավարտվում է այսպիսի տողով. «Ես Մովսես կաթողիկոս գրեցի ձեռամբ իմով»: Դրանից հետո՝ նույն տարվա օգոստոսի 30-ին, Մովսեսը նամակ է հղել Լեհաց Վլադիսլավ թագավորին:

Մովսեսի ժամանակակիցը՝ Գրիգոր վարդապետ Կամախեցին (Դարանաղցին), իր ժամանակագրության մեջ նշում է 1633 թվականը՝ գրելով նաեւ, որ «Սուրբ Գրիգորի աթոռին նստեց չորս տարի»:

Ներսես վարդապետ Ակինյանն էլ Մովսեսի մահվան տարեթիվ է համարում 1633թ. մայիսի 21-ը՝ նշելով՝ «Մենք ստուգագոյն կը համարենք Մովսիսի մահուան տարին եւ օրը՝ 1633 մայիսի 21, այն է՝ ըստ նոր տօմարի՝ մայիսի 31»:

Ղեւոնդ Ալիշանն էլ մահվան տարեթիվ է համարում 1633թ. մայիսի 14-ը:

Հատկապես մահվան տարեթվի շուրջ առկա խառ-

նաշվորը տարակարծություն է առաջացրել նաեւ Մովսեսի կաթողիկոսության ժամանակի հարցում: Առաջին վարկած՝ կաթողիկոսության մեջ մնաց երեք տարի չորս ամիս: Երկրորդ վարկած, որ առավել հավանական է, կաթողիկոսության մեջ մնաց չորս տարի չորս ամիս:

Հիացական արտահայտություններից եւ գնահատականներից մի քանիսը

Մովսես Տաթևացու կյանքի, գործունեության, նաեւ մարդկային նկարագրի մասին պատկերացումն ամբողջացնում են դրվատանքի, գնահատանքի անթիվ արտահայտությունները, որ հանդիպում ենք մատենագիտության մեջ:

Ղեւոնդ կենդանության օրոք էր արժանացել «Երկրորդ լուսավորիչ հայոց» պատվանունին: Եվ դա, կարելի է ասել, նրա գործունեության ամենաբարձր գնահատականն էր:

Հիշենք մի քանի բնութագրական արտահայտություններ եւս:

Առաքել Դավրիժեցի

«Եվ Մովսես կաթողիկոսը Սյունյաց երկրից, որ եղավ լուսավորիչ մեր երկրի արեւելյան մասի համար եւ նորոգող Սուրբ Էջմիածնի... »:

«... Մեծահավատ սուրբ հայրապետ Մովսես կաթողիկոսը»:

«... Հայոց ողջ ազգը՝ արեւմուտքցիներ եւ արեւելքցիներ, միաբանվեցին եւ Մովսես վարդապետին օծեցին Սուրբ Էջմիածնի կաթողիկոս»:

Գրիգոր վարդապետ Կամախեցի (Դարանաղցի)

«... Տէր Մովսես վարդապետն, որ եղև կաթողիկոս եւ վերջին լուսաւորիչ տանս թորգոմական... »:

«... Տէր Մովսես կուսակրոն սուրբ վարդապետն լուսաւորիչն արեւելեան եւ կարգաւորիչն անենեցուն՝ եկեղեցականաց եւ աշխարհականաց, վանաց եւ անապատականաց... »:

Երեմիա Կարձավանցի

«... Մովսես վարդապետ քաջ ռաբունին. նա լուսավորում է Հայկազյան ազգս»:

Գրիչ Ղազար

«Մովսես քաջ ռաբունապետ, որ լցված էր իմաստության շնորհով ու գերազանց ամեն տեսակ առաքինի գործերով» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժ դար, հ. Բ, էջ 177):

Գրիչ Եսայի սարկավազ

«... Քաջ ուսուցիչ Մովսես վարդապետ, որ լուսավորում է Հայկազյան ազգիս» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժ դար, հ. Բ, էջ 179):

Դավիթ Բաղիշեցի

«... Կրկին լուսաւորիչ ամենայն Հայոց» (Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, էջ 358):

Հակոբ Կառնեցի

«... Երիցս երանեալ տեառն տեառն գերազանց Սօսես աստուծապսակ կաթողիկոսն ամենայն Հայոց» (Մանր ժամանակագրություններ, XIII-XVIII դդ., հ. II, էջ 566):

Ստեփանոս քահանա գրիչ

«... Երանելի հայրն մեր եւ պայծառ քահանա եկեղեցւոյ սրբազան հայրապետն Հայոց մեծն Մովսես» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Ժ

Մովսես Տաթևացու գործունեությունը կապված է նաև Իրանի Ֆահրաբադ քաղաքի հետ: 1604-05թթ. Շահ Աբաս 1-ինը հայ բնակչության զգալի մասին (հատկապես արհեստավորներին եւ առեւտրականներին) բռնի գաղթի է ենթարկել եւ բնակեցրել այդտեղ:

դար, հ. Գ, էջ 648):

Մովսես արեղա (ստացող)

«... Սրբազան եւ երջանիկ հայրապետ Մովսես... գոր ոչ ոք կարացել ըստ քանիօնութեան նորայ արտավրիպել, եւ զի՞ է քեզ, կալչիր նպատակ զՊարթեւն Սահակ կամ զմեծն Ներսես, ըստ բնության բարուցն, ըստ մաքրութեան կենացն, ըստ ուղղութեան ընթացիցն» (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, էջ 5-6):

Յոհան սարկաւազ (գրիչ, ծաղկող)

«... եւ աշակերտ եղ է Մովսես ռաբունապետի, որ եւ կոչի անյաղթ փիլիսոփայ, քանզի բազում աշխատութիւն արար ի վերա իմ՝ թէ գրի եւ թէ ծաղկի... » (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, էջ 553):

Փիլիպոս կաթողիկոս

«... Մեծ եւ սրբազան Մովսես կաթողիկոս եւ կրկին լուսաւորիչ տանս խաւարեալ ազգիս... » (Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, էջ 564):

Սիմեոն Լեհացի

«Նա՛ Մովսեսը, շատ խոնարհ ու հեզ էր, առաքինի, սուրբ եւ ընտիր, որ առանց ութ կանոն սաղմոսի ոչ մի օր չէր անցկացնում, ոչ մի ժամ պարապ չէր մնում, այլ ցերեկ ու գիշեր հսկում ու տքնում էր աղոթքներով՝ անձանձիր ոտնկացությամբ» (Ուղեգրություն):

Հայր Միքայել Չամչյան

«Նա (Մովսես Տաթևացին) եղավ ջախը ուղիղ վարդապետության Հայոց աշխարհի»:

Մաղաքիա Օրմանյան

«Նրա կաթողիկոսությունը Հայ եկեղեցու համար դարազուլուխ է կազմում, եւ իրոք նրանով է փակվում այն աղետալի եւ եղկելի շրջանը... Այս կետից սկսելով կերպարանափոխ է լինում Հայոց հայրապետության վիճակը»:

Ներսես Ակինյան

«Ուներ ռազմագետի շրջահայացություն, հեռատեսություն, կորով եւ խոհականություն՝ խիզախու-

թյամբ հանդերձ: Մեծախորհուրդ էր, ատակ համախմբելու ամբոխը, կառավարելու այն եւ նպատակին խրախուսելու: Իր հաջողությունների գաղտնիքն իր անձնագոհության մեջ էր: Ոչ թէ իր անձը, այլ հասարակության շահն էր փնտրում իր գործերի մեջ: Այս անձնագոհությանը խրախուսում էր հասարակությունը եւ արձարծում էր նրա վստահությունը: Ոչ ոք չի նայեց իր լուծան, երբ կաթողիկոսը պահանջեց այն. ընդհակառակը, հարուստ եւ աղքատ ինքնական դնում էին իրենց ուժերը նրա տրամադրության տակ, որովհետեւ արդյունքը հրապարակատես էր: Նրանց համագործակցությամբ սրբվեց էջմիածնի տաճարը, կանգնեցին ավերակ եկեղեցիները, բացվեցին դպրատներ, վանքեր եւ կուսաստաններ, փրկվեցին գերիներ եւ մխիթարվեցին աղքատներ: Ազգի եւ եկեղեցու բարության համար չազահացավ Մովսեսը, չի նայեց անձը, կատարեց հեռավոր ճանապարհորդություններ՝ բախելու համար բռնապետների դռները, նրանց գուրջ աղերսել Ազգի համար, ժողովրդի համար, եկեղեցու համար: Եվ բախտն ամենուրեք նրա անբաժան ընկերը եղավ: Այսպես անշնչությունից ի շնչառություն բերեց ոչ միայն կաթողիկոսական Աթոռը, այլեւ Ազգը՝ հոգեպես եւ նյութապես:

Ի տես Մովսես կաթողիկոսի վաստակներին, ժամանակակիցները միաբերան նրան, իբրեւ շնորհակալություն, երախտամտություն եւ զնահատանք, տվեցին «Երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց» պատվո անունը: Եվ մենք այս հորջորջանքը չափազանցության չենք համարում: Ի՞նչ պիտի լիներ Հայոց եկեղեցին, եթե նախախնամությունը չհարուցաներ մի Մովսես ԺԷ (17-րդ) դարի առաջին քառորդի քառսի մեջ: Ինձ դժվար է պատասխանել այս հարցմանը, բայց կարող եմ ասել, թե առանց Մովսեսի չպետք է ծնվեր մի Փիլիպոս: Իսկ Մովսեսն ու Փիլիպոսը երկու փողփողուն աստղերը եղան ԺԷ (17-րդ) դարի հայ երկնակամարի վրա» (էջ 151-152):

ՍԱՍՎԵԼ ԱԼԵՔՍԱՆՅԱՆ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ԿԱՐԳԵՐԻ ՎԵՐԱՅԱՍՏԱՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հատված Հայր Ներսես
Վ. Ակիլյանի «Մովսես
Տաթևացի» գրքից, Վիեննա,
1936թ.

ՆԵՐՍԵՍ
ԱԿԻՆՅԱՆ

Ներկեղեցական եւ միջկեղեցական հարցեր

ԱԵնչպես եկեղեցականությունը կարիք ուներ բարեկարգվելու հոգեպես ու մարմնապես, նույնպես եկեղեցին՝ բարեգարդվելու ներքուստ եւ արտաքուստ: Վերանորոգչական գործի մշակները բավական չհամարեցին միայն եկեղեցիների արտաքին բարելավումը, այլեւ հարկ համարեցին այն սրբել ու մաքրել ներքուստ: Տաճարը թալանված, կողոպտված էր իր սրբազան արդուզարդից. մի կողմից այնտեղ ավերներ էր գործել ժամանակի ավերիչ ձեռքը, մյուս կողմից անհավատ, բիրտ ասպատակողները պղծել էին նրա նվիրական խորանները, նաեւ՝ հրի ու սրի արհավիրքի տակ ահաբեկված հովվին եւ հոտին: Խաթարվել էին հնավանդ կարգերը, մոռացվել էին նախնիների հոգեշունչ երգերը, լռել էին պաշտամունքի մեծաշուք հանդիսակատարությունները, բեմադրվում էր այն տոհմիկ, մեծապայծառ արարողությունների սոսկ անհրապույր կմախքը, որն իր անշքության մեջ մի հեզմանք էր՝ ուղղված հնաշեն գմբեթներին:

Եկեղեցիների ներքին պայծառությունը, խորհրդակատարությունների փայլը, մեղեդիների ու երգերի ներդաշն երգեցողությունը ոչ միայն աստվածային նկարագիր պիտի տային խորհուրդներին ու խորհուրդների մատակարարությանը, այլեւ համախմբված ունկնդիրների մեջ պետք է արթնացնեին բարեպաշտական զգացումներ՝ նրանց մտքով վերացնելու, բարձրացնելու վերին ոլորտներ՝ հոգեխառնվելու հրեշտակների հետ Ամենակալի գահի շուրջը:

Սրան հետամուտ ձեռնարկվեց կանոնավորել աղոթքի ժամերը, կազմակերպել երգեցիկ խումբ, արարողությունների պահպանման վեհություն ու լրջություն տալ խորհուրդներին ու խորհրդակատարություններին: Դարձյալ անապատը պետք է լիներ

դպրոց, ուր հավաքված էր մեծ թվով աշակերտություն: Այդ վանականների ձեռքով պետք է վերանորոգվեին հին կարգերը գյուղերում եւ քաղաքներում:

Մովսես վարդապետը, որ անցել էր Ամիդի դպրոցը, ուր Ղուկաս Կեղեցու եւ Սրապիոն Ուռնայեցու ջանքերով ծաղկում էին հին կարգերը, քաջապես հմտացել էր բոլոր հրահանգների ու սովորությունների մեջ, Պողոս Մոկացու հետ կանգնեց գործի գլուխ: Ժամասացության վերաբերյալ եղան հետեւյալ որոշումները.

Գիշերային ժամը պետք է լիովին պաշտվեր, Յիշեսցուք պետք է կատարվեր տերունական տոների եղանակով. պետք է քաղվեր երկու կանոն սաղմոս, կանոնագլուխը պետք է կատարվեր ծայրով: Հոգեհանգստյան կարգը տերունական օրերին (կիրակիներին) պետք է կատարվեր անխափան: Օրինությանը կից պետք է երգվեին քաղվածքներ շարականներից, իսկ Թագաւորքն եւ Ալելուքը՝ ծայրով: Գիշերային ժամի ավարտից հետո պետք է ընթերցվեին Հայսմավուրքը եւ ընթերցմանը կից պետք է երգեին համապատասխան մի շարական կամ մի գանձ:

Առավոտյան եւ Արեւագալի ժամից հետո կարդացվում էր խրատական մի գիրք:

Ճաշու ժամերը «գատ եւ առանձին էին ասում իրարից յուրաքանչյուր նշանակված ժամին» (1):

Ճաշու ժամից հետո բարձրանում էին Պատարագ կատարելու. «Պատարագի արարողությունը մատուցում էին դպիրներով ու սարկավագներով, յուրաքանչյուրն իր համար նշանակված զգեստներով»:

Դավրիժեցու հայտնած այս մանրամասնություններից իմացվում է, որ Արեւելյան Հայաստանում թուլացել էին ժամասացության այս կարգերը, այս պատճառով էլ հարկ է համարվել մասնավոր հրա-

հանգնեցնել վերահաստատել դրանք: Դավրիժեցիքն ավելացնում է, թե՛ «սրանք են նրանց հայտնի կարգն ու սահմանումները, որ վերոհիշյալ վարդապետները երկու մարդկանցով սահմանեցին» (2). այսինքն՝ մատնացույց անելով Մովսես ու Պողոս վարդապետներին՝ Սարգիս եպիսկոպոսն ու Կիրակոսը պարտադիր դարձրին իրենց միաբանների համար (նրանց օրինադրած սահմանումները):

Որ Մովսես վարդապետը մեծ մասնակցություն է ունեցել այս բարեկարգական որոշումներում, ակնբերելով երեսուն է էջմիածնի թիվ 2413 ձեռագրից (3), ուր գտնում ենք (էջ 846-870) «Օրհնութիւնք եւ քաղուածք տօնից եւ տերունականաց եւ ամենայն սրբոց, զոր սահմանեաց սուրբ հայրապետն Մովսես ի փառս Աստուծոյ» խորագրով բնագիր: Այս գրվածքը համառոտ մի ցուցակ է օրհնությունների եւ նրանց կից երգվելիք քաղվածքների. սկիզբն է. «զկ. Երգեցէք որդիք Սիոնի: [Քաղ.] Եակից Յոր եւ Յոզույն...»: Այս բնագիրն ուրիշ ձեռագրեր վերագրում են Ղուկաս Կեղեցուն. այսպես. Չմմառի թիվ 118թ. 149ա. «Խրատք եւ կարգ շարական քաղելոյ՝ Ղուկաս վարդապետի Կեղեցոյ»: Սա ձեռագրերում հանդիպում է նաեւ անանուն (հմմտ. Երեւան, Պետ. Թանգարանի թիվ 821 եւ 864 ձեռագրերը):

Անտարակույս Մովսեսը չէր Օրհնություններից կից քաղվածքներ երգելու սովորության սկզբնավորողը, այլ դա ժառանգել էր Ամիդի դպրոցից ու բերել հաստատել Հայաստանում եւ այնտեղ ընդունելի դարձրել իր ճոխությամբ: Սրա հետ կապված մի գեղեցիկ վկայություն ունենք Մովսեսի աշակերտից՝ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացուց, որն իր 1642 թվականին Նոր Ջուղայում հրատարակած ժամագրքում (էջ 700-701) գրում է.

«Իմացեք, ով տոնասերներ, որ մեծ եւ երանելի տեր Մովսես հայրապետի [մասին], ով նորոգեց Սուրբ էջմիածինը, որի առաքինասեր վարքի ու եկեղեցու կարգերի, կրոնի հաստատության (ուղղությամբ) ունեցած բազմաջան վաստակների արժանի գովասանությունը թողնում են, որ ուրիշն ասի, բավական են համարում առաջիկա ամփոփ խոսքը. Սա ինքը, վերոհիշյալ մեր սուրբ հայրը սահմանեց տասն շարական ասել օրհնություն տասն թվի բազում խորհուրդների պատճառով: Նաեւ վկայակոչելով մեծ փիլիսոփա ու հավատարիմ քահանայապետ սուրբ Ստեփանոսին (4), որ Ավագ օրհնությունների համար տասական շարական հորինեց եւ ոչ ավելի կան պակաս, ըստ բանական (եակների) տասն դասերի, նմանապես եւ այս սուրբ հայրը օրհնության տասն շարական կանոնակարգեց ի փառս Քրիստոսի ու նրա սուրբերի: Եթե հոժարի ձեր եղբայրության կամքը՝ (դրանք պատշաճ են) Տիրոջ գոհության համար, բայց եթե չախորժի՝ կամքը թող ձերը լինի: Իսկ մեզ, աղաչում են, ազատ թողնել մեղադրանքներից ու բամբասանքներից» (5):

Այս եւ նման վերանորոգումները, որոնցով Մովսեսը բարեզարդեց եկեղեցին, հետապնդում էին մի ծածուկ նպատակ՝ Աստծո տաճարը գրավիչ դարձնել ժողովրդի համար, նրան հրապուրել խուռն ընթացքով ներկա գտնվելու ծիսակատարություններին. արարողությունների ներդաշն ընթացքը պետք է ներկաներին համակեր բարեպաշտ զգացումներով ու կրթեր նրանց սրտերը պաշտամունքի խնկաբույր

ազդեցության տակ:

Ինչպես ժամանակակիցների ակնարկներն են ենթադրել տալիս, Մովսեսն օժտված էր հնչուն եւ հաճելի ձայնով, իր շարժումների, կազմվածքի մեջ կային վսեմ ու վայելուչ գծեր: Իր դեգերումները Ամիդում, Կ. Պոլսում, Երուսաղեմում առիթ էին տվել նրան շատ անգամներ հանդիսատեսը լինելու այդ պատրիարքանիստ քաղաքներում կատարված մեծաշուք ծիսակատարությունների: Դրանք տպավորություն էին թողել նրա հոգու խորքում, որոնք հետո, երբ հրապարակ եկավ որպես վարդապետ, եպիսկոպոս եւ կաթողիկոս, խոսեցին իր մեջ: Այս է պատճառը, որ Մովսեսի ծիսակատարությունները պատկառազդեցիկ էին եւ ունակ սուրբ հմայքով դյուքելու մերձավորներին ու հեռավորներին:

Հիշատակության արժանի է Մելքիսեդեկ կաթողիկոսի շահադիտական խորհուրդը՝ Մյուռնոօրհնեքը Մովսես վարդապետին կատարել տալու վերաբերյալ՝ այն համոզումով, թե նրա ծիսակատարությունը մեծ բազմություն պիտի հավաքի էջմիածնում, ու սրանով մի պատկառելի գունար պիտի գոյանա ի նպաստ հայրապետական գանձարանի: Եվ հիրավի, Մյուռնոօրհնեքի հանդեսն այնքան գոհացրեց հանդիսականներին, որ նրանք հիացմունքով խոսեցին նաեւ հեռուներում օրվա տպավորությունների մասին (6):

Դարձյալ Ֆահրապատում, երբ Շահ Աբասի ներկայությամբ Մովսեսը կատարեց Ջորհնյաց հանդեսը, ինչպես գրում է Դավրիժեցին (էջ234). «Տեսնելով զարդերի գեղեցիկ ներդաշնությունը, սպասավորների կարգավոր շարժումն ու կեցվածքը՝ արքան խիստ հոժարել, հավանել ու հիացել էր Մովսեսի վրա» (7):

Ծանոթագրություններ

1. [տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի Պատմություն, աշխ. թրգմ. էջ 204-205]:
2. [անդ, էջ 205]:
3. [Սա Մաշտոցի անվ. Սատենադարանի ձեռագիրն է]:
4. [Նկատի ունի Ը դարի մեծանուն մատենագիր Ստեփանոս Սյունեցուն /+735/, ով հեղինակել է բազում երկեր, կատարել թարգմանություններ: Նրա՝ Ավագ օրհնության շարականների հորինման վերաբերյալ տեղեկություն է հաղորդում Ստեփանոս Օրբելյանը. տե՛ս Սյունիքի պատմություն, թրգ. Ներած. եւ ծանոթ. Ա. Ա. Աբրահամյանի, Երեւան, 1986, էջ 152, նաեւ՝ Ս. Աբեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք Ա, Երեւան, 1944, էջ 486 և. Պալյան, Աստվածաշնչական արտացոլումներ Ստեփանոս Սյունեցու Հարության Ավագ Օրհնություններում, «Էջմիածին», 2000, 2, էջ 48-56]:
5. [Հիշատակարանն ամբողջապես տե՛ս Ն. Ոսկանյան, Բ. Կորկոտյան, Ա. Սավալանյան, Հայ գիրքը 1512-1800 թթ., Հայ հնատիպ գրքի մատենագիտություն, Երեւան, 1988, էջ 27]:
6. [տե՛ս Դավրիժեցի, Պատմություն, աշխ. թրգմ. էջ234-235]
7. [տե՛ս Դավրիժեցի, Պատմություն, աշխ. թրգմ. էջ 239/տարբեր թրգմ. /]

Արեւելահայերենի վերածեց, ծանոթագրեց
ՋԱԿՈՒ ԲՅՈՍՏԵԱՆԸ
 Պատվերը՝ «Սյունյաց երկիր» թերթի

ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԱՂԹԱՄԱՐԻ, ԳԱՆՁԱՍԱՐԻ ՈՒ ՍՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ ԵՒ ԱՅԼ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՅԵՏ

Հարված Հայր Ներսես Վ. Ալիխյանի «Մովսես Տաթևացի» գրքից, Վիեննա, 1936թ.

Օ ովսես կաթողիկոսի նշանաբանն էր՝ «Եկեղեցիների համերաշխություն հավատի ու սիրո միության մեջ», ինչը կարելի էր տեսնել իր գործունեության մեջ:

Բնականաբար եկեղեցիների այս համերաշխությունը կարելու էր ամենից առաջ վերահաստատել արյունակից ու միալեզու հայ ժողովրդի մեջ: Եկեղեցին մեկ էր, սակայն այնտեղ տիրում էր երկպառակությունը տարբեր հովվապետների պատճառով, որոնք չէին ընդունում գերագահություն, որով խոչընդոտներ էին դառնում ազգային, եկեղեցական սուրբ միության մեկ գերագույն հովվապետի գերագահության համար:

Կային ոչ միայն հինավուրց կաթողիկոսարաններ, որոնք պարծենում էին իրենց հնօրյա ազատություններով եւ ինքնիշխան թեմերով, որոնց սահմանը ձգտում էին օրըստօրե ընդարձակել, այլեւ դեռ կային կաթողիկոսակիցներ, որպիսիք էին Դավիթը եւ Սահակը: Դավիթը, որ խորին ծերության մեջ, ապրում էր առանձնացած Ֆռնգիկան գյուղում ու գտնվում էր Նոր-ջուղայեցիների ազդեցության տակ, ովքեր Մովսեսի պաշտպաններն էին, պատճառ չունեին խոչընդոտելու Մովսեսին:

Սակայն դժվար եղավ լռեցնել իր փառասիրության մեջ վիրավորված Սահակ կաթողիկոսին, որ փախուստի մեջ գտնվելով Օսմանյան հողում՝ Վասպուրականում, ջանք էր թափում արժեցնել իր իրավունքները գոնե Օսմանյան տիրապետության տակ գտնվող այն ազգակիցների վրա, ովքեր դուրս էին Սսի եւ Աղթամարի թեմերից ու պատկանում էին էջմիածնի թեմին: Ինչպես վերը տեսանք, այս շատ վտանգավոր զարգացումները կանխելու նպատակով Մովսեսը ոչինչ չխնայեց՝ սիրով ու խաղաղությամբ հորդորելու իր հակառակորդին՝ ընթանալու զիջողությամբ: Թեպետ շատ ցավալի եղավ Սահակի պարտությունը, սակայն դրանով խափանվեց էջմիածնի թեմի երկփեղկումը (1):

Աղթամար. Մովսես կաթողիկոսի նվիրակ Փիլիպպոսը, որ 1629 թվականին շրջում էր Վասպուրականում, ըստ երեւույթին կաթողիկոսից մասնավոր հանձնարարություն ուներ ոչ միայն բանակցելու Սահակ կաթողիկոսի հետ, այլեւ բանակցության մեջ

մտնելու Աղթամարի Ստեփանոս կաթողիկոսի (1616-1654) հետ՝ խաղաղության ճանապարհով վերացնելու երկար տարիների վեճը, որ բորբոքված էր էջմիածնի եւ Աղթամարի միջեւ մասնավորաբար թեմական հողերի շուրջը:

Վեճը ստացավ իր լուծումը: Աղթամարը ճանաչեց էջմիածնի Աթոռի գերագահությունը, իսկ էջմիածնին ընդառաջեց, որ Աղթամարի Աթոռը շարունակի կրել իր կաթողիկոսական պատվանունը իրեն պատկանող թեմում, որի սահմանները ճշտվեցին: Այս մասին մեր միակ աղբյուրն է Նիկողայոս գրչի հիշատակարանը՝ 1632 թվականին ընդօրինակված մի Մաշտոցի վերջում. «Հայոց ՌՁԱ թվականին... Հայոց հայրապետության էջմիածնի տեր Մովսեսի... եւ մեր Աղթամարի տեր Ստեփանոսի, որ վերացրեց անհնազանդության կնճիռը ու եղավ հլու եւ հնազանդ լուսապատկեր եւ գրիգորաշեն սուրբ էջմիածնին, եւ իր գլխի վրա, իր փոքրիկ հոտի մեջ ընդունեց Լուսավորչի օրհնությունը, որի հիշատակը թող օրհնությամբ լինի, եւ սուրբ Լուսավորչի աղոթքներով նորահնազանդ որդեգրվածներին թող ողորմա Քրիստոս Աստված մեր» (2):

Հավանաբար այս մասին է ակնարկում Սսի Սիմեոն կաթողիկոսը Փիլիպպոս կաթողիկոսին հղած նամակում. «Դուք ինչո՞ւ հափշտակեցիք Աղվանից տունը, որի մասին գրել էիք Ձեր նամակում, թե սուրբ Լուսավորչի կողմից կարգված ինքնուրույն աթոռ է: Նույնպես եւ Աղթամարը ձեր իշխանության տակ առաք, որ 526 տարի է, որ ինքնուրույն կաթողիկոսներ են, թեպետ գրքերը պարսավում են: Տես, ե՞ս եղա, որ «տանը տուն են կցում» (Եսայի Ե 8), թե՞ դու՝ «ուտելով այրիների տները...» (Մարկ. ԺԲ 40) (3):

Աղվանք. Սիմեոն կաթողիկոսի հիշյալ տողերից տեսնվում է, թե Մովսեսը նաեւ Աղվանքի հետ էր մշակել բարեկամական հարաբերություններ, որոնց պտուղը պետք է քաղեր Փիլիպպոս կաթողիկոսը (4):

Սիս. Պետք է ենթադրել, թե Մովսես կաթողիկոսը սիրով տոգորված է եղել նաեւ Սսի Աթոռի նկատմամբ: Այս մասին մեզ անհայտ է ժամանակակից սկզբնաղբյուր: Տվյալ տեսակետից ուշադրության արժանի է Գրիգոր Դարանաղցու հետեւյալ հատվածը (էջ335), ուր ասվում է, թե Սսի Սիմաս կաթողիկոսը (+ 1632) «ուխտի նպատակով կամեցավ գնալ էջմիածին եւ

տեսնել Մովսես կաթողիկոսին՝ արեւելքի երկրորդ լուսավորչին եւ բոլոր անապատավոր մենակյացներին, որովհետեւ սիրող էր այնպիսի վարքի ու կարգավորության, ու գնաց մինչեւ Կարին... եւ չգիտեմ, թե ինչ սաղրեցին չարը սիրողները, բարու հակառակորդները, ու փոշմանեցրին եւ այնտեղից ետ դարձրին»:

Մինաս կաթողիկոսի այս դրական տրամադրությունը ենթադրել է տալիս, թե Մովսես եւ Մինաս կաթողիկոսների մեջ կանխապես փոխանակված են եղել սիրո նամակներ: Մովսեսի ջանքերի հետեւանքը պետք է համարել 1638-ին Երուսաղեմում կայացած համաձայնությունը, որի մասին գրում է Սավալանյանը («Պատմութիւն Երուսաղեմի», Ա, էջ 287-288): «Այս տարի Երուսաղեմ է գալիս Սսի Սիմեոն կաթողիկոսը՝ իր հետ ունենալով Ներսես վարդապետին եւ ուրիշ եկեղեցականների: Եվ որովհետեւ նախկին կաթողիկոսների օրերից սկսած գժտություն կար էջմիածնի ու Սսի կաթողիկոսների միջեւ ձեռնադրությունների պատճառով, որ կատարում էին երկու հայրապետները՝ հակառակ իրենց իրավասության տակ եղած թեմերի կանոնների՝ Գրիգոր պատրիարքը հորդորում է վերացնել ատելության պատճառները, որոնց հետեւանքով եկեղեցին մատնվում էր շատ անկարգությունների: Ուստի բոլոր ներկա եկեղեցականներն ու երեւելի աշխարհականները ժողով են գումարում: Սիմեոնն իր ձեռագրով խոստանում է իր վիճակին չպատկանող եպիսկոպոսներ ու քահանաներ չձեռնադրել այլեւս, նույնպես ասում է էջմիածնի կաթողիկոսը՝ իր վիճակից դուրս որեւէ մեկին չձեռնադրել: Եթե իր եկեղեցականներից մեկը մեր վիճակ գալու լինի՝ թող հյուրասիրությամբ մեծարվի, ու թույլատրվի կամավոր նվերներ հավաքել, նմանապես՝ եթե յուրայիններն էջմիածնի վիճակ գնան՝ թող նույն

սիրով եւ նույն պատվով ընդունվեն: Իսկ ինչ վերաբերում է եկեղեցական արարողություններին՝ երկու աթոռներից ոչ մեկը թող չհամարձակվի ընդունված կարգից դուրս փոփոխություններ մտցնել դրանց մեջ»:

4. Պոլիս. Մովսեսը կաթողիկոս ընտրվելուց հետո եւս շարունակեց նամակեցել Գրիգոր Կեսարացու հետ, ով մեծ հեղինակություն էր վայելում Արեւմուտքում, նաեւ՝ պատրիարքական աթոռից զրկվելուց հետո: Այդ ժամանակ պատրիարքական աթոռի վրա էր Ջաքարիա Վանեցին (1626-1633): Սա հենց սկզբից պաշտպանեց Սահակ կաթողիկոսի ծայրահեղ ընթացքը. թե նրա ձախողելուց հետո ինչ դիրք որդեգրեց Մովսես կաթողիկոսի նկատմամբ, ով աշակերտն էր Ջաքարիայի հակառակորդ Գրիգոր Կեսարացու, հայտնի չէ, բայց ինչպես պարզվում է, եկեղեցական միության վերաբերյալ Մովսես կաթողիկոսի ու Ջաքարիայի տեսակետները, որոնք զայրացնում էին Գրիգոր Կեսարացուն, պետք է ներդաշնակեին իրար:

Ծանոթագրություններ

1. [Սահակի անփառունակ գործունեության վախճանի մասին տե՛ս Օրմանյան, Ազգապատում, Բ, էջ 2781-2782]:
2. [Տես Չայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1621-1640թթ.), հտ. Բ, էջ 494]:
3. «Արարատ» 1904, էջ 381 հմմտ. իմ «Գավազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ, [Վիեննա, 1920], էջ 29:
4. Հմմտ. [Սիմեոն Երեւանցի], Ջամբռ, [էջմիածին, 1873], էջ 79:

**Արեւելահայերենի վերածեց, ծանոթագրեց
ՋԱԿՈՒ ԲՅՈՍԵՅԱՆԸ
Պատվիրատու՝ «Սյունյաց երկիր» թերթ**

**ՄԱՂԱՐԴԱ ՍՈՒՐԲ
ՆԱԽԱՎԿԱ
ՎԱՆՔԻ
ԿՈՆԴԱԿԸ**

**Հատված Հայր Ներսես
Վ. Ակինյանի «Մովսես
Տաթևացի» գրքից, Վիենա,
1936թ.**

Մովսես կաթողիկոսը, որ ամեն ջանք գործադրում էր հաստատելու Հայաստանյայց եկեղեցու հին կարգերը ու պայքարում էր եղծումների դեմ, չէր կարող անուշադրության մատնել թեմերի կազմակերպման գործն ու բարեկարգությունը: Այս նպատակին հետամուտ կարելոր թեմերի համար ընտրում էր իր ձեռքի տակ թրծված առաջնորդներ: Որտեղ խոհեմությունը թույլ չէր տալիս նոր փոփոխություններ կատարել, հրահանգներ էր գրում տեղական առաջնորդներին ու պահանջում էր, որպեսզի ճշտորեն իրականացնեն:

Այսօրինակ հրահանգական կոնդակների թիվը պետք է որ մեծ լիներ: Բայց դրանցից մեզ հասել է միայն մեկը՝ ուղղված Մաղարդա Սուրբ Նախավկա վանքին: Ինչպես երևում է, մի վեճ է եղել Նախավկա վանքի առաջնորդի ու ժողովրդի միջեւ՝ մասնավորաբար թեմի սահմանների տարածության, առաջնորդի ու ժողովրդի փոխհարաբերության վերաբերյալ: Այս խնդրով զբաղվել էր նաեւ Մելքիսեդեկ կաթողիկոսը. աչքի առջեւ ունեն նրա մի կոնդակի սկզբնագիրը՝ շարադրված 1614թ. ապրիլի 28-ին, ուր օրհնություն-

նից հետո կաթողիկոսը գրում է. «Սուրբ եւ հռչակավոր, անվանի եւ ականավոր վանքին՝ Նախավկային ու սահմանված թեմին, ու բովանդակ վիճակին, (որ ընդգրկում է) Ջուղան եւ իր վանքը, Աստապատը եւ իր վանքը, Շամբը եւ իր վանքը, Արարքը եւ Ջաղացը ու իրենց վանքը, Մահլազանն ու Ղուրուխանը, Կրերեցը, եւ ամենայն թեմն ու վիճակն ամբողջապես», որի մեջ հայտարարում էր. «Ի գիտություն բոլորիդ... Մաղարդավանքի Սուրբ Ստեփանոս Նախավկայի, Ջուղայի, Աստապատի, Շամբի ձորի, Մահլազանի, Ղուրուխի ամբողջ ժողովրդին, տեսանք առաջին հայրապետների հաստատած խոսքը, ու մենք վերստին հաստատեցինք: Օրենքով սահմանված բովանդակ հասույթը եւ իրավունքը անթերի տվեք Պետրոս արքեպիսկոպոսի ձեռքը, որ (վերաբերում է) մահվանն ու կյանքին, տերունական ու սրբոց տոներին, կենդանիների մատաղին ու հանկարծամահ (կենդանիներին), ցնցեցյալների կողոպուտին, երդումը դրժողներին, քահանայական տների հասույթին ու նրանց ամեն տեսակ իրավունքին: Եվ մեկը թող մեկը չհանդգնի ծածկել այդ ամենը եւ կամ հակառակվել մեր բարձր հրամանին» եւ այլն: «Կոնդակս գրվեց ՌԿԳ (1614)-ի ապրիլի 28-ին ձեռամբ մեղապարտ Սարգիս Երեցի ձեռքով Երեւան քաղաքում, տեր տեր Մելքիսեթ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի հրամանով» (1):

Ըստ երեւոյթին նույն վեճը դեռ շարունակվում էր: Այժմ Մովսես կաթողիկոսը փորձում է վերջ տալ այդ վեճին: Մովսեսի տողերից հայտնի չէ, թե արդյոք Պետրոս եպիսկոպոսն է Նախավկա վանքի առաջնորդը, սակայն զգացվում է, թե Մովսեսն ուրիշ անգամ էլ շոշափել է այս խնդիրը:

Կոնդակը գրված է 1631 թվականի նոյեմբերի 11-ին, սկզբնագիրը, որը պահվում է Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարանի թիվ 694 ձեռագիր ժողովածուի մեջ, դժբախտաբար շատ մաշված վիճակում է մեզ հասել, տեղ-տեղ անընթեռնելի բառեր կան, նաեւ տողեր, որոնք խանգարում են հասկանալ կոնդակի որոշումների ճշգրիտ իմաստը: Ամբողջը հրատարակում են՝ հավատարիմ մնալով բնագրին:

Սկզբում դրված է կաթողիկոսի մեծ կնիքը՝ այսպիսի վերտառությամբ (որքան հնարավոր եղավ վերծանել).

<Տեր Մովսես Կաթողիկոս Ամենայն Հայոց եւ Պատրիարք Վաղարշապատի Սուրբ Աթոռ<ի. ՌՅԸ թվ>

Հիսուս Քրիստոսի ծառա Մովսես վարդապետ. Ստաթեի (Տաթեւ) վիճակ///.

Հիսուս Քրիստոսի ծառա Մովսես կաթողիկոս, Էջմիածնի Սուրբ Աթոռի ծառա, որից ժամանելով թող այս օրհնության գիրն ու պահպանության նամակը, առաքելական շնորհքն ու աստվածային օրհնությունը հասնի աստվածախնամ սուրբ Նախավկայի վանքին պատկանող վիճակին՝ մանավանդ Ջուղայի եւ Աստապատի քահանաներին, իշխանավորներին եւ առհասարակ բովանդակ ժողովրդին, մեծերին ու փոքրերին, տղամարդկանց ու կանանց, ծերերին ու մանուկներին, երիտասարդներին ու կույսերին եւ բոլոր չափուհասակի հավատացյալներին ի Տեր: Շնորհքը ձեզ եւ մեր Հայր Աստծու եւ ամենակալ Տեր Հիսուս Քրիստոսի ու կենարար, առատածավալ, պարգեւաբաշխ, շնորհապարգեւ, ամենագոր ու մար-

դասեր Սուրբ Հոգու խաղաղությունը ձեզ հետ. ամեն: Հոր օրհնությունը, Որդու պահպանությունը, ամենասուրբ Հոգու նախախնամությունը միշտ ու տեսապես թող լինի ձեզ վրա, եւ ամեն օր թող ձեզ լցնի փառքով, պատվով, եւ արդյունաշատ ճոխությամբ խաղողի որթի ու սաղարթախիտ ոստերի նման պտղալից այգի լինեք (Սուրբ) Հոգու վտակների հոսանքի մոտ՝ հարատեւել ձեզ խաղաղ կյանքի ու պարագաների մեջ մինչեւ խորին ծերությունը:

Եվ օրհնությանս հետ իմացեք, սիրելիներ, որ դուք Սուրբ Նախավկա վանքի սեփական թեմն ու վիճակն եք՝ հենց սկզբից սահմանված ու հաստատված մինչեւ օրս: Եվ Սուրբ Նախավկայի առաջնորդն իրավասու է շրջել ամեն տեղ: (2) մեզ պատշաճ չէ քանդել սուրբ հայրերի ցանկապատնեշը, կամ նրանց սահմանած վիճակը վերցնել եւ տալ (այլ օտարների)՝ մարդահաճության կամ կողմնապահության պատճառով, ինչն ընդդեմ է նախնիների օրենքին եւ կանոններին, ինչպես դուք եք կարծում՝ Ջուղայի եւ Աստապատի կողմից. այդպես չէ. այլ թույլ տվեք մի որոշ ժամանակով, որ նրանք գնան անվայելուչ ընթացքով, անմիաբանությամբ, որպեսզի, թերեւս հասնեն արդարության: Եվ ինչ առաջնորդ էլ որ հաստատվի սուրբ Նախավկայի համար, նրանց հասույթը եւ իրավունքը պետք է տրվի նրան: Եվ օրենքի ու կանոնի հետ կապված ինչ հարց էլ որ բարձրանա՝ թե՛ հասույթի, թե՛ ոչ հասույթի, թե՛ ողջերի, թե՛ ցնցեցյալների. ամեն ինչի վերաբերյալ նրանից պետք է իմանաք, որովհետեւ ձեր հաստատուն աթոռը սուրբ Նախավկան է ու ձեր իսկական առաջնորդը ու տեղի նստողը նա է (3) այս խոսքը լսողները, իսկ ով հակառակվի եւ ընդդեմ լինի սրան՝ թե՛ քահանաներից, թե՛ աշխարհականներից՝ թող հոգով ու մարմնով անեծքի ու կապանքների մեջ լինեն, իսկ ովքեր հնազանդ ու լսող լինեն խոսքիս ու կամարարները նախնի սուրբ հայրերի ավանդությունների՝ կօրհնվեն Աստծուց ու նրա բոլոր սուրբերից եւ մեր կողմից:

Այսուհետեւ դարձյալ՝ ինչ կանոնական հասույթ եւ իրավունք, որ հաստատված է սուրբ Սահակից եւ այլ սուրբ հայրապետներից, մի՛ պակսեցնենք, այլ զվարթ սիրով եւ լի սրտով տվեք ձեր վանքին՝ սուրբ Նախավկային՝ թե՛ մատաղ, թե՛ պտուղ, թե՛ հոգեբաժին եւ այլ կանոնական ընծաներ՝ նվիրեք անմկազ եւ անթերի սուրբ Նախավկայի դռանը, որովհետեւ մեզ համար սովորություն չէ, որ սուրբ հայրապետների կոնդակով ու վկայական գրով հաստատված թեմը հանել վանքից: Այս պատճառով էլ դուք ձեր հասույթն ու իրավունքն անպակաս վանքին տվեք:

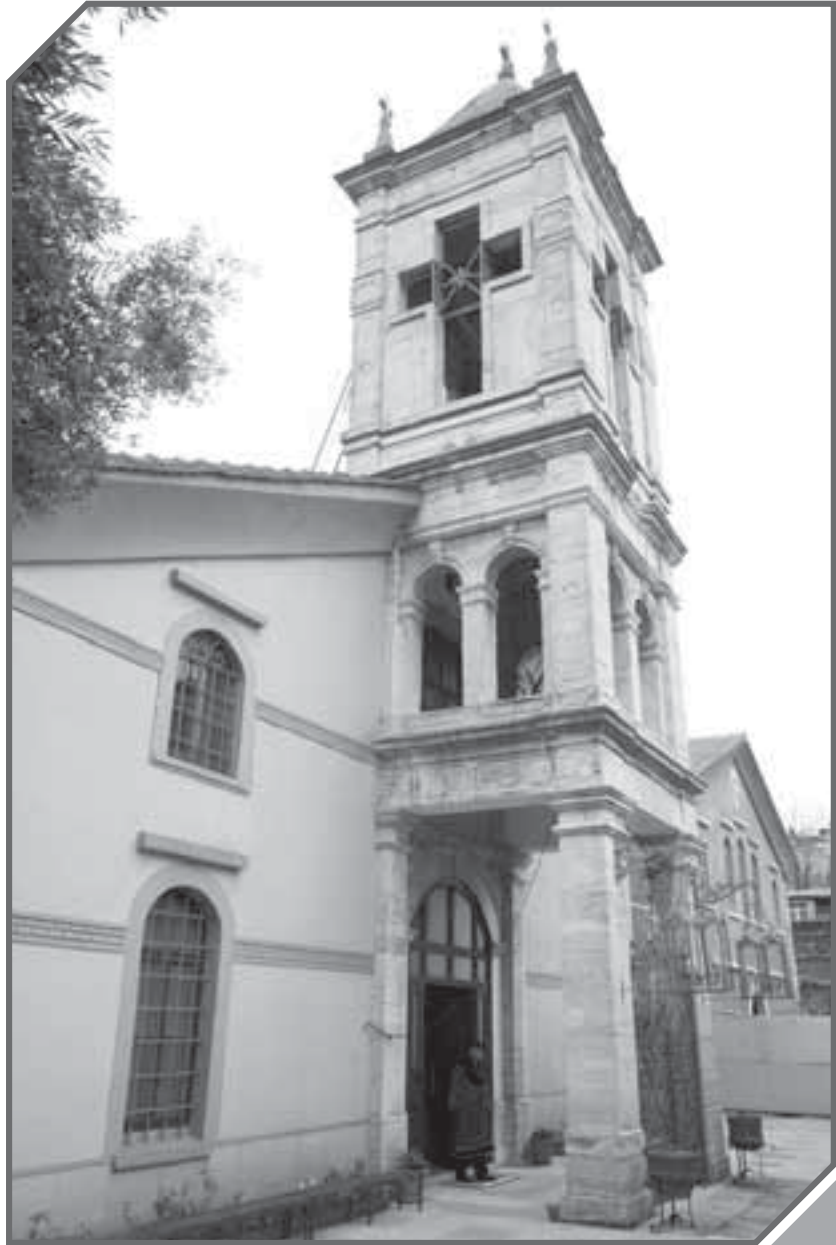
Մեր հրամանի կատարողներդ օրհնվեք Աստծուց, բոլոր սուրբերից եւ մեզնից. ամեն: Հայր մեր, որ երկնքում ես.:

Օրհնության այս թուղթը գրվեց Հայոց Ռ եւ Չ (1631) թվականին Նոյեմբեր ամսի ԺԱ/11/ եւ Նավասարդի ԻԸ/28/ ի փառս մեր Հիսուս Աստծու. Ամեն:

Ճանաթագրություններ

- 1. Ձեռագիր Վիեննայի, Թիվ 694:
- 2. մեկ բառ անընթեռնելի
- 3. մեկ տող անընթեռնելի

**Արեւելահայերենի վերածեց, ծանոթագրեց
ՀԱԿՈՔ ՔՅՈՍԵՅԱՆԸ
Պատվիրատու՝ «Սյունյաց երկիր» թերթ**

**Սուրբ Աստվածածին
Եկեղեցին՝ Պոլսոյ կամ
Թուրքիայի Հայոց
պատրիարքոյթյան
կենտրոն**

Գտնվում է Ստամբուլ քաղաքում: Հիմնադրվել է օսմանցի թուրքերի կողմից Կոստանդնուպոլսի գրավումից քիչ անց՝ 1461թ., Սուլթան Մեհմեդ Բ-ի նախաձեռնութեամբ:

Հայ եկեղեցական համայնքը Կ. Պոլսում հիմնադրվել է 572 թվականին: 1543 թվականից՝ Աստվածատուր Ա-ից սկսած, կիրառվում է Հայոց պատրիարք տիտղոսը: 1900-ականների սկզբին պատրիարքութիւնն ունեցել է 1181 եկեղեցի եւ 132 վանք: 1915-ի Մեծ եղեռնից հետո պատրիարքութիւնը կորցրեց իր նախկին նշանակութիւնը:

Ներկայումս այն Թուրքիայի հայ համայնքի հոգեւոր ներկայացուցչութիւնն է եւ ենթարկվում է Ամենայն հայոց կաթողիկոսին:

ՄԻԱԲԱՆԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿ

**Հարված Կարապետ Էպոս. Ամադոնու
«Մովսես Գ. Տաթևացի կաթողիկոս
Էջմիածնի» գրքից, Վենետիկ-Ս. Ղազար,
1992**

1573 թ. Լուսիտանացի Օգոստինյան կրոնավորները հաստատվել էին Յնդկաստանի պորտուգալյան գաղթավայր Կոա քաղաքում: Նրանցից Յ. Սիմոն de Moraes գնում է Յուրնուզ կղզի քրիստոնեություն քարոզելու, և ասվում է, թե 1601 թվականին կարողացել է մկրտել մոտ 300 հոգու: Խուդապանդա շահը թույլատու աչքով էր վերաբերվում իր սահմանների վրա գործող արեւմտյան քարոզիչներին՝ իր գլխավոր թշնամու՝ թուրքի մեջքից քրիստոնյա պետությունների բարեկամությունը վայելելու հաշվարկով:

Երբ նրա հաջորդը՝ Շահ Աբաս Մեծը, բռնագաղթի քաղաքականությամբ Արեւելահայաստանից մեծ զանգվածներ տեղափոխելով ժԷ դարասկզբին Սպահանի դիմաց հիմնում է Նոր Ջուղան, Իսպանիայի թագավոր Փիլիպպոս Գ-ն/ 1598-1621թթ. / 1601 թվականին նրան գրում է՝ Պարսկաստանի դռները բացել առեւտրի ու արեւմտյան քարոզիչների համար: Իսկ հաջորդ տարի՝ 1602 թվականին, որպես իր պատգամավորներ երեք օգոստինյան կրոնավորներ է ուղարկում: Շահ Աբասը նրանց հետ պատերազմի և առեւտրի մասին խոսելուց բացի, արտոնում է, որ նրանք կարողանան Սպահանում ունենալ վանք և եկեղեցի՝ նվիրելով նաեւ 2000 սկուդ: Հանուն իրենց աղքատության ուխտի՝ նրանք հրաժարվում են դրամական նվեր ընդունել, սակայն Սպահանի Հոսեյնիե թաղում հող են վերցնում, ուր 1603 թվականին իրենց բնակության համար տուն են կառուցում, հարակից մատուռ:

Շահը 1605 թվականին Փիլիպպոս Գ թագավորին հղած նամակում իր համակրանքն ու գոհունակությունն է հայտնում օգոստինյան կրոնավորների ներկայության համար, մանավանդ պարսկագետ հայր Անտոն de Gouvea-ի անձի նկատմամբ: Այսպես նա իր հեռատես քաղաքականությամբ մտադրվում է իր քաղաքական նպատակներին ծառայեցնել Արեւմուտքի քրիստոնյա պետություններից եկող քարոզիչներին (32):

Այնուհետև հետզհետե Արեւմուտքից Սպահան են հասնում այլեայլ կրոնավորական միաբանությունների քարոզիչներ, այս անգամ արդեն առաքված Հռոմից: Այսպես, 1604թ. գալիս են կարմեյան կրոնավորները, 1628 թվին Ս. Փրանկիսկոսի կարգից Վեդարավորները/ Կափուչին/, ապա 1653-ին՝ Հիսու-

սյաններ (ճիզվիտներ), որոնք բոլորն էլ Սպահանում բացում են վանատներ և առաքելական կայաններ: Վերջիններն [այդպիսի կառույցներ] ստեղծում են միայն Նոր Ջուղայում: Այնուհետև, վերջում, 1677 թվականին գալիս են եվրոպացի դոմինիկյանները:

Այսպիսով Արեւմուտքի լատին քարոզիչների ներկայության տեսակետից Սպահանը ետ չի մնում օսմանյան մայրաքաղաք Կ. Պոլսից: Նոր Ջուղայի հայ վաճառականները շփման մեջ են մտնում նորեկ լատին քարոզիչների հետ: Հայազգի վաճառականները, ինչպես Օսմանյան հողերի վրա, պարսից երկրում նմանապես, այդ տերությանը հպատակ լինելով, իրենց կենցաղով, տարազով, լեզվով՝ տեղացի ժողովրդի նման, առեւտրի նպատակով ներկա Պարսից ծոցի և արեւմտյան Յնդկաստանի շուկաներում/ որոնք Իսպանիայի ու Պորտուգալիայի ձեռքում էին/, վայելում էին Արեւմուտքի կողմից մյուս ոչ քրիստոնյաներին վերապահված հավասար վերաբերմունք:

Լատին քարոզիչների հետ հարաբերությունների կապակցությամբ Սպահանի հայերի համար հրատապ է դառնում Հռոմի եկեղեցու հետ Հայաստանյայց եկեղեցու միաբանության հարցը: Հայ եկեղեցականները չէին կարող անտարբեր մնալ այս շարժման նկատմամբ, մանավանդ որ եկեղեցու նյութական պետքերը հոգում էին տեղի հայ մեծահարուստները: Ջուղայեցի վաճառականներն իրենց առեւտրական ցանցով ներկա էին թե՛ Արեւելքի և թե՛ Արեւմուտքի շուկաների վրա, մեծ գումարներ ի պահ դրած լինելով Արեւմուտքի դրամատներում, տեսական շփման մեջ էին նրանց առեւտրականների հետ, և «հերձվածող» որակումը, ինչը տրված էր նրանց ճիշտ այն պատճառով, որ եկեղեցին, որին պատկանում էին, հաղորդակցության մեջ չէր Հռոմի հետ, թե՛ վիրավորում էր նրանց և թե՛ գրկում նրանց Արեւմուտքի քրիստոնյաներին վերապահված արտոնություններից:

Հայր Հովհաննես Թադեոս di S. Eliseo-ն՝ Պարսկաստանի կարմեյան առաքելության մեծավորը, որ 1632 -ի վերջերին եպիսկոպոս էր ձեռնադրվել, Հավատաքննության սուրբ ժողովին ներկայացրած իր մի հանգամանակից Տեղեկագրում, որի վերջին երեք հատվածները նվիրված է հայ քրիստոնյա համայնքին, իմիջիայլոց ողջամտությամբ գրում է. «Պետք չէ արհամարհել նրանց՝ հերետիկոս կամ հերձվածող անվանելով մի քանի սխալների պատճառով, որովհետև եթե կան ինչ-ինչ մոլոր հավատալիքներ՝ այդ բնորոշ է միայն ոմանց» (33):

Խոջա Նազարը, որ մեծ ազդեցություն ու հմայք ուներ Շահի պալատում, բարեկամ էր ոչ միայն Մովսես Տաթևացի Վարդապետին ու Կաթողիկոսին, այլ նաև եվրոպացի քարոզիչների, ովքեր հաստատվել էին Սպահանում: Սա նպաստում է երկու կողմերի բարեկամական հարաբերություններին: Շուտով դրա արձագանքը հասնում է մինչև Հռոմ:

Կարմեյան մեծավոր Fra Eugenio di S. Benedetto-ն 1627 թվականի փետրվարի 14-ին իր Տեղեկագրով սուրբ ժողովին հայտնում է նորջուղայեցիների՝ Հռոմի հետ միաբանություն կազմելու տրամադրությունների մասին: Նա գրում էր, թե նրանք առհասարակ ընդունում են Հռոմի ուսմունքը: Թեպետ նրանց խոստովանության կերպից թվում է, թե

Քրիստոսի մեջ մի բնություն են ընդունում, սակայն հասկանալու ու բացատրելու կերպը չի տարբերվում մերից: Ֆրանկներն ու հայերը սիրելի եղբայրների մեջ են, թե նրանք մաս չունեն բաժանման մեջ. ոմանք փափագում են Հռոմ գալ, եթե Հռոմում դպրոց բացվի իրենց մանուկների համար՝ հարաբերություններն էլ՝ ավելի կլավանան. իրենց վարդապետները, որոնց գլուխն է Մովսես վարդապետը, շատ հարգված են Շահի կողմից, նա/ Մովսես վարդապետը- Յ. Բ. / մեր Հայրերի բարեկամն է, ով ձեռքից ընդունեց Նորին Սրբության գրությունը: Նա կաթողիկոսության հավանական թեկնածուն է Շահի՝ Բաղդադից վերադարձից հետո (34):

Նոր Ջուղայի ֆրանսիացի նվիրակի ձեռքով առաքված 1629 օգոստոս թվակիր մի նամակով Հավատաքննության սուրբ ժողովը շնորհավորում է Խոջա Նազարին Վեդարավոր /Կաբուլից/ հայրերի նկատմամբ իր ցուցաբերած բարոյացակամության և առատաձեռնության համար (35):

Մասնավորաբար մտերմական էին Կարմելյան Հայր Հովհաննես Թադեոս di S. Eliseo-ի հետ եղած հարաբերությունները: Սա 1629-ին Նոր Ջուղայից մեկնում է Հռոմ: Երկու հայ եպիսկոպոսները, որոնց միացավ նաև Մովսես Տաթևացին, նրան են հանձնում հետևյալ առաջարկները՝ ներկայացնելու սուրբ ժողովին.

ա/ Հռոմում բացել մի հայ դպրատուն,

բ/ Հայ վաճառականներին, որոնցից մեկն էր Խոջա Նազարը, Պապի պետության ու Եվրոպայի մեջ շնորհվի առևտրական կայաններ, մաքսից ազատ ապրանք մտցնելու իրավունք:

Սուրբ ժողովը 1630 մարտ 19 և հուլիս 23 նիստերի ընթացքում որոշում է.

ա/ Հայերը կարող են Պապի հողերի ու քրիստոնյա պետությունների մեջ, իրենց ծախսով շուկա հաստատել իրենց վաճառքի համար, և իրենց ծախսով իրենց գործածության համար՝ եկեղեցիներ կամ մատուռներ, սեփական քահանայով,

բ/ Այս թույլտվությունը միայն նրանց համար է, ովքեր եկեղեցական հաղորդակցության մեջ են Հռոմի եկեղեցու հետ, այսինքն՝ «կաթողիկե են և կամ ցանկանում են լինել», ձանաչվում է նրանց՝ մաքսից ազատ /franchise/ լինելու մենաշնորհը: «Եվ որպեսզի նրանք նույն իրավունքով ուրիշ քրիստոնյա հողերի վրա ևս կարողանային հաստատվել՝», ժողովը որոշեց նրանց հանձնարարել գրով:

1630 սեպտեմբերի որոշումով Հայր Հովհաննես Թադեոս di S. Eliseo-ն Հռոմի այդ պատասխանը տանում է ջուղայեցիներին, թե՛

ա/ Պապն իր տերության սահմաններում տեղեր է շնորհելու հայ վաճառականներին, որպեսզի այնտեղ կարողանան ապրել իրենց ծախսերով, և այս նույնի համար դիմելու է ուրիշ իշխանների՝ «պայմանով, որ լինեն Հռոմեական եկեղեցու հետ հաղորդակցության մեջ»:

բ/ Եթե հանձն առնեն զնել դպրանոցի/ collegio կամ Seminario/ շենք ու կահկարասի՝ «ժամանակին պիտի կազմակերպվի 405 աշակերտի համար մի դպրանոց»: Նմանապես պիտի կարողանան տպարան բացել իրենց պաշտամունքի մատյանների տպագրության համար՝ անշուշտ պայմանով նախ-

նական գրաքննության (36):

Հայր Հովհաննես Թադեոսը Հռոմում երկար է մնում, հարկավ, եպիսկոպոս ձեռնադրվելու պատճառով: 1633 հունվար 5 թվակիր մի նամակ է հանձնվում իրեն Հավատաքննության սուրբ ժողովից՝ հասցեագրված Խոջա Նազարին, ուր սրան հաղորդվում է, թե այս Հայրը Սպահանի լատին առաքելության եպիսկոպոս է օծվել, ու քանի որ ծեր է, իրեն կցված է մի Աթոռակից հանձին Հայր Տիմոթեոսի: Գրված է, թե՛ Ձեզ ու Ջուղայի հայ վաճառականներին է մնում Հռոմում ձեր ազգի համար բացվելիք դպրանոցի համար անել ինչ որ անհրաժեշտ է՝ ի փառս Աստծո և ի օգուտ ձեր ազգի (37):

Այս թղթակցության արդյունքները չգիտենք: Հավանաբար Հայր Հովհաննես Թադեոսի վերահաս մահը արգելք է լինում. գրեթե նույն ժամանակ մեռնում է Մովսես Կաթողիկոսը ևս /1633 Մայիս/: Թող որ Լվովի թեմի շուրջ ծագած տարածայնությունները նմանապես պղտորել էին հայ-հռոմեական [եկեղեցական] մթնոլորտը:

Մովսես Տաթևացու միաբանական ձեռնարկը

Կասկած չկա, որ Մովսես Տաթևացին, երբ տակավին իբրև Գրիգոր Կեսարացու աշակերտ գտնվում էր Կ. Պոլսում, տեղյակ էր Մելքիսեթ Կաթողիկոսի, Հովհաննես Խուլ ու Ջաքարիա պատրիարքների միջև առկա եկեղեցական հարաբերություններին, որոնք մշակվել էին 1610-ական թվականներից սկսած Հռոմի Աթոռի հետ՝ Պողոս Ե Պապի քահանայապետության /1605-1621 թթ. / ու նրա հաջորդ Գրիգոր Ժե-ի օրերին/1621-1623 թթ. /:

1612-ին, երբ Ջաքարիա Վանեցին Հռոմից Կ. Պոլիս էր վերադառնում Մելքիսեթ կաթողիկոսին հանձնելի նամակներով և ընծաներով, Մովսեսն այնտեղ էր, որ, անշուշտ, տեղյակ էր Ջաքարիա Վանեցու և Գրիգոր Կեսարացու միջև եղած վեճերին. վերջինս բուռն հակառակորդ էր «ֆրանկների», բայց Մովսեսի «հոգեւոր հայրն» էր:

Վարդապետական գավազան ստանալուց հետո ականատեսն ենք լինում այն բարեկամական հարաբերությունների, որ Մովսեսը պահպանում էր թե՛ Սպահանի Կարմելյանց, թե՛ Նախիջևանի ունիթոր [միարար] դոմինիկյանների միջև (38): Անշուշտ, նրա տեսակետներն ամբողջապես չէին համընկնում իր ուսուցչի՝ Գրիգոր Կեսարացու տեսությունների հետ (39): Տեղյակ էր Գրիգոր Կեսարացու տրամադրություններին, բայց թե այդ մարզում որքանով է անկախ եղել իր վարդապետի մտածելակերպից, մենք նշմարում ենք թե՛ իբրև վարդապետ և թե՛ իբրև Ամենայն Հայոց կաթողիկոս եղած գործունեության շրջանում: Նա քրիստոնեական վերանորոգության ոգի է մշակում թե՛ Սպահանի և թե՛ Նախիջևանի լատին թեմերում աշխատող քարոզիչների հետ: Սրա հետ կապված իրեն գործակցում են իր լավագույն աշակերտները՝ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին, Արիստակես վարդապետ Շամբեցին: Նրա համախոհն է եղել Խոջա Նազարը, որի համար էլ Սուրբ ժողովի կողմից էլ գնահատանքի էր արժանացել:

Ալկինյանը գրում է. «Մովսեսը եպիսկոպոսական ձեռնադրություն ընդունելուց հետո, հավանաբար 1623 թվականից հետո, երբ հրավիրվեց Նոր Ջուղա,

1624-ին, առիթ ունեցավ հանդիպելու տեղի լատին քարոզիչներին: Այդ մերձեցման հետևանքով շատ կանխակալ կարծիքներ երկուստեք նահանջեցին: Ինքը եւս զգաց հայ եւ լատին եկեղեցիների մերձեցման, բարեկամական կապի անհրաժեշտությունը: Այնքան կարեւոր չհամարեց տարբերազատիչ գծերը՝ կարեւորագույններից հրաժարվելու աստիճան: Նախ անձամբ տվեց իր հավանությունը՝ ենթարկվելու շոնմի սուրբ Աթոռի շքեղությանը, եւ հետո խոստացավ վեճի խնդրահարույց կետերը դնել եպիսկոպոսների ժողովի քննությանը» (40):

Մովսես Տաթևացու, ինչպես նաև նրա աշակերտ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացու հարաբերությունը շոնմի եկեղեցու հետ, ցարդ մեզ ծանոթ դիվանական հետքերի լույսի ներքո, ըստ երեւույթին սկզբնավորվել է 1625 թվին:

Շոնմի Սուրբ Ժողովին 1625 թվականի հունիս 13-ի եւ օգոստոս 22-ի նիստերում Մելինո կարդինալի կողմից զեկուցվում է Յայր Պրոսպերո dello Spirito Santo Կարմեյան քարոզիչ առաքված խնդրանքը՝ Մովսես վարդապետին եւ Խաչատուր վարդապետին նվիրելու, -որոնց ուղղափառ դավանանքի մասին վկա է այս Յայրը, - շուրջառ իր հարմարանքով՝ սրբազան Պապի կողմից ի նշան բարյացակամության, եւ երկրորդ՝ թույլատրել, որ նրանք կարողանան եկեղեցական պաշտամունք մատուցել քարոզիչների մատուցների մեջ, իսկ սրանք էլ փոխադարձաբար Յայրոց եկեղեցիներում: Ի վերջո կատարյալ փոխհարողակցություն հաստատվի երկու եկեղեցիների միջեւ, մի տեսակ՝ intercommunion [փոխազդեցություն]:

Հավատաքննության սուրբ ժողովը դրականապես է պատասխանում՝ հետեւյալ պայմանով. եկեղեցական սպասքները տանել, հանձնել Մովսես վարդապետին եւ ընկերներին Պապի անունով, եթե խոստովանեն ընկալված կանոնական Հավատի դավանությունը, այլապես դրանք պարզապես պետք է հանձնվեն Կարմեյան հայրերի կողմից (41):

1625 թվականի հունիս 13-ի վերոհիշյալ արձանագրության մեջ կարդում ենք խնդրո առարկա «Քրիստոնեական վարդապետություն» կոչված գրքի մասին, թե «խմբագրված է Յայրոց կողմից, Քաղկեդոնի ժողովից հետո, ընդդեմ նույն այդ Քաղկեդոնի ժողովի ուսմունքի եւ առաքված Մովսես վարդապետի կողմից, որպեսզի դրան եւս պատասխան տրվի: Հավատաքննության սուրբ ժողովը հրահանգեց նախ լատիներեն թարգմանել տալ եւ հանձնել մի քանի հմուտ անձերի, որպեսզի դրա մասին եւս զեկուցեն» (42):

Մեզ դեռ հայտնի չէ, թե խնդրո առարկա այս հայրեն գրվածքը ինչ էր իրենից ներկայացնում. [գիրք], որի մասին Մովսես վարդապետը ցանկանում էր իմանալ շոնմի տեսակետը: Նշված գրության դավանական բնույթի մասին վերջին խոսքը կարող էր ասել միայն Sant Ofizio Հավատաքննության ժողովը:

1625 թվականի օգոստոս 22-ի նիստով Սպահանի քարոզիչներին հրահանգվում է, որպեսզի հետամուտ լինեն, որ Մովսես Արքեպիսկոպոսը եւ նրա պաշտոնյաները «վկաների առջև, ծածուկ կերպով տան Կաթողիկե [Կաթոլիկ] հավատքի դավանությունը եւ այն ուղարկեն շոնմ: Սա կարեւոր է թույլատրելու համար, որպեսզի իրենք /քարոզիչները/ Յայրոց

եկեղեցիներում եւ փոխադարձաբար հայերը մեր եկեղեցիներում կարողանան Պատարագ մատուցել» (43):

Այս սկզբնական հարաբերությանը, որ կատարվեց Սպահանի քարոզիչների միջնորդությամբ, հետևում է Մովսես Վարդապետ Տաթևացու 1626 օգոստոս 17-ի թվակիր նամակը հասցեագրված Ուրբանոս Ը պապին՝ ստորագրված Խաչատուր վարդապետ Կեսարացու եւ Արիստակես վարդապետ Շամբեցու կողմից: Այս նամակի ամբողջական պատճենը, որի բնագիրը պահվում է Հավատաքննության սուրբ Ժողովի դիվանում «Ոսկան վարդապետ Երեւանցին եւ իր ժամանակը» մեր մենագրության մեջ /էջ 267-269/:

Օրմանյանը /Ազգլապատում/, Բ, 1659/ նախ տարակուսում է, թե Մովսես Կաթողիկոսը թղթակցել է շոնմի հետ: Սակայն, ի նպաստ այս հարաբերությունների, զգալով փաստերի ուժը, որոնց մասին ակնարկում են Չամչյանը, Պալճյանը, Տաշյանը (44) եւ ուրիշներ, որոնց մեջ կար նաև նույն ինքը Գրիգոր վարդապետ Կեսարացին, ճիգ է գործադրում բացատրելու նրանց միտքը:

Ի՞նչ էին ուզում այս երեք հայ վարդապետները շոնմի եպիսկոպոսից, ինչո՞ւ են ձեռնարկել գրել նրան: Նրանք շոշափում են երեք նյութեր, երեքն էլ եկեղեցաբանական. ա/ նախ հայտնում են, թե իրենց փոքրիկ հոտով գտնվում են այլահավատների մեջ «իբրեւ այժյան որսորդների մեջ»: Փառք ենք տալիս Աստու, «որովհետեւ քրիստոնյա ենք եւ Քրիստոսի անունն ենք կրում մեզ վրա...», համաձայն Պողոսի՝ «հոժար ենք չարչարվել»: Ապա անցնում են իրենց բուն նյութին, այսինքն՝ «նախ այն սիրում, որ կա երկու ազգերի՝ հայերի ու լատինների միջեւ, որ հաստատեցին մեր հայրերը սուրբ Սեղբեստրոս շոնմի Պապը եւ Մեծ Յայքի սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչը, խնդրում ենք նույնը հաստատել»:

Ա. Ահա նամակի հիմնական շարժառիթը. եկեղեցական հաղորդակցության վերահաստատում Յայրոց եւ շոնմի եկեղեցիների միջեւ:

Առաջնորդվելով Քրիստոսի եկեղեցու միության հավատամքով՝ նամակագիրները ողջամտորեն պատճառաբանում են. «Եթե որոշ հովիվներ կռվեցին մեկմեկու դեմ՝ հոտի անդամներս ի՞նչ մեղք ունենք դրանում, եւ մեր անջատման պատճառը՝ լինի Դիոսկորոսը թե Փլաբիանոսը, կամ թե որեւէ մեկը, պատասխան են տալու Քրիստոսին»: Բայց մենք իրար սիրենք հոգեւոր սիրով, Պողոս առաքյալի հորդորի համաձայն, թե մեկմեկու անդամ ենք:

Բ. Անցնելով Հայաստանյայց եկեղեցու դավանանքին՝ նամակագիրները ցանկանում են հերքել ու փարատել առհասարակ նրա ուղղափառության վերաբերյալ լատինների ունեցած կասկածները. «Ոչ թե հերետիկոս կամ հերձվածող ենք, ինչպես դուք եք կարծում, այլ ուղղափառ ենք, համաձայն մեր հոգեւոր հայրերի դավանության, եւ անվանապես նշվում ենք բոլոր հերետիկոսներին՝ Արիոսին, Մակեդոնին, Նեստորին, Եվտիքեսին եւ նրանց բոլոր համախոհներին»:

Եվ ապա տալիս են Քրիստոսի մեկ անձի մեջ երկու բնության դավանանքի բացատրությունը, որը Քաղկեդոնի ժողովից որդեգրված բանաձեւն էր՝ հավասարապես ընդունված Արեւմտյան ու Բյուզանդա-

կան եկեղեցիների կողմից՝ ձեռակերպված հետեյալ տողերում. «Որովհետև թեպետ Քրիստոսի համար ասում ենք, թե մի բնություն է, եւ ըստ այսմ] կարծում եք, թե եվտիքյան ենք, սակայն դրա կողքին դնում ենք, թե անշփոթ է/ մարդկային եւ աստվածային բնությունները/։ Եթե չասենք անշփոթ՝ չար հերձվածող կլինենք։ Որովհետև, ինչպես դուք եք ասում, երկու բնությունը, որ Նեստորի [ուսմունքն] է, ասում եք, թե անբաժանելի է, եթե չասեիք, թե երկու բնությունն անբաժանելի է՝ չար հերձված կլիներ /այսինքն կլիներ Նեստորի մոլորությունը/։ Սակայն մենք ասում ենք՝ մեկ անշփոթ բնություն, եւ դուք ասում եք՝ երկու անբաժանելի բնություն, եւ երկու խոսքերի իմաստը նույնն է, եւ ճշմարիտ է»։

Այն, որ հավատի անբեկանելի ճշմարտությունները աստվածաբանական լեզվով արտահայտելիս միանգամայն ընդունելի է pluraliste բանաձևումը [բազմակարծությունը], ահա ժէ դարասկզբում այս երեք վարդապետներն արդեն ենթադրում են իրենց կեցվածքով, որ մեր օրերում Վատիկանի Բ Տիեզերա-ժողովից (45) հետո պետք է ընդհանրաճար լատին աստվածաբանների մեջ։

9. Երկու եկեղեցիների տոների ու պաշտերի մեջ եղած տարբերությունները պարզապես ազգային ավանդություններ են, որ հարգելի եւ անվնաս են։ Նրանց զանազանությունը չպետք է առիթ լինի խզելու սիրո պատվիրանը։ Լուծում ենք, թե ուխտի կամ առեւտրի համար մեզանից այնտեղ գնացողները բռնադատվում են ձեր կողմից, ոմանք ասում են, թե՝ «նզովիր քո հայրապետին ու դավանիր մեր դավանությունը», որի հետեւանքով Ձեր անունն այստեղ վատաբանվում է։ «Այս պատճառով, նամակովս աղաչում եմ, այլեւս նման սովորությունների չհետեւել, այլ թողեք կամքին։ Եթե հոժար կամքով չզավանի ու չխոստովանի ու խնդրի Սրբությանը հաղորդվել՝ տվեք, իսկ եթե ոչ՝ մի ստիպեք չհամաձայնողներին։ Եթե առաջնորդի հրամանով ու նամակով չի եկել՝ մի ընդունեք»։

Այստեղ երեք վարդապետները շարժվելով քրիստոնեական ոգով, լայնախոհ մտածումով սերտ հաղորդակցությունը համարում են լավագույն ուղին հարաբերությունների սերտացման՝ intercommunion:

Պետք է արձանագրել, որ երեք վարդապետների այս նամակում բացակայում է մարդկային կամ քաղաքական որեւէ դիտում։ Նրանք պարզապես ձգտում են հարթել գետինը՝ կրկին վերահաստատելու համար դարերի ընթացքում ընդհատված եկեղեցական հաղորդակցությունը՝ վանելով երկուստեք կուտակված փոխադարձ կասկածի եւ անվստահության հոգին, պարզել անճիշտ ենթադրության մթնոլորտը, եւ նպաստավոր պայմաններ ստեղծել եկեղեցական լիակատար հաղորդակցության համար։

Երբ Մովսես վարդապետն այսպիսի կեցվածք է որդեգրում՝ դեռ կաթողիկոս չէր ընտրվել, ոչ էլ ծայր էին առել Լվովի հայ թեմի տխրահռչակ խռովությունները։

Պետք է ասենք, որ Մովսես Տաթևացին իր այս պարզ գրությամբ իմիջիայլոց միանում է իրեն կանխող ս. Ներսես Շնորհալուն, ով միաբանական խոսակցություն էր սկսել Կ. Պոլսի Աթոռի հետ Բյուզանդիայի կայսեր միջոցով։

Յոթերորդի դիրքը

Մեկ տարի անց, 1627 թվականի օգոստոս 28-ին Հավատաքննության սուրբ ժողովի նիստի ընթացքում զեկուցվում է Յոթերորդի եկեղեցու հետ Հայոց եկեղեցական հաղորդակցության վերականգնման առաջարկը, որ անշուշտ եղավ 1626 թվականի օգոստոս 17-ին Ուբանոս Ը-ին երեք վարդապետների հղած նամակի առիթով։ Ժողովի մասնակից հայերը նկատելով, թե Sant Offizio Հավատաքննությանն է վերաբերում դավանական ամեն հարց՝ թղթածրարը առաքում են նրան։

Իսկ 1628 թվականի փետրվար 4-ի եւ դեկտեմբեր 12-ի Հավատաքննության սուրբ ժողովի նիստերի քննության նյութ է դառնում Մովսես վարդապետի առաքած «Քրիստոնեական վարդապետությունը», եւ Sant Offizio ժողովը տալիս է դրանց լուծումները։ Դրվատում են նաեւ Հայր Emidio-ի ջանքը, ու նրան հանձնարարում Սուրբ ժողովի համար գտնել մի «Հայսմավուրք» (46)։

1628 թվականի փետրվար 16-ի նիստում Հավատաքննության սուրբ ժողովի կարգիմալները որոշում են Մովսես վարդապետին ու նրա երկու վարդապետ ընկերներին ուղարկել Գրիգոր ԺԳ Պապի /1572-1585/ Հավատո դավանության բանաձևը (47)։

Հավատաքննության սուրբ ժողովը, որի իրավասության մեջ էր մտնում նույն հարցով զբաղվել, 1628 թվականի փետրվար 19-ի իր նամակով, որն ուղղված էր Սպահանում գտնվող Կարմեյանների մեծավորին, այսպես է պատասխանում Մովսես Արքեպիսկոպոսին, թե նրա նամակի բովանդակությունը, սուրբ ժողովի այն նիստում, որը նախագահել էր Նորին Սրբություն Ուբանոս Ը Պապը, մեծ գոհունակություն է պատճառել։ Ինչ վերաբերում է նրա շոշափած դավանական ու միաբանական հարցին՝ թե ինչ պետք է անել, որպեսզի վերահաստատվի Ս. Սեղբեստրոսի եւ Հայ ազգի հետ եղած եկեղեցական հաղորդակցությունը Ս. Պետրոսի Աթոռի հետ, Սպահանի Կարմեյան մեծավորին հրահանգվել է Ձեզ պատասխանել։

1628 փետրվար 19 թվակիր այդ նամակի պատճենը, ինչպես նաեւ Ֆլորենցիայի ժողովի հայերին վերաբերող հատվածի հայերեն թարգմանությունն ու արելեյքցիների համար ձեռակերպված հավատի դավանությունն առաքվում է նաեւ Մովսես վարդապետ Տաթևացուն։ Վերոհիշյալ քարոզչին հանձնարարվում է հրավիրել Մովսես Արքեպիսկոպոսին ու նրա ընկեր վարդապետներին, նաեւ նրանց հետեւորդ ժողովրդին՝ նզովելու եվտիքեսին ու Դիոսկորոսին եւ բացահայտ կերպով դավանելու Քրիստոսի աստվածամարդկային խորհուրդը. երկու բնություն մեկ անձի մեջ։ Նաեւ այն, որ ս. Լեւոն Ա Պապը հերետիկոս չի եղել (48)։ Հետո նույն նամակն ընդունող հորն հաղորդվում է, թե կարող է հավաստիացնել հիշյալ երեք եպիսկոպոսներին ու հայ ժողովրդին, թե պետք է վայելեն Յոթերորդի քահանայապետների լավագույն վերաբերմունքը (49)։

Հայտնի է, որ 1628 թվականի վերջերին այս բանակցություններն ընդմիջվում են Մովսես Տաթևացու՝ Ս. Էջմիածնի գահակալ ընտրվելու պատճառով։ 1629-ի սկզբում նա օծվում է կաթողիկոս։ Հայր Պրոսպերն այս իրադարձության դրական արձագանքը հասցնում է Յոթերորդի։

Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին սիրալիք մի ցանակ է հղում Հայր Պրոսպեր dello Spirito Santo քարոզչին՝ գրելով, որ թեև մարմնով մեզնից հեռու ես, բայց միշտ մեր մտքում ես, «եւ խնդրում ենք ձեզնից, որ չմոռանաք մեզ աղոթքների մեջ»: Սրանք նշաններ են երկու կողմերում տիրող փոխադարձ վստահության: Խաչատուր վարդապետի այս նամակը անթվական է, սակայն առկա է նամակագրի կնիքը: Հավանաբար այն գետեղելի է 1626-1629 թվականների միջև: Հ. Ակինյանը հայերեն է թարգմանել հիշյալ օտարալեզու նամակների պատճենները (50):

Հավատաքննության սուրբ ժողովի 1628 թվականի փետրվար 19-ի նամակի բովանդակության հետ սերտորեն կապված է, այդ թվականից չորս տարի հետո, 1632-ի նոյեմբերի 22-ին, Ուրբանոս Ը Պապի անունով, վերոհիշյալ երեք վարդապետներին հղված նամակը: Դա պատասխանն է այս վերջինների 1626-ի օգոստոս 17-ին Ուրբանոս Ը-ին հղած նամակի:

Սա մի Համառոտագիր /Breve/ է, որի բովանդակությունը խորքի մեջ նույնն է Հավատաքննության սուրբ ժողովի կողմից 1628-ի փետրվարի 19-ին Սպահանի Կարմեյան մեծավորներին հասցեագրված նամակի հետ: Հռոմը նախ հիշեցնում է Սովսես Կաթողիկոսին երկու դար առաջ Ֆլորենցիայի 1439 –ի ժողովի՝ հայ պատվիրակների հետ կնքված միաբանական դաշինքը Հայոց եւ Հռոմի երկու եկեղեցիների միջև, եւ առաքում է այդ համաձայնության հետ կապ ունեցող փաստաթղթերը, որոնք են.

ա/ 1439 նոյեմբերի 22 -ին կնքված միաբանական դաշինքը,

բ/ Եկեղեցու յոթ սուրբ խորհուրդների (51) մատուցման վերաբերյալ, որ Արեւմտյան աստվածաբաններին հայտնի է Ֆլորենցիայի 1439 թվականի ժողովում հռչակված Decretum pro Armenis [Հրահանգ առ Հայս] վավերագրով:

գ/ Հռոմի Ս. Պետրոս տաճարի պղնձե դռան վրա 1439 թվականին քանդակված հիշատակարանը, որ ի շարս ժողովի մասնակից հայրերի, արձանագրված էին նաեւ հայերի կողմից եկած եպիսկոպոսների անունները (52):

1632 նոյեմբեր 22-ին Հավատաքննության սուրբ ժողովը շտապում է մեկ այլ նամակ եւս ուղարկել Խաչատուր վարդապետ Կեսարացուն, ով Լվովի առաքելությունից վշտացած վերադարձել էր առանց դեպ Հռոմ իր քայլերն ուղղելու, թեպետ համաձայնություն ուներ հանդիպելու հայր Դիմաս Կարմեյան քարոզչի հետ:

Այս նամակում եւս Հավատաքննության սուրբ ժողովը հաստատում է այն, ինչ գրված էր նույն թվականին Սովսես Կաթողիկոսին հղված նամակում, եւ ապա ցավ հայտնում, թե Խաչատուր վարդապետը նախորդ տարում, այսինքն՝ 1631-ին չի կարողացել Լվովից գալ Հռոմ, ինչը պատեհ առիթ պիտի ներկայացներ «ավելի դյուրությամբ կարգավորելու Լեոպոլսի [= Լվովի] հայ Արքեպիսկոպոսի գործերը» (53):

Այս վերջին նամակը ներկայացնում է այն ճիգը, որով փորձ էր արվում վերսկսել վեց տարի առաջ ողջույնի արժանացած միաբանական երկխոսությունները, որոնք միտված էին մեղմելու այն անպատշաճ վարվելակերպը, որ Կաթողիկոսի նվիրակը գտել էր տեղի Լեհ եկեղեցական իշխանությունների կողմից:

Այս նամակում դարձյալ ակնարկված է Հռոմում բացվելիք դպրատան ծրագիրը, ինչպես նաեւ՝ Խոջա Նազարի կողմից առաջարկված՝ արեւմտյան շուկաներում հայ վաճառականների համար վերապահված արտոնությունները: Հետո հաղորդվում է նաեւ, թե Հայր Դիմասին, որն այնքան համակրանք էր տածում Նոր Ջուղայի հայերի հանդեպ, եպիսկոպոս են ձեռնադրել:

Հայոց պատասխանը եւ եպիսկոպոսական ժողովը

Անշուշտ, Սպահանի Կարմեյան Հայրերի՝ Հռոմից նրանց առաքված հրահանգների կատարումից հետո է, որ Հայր Դիմասը իր 1629 նոյեմբեր 25 թվակիր նամակով, ինչը վերաբերում է Սովսես Տաթևացու՝ Քաղկեդոնի ժողովի քրիստոսաբանական դրույթների նկատմամբ որդեգրած դիրքորոշմանը, հետեւյալն է հաղորդում Հավատաքննության սուրբ ժողովի նախագահ կարդինալ Լուդովիգին: Տեղեկագիրը գեկուցվել է սուրբ ժողովի կարդինալներին 1631 հունիս 4-ի նիստում: Այնտեղ ասված է, թե Հայոց Կաթողիկոսը

ա/ չի ցանկանում լսել Քաղկեդոնի անունը, որովհետեւ Մարկիանոս կայսեր վրա ծանրացած է շատ հայերի արյունը

բ/ սակայն «Քրիստոսի մեջ երկու բնությունների հարցում նույն Կաթողիկոսը /= Patriarche/ մի բնություն է ասում, առանց մյուս բնության աղավաղման կամ ոչնչացման, եւ ավելացնում, որ այս հաստատումը չի տարբերվում այն բանից, որ կաթողիկոսները հասկացել են՝ երկու բնություն մեկ անձի մեջ խոսքով:

գ/ թե հայերը Ս. Լեոն Պապին հերետիկոս չեն համարում.

դ/ իսկ ինչ վերաբերում է Դիոսկորոսին, թե նրան սուրբ են անվանում իրենց շարականներում, Կաթողիկոսը մտադիր է այդ առիթով ժողով գումարել, որին ցանկանում է հրավիրել նաեւ Հայր Դիմասին:

ե/ Հետո հայ մանուկներին սովորեցնել լատիներեն, որտեղից մեծ օգուտ կարելի է հուսալ կրոնի համար: Չորրորդ կետն, անշուշտ, ակնարկ է «Ո՛վ հրաշալի նախահարք» Շարականի հինգ հարազատ ու հնավանդ տների ավարտին ավելացված երեք տների վերաբերյալ, ուր փառաբանվել է Ալեքսանդրիայի Դիոսկորոս պատրիարքը (54) ու նգովվել Քաղկեդոնի ժողովը:

Այսպես, Սովսես Կաթողիկոսի նախատեսած ժողովի ծրագիրը զուգադիպում է այն բանի հետ, որ Հավատաքննության սուրբ ժողովը 1630 թվականի սեպտեմբերի 5-ի եւ նոյեմբերի 21-ի նիստերում թելադրել էր Հայր Դիմասին:

Հավատաքննության սուրբ ժողովի 1630 թվականի հունիսի 15-ի նիստի ընթացքում գեկուցողի կողմից տարակույս է հայտնվում Սովսես Կաթողիկոսի ուղղափառության վերաբերյալ: Սակայն Հայր Պրոսպերը հերքել է այդ տարակույսը՝ ասելով, որ եթե հերետիկոս լիներ՝ մեզ չէր հորդորի դպրոց բացել Սպահանում եւ Ջուղայում (55):

Հայ եպիսկոպոսների մի ժողովի ծրագիր՝ Սովսեսի օրոք

Նույն 1630 թվականի սեպտեմբերի 5-ի եւ նոյեմ-

բերի 21-ի Հավատաքննության սուրբ ժողովի նիստերի ընթացքում խոսք է բացվում Հայոց Պատրիարք /Կաթողիկոս/ Մովսեսի մասին: Սեպտեմբերի 5-ի նիստի ժողովի հայրերը թելադրում են Սպահանում գտնվող Հայր Պրոսպերին, որպեսզի ջանա համոզել Կաթողիկոսին, որ իր եպիսկոպոսներով ժողով գումարի եւ ընդունի Քաղկեդոնի քրիստոսաբանական բանաձեւը՝ երկու բնությունների՝ աստվածային եւ մարդկային՝ մեկ անձի ու մեկ դեմքի մեջ գտնվելու վերաբերյալ:

Իսկ նոյեմբերի 21-ի նիստի ընթացքում գեկուցվում է, թե Մովսեսն իբր թե գումարել է Հռոմի եկեղեցու հետ եկեղեցական հաղորդակցության վերաբերյալ ժողովը: Ուստի Հավատաքննության սուրբ ժողովի հայրերը որոշում են քաջալերական նամակ գրել ու պատշաճ նվերներ ուղարկել, որպեսզի խնդիրը «հաջողությամբ ընթանա» (56):

Հաջորդ տարի, 1631 հունիս 8 թվակիր մի նամակ էլ գրվում է Հայր Դիմասին, Սպահան՝ համծնարարելով նրան շարունակել իր ջանքերը՝ ցույց տալու համար Հայոց Կաթողիկոսին Քաղկեդոնի ժողովի ճշմարտությունը: Գրում են, թե նկատի առնելով նրա խիստ բարի վարքը՝ Աստված նրան կլուսավորի:

Հ. Ներսես Ակինյանը հաստատում է, թե Մովսես Կաթողիկոսից խոստացված ժողովը տեղի է ունեցել: Ակինյանը գրում է, որ այդպիսի մի ժողովի լուրն առաջին անգամ Հռոմ է հաղորդվել Հալեպից, 1630 թվականի մայիսի 8-ին, Հայր Պրոսպեր քարոզչի կողմից. «Հայերը Պարսկաստանում մի ժողով են գումարել՝ քննության ենթարկելու համար Հռոմի եկեղեցու հետ միության հարցը: Որպեսզի հաջողությամբ գլուխ գա այս խնդիրը, Մովսես Կաթողիկոսին են գրվել, միաբանության հորդոր պարունակող նամակներ» (57):

1631 թվականի դեկտեմբերի 25-ի նամակով այս բանը վկայում է մեկ ուրիշ Կարմեյան քարոզիչ, Հայր Եպիփան di S. Giovanni Battista, թե այդ ժողովը «Քրիստոսի մեջ երկու բնության վերաբերյալ վարդապետության մասին էր, որ նույն Կաթողիկոսը խոստովանում էր արդեն»:

Նույնը 1631 թվականի դեկտեմբերի 25-ին Հնդկաստանի Կոա քաղաքից մի երկար տեղեկագիր է ուղարկում իր առաքելության վերաբերյալ՝ հասցեագրված Հավատաքննության սուրբ ժողովի նախագահ կարդինալին: Այստեղ Արեւելքի աղետների վերաբերյալ ակնարկից հետո, գրում է. «Չգիտեմ, այդ ժողովրդի հետ բանակցելու եւ Քաղկեդոնի ժողովի ընդունման վերաբերյալ Հայաստանում գումարվելիք ժողովն ի՞նչ եղավ արդյոք»: Մտավախություն է հայտնում, որ կարող է դժվարությունների հանդիպել ու խափանել ծրագիրը, որովհետեւ գրում է, թե՝ ես մեկ եւ կես տարի է, որ չկարողացա Պարսից Շահին ուղարկել Սրբազան Պապի առաքած նամակը (58):

Հ. Ն. Ակինյանը ենթադրում է, որ այս գրություններում ակնարկված ժողովը լինի այն, որի վերաբերյալ գրում է Կղեմես Գալանոսը իր հայտնի երկլեզվյան հատորներում, Վարդան Եպիսկոպոս Հովնանյանն իր «Թուղթ քաջալերականում» եւ Ստեփանոս Լեհացին իր «Տարեգրության» մեջ գալիս են այն եզրակացության, որ այդ նամակը Մովսես Կաթողիկոսն առաքել է Ուրբանոս Ը Պապին: Քիչ անց

մենք կներկայացնենք հիշյալ երեք ժամանակակից անձանց վկայությունները: Մինչ այդ, դառնալով 12 եպիսկոպոսների անունով գրված նամակին, հիշենք Ակինյանի վարկածը: Ալլացիուսի գրքից նա արտագրում է Մովսես Կաթողիկոսի՝ Ուրբանոս Ը Պապին հղած նամակի սկզբնավորությունը՝ ասելով, թե հավանաբար սա վերաբերում է 12 եպիսկոպոսների կողմից ուղարկված նամակին: Ալլացիուսը չի տալիս նամակի թվականը, ինչը դժվարացնում է ստուգել այն (59):

Մովսես Կաթողիկոսի կողմից Ուրբանոս Ը Պապին հղած երկու նամակներ հրատարակել ենք մեր «Ոսկան վարդապետ Երեւանցի» ուսումնասիրության հավելվածում /էջ 267-275/: Ակինյանի արտագրած սկզբնավորությունը չի համապատասխանում ո՛չ մեկին, ո՛չ էլ մյուսին: Գիտենք նաեւ, որ Մովսես Կաթողիկոսը շատ առիթ չի ունեցել գրելու Ուրբանոս Ը Պապին: Հ. Ն. Ակինյանի վարկածը հավանական է: Ամեն դեպքում դեռ ստուգելի է, որ միայն այդ նամակի պատճենը Վատիկանի դիվանից դուրս բերելով կարելի է լույս սփռել հարցի վրա:

Ի վերջո, Հովհաննես Մոլինո Անկյուրացին, որ գտնվում էր Կ. Պոլսում, 1633 թվականի հոկտեմբերի 8-ի՝ Հավատաքննության սուրբ ժողովին հղած նամակում ակնարկում է, թե Մովսես Կաթողիկոսը «... շատ էր հակված սուրբ միությանը: Հռոմի քահանայապետին հղած նամակներում նշվել է Եվտիքեսին եւ Քրիստոսի մեջ դավանել երկու բնություն, ինչպես Հայր Եպիփանն է գրում, նույնիսկ Պարսկաստանում գումարել մի ժողով՝ լքողներն խորհրդակցելու եւ իր բովանդակ ժողովրդին առաջնորդելու Հռոմի եպիսկոպոսի հետ եկեղեցական հաղորդակցության» (60):

Հայ աղբյուրներն ու ժամանակակիցների վկայությունները լռում են Մովսես Կաթողիկոսի գումարած մի այդպիսի ժողովի մասին: Բայց ակնարկներ կան Վարդան Արքեպիսկոպոս Հունանյանի կողմից՝ գրված 1703 թվականին, Լվովից, իր «Քաջալերական նամակներ Եվրոպիայի ուղղափառներին» գրվածքում, ուր կարդում ենք հետևյալը. «Էջմիածնի Մովսես Կաթողիկոսը Տիրոջ ՌՌԻԸ /1628/ տասներկու եպիսկոպոսների հետ միասին ստորագրել ու կնքել է Կաթողիկե [Կաթոլիկ, Ընդհանրական] հավատի դավանությունը, որ առաքեց Ուրբանոս Ը Պապին, որի օրինակն իմ գրատան մեջ է»:

Կղեմես Գալանոսը, որ վախճանվել է 1666-ին, կարող է ժամանակակից վկա համարվել. իր հայտնի աշխատության մեջ, որ լույս է տեսել Հռոմում, Հավատաքննության տպարանից, 1650 թվականին, գրում է. «Մովսեսը ուղիղ հավատի դավանությունը՝ ստորագրված տասներկու վարդապետների կողմից, հղեց Ուրբանոս Ը Պապին»: Եվ որ այդ դավանագրում Սուրբ Հոգին դավանում է «Հորից եւ Որդուց բխած» (61):

Մեկ այլ հեղինակ, ով մոտիկ է Վարդան Արքեպիսկոպոս Հունանյանին՝ Ստեփանոս Ռոջան իր Տարեգրության մեջ գրում է. 1629 թ. «Մովսես Կաթողիկոսը, երբ նստեց Էջմիածնի Աթոռին, գրեց ուղղափառ հավատի դավանությունը 12 եպիսկոպոսների հետ միասին... Ուրբանոս Ը-ին»: Իսկ 1630 թվականին, թե «ՌՎ հրաշալի նախահարք...» շարականից (62) հանցե

1998-ին ընդգրկվեց ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի Համաշխարհային ժառանգության օբյեկտների ցուցակում: Տաճարի շինարարությունը սկսվել է 1363-ին, երկու հայ հարուստ վաճառականների՝ Թեոդոսիացի Հակոբի եւ Հայցարածցի Փանոսի կողմից: Ծիսարարությունը ղեկավարում էր լվովյան հայտնի շինարար Դորինգը: Վանական համալիրը ներառում է հայ բենեդիկտականների վանքը, նախկին հայկական բանկի շենքը, արքեպիսկոպոսական պալատը եւ XVI դարի աշտարակ-զանգակատունը: Խորհրդային իշխանության ժամանակ տաճարում էր տեղակայված Լենինի անվան Լվովի թանգարանի պահոցը: 2000-ի հունվարին անկախ Ուկրաինայի իշխանությունները տաճարը փոխանցեցին Հայ առաքելական եկեղեցուն: 2003-ի մայիսի 18-ին համայն հայերի կաթողիկոս Գարեգին Բ-ն օծեց տաճարը:

Սբ Աստվածածին եկեղեցին Լվովում, Հայ առաքելական եկեղեցու Ուկրաինայի թեմի առաջնորդանիստ

վերջին երեք տները, որ ավելացված էին որոշ հերձ-վածողների կողմից, ինչպես հայտնի է նրա՝ մեր Լեոպոլտեցիներին [Լվովցիներ] հղած նամակից» (63):

Այս վկայությունների համաձայն, ասվում է, թե խնդրո առարկա ժողովը տեղի է ունեցել Մովսեսի Կաթողիկոս ընտրվելուց եւ անշուշտ օծվելուց հետո, ինչը կատարվել է 1629 թվականի սկզբին:

Չամչյանը եւս ակնարկում է Մովսես Կաթողիկոսի կողմից ընդունված այս որոշման մասին: Գրիգոր Կեսարացին, որ Կ. Պոլսի Աթոռից հեռացված էր, լսելով Մովսես Կաթողիկոսի՝ Ռոմի եկեղեցու հետ ունեցած սիրալիր հաղորդակցության մասին, իր դժգոհությունն է հայտնում: Մամավանդ, որ նա ռի էր կուտակել Մովսեսի նվիրակի՝ Խաչատուր վարդապետ Կեսարացու դեմ, որովհետեւ վերջինս ոմանց ասել էր, թե Հայոց դավանանքը նույնն է Քաղկեդոնի ժողովի հետ. տարբերությունը ծեսի մեջ է: Ուստի նա գրում է Մովսեսին՝ հայտնելով իր մտահոգությունն ու մեղադրանքը Խաչատուր վարդապետի հասցեին. այսու զգուշացնում Մովսեսին: Իսկ երբ իմանում է, թե նա եւս սիրո ու հպատակության նամակներ է հղել Պապին, իր գանգատը հայտնում է նրան նմանապես, թե «ուխտ եւ դաշինք» եւ դրել քաղկեդոնականների հետ, ու «միաբանության բազում նամակներ եւ» գրել Ռոմ: Լսելով այս ամենը, գրում է, թե՝ համակված եմ մեծ վշտով, այնպես որ «կնախընտրեի մեռնել, քան կենդանի մնալ...», «ինչը վայել չէ քո խոհեմությամբ»: Մովսեսն անտեսում է սա, ու շարունակում է իր հոտի խնամքը՝ «բոլորի համար լինելով արդարության ու սրբության հայելի»:

Չամչյանն ունի մեկ այլ վկայություն եւս: Գրում է, թե այն օրերին Հայր Պողոս Պիրոմալլին (64) հյուր էր Մովսես Կաթողիկոսի մոտ. լատին քարոզիչը հարցրել էր հայրապետին, թե ինչու չի նամակցում Ռոմի եպիսկոպոսների հետ: Մովսեսը պատասխանում է. «Մենք ճանաչում ենք նրան. հենց ես 1629 թվականին նամակ եմ գրել Պապին, ու չգիտեմ՝ ընդունել է նամակս, թե՛ ոչ: Եթե դու ապահով հնար ունես, հենց հիմա երկրորդ կգրեմ»: Ու մի նամակ է գրում, որի տակ ստորագրում են 12 եպիսկոպոսներ, եւ այն հանձնում են Հայր Պիրոմալլին:

Չամչյանի աղբյուրը մեզ անծանոթ է: Սակայն գիտենք, թե երբ Հայր Պիրոմալլին տարածայնություն է ունենում Նախիջեւանի թեմի առաջնորդ Տեր Օգոստինոս եպիսկոպոսի հետ, փախչում է Երեւան, ու սիրալիր ընդունելության է արժանանում Մովսես Կաթողիկոսի կողմից: Այս փախուստը տեղի է ունեցել շուրջ 1632 թվականի հունիսի վերջերին: Մեկ ամսից ավելի մնում է Կաթողիկոսի մոտ: Գիտենք նաեւ, որ Մովսեսը 1632 թվականի օգոստոսի 19-ին մի երկար նամակ է գրում Ուրբանոս Ը պապին՝ խնդրելով նրա միջամտությունը՝ կանխելու Լվովի Նիկողայոս Արքեպիսկոպոսի (65) հարուցած խռովությունները: Եթե Հայր Պիրոմալլին թելադրել է Մովսես Կաթողիկոսին գրելու Պապին՝ պետք է որ այս հարցին վերաբերեր նաեւ 1632 թվականի օգոստոս 19-ի նամակը (66): Սակայն այս նամակը ստորագրված է միայն Մովսեսի կողմից: Տասներկու եպիսկոպոսների ստորագրած նամակը պետք է ավելի վաղ գրված լիներ:

Յ. Ներսես Ալիմեանի տեսակետի վերաբերյալ տարակույս չի կարող լինել: Ա. Ալպոյաջյանը նույն-

պես «Ով հրաշալի նախահարք» շարականի վերջին երեք տները ջնջելու որոշումը, որն ընդունվել է Մովսեսի կողմից՝ տասներկու եպիսկոպոսների հավանությամբ, գետեղում է 1628 թվականի մեջ՝ անշուշտ հետեւելով Վարդան եպիսկոպոս Յունանյանի վկայությանը: Գրում է, որ այդ նամակի պատճենը դեռ հայտնի չէ (67):

Անտարակույս, Մովսես Կաթողիկոսի տրամադրությունների անկեղծության լավագույն ապացույցն էր դա՝ նախնիների այդ շքեղ Շարականը սրբել հերձվածողական հավելվածից եւ Հայաստանյայց եկեղեցին իսպառ ձերբազատել նաեւ հերձվածողի ու հերետիկոսի արատից, որով որոշ հերձվածողներ, ինչպես նկատում է Ստեփանոս Վարդապետ Ռոշքան (68), արատավորել էին նրա հարազատ դիմագիծը:

Ծանոթագրություն

31. տե՛ս Կարապետ եպիսկոպոս Ամատունի, Մովսես Գ Տաթևացի Կաթողիկոս Էջմիածնի-«Հայագիտական մատենաշար «Բազմավէպ» «թիվ 36, Վեներտիկ, 1992, էջ 45-61: Անկյունավոր փակագծերում զետեղված ծանոթագրությունները թարգմանչին են:
32. A. Bugnini, *La Chiesa in Iran, Roma, 1981, p. 120-122, 125.* Շահ Աբասի, ինչպես նաեւ նրա հաջորդների այսպիսի թույլատու քաղաքականությունը քրիստոնյա փոքրամասնությունների հանդեպ տեսական չի եղել: Նույն ինքը՝ Շահ Աբաս Մեծը, 1621-1622 թվականներին հալածանքներ է հարուցել քրիստոնյաների դեմ. նահատակներ եղել են նաեւ հայ համայնքից: Ասվում է, թե այդ հալածանքների առիթը մի հայ կնոջ գանգատն էր նրա դեմ, ինչի հետեւանքով գործարդել է քրիստոնյա ժողովուրդներին, մանավանդ հայերին իսլամացնելու քաղաքականությունը: Առաքել Դավրիժեցին արձագանքում է 1621-1622 թվականներին կատարված հարստահարություններին /զլ. ԺԴ, 122-128/: Ընդրջ քառասուն հայ գյուղերի բնակիչներ ենթարկվել են այդ կեղեքումներին: [Այդ քաղաքականությունը շարունակել է նաեւ Շահ Սուլեյմանը 1674 թվականին Նոր Ջուղայի հայ մեծատունների դեմ, 1678 թվականին դարձյալ հրեա եւ հայ փոքրամասնությունների դեմ:
33. COCG, v. 209 f. 248v. Georges Goyau, «La France missoinaire» իր գրքում/ Paris, 1948, v. 1, p. 237-238/, հետեւյալն է գրում Փրանցիսկյան Վեղարավոր /Capucins/ հորջորջված կրոնավորների Սպահան մուտք գործելու վերաբերյալ. Նրանք առաքված էին Լյուդովիկոս ԺԳ թագավորի կողմից, կարդինալ Ռիշըլիեյի վարչապետության օրոք: Սարսելից մեկնում են երեք քարոզիչներ, որոնցից մեկը մնում է Հայեպում՝ Բաղդադի համար, երկուսը, որոնք են Յ. Փասիֆիք de Provins-ը եւ Յ. Գաբրիել de Paris-ը 1628-ի սեպտեմբերի կեսին մտնում են Սպահան: Խոջա Մուշեղ անունով մի հայ, ով չորս տարի առաջ Փարիզում ծառայություն էր գտել Յ. Փասիֆիք de Provins-ի օգնությամբ, Նոր Ջուղայում, իր տան մեջ հյուրընկալում է երկու քարոզիչներին: Երբ լուրը հասնում է Հայոց Արքեպիսկոպոսին, ով հավանաբար Խաչատուր վարդապետ Կեսարացին էր, քա-

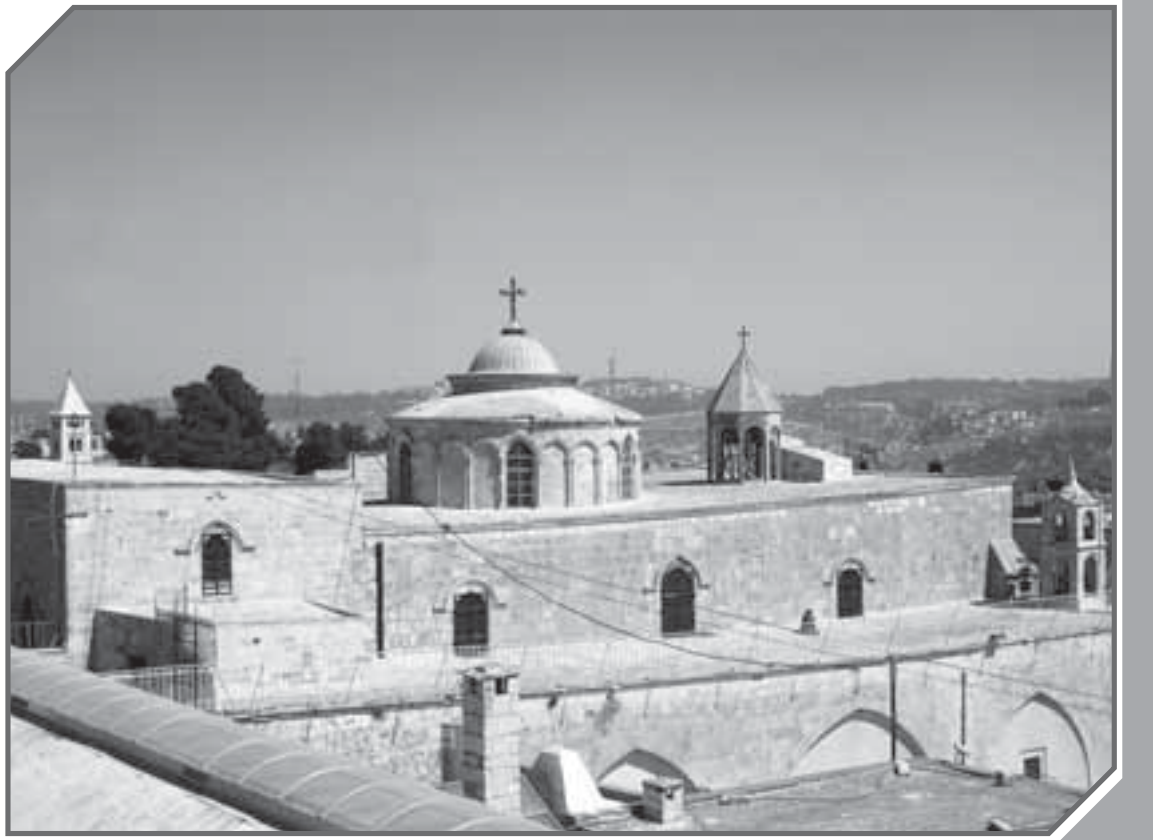
- րոզիչներին ստիպում են, որ փոխադրվեն Հայոց վանք: Թափորով նրանց ընդունում են եկեղեցի, վարդաջրով լվանում են նրանց ոտքերը ու ցողում նրանց գլուխն իբրև Զրիստոսի առաքյալներ եւ հյուրասիրում Հայոց վանքում:
- Խոջա Նազարը այցելում ու հարցնում է, թե արդյոք ընծաներ ունեն Շահին նվիրելու. նրանք ասում են, թե բերել են Լյուդովիկոս ԺԳ թագավորի, նրա մոր՝ Դե Ամիչիսի ու տիկնոջ նկարները: Խոջա Նազարը ասում է, թե որպես նվեր դրանք հաճելի կլինեն Շահին:
- Այսպես մի տասը օր Հայոց վանքում իջեանելուց հետո, Կարմելյան քարոզիչների մեծավորը՝ Յ. Հովհաննես Թաղեսու, նրանց տանում է իր վանատունը, Ապահան:
- Ignazio da Saggiato /L'opera dei Cappucini+Or. Chr. Analecta, Roma, 1962, v. 163, p. 330/ գրում է, թե Մովսեսն էր այդ Արքեպիսկոպոսը, որ իրենց էր վերապահել այդ սիրալիր ընդունելությունը: Իրապես էլ՝ 1628 թվականին, Մովսես Տաթևացին գտնվում էր Նոր Զուղայում:
34. Lusitania-India- Japonia, 1629, f. 258-259, Հ. Ներսես Ակինեան, Մովսես Գ Տաթևացի, Վիեննա, 1936, էջ 336-337
 35. Lett. volg. [= Archivio de Propoganda Fide, Lettere Volgari] 1629, v. 8, f. 132 :
 36. Acta[= Archivio de Propaganda Fide, Acta], v. 7, f. 34, n. 15; f. 100, Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 388:
 37. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 388-390 :
 38. [Ունիթորները (միարարները) Հայաստանում տարածված էին ԺԳ-ԺԵ դարերում: Նրանց մեջ կային ինչպես լատին, այնպես էլ հայ քարոզիչներ, որոնց նպատակն էր Հայ եկեղեցու միավորումը Լատինկաթոլիկ եկեղեցու հետ: Այս նպատակին հետամուտ նրանք լատիններենից հայերեն են թարգմանում Արեմտյան եկեղեցու նշանավոր հայրերի աստվածաբանական փիլիսոփայական երկերը]:
 39. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 332-337:
 40. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 334-335:
 41. Acta, v. 3, f. 233-234, n. 2, 4: f. 250, n. 5 :
 42. Acta, v. 3, f. 234, n. 4, Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 337-343:
 43. Acta, v. 3, f. 250, Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 339 :
 44. [Նկատի ունի այդ հեղինակների հետեւյալ երկերը. «Պատմություն Հայոց ի սկզբանէ աշխարհի մինչեւ ցամն 1784, ըստ աւանդելոյ այլեայլ մատենագրաց յօրինեալ ի հայր Միքայէլ վարդապետէ Չամչեանց՝», հտ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 611, Պալճյան- «Աթոռ Սրբոյն Պետրոսի Առաքելապետի. աշխ. Թովմաս Գուլիելմոս Սլայս, թրգմ. Հ. Ալեքսանդր վարդապետ Պալճեան., Վիեննա, 1853, էջ 270, «Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, աշխտ. Հ. Յակոբոս վարդ. Տաշեան, Վիեննա, 1895 էջ 111]:
 45. [Վատիկանի Բ ժողովը տեղի է ունեցել 1965թ.: Ժողովի նպատակն էր քրիստոնեական հավատի հավերժական արժեքները պատշաճորեն ներդաշնակել այն արժեքներին, որոնք մարդկությանը հայտնվում են աստիճանաբար, պատմական զարգացման ընթացքում: Ժողովում մասնավորապես շեշտվում է միջեկեղեցական հարաբերություններում բազմակարծության իբրև քաղաքակրթական արժեքի, կիրառելիության պարագան]:
 46. Acta, v. 4, f. 274, n1- Acta, v. 6, f. 11, n. 12; f. 179. n 10 [Հայսմավորքը սուրբերի վարքն ու վկայաբանությունը բովանդակող ծիսամատյան է, որն ընթերցվում է տվյալ սուրբի հիշատակի օրը]-Հ. Բ.:
 47. Acta, v. 6, f. 18, n. 1 :
 48. [Լեոն Ա Պապ. աթոռակալել է 440-461 թվականներին: Հայտնի է նրա «Տոմար»-ը/ տե՛ն տպ. «Ակզբնագիրք Տոմարի սրբոյք Լեոնի եւ սահմանի սուրբ ժողովոյն Քաղկեդոնի», Վենետիկ, 1805/ ուր շարադրված քրիստոսաբանական դատողությունները պետք է վարդապետական հիմքը դառնային Քաղկեդոնի ժողովի/451թ. /]:
 49. Acta, v. 7, f. 18-20 :
 50. Lett. volg. 1628, v. 7, f. 18. SOCG[Archivio de Propaganda Fide, Scritture Originali Congregazioni Generali], v. 181. f. 207 v :
 51. [Եկեղեցու յոթ սուրբ խորհուրդներն են Ակրտությունը, Դրոշմը, Ապաշխարությունը, Հաղորդությունը, Պսակը՝ Ամուսնությունը, Կարգ հիվանդացը եւ Ձեռնադրությունը]:
 52. Lett. volg. v. 13, f. 117. - Denz. Enchiridion Symbolorum, ed. 1922, nn. 691-702, Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 353-354, ուր 1632 նոյեմբեր 22-ի թվակիր նամակը հայերենի է վերածել :
 53. Persia /anno 1648/, v. 209, f. 282-283. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 355-358, թարգմանել է Խաչատուր վրդ. Կեսարացուն հասցեագրված նամակը եւ:
 54. [Դիոսկորոս Ա-ն եղել է Ալեքսանդրիայի պատրիարքը/ 444-455 թթ. /, հաջորդն ու անձնդիր հետետորդը ս. Կյուրեղ Ալեքսանդրացու քրիստոսաբանական ուսմունքի: Ի դեպ, Քաղկեդոնի ժողովը նրան մեղադրել է ոչ թե իր վարդապետության, այլ անկարգ ընթացքի ու ժողովի որոշումներին չենթարկվելու համար: Հայ եկեղեցու հայրերը բարձր դրվատանքով են խոսում նրա մասին]:
 55. Acta, v. 7f. 85v-86. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 343-344, նամակի հայերեն թարգմանությունը: Acta, v. 7, f. 75, n. 10:
 56. Acta, v. 7f. 119, n6; f. 157, n. 7-Acta, v. 8, f. 22, n. 4 :
 57. Acta v. 7, f. 157, Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 349 :
 58. Lett. Spagna, Portugal, Armenia, v. 104, f. 299-303, Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 348-350 :
 59. տես Allatius Leo, De Ecclesiae Occidentalis atque Orientalis perpetua confession, tom 1-3, Coloniae, 1648, p. 1004. -Lett. volg, v. 13, f. 107 :
 60. Acta, v. 8, f. 21 :
 61. CL. Galano, Conc. Ecclesiae Armenae cum Romana, pars 2, t. 1, 397-Վիեննայի Մխիթարյան Մատենադարան, ձեռ. 37, թերթ 39ա [„Միաբանություն Հայոց սուրբ եկեղեցույն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցույն Հռովմայ, շարադրեալ ի լերկուս հատորս՝ ի պատմական եւ վիճաբանական, ի կարգէ Թէատինոսաց Կղէմէս վարդապետէ,„]:
 62. [Շարականը տե՛ն Մատենագիրք հայոց, Անթիլիաս-Լիբանան, 2007, հտ. Ը, էջ 347] :
 63. Ստեփանոս Լեհացի, Տարեգրություն, էջ 174: Ալիշան, Կամենեց, [Վենետիկ, 1897,] էջ 138:
 64. [Հայր Պողոս Պիրոմալլին/ + 1680 թ. /, որ հայ իրականության մեջ հայտնի էր Առաքել Բոբիկ Շոռոթեցի անունով, նշանակալից դեր է կատարել Հայ-Լատինական պարագան]:

տին եկեղեցաքաղաքական հարաբերություններում հատկապես 1660-70-ական թվականներին: Երկար տարիներ ապրելով Չայաստանում՝ կազմել է 35000 բառամիավորից կազմված հայ-լատիներեն բառարանը, որը սակայն մնացել է անտիպ. տես Գ. Կ Գասպարյան, Չայ բառարանագրության պատմություն, Երեան, 1968, էջ 57]:

- 65. [Նկատի ունի Նիկոլ Թորոսովիչին]:
- 66. Չամչեան, հտ. Գ, էջ 611-612, Ամատունի, Ոսկան վարդ. Երեանցի [եւ իր ժամանակը, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1975], էջ 41-42, 269-275 :
- 67. Ակինեան, նշվ. աշխ., էջ 349-350, Ապոյաջյան, «Սիոն», 1937, էջ 122:
- 68. [Ստեփանոս Ռոշքան /Ստեփան Ստեփանյան՝ 1670-

1739 թթ. /ծնվել է Լեհաստանի Կամենեց քաղաքում, ուսումը ստացել Չոռում: Չեղինակել է փիլիսոփայական, աստվածաբանական, պատմագրական երկեր: Նրա գրչին է պատկանում Չայ-լատիներեն եւ լատիներեն-հայերեն արժեքավոր բառարանը՝ «Գանձ հայոց լեզուի» խորագրով: Վկայությունը քաղված է նրա ժամանակագրական աշխատությունից. տես «Ստեփաննոսի Ռոշքայ, ժամանակագրությունը կամ տարեկանը եկեղեցականը, հրատարակեց հ. Չամազասպ վրդ. Ոսկեան», Վիեննա, 1964]:

**Արեւելահայերենի վերածեց, ծանոթագրեց
ՉԱԿՈՒ ԲՅՈՍԵՅԱՆԸ
Պատվիրատու՝ «Սյունյաց երկիր»**

Երուսաղեմի Սուրբ Չակոբյանց եկեղեցի

Իսկական անվանումը Սրբոց Յակոբեանց Վանք Չայոց, Երուսաղեմի գլխավոր հայկական եկեղեցին է: Կառուցվել է 12-րդ դարում եւ նվիրված է Չակոբին՝ Երուսաղեմի առաջին պատրիարքին: Ըստ ավանդույթի՝ Չակոբը կախվել է եկեղեցու կառուցման վայրում: Նախապես այստեղ գտնվել է բյուզանդական եկեղեցի: 18-րդ դարում եկեղեցին վերանորոգվել է: Արեւմտյան հատվածում կա հիանալի զարդարված, 17-րդ դարի փայտյա դուռ: Եկեղեցում են նաեւ գտնվում 94-րդ Երուսաղեմի հայոց պատրիարքի՝ Գուրեգ Իսրայելյանի եւ Սալահ ադ Դինի ժամանակակցի՝ Աբրահամի գերեզմանները:

Երուսաղեմի եւ ընդհանրապէս քրիստոնեական աշխարհի ամենամկրական եւ գլխավոր սրբավայրերից է: Այն կառուցված է Քրիստոսի գերեզմանի, Գողգոթայի խաչելության տեղի, Խաչգյուտի քարայրի եւ մի շարք այլ սրբավայրերի վրա: Քրիստոսի գերեզմանը գտնվում է Ս. Հարության տաճարի մեծ գմբեթի տակ՝ վիմափոր ժայռերի մեջ, եւ երկու խորշի է բաժանված:

Տաճարը համատեղ տնօրինում են Հայ, Հույն եւ Կաթոլիկ եկեղեցիները, եւ նրանց է վերապահված այս սրբավայրի մաքրությունը, նորոգությունն ու գործածությունը: Հայոց եկեղեցու իրավասությունների շրջանակում մասնավոր իրավունքներ ունեն նաեւ ղպտիներն ու ասորիները:

**Երուսաղեմի
Սուրբ
Հարության
տաճար**

ՓԻԼԻՊՈՍ Ա ԱՂԲԱԿԵՑԻ

2 մենայն Յայոց կաթողիկոս 1632-ից: Յաջորդել է Մովսես Գ Տաթևացուն:

Ծնվել է 1593-ին Աղբակ գավառի Էրնկան գյուղում, մահացել 1655-ի մարտի 25-ին Վաղարշապատում: Թաղվել է Ս. Յոհաննես տաճարի հյուսիսային խորանում:

Եղել է Խաչատուր վարդապետ Կեսարացու, Մովսես Տաթևացու «սրբազնամաքուր եւ բազմահանճար ձեռնասուն աշակերտ»-ը, վերջինիս գործակիցն ու ծրագրերի շարունակողը: 1630-ին ձեռնադրվել է եպիսկոպոս եւ նշանակվել Բջնիի առաջնորդ: Եղել է Մայր Աթոռի նվիրակ Վան, Բաղեշ եւ Կարին քաղաքներում, նշանակվել կաթողիկոսական փոխանորդ: Մովսես Գ Տաթևացու մահից հետո՝ վերջինիս կամոք, առաջադրվել է Ամենայն Յայոց կաթողիկոս: Կաթողիկոսական օժուրը տեղի է ունեցել 1632-ի դեկտեմբերին:

Փիլիպոս Ա Աղբակեցին եղել է Յայոց եկեղեցու ամենաարդյունաշատ եւ նշանավոր հայրապետներից: Ծավալել է եկեղեցաբարեկարգչական լայն գործունեություն, նպաստել հայ մտավոր մշակույթի եւ լուսավորական շարժման աշխուժացմանը: Ջարկ է տվել տպագրությանը, բացել դպրոցներ, կառուցել եւ վերանորոգել եկեղեցիներ, վանքեր: Իր այդ ձեռնարկումների շնորհիվ «վաղնջուց խափանեալ վանօրայք լցան աբեղայիք, եւ գիւղք եւ քաղաքք երիցամբք, բազում կիսաւեր եւ խախտեալ եկեղեցիք նորոգեցան, յոլով եկեղեցիք նոր շինեցան» (Առաքել Դավրիժեցի): Ժամանակագիր Դավիթ Բաղիշեցին հավաստում է, թե Փիլիպոս Ա Աղբակեցին «ձեռնադրեաց ավելի քան զչորս հարիւր եպիսկոպոս եւ վարդապետ»: Վերաբացել է Էջմիածնի վանական դպրոցը եւ այստեղ հրավիրել շատ նշանավոր մանկավարժների: 1635-1637-ներին Յովհաննավանքի դպրոցը տեղափոխել է Էջմիածին եւ, միավորելով տեղի վանական դպրոցի հետ, 1646-ին այստեղ ուսուցչապետ է նշանակել Սիմեոն վարդապետ Ջուղայեցուն:

Փիլիպոս Ա Աղբակեցին իր շուրջն է համախմբել ժամանակի ամենանշանավոր մտավորականներին՝ աստվածաբաններ, փիլիսոփաներ, մանկավարժներ, փորձել Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը վերածել հայ մտավոր եւ հոգեւոր կյանքին խթան հանդիսացող կենտրոնի: Ժամանակակիցը վկայում է, թե նրա օրոք Էջմիածնում կար «հարիւր սպասաւորս գրոց՝ վարժասէրս եւ հանճարատենչս»:

Վերանորոգել է կիսավեր վիճակում գտնվող Ս. Գայանե (1652), Ս. Յոհաննես (1653), Յաղպատի, Սա-

նահինի վանքերը, Երեւանի Ս. Անանիա Առաքյալի անապատը (1654), Մայր տաճարն ու հարակից շինությունները, սկսել Մայր տաճարի զանգակատան կառուցումը (1654): Նրա հանձնարարությամբ է, որ 1651-ին Առաքել Դավրիժեցին սկսել է շարադրել իր նշանավոր «Գիրք պատմութեանց» երկասիրությունը: 1638-ին ուղեւորվել է Սպահան եւ պարսից շահ Սեֆիի համաձայնությամբ 1623-ից Նոր Ջուղայում պահվող Գրիգոր Լուսավորիչի Աջը փոխադրել Ս. Էջմիածին:

1651-1653-ներին հովվապետական այցելություններ է կատարել Երուսաղեմ եւ Կ.Պոլիս: Երուսաղեմում մասնակիորեն վերանորոգել է Ս. Յակոբյաց տաճարը: 1652-ին Երուսաղեմում գումարել է եկեղեցական ժողով, որին մասնակցել է 125-ից ավելի մարդ, այստեղ ընդունվել է 13 կանոն: Կ. Պոլսում փորձել է հաշտեցնել համայնքի ներսում «ներսեցի» եւ «դրսեցի» խմբավորումների միջեւ բորբոքված պայքարը եւ հասել որոշակի դրական արդյունքների (1653): Կարգավորել է Կիլիկյան աթոռի հետ լարված հարաբերությունները, մասնավորապես եպիսկոպոսական ձեռնադրության հետ կապված խնդիրները, մեղմել լեհահայ համայնքում բորբոքված հուզումները, հակազդել Նիկոլ արքեպ. Թորոսովիչի կաթոլիկամետ քաղաքականությանը:

Իր ամբողջ գործունեությամբ Փիլիպոս Ա Աղբակեցին նպաստել է Յայոց եկեղեցու միասնության ամրապնդմանը եւ ընդհանրական կաթողիկոսի դերի ու հեղինակության բարձրացմանը: Նրա կիսատ մնացած բազմաթիվ ձեռնարկներ եւ ծրագրեր իրականացրել է իր աշակերտ ու գաղափարակից Յակոբ Ջուղայեցին:

Կաթողիկոսական գահին Փիլիպոս Ա Աղբակեցուն հաջորդել է Յակոբ Դ Ջուղայեցին:

Գրականություն. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց, Երեւան, 1990: Օրմանյան Ս., Ազգապատում, հայր. Բ. Ս. Էջմիածին, 2001:

ՊԵՏՐՈՍ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆ

Տեր Անդրեաս քահանա

Ըստ Առաքել Դավիթեցու
«Պատմության»

2 յնպես եղավ, որ Շահ-Աբաս թագավորը եկավ Ագուլիս գյուղը:

Շահը սովորություն ուներ, ուր էլ կմտներ՝ թե քաղաք, թե երկիր, տեղի բոլոր բնակիչները միանգամից ընդառաջ էին ելնում՝ իշխաններ, ժողովուրդ, տղամարդիկ, կանայք, աղջիկներ, երիտասարդներ ու մանուկներ: Բոլորն էլ զարդարվում էին ազնիվ ու թանկագին զարդերով, (տանում էին) քաղցրահամ մրգեր, համադամ ու անուշաբույր ուտելիքներ, ծաղկահամ գինիներ: Վայելչահասակ ու գեղեցկատես մանուկներն ու աղջիկները, կանայք ձեռքները բռնած գինին ոսկե բաժակով մատուցում էին շահին: Նաև աշխարհիկ գուսաններն ու երգիչները առջեւից ընթանալով եւ գեղարվեստական երգերով քաղցրանվագ երգում էին: Նաև եկեղեցականները՝ քահանաներ, պաշտամունք կատարողներ, հագած շուրջառ ու ժամաշապիկ, առած խաչ, ավետարան, բարձրացրած խաչվառ, խուցկերով, մոմերով, զանգակներով ու ծնծղաներով դուրս էին գալիս շահին ընդառաջ եւ երգելով գնում, մինչեւ հասցնում էին նրա իջեւանատեղը:

Արդ՝ երբ Ագուլիս գյուղի քահանաները եկան շահի առաջ հագած շորերով, նրանց հետ կային դպրոցի մանուկներից ոմանք, որոնք շապիկ էին հագած, վերցրել էին մոմակալներ ու մոմեր եւ գնում էին խաչվառներին առընթեր: Մինչ քահանաները երգելով գնում էին շահի առջեւից, շահը մայրում էր այստեղ-այնտեղ եւ ըստ իր չարահուշ մտքի ու բարոյախոսության գնում էր բոլորին եւ գնելիս նայեց մանուկներին, տեսավ, որ մանուկների գագաթները ածիված էին: Այս բանը նրան սարսափելի ծանր թվաց, որովհետեւ համարեց, թե իր համար են այդ արել, որպեսզի մանուկները նրա աչքին վայելչագեղ չերեւան եւ շահին հաճելի չլինի, որ նրանցից չվերցնի: Շահը վայրկենապես ցատումով լցվեց այն մարդու դեմ, որ մանուկների գագաթները ածիված է եղել: Նաև մահմեդական հավատք ունեցող մարդիկ, որ բնիկ Ագուլիս գյուղի բնակիչներ են՝ երեւելի իշխաններ, որ շահի հետ շրջում էին եւ նրան մոտիկ սպասավորում, քրիստոնյաների դեմ ունեցած բնական նախանձի պատճառով ավելի եւս գրգռեցին ու զայրացրին քրիստոնյաների դեմ թագավորի ցատունը, դրա համար շտապ հուզմունքով շահը հրամայեց քննել ու գտնել նրան եւ սպանել, ով այդ բանն արել է: Եթե մանուկների ծնողներն արած լինեն այդ, նրանց սպանել եւ ունեցվածքները հափշտակել, իսկ մանուկներին

վերցնել թագավորի ծառայության մեջ: Իսկ թագավորի առաջիկա ծառայողները սկսեցին քննել, սրանից, նրանից հարցնել, թե ով այն արած կլինի: Ամենքը պատասխանում էին, թե չգիտեն: Ապա մեջտեղ բերին տեր Անդրեասին, ստիպելով պահանջում էին, թե ասա մեզ, քանի որ մանուկների վերակացուն դու ես եւ դու ես տեղյակ: Իսկ տեր Անդրեասը մտքում խորհում էր, եթե ծնողներին մեղադրեմ, նրանց կսպանեն եւ մանուկներին կհափշտակեն, եթե մեկ ուրիշի մեղադրեմ, նրան կսպանեն, իսկ այդ կդառնա ինձ համար խղճմտանքի անփարատելի ցավ ըստ սուրբ ավետարանի վկայության, թե՛ «Լավ է, մի մարդ մեռնի, որ ամբողջ ժողովուրդը չկորչի» (2): Այս պատճառով լավ համարեց իրեն մատնել ու շատերին փրկել: Եվ երբ զինվորները շատ ստիպեցին, տեր Անդրեասը ուրիշներին փրկելու համար ասաց, թե ես եմ արել այդ: Զինվորները նրա խոսքը հայտնեցին շահին, իսկ շահը հրամայեց՝ բռնել նրան եւ պահել կալանքի տակ: Օրեր հետո շահը հրամայեց նրան բերել իր առջեւ, հարցրեց. «Թե ճիշտն ասա, ո՞վ է այդ գործի անողը»: Տեր Անդրեասը ասաց. «Ոչ ոք, այլ միայն ես»: Իսկ շահը տեսավ, թե ուրիշ մեկի չմատնեց, սարսափելի բարկացավ նրա վրա, հրամայեց տարածել գետնի վրա ու անխնա բրածոծել: Շատ հարվածներից հետո շահը ասաց. «Դու այդպիսի վնաս ու հանցանք ես գործել, եթե կամենում ես կենդանի մնալ, ուրացիր ձեր քրիստոնեական հավատը, ընդունիր մեր կրոնը եւ մեր մոլար առաջնորդի դավանանքը, ես քեզ կտամ պատիվներ ու մեծություն, իսկ եթե չհամաձայնվես, շների ու գագաթների առջեւ կնետեմ քեզ»: Նա հանձն առավ չուրանալ, այլ պատասխան տվեց, թե քրիստոնյա եմ եւ Քրիստոսի ծառա: Իսկ թագավորը այդ լսելով զայրագին բարկությամբ հրամայեց դարձյալ բանտ գցել:

Մյուս օրը վերստին բերեց իր առջեւ եւ հարցրեց՝ «Ուրանո՞ւմ ես քո հավատը»: Տեր Անդրեասը ասաց. «Չեմ ուրանում»: Կրկին անգամ արքան ասաց. «Քեզ պատիվներ ու մեծություն կտամ, եթե ուրանաս ձեր հավատը»: Իսկ նա չհամաձայնվեց, եւ դարձյալ հրամայեց բանտ գցել:

Իսկ քրիստոնյաները մոտեցան թագավորի նախարարներին եւ խոստացան մեծ դրամ, որ գուցե ազատեն նրան: Թեպետ նախարարները երկիցս, երկիցս խնդրեցին, արքան չլսեց: Նաև ցղնացի խոջա Անծրեւի կինը, որին շահը մայր էր ասել, եւ հարգանք ուներ շահի առջեւ, մեծ աղաչանքով ընկավ շահի ոտքը, խնդրեց ազատել նրան, սրան նույնպես չլսեց:

Դարձյալ տեր Անդրեասին բերին արքայի առջեւ. շատ անգամ արված հարցուփորձից, պարզելների խոստումով, տանջանքների սպառնալիքով, երբ թագավորը տեսավ չի համաձայնվում, հրամայեց սպանել: Իսկ քաջ նահատակ եւ ճշմարիտ քահանա տեր Անդրեասը հաստատուն հավատով կանգնած էր քրիստոնեության մեր հավատի անշարժ հիման վրա:

Իսկ զինվորները առան տեր Անդրեասին կապանքներով տարան ի կատար ածելու տեղը, եւ նա ուրախությամբ ու հոժար կամքով գնում էր: Եվ երբ հասավ կատարման տեղը, ինքը արծակեց իր գոտին, հանեց հագուստները եւ դահիճներին ասաց, որ իր վրա կատարեն թագավորի հրամանը: Բայց դահիճները ուշացնում էին, թե գուցե համաձայնի թա-

գավորի առաջարկներին:

Եվ մինչ սուրբը կանգնած էր կատարման տեղում, թագավորը նրա մոտ ուղարկեց նախարարներից ոմանց կրկին անգամ, թե՛ «Մի կորցնիր թո գեղեցկությունն ու երիտասարդությունը, եկ, համաձայնվիր իմ խոսքերին եւ ինձնից պարգևներ ու մեծություն առ»: Իսկ քաջ նահատակը նրանց բոլոր խոսքերին պատասխանում էր, թե՛ «Ձեր դատարկ խոստումները չեն ընդունում եւ իմ ճշմարիտ հավատը չեն ուրանում»: Դահիճները հանել էին սրերը, խաղացնում էին նրա վրա, դնում էին որովայնին նրան վախեցնելու համար, բայց նա չէր երկնչում:

Նահատակության տեղը եկան սրբի ծնողները եւ կանգնած էին մոտը, աղիողորմ ու հորդաբուխ լալիս էին եւ աղաչանքով ասում սրբին. «Մեր քաղցրիկ որդյակ, որ ստանձնեցիր քահանայության կարգ եւ եղար Քրիստոսի զինվոր, երբեք չուրանաս Քրիստոսին եւ լինես Քրիստոսի ատողների զինվոր. չթողնես Քրիստոսի լուսապայծառ հավատքը եւ ժամանակավոր կյանքի համար զրկվես հավիտենական կյանքից, այլ հիշիր Քրիստոսի ճշմարիտ մարտիրոսներին, որոնց պատմությունը մշտապես կարդալով պատմում էիր մեզ, համբերիր, ինչպես նրանք, որպեսզի նրանց պսակին արժանանաս»: Ծնողները փղծկացող սրտով, հորդաբուխ արտասուքներով, աղերսելով այս եւ սրա նման խոսքեր էին ասում սրբին նրա մոտ կանգնած: Իսկ դահիճները երկար ժամանակ ուշացնում էին այնտեղ, որ թերեւս երկմտելով թուլանա, բայց սուրբը անդրդվելի կանգնել էր ճշմարիտ հավա-

տի վրա եւ դեմքը խաչակնքելուց չէր դադարում: Երբ դահիճները տեսան նրա հաստատուն մտադրությունը, որ չի դառնա (իր հավատից), այդ ժամանակ սուրբը երկարելով պատռեցին նրա որովայնը, եւ փորից աղիքները դուրս թափվեցին: Իսկ սուրբը մի ձեռքով աղիքներն էր հավաքում փորում, մյուս ձեռքով խաչակնքում էր երեսը եւ հիշում Քրիստոսի անունը: Ապա (դահիճները) ոտքի սրունքների ջիւերը ծակեցին եւ պարանոժ բարձրացրին վեր եւ սրբին գլխիվայր կախեցին: Նա մնաց կենդանի մինչեւ արեւամուտ, երեկոյան մաքուր հոգին ավանդեց աստծու ձեռքը որպես անուշաբույր խունկ եւ ընդունելի մատաղ:

Սրբի մահից հետո շահը հրամայեց նրա մարմինը նետել շինությունից դուրս, որպեսզի կերակուր դառնա գազանների ու թռչունների: Իսկ քրիստոնյաները այնտեղից վերցրին. բերին Ագուլիսի ներքին եկեղեցին, որ այժմ կոչվում է Խցածորի եկեղեցի, եւ այնտեղ թաղեցին. այժմ էլ այնտեղ թաղված են նրա ոսկորների պատվական նշխարները բոլոր քրիստոնյաների բարեխոսության համար:

Աստծու սուրբ քահանա տեր Անդրեասի նահատակությունն ու մարտիրոսական մահը տեղի ունեցան հայոց մեծ թվականության 1066 (1617) տրե (3) ամսի 10-ին, այսինքն՝ նոյեմբեր ամսի տասնութին: Նրա հիշատակը թող օրհնությամբ լինի, իսկ աղոթքներով տերը մեզ ողորմի. ամեն:

Մեծ եւ փառավոր իշխան Խոջա Նազար

â ավագանց հզոր ու նշանավոր էր խոջա Նազարը, ով ոչ միայն ջուղայեցիների, այլեւ Պարսկաստանում բնակվող հայերի ավագն էր եւ սիրելի էր Շահ Աբասին:

Խոջա Նազարի եւ նրա գերդաստանի մասին մեծագործություն է հեղինակել Հարություն Քյուրտյանը (Քիւրտեան Յ., Ջուղայեցի Խոջայ Նազարը եւ իւր գերդաստանը, Վիեննա, թվականը հայտնի չէ): Մինչ այդ նրա մասին հարուստ տեղեկություններ է հաղորդել Յարութին Թ. Տէր Յովհաննեսը՝ «Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան» գրքում (1880, Նոր

Ջուղայ):

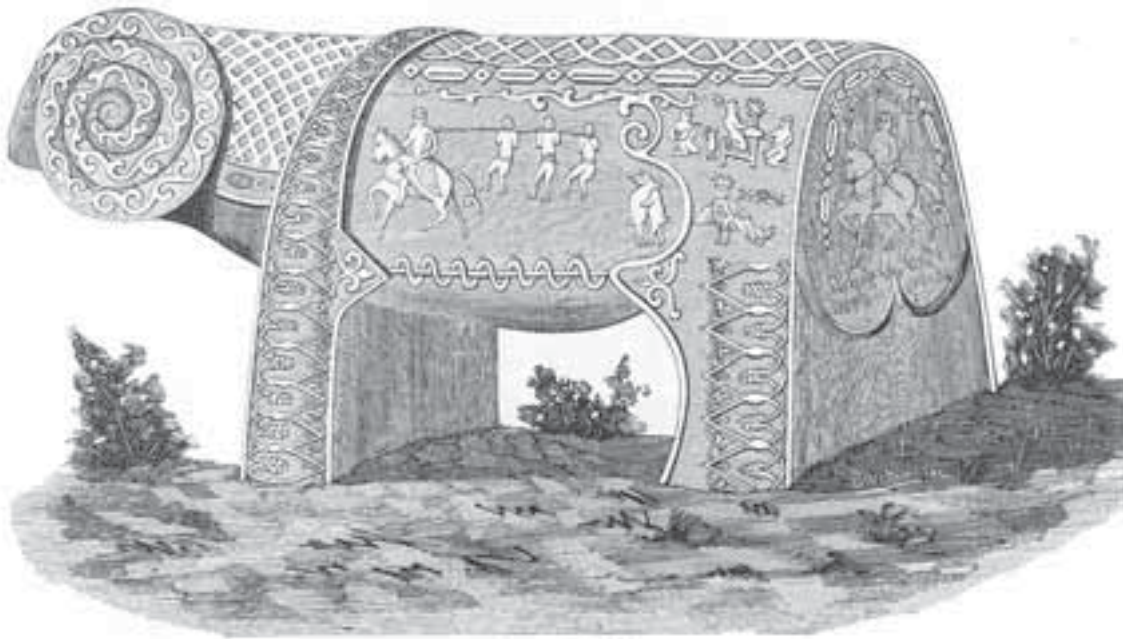
Ազգատոհմի նահապետը Խոջա Խաչիկն էր, ով որդին էր Մանուկ Նազարի (ըստ Ղեւոնդ Ալիշանի ենթադրության, «Սիսական», էջ 424):

Խոջա Խաչիկը նույն այն անձնավորությունն էր, ում հիշում է նաեւ Առաքել Դավրիժեցին՝ կապված Շահ Աբասի Ջուղա գյուղաքաղաք այցելության հետ: Ահա. «... Իսկ շահի ընթացողին զարդարել էին, գետեզրից մինչեւ Խոջա Խաչիկի ապարանքը փռել էին գորգեր թագավորի ոտքերի տակ, թանկարժեք, մեծահարգի ու վայելուչ կերպասներ, որոնց վրայով թագավորը անցավ զնաց Խոջա Խաչիկի տունը: Իսկ այնտեղ տանը Խոջա Խաչիկը ոսկե սկուտեղը ոսկով լցրած տված իր որդու ձեռքը մատուցեց թագավորին... Շահը այնտեղ մնաց երեք օր, իսկ ջուղայեցիները պատվեցին նրան համադամ կերակուրներով ու ծաղկահամ գինիով» (Պատմություն, Երեւան, 1988թ., էջ 31-32):

Խոջա Խաչիկի կամ Աղա Խաչիկի կինը Մամին էր, ում նաեւ Մարիամ էին անվանում: Նրանք ունեցել են երեք որդի՝ Սաֆար, Նազար, Սինան, եւ երկու դուստր՝ Խաթուն Եղտիհաս եւ Խաթուն Ազատ:

Խոջա Խաչիկը, ըստ Ղեւոնդ Ալիշանի, մահացավ 1604-ին Հին Ջուղայում:

Նրա որդիներից նշանավորը Խոջա Նազարն էր,

188. Տիգրիսի մոտի Մանուկ Նազարը:

Խոջա Մանուկ Նազարի շիրիմը Նոր Ջուղայում: Մանուկ Նազարը, Ալիշանի ենթադրությամբ, Խոջա Խաչիկի հայրն է

ով անուսնացավ Խաթուն Ջաննի (կամ Խաթունջանի) հետ: Ունեցան երեք որդի՝ Սաֆրագ, Էլյագ եւ Վաթան: Նաեւ դուստրեր ունեցան, որոնց անունները չի հիշատակվում:

Ինչպես արդեն նշեցինք, բացառիկ ջերմ հարաբերություններ ունեին Նազարն ու Սաֆարը Շահ Աբաս արքայի հետ: Արքան գալիս էր նրանց տները, շահն էլ նրանց էր իր տուն հրավիրում ու պատվում իր մեծանեծների հետ, պատվիրում իր նախարարներին՝ նույնը անել: Շահ Աբասը մեծ հրովարտակ էր գրել՝ Խոջա Նազարին տալով ազատ վաճառականության իրավունք:

Խոջա Նազարը միջնորդների օգնությամբ բանակցություններ էր վարում Յոռնի Սուրբ Քահանայապետի հետ՝ Եվրոպական երկրներում հայ վաճառականներին արտոնություններ տալու, նաեւ հայերի համար դպրատուն հիմնելու նպատակով: Եվ, ընդհանրապես, Նազարը բարի հարաբերություններ ուներ լատին կրոնապետների հետ: Նրա լատինամետության մասին է խոսում փաստը, որ իր որդիներից մեկին սովորեցնում էր լատին լեզուն եւ պատրաստում դառնալու լատին կրոնավոր:

Խոջա Նազարի ազգանպաստ գործունեության մասին շատ պատմություններ կան, որոնցից մի քանիսն արժանի ենք համարում հիշել:

Ուշագրավ գործերից մեկը կապված է Սուրբ Յոնիսիմնի նշխարների հետ, որ ֆռանկները հանել էին Էջմիածնից եւ փորձում էին տանել Պորտուգալիա: Խոջա Սաֆարի ու Խոջա Նազարի միջնորդությամբ Շահ Աբասը հրամայեց հայտնաբերել նշխարները եւ վերադարձնել:

Մի ուրիշ պատմություն էլ կապված է Սուրբ Յովհաննես Կարապետի նշխարների հետ: Խնդիրն այս անգամ եւս լուծվեց հոգուտ քրիստոնյա հայերի:

Խոջա Նազարն իր խոհեմությամբ կասեցրեց Շահ Աբասի ցնորական մտադրության իրագործումը՝ կապված Էջմիածնի Մայր տաճարը Սպահան տեղափոխելու հետ: Ահա թե ինչպես է ներկայացնում Առաքել Դավրիժեցին Շահ Աբասի ու Խոջա Նազարի միջեւ տեղի ունեցած զրույցն այդ մասին: «... **Շահը խոջա Նազարին ասաց. «Ձեզ համար այստեղ Էջմիածին եմ շինում, որպեսզի այն Էջմիածնի համար ձեր սրտերը կարոտ քաշելով չճնվեն. կիրամայեմ՝ բազմաթիվ ուղտեր, ջորիներ, սայլեր գնան, որպեսզի այն Էջմիածնի քարը, հողը քանդեն, բերեն այստեղ, որ այն քարով, հողով շինվի այս Էջմիածինը, որպեսզի առանց որեւէ երկմտության ձեր սրտերը կպչեն այս նոր շինվածքին»:** ... Իսկ Խոջա Նազարը քանի որ չէր ցանկանում Սուրբ Էջմիածնի քանդումը, դա նրան սրտին կսկիծ էր, շահի մտադրությունը խափանելու համար պատասխանել է այսպես. «Թագավորը ողջ մնա, եթե քո կամքը ուզի գեղեցիկ ու հաստատուն Էջմիածին շինել, կարող ես արծաթից ու ոսկուց շինել, ոչ թե քարից: Ի՞նչ հարկ կա քարի ու հողի համար այդքան տառապանք կրել ու այդքան ծախս անել դրա վրա. հետո եւ օտար աշխարհից քար ու հող բերել: Այս աշխարհի քարն էլ, հողն էլ եւ բավական է, եւ լավ, եթե կամենում ես շինել, սրանցով շինիր, եւ մեզ ընդունելի է»» (Պատմություն, Երեւան, 1988, էջ 162-163): ... Եվ այսպես խափանվեց շահի մտադրությունը, ինչին նպաստեցին նաեւ արտաքին

Մելիք
Հայկազն 2-րդ:
Գեղանկարը
Ռոբերտ
Կամոյանի,
յուղաներկ
100x90, 2013թ.:
Պատվերը՝
«Սյունյաց
երկրի»

Մելիք Հայկազն 2-րդ- այր դյուցազ- նական, իշխան երկրիս ու պանծալի անուն

ՎԱՎԵՐԱԳԻՐ 9

ԱՐՔԱՅԱԿԱՆ ՀՐԱՄԱՆ ԵՂԱՎ ՀԵՏԵՎՅԱԼԻ ՄԱՍԻՆ

Ե՛ֆյան Շահ Աբբաս Ա-ի 1609թ. հրովարտակը Քաշաթաղի Մելիք Հայկազի իրավունքները նրա հակառակորդների դեմ պաշտպանելու վերաբերյալ:

ՀՄՍՌ Պետ. Կենտ. արխիվ. ֆոնդ 59. գործ Ա., թերթ 1. բնագիր, մեծ. 38x16 սմ, գիր՝ շիքասթե - նասթաալիղ
Իշխանությունն աստծունն է:
Շահ Աբբաս Ա-ի կնիքը

Ե՛ավագույն քրիստոնյա Քուշթասիֆի Մելիք Հայկազը նորին սրբությանը զեկուցեց, որ նախքան Գանջայի վիլայեթի՝ հաղթական պետության տիրապետության տակ անցնելը, հակառակորդի կողմն անցած մի խումբ մարդկանց եւ օսմանցիների, որոնք անցնում էին օսմանցիների երկիրը, ինքը բռնել եւ ուղարկել է բարձրագույն դուռը: Այժմ որոշ մարդիկ ցանկանալով վրեժխնդիր լինել այն գործերի համար, որոնք տեղի են ունեցել նախքան այս վիլայեթի՝ հաղթական պետության տիրապետության տակ անցնելը, հիշյալ մելիքին հետապնդում եւ անհանգստություն են պատճառում: Ուստի, որոշեցինք, որ ոչ մի արարած չհամարձակվի օսմանցիների չարաբաստիկ ժամանակներում կատարած գործերի պատճառով հիշյալ մելիքին նեղություն տալ եւ անհանգստություն պատճառել, եւ թող զգուշանան անհնազանդությունից. այդպիսիք ենթակա են պատժի:

Ամեն դեպքում այս թող ընդունեն որպես խիստ կարգադրություն եւ իրենց պարտականությունը համարեն:

Գրվեց 1017 թվականի զիկասաղա ամսին (1609թ. փետրվար 6 - մարտ 7):

Մովսես Տաթևացի

Տ Ե ա մեծախորհուրդ մարդ էր՝ շինարար, պահեցող, ճգնող եւ կարեկից, ողորմած ու գթած աղքատների, մանավանդ գերյալների նկատմամբ»։ Ղուկաս գրիչ (1)։

Ինչպես ականատեսներն են միաբերան վկայում, Մովսես կաթողիկոսը «միանգամայն պարզ էր բարոյականությամբ, մտքով՝ ազատ, վայելչացած գեղեցիկ եւ փառազարդ դեմքով, միջահասակ էր, ներքին եւ արտաքին մարդով շնորհաշուք եւ ճոխությամբ փայլատակող»։ Մովսես Բջնեցին, որին են պատկանում այս տողերը, ավելացնում է, թե այն հատկությունները, «որոնցով (Աստված) օժտել էր սուրբ Սահակ Պարթևին, որ գովաբանված էր բնական եւ իմացական շնորհներով, կարելի էր համարել» (2), թե գտնվում էին Մովսեսի անձի մեջ։ Նույն հեղինակից են նաեւ հետեւյալ տողերը. «Սրբազան ու երջանիկ Մովսես հայրապետը... այսօր անհամեմատելի գտնվելով, ոչ ոք չի կարող նրա շնորհների քանակը հիշատակել, եւ քեզ համար թող օրինակ լինեն Սահակ Պարթևը եւ Մեծն Ներսեսը՝ համաձայն բնության բարքի, ըստ կյանքի մաքրության, ըստ արդար ընթացքի, ըստ ազգին բերած շահի առավելության եւ այլ բաների» (3)։ Ուրիշ մերձավոր մեկը կաթողիկոսի մասին վկայում է, թե՝ «ահարկու էր, տեսքով՝ գվարթերես ու հասակով՝ վայելուչ, ինչպես ասվում է սուրբ Ներսեսի եղբորորդու՝ տեր Գրիգոր Տղա հայրապետի վերաբերյալ» (4)։ Ավելի հատու է Նիկողայոս գրչի վկայությունը (1632 թ.)։ «որ ծաղկուն եւ բարգավաճ է բնական, բանական, կրթական իմաստությամբ՝ մանավանդ կրկին նորոգողը լինելով հայ ազգի» (5)։ Եթե այս նկարագրությունները վերաբերում են արտաքին մարդուն, ուրիշներն անտեղյակ չեն՝ ուրվագծելու նրա ներքին մարդու պատկերը՝ վերհանելու համար «առաքինի վարքով» (6) «սրբասնյալ ճգնող կաթողիկոսի» (պատկերը) (7), որ «մաքրակենցաղ է եւ սրբասունդ, երկայնամիտ եւ ողորմած» (8) «հույժ խոնարհ եւ հեզ, առաքինի եւ սուրբ, կույս եւ ընտիր» (9), «պարկեշտ եւ սրբակրոն վարքով, խոշորագեստ ու պահեցող» (10)։

Կաթողիկոսի «գեղեցիկ եւ փառազարդ դեմքը», որ այնքան պատշաճ էր նրա «միջնաչափ հասակին», թեպետ ըստ արտաքին հանգամանքի «ահարկու» էր ցույց տալիս նրա անձը, սակայն «բնական, բանական եւ կրթական իմաստությունը», որով ծաղկել ու բարգավաճել էր, նրան զվարթ տեսք էր պարգևում

եւ դարձնում «շնորհաշուք», «ճոխությամբ» պատկառազուր, բայց եւ «պարզ», բնավորությամբ՝ սիրելի եւ «ազատական մտքով» կաշառող, «մեծախորհուրդ», իմացականությամբ դիմացիմին իրեն հարազատ դարձնող ու համոզող։ Թեպետ նշանավոր տոհմից էր, բայց սիրեց պարզությունը, եւ պարկեշտ ու սրբակրոն վարքով ապրեց՝ աղքատի հետ հարազատ եւ հարուստի հետ հաշտ։ Քանի որ «խոշորագեստ ու պահեցող էր», սիրելի չէր շփերթ կենցաղով ապրող մարդկանց համար, եւ ինքն էլ չուզեց հաշտություն կնքել նրանց հետ։

Մովսեսը մանուկ հասակից նվիրված էր սուրբ Խորանին, հոգով փարված իր կոչմանը, ու նրան հավատարիմ մնաց մինչեւ իր վերջին շունչը։ Կամովին հրաժարվել էր աշխարհից ու ետ չնայեց. Խոջա Նազարը իրավունք ուներ նրա մասին վկայելու, թե «զանց էր արել աշխարհն ու նրա հանդեպ փափագը» (11)։ Անձնուրաց կերպով նվիրված էր եկեղեցուն, ապրեց նրա համար, նախանձախնդիր եղավ նրա շահին ու պայծառությանը։ Զգաց, որ իր պաշտոնը իրենից պահանջում է գիտություն. առանց մերձավորի սիրուց կաշկանդվելու, առանց հայրենիքի բարձրաբերձ լեռներով ու հովասուն վայրերով հրապուրվելու՝ իր ձեռքն առավ ցուպը եւ իրեն ուսուցիչ փնտրեց հեռավոր օտարության մեջ։ Հարատեւ տքնությամբ, զրկանքներով ջանք էր գործադրում հասնել վարդապետի ոտքին, պայքարեց աներեւոյթ ոգիների դեմ՝ քաղելու համար անմահարար որթի ողկույզները։ Զարմանք էր առաջացնում իր հարատեւ ընթերցասիրությունը։ Ուսման տեւողությունը չհուսահատեցրեց իրեն՝ ոչ հեզաբարո Ուռնայեցու դաստիարակությունը (12), ոչ խիստ եւ աններող Կեսարացու ուսուցչությունը (13)։ Կյանքի անհարթ ընթացքն էլ ավելի թրծեց նրա ներքին կարողությունները։

Պանդխտության օրերը նա օգտագործեց՝ ընդարձակելու իր մտավոր պաշարը, հարստացնելու իր իրազեկությունը զանազան գիտելիքներով, ծանօթանալու ազգային խնդիրներին, ըմբռնումներին ու մտածումներին եւ սրելու իր քաղաքական շրջատեսությունը։ Եղավ Ամիդում, Եդեսիայում, Կ. Պոլսում եւ Երուսաղեմում, այցելեց Եգիպտոսի ճգնարանները, Պաղեստինի վանքերը, թափանցեց վանական հաստատությունների եւ կազմակերպությունների ներքին խոհանոցի մեջ։ Փորձառություն ամբարեց, որոնք նպաստեցին թե՛ անձի կատարելագործմանը եւ թե՛ օգտակար եղան հասարակությանը։ Այսպես, ամեն տեսակետից զարգացավ արթուն մտքով, ուսումնասեր եռանդով, որպեսզի եկեղեցու պայծառացնողն եւ ժողովրդի լուսատուն դառնա։

«Նորածեւ» ու «նորահնար» համարվեցին նրա քարոզները հայրենիքում, իր «խոշորագեստ ու պահեցող» կենցաղավարության համար մեղադրվեց «խաբեբա», «կեղծավոր» որակումներով, չգնահատվեց նրա շինարարական գործունեությունը, կաթողիկոսը սպառնաց. «Քո շինած բոլոր եկեղեցիները զլխիդ պիտի թափվեն» եւ նույնիսկ սպառնաց՝ պահանջելով. «Դուրս արի այս երկրից»։ Թշնամիներն իրենց ատամները կրճտեցին նրա դեմ, սակայն նա անդրդվելի մնաց իր տեղում, ինչպես մի հսկա ծառ, որ իր արմատները ձգել է խորը հայրենի հողի մեջ՝ աներկյուղ մնալով թե՛ հալածանքների մեջ, թե՛ աքսո-

րի սպառնալիքների առջև. «Ինչպե՞ս ես մոռանամ Քրիստոսի Ավետարանը, կամ աքսորը, որ եղավ հանուն Աստծո օրենքի»: Երկուղ չգործեցին մաեւ պարսիկ բռնակալի սպառնալիքները, ոչ էլ երկաթյա կապանքները, ոչ մահվան արհաւիրքը եւ ոչ էլ ծանր տուգանքը (14): Դրանք հարվածներ էին, որ իջնում էին հրաշեկ երկաթի վրա՝ էլ ավելի զորացնելու նրա կարծրությունը: Ի վերջո բռնակալի (15) խստասրտությունը տեղի տվեց «մաքրակենցաղ ու սրբասունդ» առաքյալի համբերության առջև, եւ թշնամիները - ափսոս որ ազգակից էին նրանք - խոնարիվեցին նրա առջև. «Նրանք որքան ջանում էին ընկճել՝ իրենք իսկ ծաղրի առարկա էին դառնում» (Ղուկաս գրիչ) (16): Կաթողիկոսը խոստովանեց, թե «Ահա ազգս հայոց՝ մեծ ու փոքր, երես դարձրին ինձանից ու քեզ եմ սիրում եւ ընդունում... այսուհետեւ դու վարիր կաթողիկոսության պաշտոնը, ինչին որ արժանի ես»:

Մովսեսը հետամուտ չէր կաթողիկոսական պատվին, բայց պահանջում էր ազատ խոսք, ազատ ասպարեզ ու բազուկների անկաշկանդ շարժում: Կարոտում էր եկեղեցուն՝ վերանորոգելու գլուխն ու անդամներին. պետք էր մարտնչել թուլամորթ, անպտուղ, նյութապաշտ առաջնորդների դեմ, պետք էր պայքարել զեղծարարությունների դեմ, զսպել վաշխառուների ազահությունը, բարձրացնել բարոյական կարգերը, նորոգել կիսավեր տաճարները, պայծառացնել եկեղեցիները, դաստիարակել ժողովրդին, ծաղկեցնել ամայությունը եւ հայ սրտում վառ պահել կրոնի եւ լուսավորության կանթերը: Եվ հարատեւեց կռվի դաշտում ու տարավ հաղթանակը: Մինչ փառասերները փախուստի էին դիմում, փառքը հետապնդում էր փառքից փախչողին:

Ազգը միահամուռ, միախորհուրդ ընտրեց իր առաջնորդին: Չէր սխալվել իր ընտրության մեջ: Մովսեսը դարձավ ազգի «երկրորդ լուսատուն», նույնիսկ «հայոց աշխարհի բազմապատիկ լուսավորիչը»: Այստեղ, իր գործունեության բարձունքի վրա մեր առջև, որպես դարակազմիկ դեմք, հանում է իր մեծ անձը: Զգոր բազկով կանգնեցնում է ժամանակի անիվը, որ գնում էր դեպ քայքայում, ու նրան տալիս էր նոր ընթացք՝ դեպ բարվոքում եւ բարգավաճում:

Անգնեւ եւ առանց նյութական միջոցների նետվեց կռվի ասպարեզ, եւ, ապավինելով իր հավատքին եւ կամքի ուժին, ընկճեց թշնամուն, ետ նվաճեց հայրենի աշխարհը, վերաշինեց այն ու քաղցրացրեց այնտեղի կյանքը: Օժտված էր ռազմագետի շրջահայացությամբ, հեռատեսությամբ, կորովով, խոհականությամբ ու խիզախությամբ: Մեծախորհուրդ էր, ընդունակ էր համախմբելու ժողովրդին, կառավարելու նրան եւ խրախուսելու նպատակին հասնելու համար: Իր հաջողությունների գաղտնիքն իր անձնագոհության մեջ էր. «Սա բազում, քան թե սակավ տքնությամբ սովորեցնում էր օրենքի խոսքերը, մանավանդ որ գործով կատարելով, իբրեւ օրինակ, իր անձը տալիս էր բոլորին» (Ղուկաս գրիչ): Իր գործերում փնտրում էր ոչ թե իր անձի, այլ հասարակության շահը: Այս անձնագոհությունը գոտեպնդում էր հասարակությանը ու մեծացնում նրա վստահությունը: Ոչ ոք չխնայեց իր լուման, երբ կաթողիկոսը պահանջեց այն. ընդհակառակը. հարուստ եւ աղքատ իրենց ուժերը հոժարական դնում էին

ԱՅՈՒՆ Է ՊԱՏԿՆԵՐ ԱՐԹԱՄՈՒՐԿՆԻ ՏՅԱԳՆ ԱՌՎԵԼՅԱՆ ՎԱՐՊԱՂՅԵՏԻ, ԸՆՏՐԵՄԻԱՆ ԱՌԻՐ ՎԱՐՊԱՂՅԵՏԻ ՈՐ Է ՏԵՂԱՔՏԱԹԵՎԱԾԻ:

Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի պապախանը

ՄԱՅՐ ԱԹՐԱՆ ԱՌԻՐ ԷՋՄԻԱԾՆԻ ՎԱՐՊԱՂՅԱՆ ՎԱՐՊԱՂՅԵՏԻ ԳԻՎԱՆԱԳԵՏ

MEHER SET OF HOLY DOMAİN CATHOLICATE CHANCELLOR

ՁԿՆ ԳԳԳ 20 հոկտեմբեր, 2015թ.

ԱՅՈՒՆԻՑՈՒ ՏՄԱՐ ԱՌԻՐՎԱԾԱՅՈՒՆԱՆ ԱՐՄԱՆԻՑ ԱՌՎԵԼՅԱՆ ԿԱՅԱՆ

Ամենայն հոգևորական, Այս Աթոռ Սուրբ Էջմիածնում ստացվել է «Նեախա Շարաբանի» ուղղված 12 հոկտեմբեր, 2015 թվականի Ձեր գրությունը, որով առաջարկում էր քաղցրաբեր Առյուծ Տաթևազուր գերեզմանը և նշանակելը վերաբերել Աթոռ Էջմիածնում կամ Տաթևի վանքում:

Փոխանցում ենք «Նեախա Շարաբանի» գնահատանքն ու օրհնությունը Ձեր Ձեր անկեղծ նվաճումներով համար:

Շնորհակալություն հայտնի անելով, որով քաղցրաբեր Աթոռ Էջմիածնի ուղղությամբ մերթն և նախընտրյալ ժամանակահատվածում փոքրիկ տարածք էր քաղցրաբեր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նպատակահարմար էր անունով վերանվանել մատուցել և բարեկատուել տարածքը, առանց էլ վերանվանել տեղանունները և վերանվանել:

Յանքը, ինչպես ցույցեր, ներկա իրավիճակում հնարավոր էր քաղցրաբերան արժանանանքներ անցնելով Շնորհակալություն կրթելի արտաբերում, քանի որ արտաբերող քանակում էր ընթացիկ տեղի տարածքում:

Եթե Ձեր կողմից հնարավորություններ առկա են կամ ներդրել արժանանքներ են կրթական նպատակներին կամ ընթացիկ տեղի վերանվանելու, առանց Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի նպատակահարմար էր անունով վերանվանել և արտաբերող արժանանքներ:

Այս Ծանոթության Աստված արարում ենք, որ մեզ Իր օրհնությամբ աստված Ձեզ և Ձեր ընտանիք անթանկելի քաղցրություններ և անմահ շաքիթ:

Օրհնությամբ

Վ. Մարտիրոսյան
ՄԱՅՐ ԱԹՐԱՆ ԱՌԻՐՎԱԾԱՅՈՒՆԱՆ

Որա տրամադրության տակ, որովհետև արդյունքը հայտնի էր: Նրանց համագործակցությամբ մաքրվեց էջմիածնի տաճարը, վերանորոգվեցին խոնարհված եկեղեցիները, բացվեցին դպրատներ, վանքեր եւ կուսանոցներ, փրկագնվեցին զերիներ ու մխիթարվեցին աղքատներ: Ազգի ու եկեղեցու բարօրության համար Մովսեսը չխնայեց իր անձը, կատարեց հեռավոր ճանապարհորդություններ՝ բախելու համար բռնապետների դռները, աղերսելու նրանց գութը ազգի համար, ժողովրդի համար, եկեղեցու համար: Եվ բախտը ամենուրեք իր հավատարիմ ընկերը եղավ: Այսպես, «անշնչությունից շնչավորության բերեց» ոչ միայն կաթողիկոսական Աթոռը, այլեւ՝ ազգը՝ հոգեպես ու նյութապես:

Տեսնելով Մովսես կաթողիկոսի վաստակները՝ որպես շնորհակալության, երախտագիտության եւ գնահատանքի հավաստում՝ ժամանակակիցները միաբերան նրան տվեցին «Երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց» պատվանունը: Եվ մենք այս որակումը չափազանցություն չենք համարում: Ի՞նչ պիտի լիներ Հայոց եկեղեցին, եթե Նախախնամությունը չբարձրացներ մի Մովսեսի ժէ դարի առաջին քառորդի քառյկ մեջ: Ինձ համար դժվար է պատասխանել այս հարցին. բայց կարող եմ ասել, թե առանց Մովսեսի չէր ծնվելու մի Փիլիպպոս: Իսկ Մովսեսն ու Փիլիպպոսը դարձան երկու փողփողուն աստղեր ժէ դարի հայ երկնակամարի վրա:

Ծանոթագրություններ

1. [Տես Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հտ. Բ, կազմեցին՝ Վազգեն Հակոբյան, Աշոտ Հովհաննիսյան, Երեւան, 1978, էջ 429] անկյունավոր փակագծերում եղած ծանուցումները թարգմանչին են - Յ. Բ.:
2. Ձեռ. էջմիածնի, 981 [արդի թիվ 885], Արարատ, 1888, էջ 417-418:
3. [Տես Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1640-1660 թթ.), հտ. Գ, կազմեց՝ Վազգեն Հակոբյան, Երեւան, 1984, էջ 5-6]:
4. Ղուկաս գրիչ, էջմիածին ձեռ. 2372, 355բ [Տես Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ

- (1621-1640 թթ.), հտ. Բ, էջ 430]:
5. [Տես Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հտ. Բ, էջ 494]:
6. Թորոս Աղբար, Բ, 428 / Ճաշոց 1630-ից:
7. Անդ, էջ 450-452:
8. Առաքել Դավրիժեցի, 312:
9. Սիմէոն Լեհացի, Ուղեգրութիւն, [ուր Մովսեսի վերաբերյալ ասվում է, թե, որ մի օր անգամ չէր անցկացնում առանց ութ կանոն սաղմոսի, եւ մի ժամ իսկ պարապ չէր լինում, օրուզիչը առանց ձանձրույթի ոտքի վրա հսկում եւ տքնում էր աղոթքի մեջ եւ միշտ զբաղվում էր Սուրբ Գրքի ընթերցանությամբ]:
10. Առաքել Դավրիժեցի, էջ 286 [աշխ. թրգմ. էջ227]:
11. Առաքել Դավրիժեցի, էջ 302 [աշխ. թրգմ., էջ 239-240]:
12. [Նկատի ունի Հովհաննես Ոռեայեցի վարդապետին, որի մասին Առաքել Դավրիժեցին ասում է, թե սա «եղավ Ոռեայի առաջնորդ, որը քաջահմուտ էր աստղագիտության եւ մաթեմատիկայի մեջ». աշխ. թրգմ., էջ 21]:
13. [Նկատի ունի Գրիգոր Կեսարացի վարդապետին, «որ գիտակ էր նուրբ եւ արտաքին գիտելիքների, եւ էր ժամարտության դեմ կռվողներին հաղթող պիտյան՝ լինելի մերազնյա, թե այլազգի» տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, աշխ. թրգմ., էջ 21]:
14. [Այդ մասին տե՛ս Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, աշխ. թրգմ. էջ 223, 284]:
15. [Նկատի ունի Պարսից Շահ-Աբաս Ա արքային. 1557-1628 թթ.]:
16. [Տես Հայերեն ձեռագրերի ժէ դարի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), հտ. Բ, էջ 425]:

Հ. ՆԵՐՍԵՍ Վ. ԱԿԻՆՅԱՆ, ՄՈՎՍԵՍ ՏԱԹԵՎԱՑԻ, ՎԻԵՆՆԱ, 1936

Արեւելահայերենի վերածեց, ծանոթագրեց ՀԱՎՈՐ ԲՅՈՍԵՅԱՆԸ Պատվիրատու՝ «Սյունյաց երկիր»

Սուրբ Զորավոր Եկեղեցի

«**Ե**րեւանը, որ հաճախակի պատահող փարերային աղետների կենտրոն էր, 1679թ. հունիսի 4-ին վերապրեց սարսափելի եւ ավերիչ մի նոր երկրաշարժ եւս: Այս անգամ աղետի կիզակետը Գառնին էր: Ժէ դարի պարմիչ Զաքարիա սարկավագի վկայությամբ, ստորգետնյա ցնցումները շարունակվել են շուրջ չորս ամիս: Վնասվել են Երեւանի բազմաթիվ շինություններ, այդ թվում՝ նաեւ Սբ. Անանիայի վանքը, որտեղ աղոթքի պահին իր հավաքակից

եղբայրների հետ փլափակների փակ զոհվում է նաև գիտնական եւ համբավվոր հռետոր Ստեփանոս վարդապետը՝ Գեղարդի (Այրիվանքի) վանահայրը:

Այս տարիներին է, որ երեւանցի վաճառական խոջա Փանոսի բարեգործական միջոցներով նոր հիմքի վրա, զանգակատնից քիչ հեռու, սբ. Աստվածածնի պատվին կառուցվում է ներկայիս եկեղեցին՝ զանգակատնով: Շինարարության ավարտից հետո գլխավոր մուտքի վրա տեղադրվել է մի հուշաքար, որը պատմում է եկեղեցու անվան եւ այն մասին, որ եկեղեցին կառուցվել է ի հիշատակ խոջա Փանոսի նախնիների ու սերունդների:

Թեւեւ այս գրությունը բազմիցս է ուսումնասիրվել հետազոտողների կողմից, այսուհանդերձ, եկեղեցու կառուցապատման տարեթվի վերաբերյալ տարակարծություններն առկա են, քանզի գաղտնագիրը գրեթե անընթեռնելի վիճակում է: Կառուցման տարեթիվն ընդունված է համարել 1693-ը՝ հիմք ունենալով, հավանաբար, արեւելյան նրբագեղ խաչքարի գրությունը» («Պատմություն սբ. Ջորավոր եկեղեցու»):

Ինչպես ասվեց, Ջորավոր անվանումը կապված էր սուրբ Անանիա առաքյալի «ամենագոր» նշխարների հետ: Սակայն մի այլ պատճառ էլ է եղել, որ այդ «Ջորավոր» անունը հաստատվի այս եկեղեցու վրա:

«Սբ. Անանիայի վանքի հարուստ կենսագրությանը զուգահեռ մեզ են հասել բազմաթիվ ավանդություններ, որոնք եւ օգնում են պարզաբանելու եկեղեցու «Ջորավոր» անվան ծագումը: Համաձայն դրանցից մեկի, որ գրի է առել սբ. Ղազար կղզում Մխիթարյան միաբանության ծանաչված ուսումնասիրողներից Գ. Ինժիճյանը, թշնամական արշավանքների ժամանակ կողոպտվել է Սեւանա կղզու վանքը: Գողացված արժեքների թվում է եղել նաեւ հրաշագործ (զորավոր) մի Ավետարան, որն ինչ-որ ձեւով լիճն է ընկնում: Լճից Ջանգու (Հրազդան) գետի ջրով Ավետարանը հասնում է մինչեւ Երեւան եւ հայտնվում աստվածապաշտ, հավատավոր մի կնոջ մոտ, որը եւ Սուրբ Գիրքը հանձնում է Սբ. Անանիայի վանքին: Այստեղ Ավետարանը պահվում է մինչեւ ԺԹ դ. վերջը: Ավետարանի հրաշագործ զորության նկատմամբ ունեցած հավատի ազդեցությամբ ժողովուրդը առօրյա խոսակցության պահին, իր խոսքը հաստատելու նպատակով, երդվում էր «Ջորավոր Ավետարանով»՝ երբեմն-երբեմն եկեղեցին կոչելով նաեւ Սբ. Ջորավոր: 1835-ից հետո, երբ վանական կյանքն այստեղ արդեն դադարել էր գոյատևելուց, եկեղեցին դառնում է Մարաղայից (Պարսկաստան) գաղթած եւ մոտերքում ապրող հայերի ծխական աղոթատեղին եւ վերջնականապես անվանվում Սբ. Ջորավոր: Ցավոք, ձեռագրի

նկատմամբ քննույզ զգացումներ ծնող գաղտնիքը այդպես էլ մնաց չբացահայտված: Մինչեւ այսօր էլ անհայտ է, թե որ Ավետարանի մասին է այս պատմությունը, եւ թե որտեղ է գտնվում այն» («Պատմություն սբ. Ջորավոր եկեղեցու»):

1895թ. Վաղարշապատում տպագրված «Տեղեկագիր Գեղարքունի» աշխատության մեջ պատմվում է մի ճանապարհորդության մասին: Էջմիածնից Տփղիս (Թբիլիսի) գնալու ճանապարհին Մեսրոպը արքեպիսկոպոսն անցնում է Երեւանով եւ այցելում տեղի սրբավայրերը, նաեւ՝ Սուրբ Ջորավոր եկեղեցին: **«Ապա գնացինք սուրբ Անանիա առաքյալի անվամբ շինված եկեղեցին, որ այժմ «Ջորավոր» է անվանվում: ...Այս եկեղեցու միջից՝ արեւմտյան դռան մոտից, սանդուղքներով ուխտավորներն իջնում են 10 աստիճան գետնի տակ՝ ուխտ անելու Անանիա առաքյալի գերեզմանին, որ մի փոքրիկ թաղակապ մատարանի մեջ է. որ եւ մենք իջնելով՝ խունկ ու մոմ նվիրեցինք Անանիա առաքյալին եւ հայցեցինք նրա բարեխոսությունը բոլոր ճանապարհորդների համար: Այս վայրը վանականների տեղ լինելով՝ երբեմն նստում էին վանահայր վարդապետներ, ինչպես եւ Մովսես Սյունեցի (Տաթևացի) մեծանուն կաթողիկոսը եւ ուրիշ շատեր»:**

1961թ. Վազգեն Ա-ի ջանքերով սկսվեցին Սբ. Ջորավոր եկեղեցու վերականգնման աշխատանքները, իսկ 1978-1980-ին կատարվեցին նաեւ որոշ վերականգնումներ:

Այսօր էլ Սուրբ Ջորավոր եկեղեցու վրա վերանորոգման աշխատանքների կարիք կա: Սակայն առավել մեծ աշխատանքների կարիք է զգացվում եկեղեցուն կից տարածքում, որտեղ մինչեւ վերջերս պահպանվել էին Փիլիպոս Աթանջելագործ հայրապետի կողմից կառուցված խցերի մնացորդները: Այստեղ նախատեսված է կառուցել մի շինություն, որը միգուցե կկրի մեր երանելի հայրապետի՝ Մովսես Տաթևացու անունը, եւ հուսով ենք, որ այն նորից կծառայի այսօրվա մեր հոգեւոր կյանքի վերելքին աջակցելուն: Կառույցի նախագիծը վաղուց պատրաստ է. եթե գտնվեն հովանավորներ, ապա այս օրինված վայրը, որը դարեր շարունակ մեր սուրբ հայրերի կողմից մշտապես վերանորոգվել է, կվերանորոգվի եւս մեկ անգամ, եւ նրա հովանավորները կարող են հուսալ արժանանալու առ Աստված առաքված նրանց բարեխոսությանը եւ բախտ ունենալ հիշվելու եկեղեցական աղոթքներում: Քանզի նման երախտավորները մշտապես հիշատակման են արժանանում. **«Ողորմեա զեկեղեցի շինողաց, երախտավորաց, պողտուից, սպասավորաց եւ այնոցիկ, որք ընդ հովանեաւ սրբոց եկեղեցւոյ են հանգուցեալ»** (Ժամագիրք):

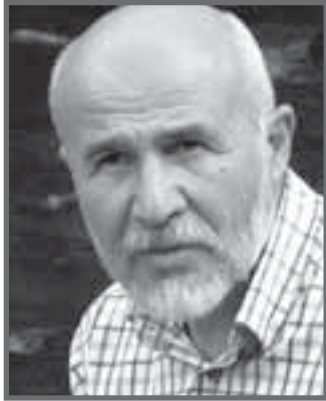
Աշոտ դպիր Արեւշատյան, «Տաթևացուց մինչեւ Տաթևացի», Երեւան, 2002թ.

Սուրբ Զորավոր Եկեղեցի

Երեւանի հնագույն եկեղեցիներից մեկը: Սկզբնապես կոչվել է Սուրբ Աստվածածնի անունով: Եկեղեցին գտնվում է հին Երեւանի Շահար քաղաքամասում: Նախապես այդտեղ գտնվում էր Սուրբ Անանիա Առաքյալի մատուռ-դամբարանը: Երեւանցիների նյութական օժանդակությամբ Սովսես Տաթեւացի վարդապետը կառուցում է վանքային համալիր՝ բաղկացած եկեղեցուց, մատուռից, միաբանական խցերից, առաջնորդարանից՝ բոլորն առնելով պարիսպների մեջ: Հավաքելով այստեղ միաբանություն՝ հիմնում է նաեւ վանական դպրոց:

Կոզեռնի մափուռը

Աշոտ դպիր Արեշապյան
 «Տաթևացուց մինչև Տաթևացի»,
 Երեւան, 2002թ.

Ի երը նշված հիշատակությունների մեջ շատ հաճախ հիշվում էր Կոզեռնի գերեզմանատան եւ Կոզեռնի մատուռի մասին: Ինչպես արդեն նշվեց, այս բլուրը, որ շրջափակված է Պռոշյան, Դեմիրճյան եւ Բաղդամյան փողոցներով, ժամանակին եղել է Երեւանի հնագույն գերեզմանոցներից մեկը եւ, ինչպես արդեն ասվեց, 10-11-րդ դարերի հայոց մեծ վարդապետ Զովհաննես Կոզեռնը թաղվել է այս բլրի վրա. «Կոզեռնի մոտ հետագայում թաղվել է Բաղեշի Ամրոզլա վանքի արտաքին գիտությունների դպրոցի նշանավոր վարժապետ Մելքիսեթ Վժանցի վարդապետը, իսկ դրանց երկուսի մեջտեղը՝ մեր հայտնի Մովսես Գ. Սյունցի կաթողիկոսը: Այդտեղ՝ դրանց գերեզմանների վրա, հետագայում շինվել է մի վայելուչ մատուռ, որը կոչվել է «Կոզեռնի մատուռ», եւ որը վաղուց արդեն հնացած է եղել, եւ Մելիք-Սահակ Աղամալյանը 1829 թվին վերանորոգել եւ իր համար ընտանեկան դամբարան է դարձրել: Այդ հին գերեզմանները մինչև այսօր էլ դեռ երեւում են կիսաքանդ, անխնամ եւ ապականության մեջ պահված մատուռում: Մովսես կաթողիկոսի գերեզմանի տապանաքարի վրա դժվարությամբ կարդացվում է.

«Այս է տապան դամբարանի Եղյալ շիրիմ ծանապարհի՝ Տեառն Մովսեսի վարդապետի ընտրեալ սուրբ հայրապետի Որ է տեղաւ Տաթևացի Նորոգող սուրբ էջմիածնի Բացող եւ շինող գմբեթի»:

(Երվանդ Շահազիզ. «Հին Երեւանը»):
 1934 թվականին որոշում է կայացվել տեղափո-

խել գերեզմանոցը: Ոմանք իրենց հարազատների շիրիմները տեղափոխեցին, սակայն հիմնական մասը ուղղակի քանդվեց, եւ մինչև մեր օրերը, երբ որեւէ պատճառով հող են փորում, այդտեղ հանդիպում են մարդկային ոսկորների եւ գանգերի: «**Երեւանը այդ ուղղությամբ ընդարձակելու պատճառով գերեզմանը մնացել էր քաղաքի մեջ: Այդ պատճառով էլ այն պետք է տեղափոխվեր եւ, մինչ ննջեցյալների աճյունները իրենց տապանաքարերով այլ գերեզմանոցներ տեղափոխելը, մեզ հանձնարարեցին՝ ուսումնասիրել հնավայրը: Այդ աշխատանքները կատարվեցին 1934 թվականին**» (Կարո Ղաֆադարյան. «Երեւան. Միջնադար, Զուշարձաններ»):

Ձարիուրելի էր մտածել, որ մեր երկրի այդ սուրբ մարդկանց գերեզմանները կարող էին նույն ճակատագրին արժանանալ, ինչ մյուս բազմաթիվ գերեզմանները, որոնց տապանաքարերով կառուցեցին Երեւանի N29 դպրոցը, որի պատերի վրայի հին արձանագրությունները մինչև այսօր երեւում են: Պարզվեց, սակայն, որ Աստոծո ողորմությամբ մատուռը կանգուն է մնացել, չնայած այն ոչ մի տեղ չի երեւում:

Ահա թե ինչ պատմեց ժամանակին Կոզեռն թաղամասի տնային լիագոր, ապա կոմիտեի նախագահ, 73-ամյա Կառլեն Զախվերդյանը.

«Մենք 1955 թվականից այստեղ ենք բնակվում, այդ թվերին մատուռի մոտակայքում ընդամենը մի քանի տուն կար: Ես ցանկանում էի մատուռին կից ապրող զինվորական Զայկազից գնել մատուռը (այն ժամանակվա դրամով 600 ռուբլի) իմ ազգականների համար, որպեսզի գյուղից գան եւ ապրեն այստեղ: Դա արդեն 1960 թվին էր:

Բայց նրանք, Վեդիում հողամաս ունենալու պատճառով, փոշմանեցին եւ չուզեցին գալ Երեւան: 1970-ական թվերին այն գնեց Մկրտչյան Ազիզը՝ 1925 թվի ծնված, եւ կից սենյակներ կառուցելով, մատուռը դարձրեց իր բնակելի սենյակներից մեկը: Վերջին անգամ արդեն վաղուց է, որ տեսել եմ մատուռը, նրա ծածկը, պատերը եւ հատակը մնացել էին նախնական վիճակով»:

Մենք այցելեցինք Մկրտչյանների ընտանիքին եւ հարցուփորձ արեցինք, նրանք շատ սիրալիկ ընդունեցին մեզ եւ պատմեցին մատուռի մասին (9. 04. 2002): Ասացին, որ արեւմտյան դուռը փակել էին, իսկ արեւելյան պատը քանդելով՝ մուտք դարձրել: Երեւում էին մատուռի պատերի հաստությունը եւ տանիքի կամարը, որոնք սվաղված էին եւ փչված: Ասացին, որ մեջը տապանաքարեր չեն եղել եւ, ապա, հատակը բետոնել եւ փայտով պատել էին: Եվ քանզի հատակը վնասված չի եղել, ապա հուսով ենք, որ նրանց սրբասուն նշխարներն էլ անխախտ իրենց տեղում են, ինչպես սբ. Անանիայի նշխարները, անկախ շինությունների դարեղար ավերումներից եւ վերանորոգումներից հետո էլ մշտապես իրենց տեղում են մնում Տիրոջ կամոք: Սակայն մեր ազգի համար անվայել է՝ այսօր տեսնել մատուռի այդ վիճակը եւ անտարբեր մնալ:

Այդ մատուռը այնտեղ ննջող սրբերի աճյունների պատճառով համարվել է մեծ սրբավայր, եւ նույնիսկ այստեղ նրանց հիշատակին Սուրբ Պատարագ է

Կողեռնի մատուռը, որտեղ հանգչում է Մովսես Խորենացին

հաճախ մատուցվել: Ինչպես այդ մասին վկայված է 1842 թվականին գրված. «Ստորագրութիւն Կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ գաւառաց Արարատայ» աշխատության հեղինակ Յովհաննես Եպիսկոպոս Շահխաթունյանցի կողմից՝ **«Կողեռն կոչված բլրակը, որ քաղաքի հյուսիսային կողմում է գտնվում, հայագրի բնակիչների գերեզմանատուն է:**

Բարձրավանդակի կենտրոնում գտնվում է մատուռը, որը Յովհաննես վարդապետի գերեզմանի վրա պատարագելու տեղ է: Նրա անունով էլ կոչվում է բլրակը: Առընթեր հիշյալ վարդապետի, ամփոփվեց նաեւ Մովսես կաթողիկոս Սյունեցին»:

Մի կողմից ուրախալի փաստ է մատուռի կանգուն լինելը, իսկ մյուս կողմից էլ մեծ ցավ ենք ապրում՝ տեսնելով հայոց աշխարհի այս մեծագույն երախտավորների հիշատակի հանդեպ մեզ անտարբեր վերաբերմունքը: Գուցե այս ընտանիքի բնակվելով է պայմանավորված այն, որ մատուռը անաստված բռնակարգի աչքից հեռու մնալով՝ չի քանդվել:

Սակայն մեր ժամանակներում, երբ արդեն անցյալ է դարձել 70-ամյա անաստվածության շրջանը, պետք է պատշաճ վերաբերմունքի արժանացնել այդ սրբավայրը, շնորհակալություն հայտնել տեղի բնակիչներին եւ հոգալ նրանց բնակարանային պայմանների մասին՝ վայրը բարեկարգելով եւ նորից այդ ուխտատեղին իր նախկին վայելուչ տեսքին բերելով:

Ցավոք, եկեղեցին այսօր միայն իր ուժերով ի գորու չէ այդ նվիրական վայրը բարեկարգել ըստ պատշաճի. դրա համար հարկ է պետական հոգածություն:

Ինչպես բազում բնակիչների բնակարանային պայմաններն ապահովելով պետությունը մաքրեց Յյուսիսային պողոտայի համար նախատեսված տարածքը, այնպես էլ կարելի է, ցանկության դեպքում, անել այս պարագայում:

Եթե մենք մեր երկրի ներսում պատշաճ վերաբերմունք չկարողանանք մատուցել մեր մեծերի շիրմներին եւ եկեղեցական շինություններին, էլ ի՞նչ պահանջենք մեր հարեւան ազգերից, որոնք, մասնավորապես վրացիները, մեր մեջ վրդովմունք են առաջացնում մեր եկեղեցիների հանդեպ ունեցած ոտնձգությունների եւ հայ հեղինակությունների շիրմների պղծման համար: Անցած 70 տարիներից հետո շատ նախանձելի է այսօր Ռուսաստանի դիրքորոշումը իրենց սրբերի եւ նահատակների հիշատակի հանդեպ:

Տա Աստված, որ մենք էլ ակնածանք տածենք մեր մեծանուն սուրբ հայրերի հիշատակի հանդեպ եւ արժանանանք նրանց բարեխոսությանը առ Աստված, որպեսզի Աստծո ողորմության դռները բացվեն Չայաստան աշխարհի վրա, եւ մենք էլ արժանանանք համաձայն Նոր Կտակարանյան պատվիրանի՝ «Յոգով եւ ճշմարտությամբ» մեր սուրբ հայրերի պես փառավորենք Յորը, Որդուն եւ Սուրբ Յոգուն հավիտյանս: Ամեն:

«Յաւիտենական յիշատակն արդարոց օրհնութեամբ եղիցի»:

Մովսես Գ Տաթևազի. մատենագիտական ակնարկ

Տեր Արարատ քահանա Պողոսյան
Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի «Վաչե եւ
Թամար Մանուկյան» մատենադարանի
տնօրեն

Ä^{3/4} դարի առաջին քառորդը Հայ եկեղեցու պատմության մեջ բնորոշվում է որպես անկյալ վիճակ: Սակայն միշտ էլ խավար ու դժվարություններով լեցուն տարիներին գալիս են փոխարինելու լուսավոր եւ բարեբեր ժամանակները: Այս դարաշրջանին նվիրված իր ուսումնասիրության մեջ Միսաք Խոստիկյանը գրում է. **«Տաթևացու դպրոցի հոգին եւ եռանդը, որ դարեր շարունակ մնացել էր Հայոց եկեղեցւոյ մէջ, այժմ կարծես բոլորովին պաղել էր»** (Մ. Խոստիկյան, Վերածնության շրջան. ԺԷ Դարու հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները, «Արարատ», 1902, Ե-Ձ, էջ 430):

Այս վիճակից եկեղեցին դուրս բերելու փորձ կատարեց Արապիոն Ուռուխյանը, սակայն վերջինիս ջանքերը հանդիպեցին Մելքիսեդեկի եւ այլոց կողմից հարուցած խոչընդոտներին (Մ. Խոստիկյան, էջ 431):

Սակայն այս տխուր վիճակը երկար չտևեց. բարենպաստ քաղաքական պայմանների հաստատումը հնարավորություն տվեց անապատի վերածված երկիրը նորից շենացնելու (Մ. Խոստիկյան, էջ 431): Հայ եկեղեցուն սկսվեց հավատի եւ ոգեւորության շրջան, որի ժամանակ ծնունդ են առել եկեղեցական կյանքի հերոսները, որոնց մեջ վառ եւ հաստատուն էր առ Աստված ունեցած հավատը: Այսպիսի ազգային-եկեղեցական ոգեւորությունը արեւելյան դպրոցի ավանդն էր: Առաքել Դավրիժեցին վարդապետների ցանկ է ներկայացնում, ըստ որի Տաթևյան դպրոցի ավանդույթների կրողն ու իրագործողը հայ եկեղեցականների արժանավոր փառանգի ներկայացուցիչ Մովսես Սյունեցին էր:

Տեղին չէ այժմ խոսել Մովսես Գ Սյունեցի կաթողիկոսի արժանիքների մասին, սակայն աներկբա է, որ

Մովսես Սյունեցի հոգեւորականը, պետական-եկեղեցական գործիչը եւ պարզապես մարդը կարիք ունի առավել արժեւորվելու: Վերջին տարիներին փորձել են քիչ թե շատ անդրադառնալ Մովսես Գ կաթողիկոսին, սակայն բավարար չափով չեն արտացոլել նրա հսկայական դերը թե՛ Հայ եկեղեցու եւ թե՛ մի ամբողջ ժողովրդի վերագարթոնքի գործընթացներում: Ներքո կից գրականության ցանկը փոքրիկ փորձ է ներկայացնելու Մովսես Տաթևացուն վերաբերող երկերի շարքը: Չենք հավակնում ներկայացնելու ամբողջական մատենագիտական ցանկ, սակայն վստահ ենք, որ Մովսես Տաթևացու կյանքով եւ գործունեությամբ զբաղվողներին մեծապես օգտակար կլինի:

Ա. Սկզբնաղբյուրներ

1. Առաքել Դավրիժեցի, Գիրք Պատմութեանց, աշխատասիրությամբ Լ. Ա. Խանյարյանի, Երևան, 1990:
2. Առաքել Դավրիժեցի, Պատմություն, թարգմանությունը, առաջաբանը եւ ծանոթագրությունները՝ Վարազ Առաքելյանի, Երևան, 1988:
3. Գրիգոր Դարանաղցի, Ժամանակագրություն, հրատ. Մեսրոպ Նշանյանի, Երուսաղեմ, 1915:
4. Չաքարիա Քանաքեռցի, Պատմագրություն, Վաղարշապատ, 1870:
5. Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի եւ Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին, կազմեց Ա. Խ. Սաֆրաստյան, Կ. Ք., Երևան, 1964:
6. Ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1915:
7. Խաչատուր արեղայի Ջողայեցույ, Պատմություն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905:
8. Կղեմեն Գալանոս, Միաբանություն հայոց սուրբ եկեղեցւոյն ընդ մեծի սուրբ եկեղեցւոյն Հռովմայ, Կ. Ա-Բ, Հռոմ, 1650-1661:

9. Կորյուն, Վարք Մաշտոցի, Երեւան, 1941:
10. Հակոբյան Հով., Ուղեգրություններ, հ. Ա, Երեւան, 1932:
11. Սովսես Խորենացի, Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913:
12. Ոսկան վրդ., Յաղագս միութեան եւ միատրութեան, «Հասկ», 1966, 3-4:
13. Սիմեոն Երեւանցի, Ջամբռ, Էջմիածին, 2003:
14. Ստեփանոս Օրբելյան, Պատմութիւն նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1910:
15. Օսմանյան օրենքները Արեւմտյան Հայաստանում (XVI-XVII դդ, կանոննամաներ), թարգմ., առաջարան եւ ծանոթագրությունները Ա. Խ. Սաֆրաստյանի եւ Ա. Կ. Ջուլյայանի, Երեւան, 1964:
16. Աստուածաշունչ Մատենան, 1997:
17. Գետրգ-Մեսրոպ, Պատմութիւն հայ եկեղեցոյ, հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914:
18. Եզնիկ վրդ. Կողբացի, Եղծ Աղանդոց, Երեւան, 1994:
19. Զաքարիա Ազուլեցի, Օրագրություն, Երեւան, 1938:
20. Մ. Կիմոնխանցի, Պատմութիւն անցից անցելոց Ալվանայ վանուց, Վաղարշապատ, 1871:
21. «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը», պրակ երկրորդ, կազմեց Հ. Դ. Փափազյան, Երեւան, 1959:

Բ. Մատենա-ձեռագրացուցակներ

1. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հ. Ա, Վենետիկ, 1914:
2. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբեանց, հ. Դ, կազմեց Նորայր եպս. Պողարեան, Երուսաղէմ, 1969:
3. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանի Մխիթարեանց ի Վիեննա, հ. Ա, Վիեննա, 1895:
4. Հայ գրքի մատենագիտական ցուցակ, Երեւան, 1963:
5. Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագիրք 1801-2100, (խմբ. Գէորգ Տէր-Վարդանեան), հ. 2, Երեւան 2012:
6. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբյանց (կազմ. Նորայր արք. Պողարեան), հ. 2, Երուսաղէմ, 1972:
7. Մայր ցուցակ ձեռագրաց սրբոց Յակոբյանց (կազմ. Նորայր արք. Պողարեան), հ. Է, Երուսաղէմ, 1974:
8. Մանր ժամանակագրություններ XIII-XVIII դդ. (կազմ. Վ. Ա. Հակոբյան), հ. Բ, Երեւան, 1956:
9. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Ձմմառի վանքի Մատենադարանին (կազմ. Մեսրոպ վրդ. Քէշիշեան), Վիեննա, 1964:
10. Ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Թարիզի (կազմ. Հրաչեայ Յ. Աճառյան), Վիեննա, 1910:
11. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (կազմ. Օ. Եգանյան, Ա Ջեյթունյան, Փ. Անթարյան խմբ. Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի), հ. Ա, Երեւան, 1965:
12. Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի (կազմ. Օ. Եգանյան, Ա Ջեյթունյան, Փ. Անթարյան խմբ. Լ. Խաչիկյանի, Ա. Մնացականյանի), հ. Բ, Երեւան, 1970:
13. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Բ, Երեւան 1978, էջ 72, էջ 76, էջ 97, էջ 99, էջ 175-179, էջ 184, էջ 209, էջ 283, էջ 286, էջ 301, էջ 311, էջ 314, էջ 324, էջ 329, էջ 332, էջ 335, էջ

- 338, էջ 341, էջ 355, էջ 361, էջ 365, էջ 369, էջ 375, էջ 378, էջ 380-383, էջ 385, էջ 387, էջ 389, էջ 397, էջ 400, էջ 402, էջ 404, էջ 406-409, էջ 413, էջ 414, էջ 418, էջ 419, էջ 424, էջ 432-434, էջ 438, էջ 441, էջ 446, էջ 449, էջ 452, էջ 454, էջ 458, էջ 461, էջ 462, էջ 465, էջ 478, էջ 480, էջ 491, էջ 492, էջ 494, էջ 499, էջ 504, էջ 511, էջ 514, էջ 515, էջ 520, էջ 527, էջ 530, էջ 531, էջ 547, էջ 548, էջ 554, էջ 559, էջ 560, էջ 579, էջ 588, էջ 590, էջ 603, էջ 608, էջ 633, էջ 639, էջ 657, էջ 661, էջ 711, էջ 739-741, էջ 853, էջ 854, էջ 857, էջ 860, էջ 864:
14. Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԷ դար, հ. Գ, Երեւան 1984, էջ 6, էջ 553, էջ 710, էջ 886:
15. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հ. Դ, Վենետիկ, 1993, էջ 248, էջ 782, էջ 990:
16. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հ. 2, Վենետիկ 1996, էջ 86, էջ 782:
17. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարյանց ի Վենետիկ, հ. Է, Վենետիկ, 1996, էջ 924:
18. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ա, Երեւան, 1984, էջ 306, էջ 729, էջ 876, էջ 882, էջ 1092, էջ 1106, էջ 1222:
19. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, Երեւան, 2004, էջ 656, էջ 813, էջ 1046, էջ 1047, էջ 1048:
20. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Գ, Երեւան, 2007, էջ 587, էջ 589, էջ 590, էջ 476, էջ 548, էջ 694, էջ 1414, էջ 1557, էջ 1592:
21. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Դ, Երեւան, 2008, էջ 306, էջ 576, էջ 578, էջ 799, էջ 801, էջ 802:
22. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ե, Երեւան, 2009, էջ 27, էջ 37, էջ 410, էջ 411, էջ 412, էջ 450, էջ 462, էջ 801, էջ 958, էջ 1058, էջ 1162, էջ 1251:
23. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Է, Երեւան, 2012, էջ 857, էջ 858, էջ 1120, էջ 1143, էջ 1148:
24. Մայր ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Ը, Երեւան, 2013, էջ 50, էջ 746, էջ 837, էջ 971, էջ 1164:
25. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբյանց, հ. Բ, Երուսաղէմ, 1967, էջ 186, էջ 187, էջ 387:
26. Մայր ցուցակ ձեռագրաց Սրբոց Հակոբյանց հ. Ե, Երուսաղէմ 1971, էջ 186:
27. Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Սկրտիչ Սանասարյանի, Վենետիկ 1981, էջ 27:
28. Ցուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ա. Ամենափրկչյան վանաց թանգարանի, հ. Ա, Վիեննա, 1970, էջ 163, էջ 371, էջ 379, էջ 384, էջ 611, էջ 665, էջ 689, էջ 750, էջ 832:
29. Ցուցակ ձեռագրաց Նոր-Ջուղայի Ա. Ամենափրկչյան վանաց թանգարանի, հ. Բ, Վիեննա 1972, էջ 138, էջ 238, էջ 239:
30. ԺԷ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (1601-1620 թթ.), կազմ. Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան, հ. Ա, Երեւան, 1974

31. Մաշտոցի անվան Մատենադարան, ձեռ. Յմբ. 31, 136, 1496, 5345, 5348, 4692, 6093, 3843, 432, 509, 5057, 4721, 4515, 5665, 6243, 6273, 7063, 9222

32. Ժ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ (1621-1640 թթ.), (կազմ. Վ. Հակոբյան, Ա. Հովհաննիսյան), հ. Բ, Երեւան, 1974:

Գ. Ուսումնասիրություններ

ա. Հայերեն

1. Ա. Արբահամյան, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, հատ. Ա, Երեւան, 1964:

2. Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890:

3. Ալիշան Ղ., Սիսական, տեղագրութիւն Սինեւաց աշխարհի, Վենետիկ, 1893:

4. Ալիշան Ղ., Հայասպատում, Վենետիկ, 1901:

5. Ակինեան Ն., Մովսէս Գ. Տաթևացի, Վիեննա, 1936:

6. Ակինյան Ն., Երեմիա Չելչայի Քէօմփորձեան. Կեանքն եւ գրական գործունեութիւնը, Վիեննա, 1933:

7. Ակինյան Ներսես վ., «Գաւազանագիրք կաթողիկոսաց Աղթամարայ», Վիեննա, 1920:

8. Ակինյան Ներսես, Բաղեշի դպրոցը (1500-1704), Վիեննա, 1952:

9. Ամատունի Կարապետ եպս., Ժ դարու երեւելի վարդապետներ, Վենետիկ, 1989:

10. Ամատունի Կարապետ եպս., Մովսէս Գ. Տաթևացի, Վենետիկ, 1992:

11. Ամատունի Կարապետ եպս., Ոսկան վարդապետ Երեանցի եւ իր ժամանակը, Վենետիկ, 1975:

12. Ամատունի Կարապետ եպս., Մովսէս Գ Տաթևացի կաթողիկոս Էջմիածնի, «Բազմավեպ», Վենետիկ, 1989, էջ 67-90:

13. Անտոնիուս, «Վարդապետ», Բաքու, 1903:

14. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երեւան, 1959:

15. Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի XVI- XVIII դարերի պատմագրության, Երեւան, 1984:

16. Բաբայան Նելսոն սրկ., Էջմիածնի միաբանությունը եւ նրա հոգետը վերագարթոնքն ըստ Առաքել Դավրիժեցու, ավարտաձառ, անտիպ, Ս. Էջմիածին, 2002:

17. Բալայեան Եզնիկ վրդ., Ոսկան վարդապետ Երեանցի, կենսագրական համառոտ ակնարկ, «Հասկ», 1966, № Գ-Դ:

18. Բարխուդարյան Ս. Գ., Դիվան հայ վիմագրության, պրակ Բ, Երեւան, 1960:

19. Գալայձեան Ա., Ոսկան Երեանցի, հայ տպագրութեան մեծ երախտատուրը, «Սիոն», 1966, Բ-Գ:

20. Գալէմբէարեան Հ. Գ., Կենսագրություններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու եւ ժամանակին հայ կաթողիկէայք (Կենսագրություններ Ա. 1554-1822, Գովմեքլարյան Գրիգորիս), Վիեննա 1915թ.:

21. Գետրոգ Տեր-Վարդանյան, Մովսէս Գ Տաթևացի, «Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ», ժողովածու, պրակ Ա, Ս. Էջմիածին, 2008:

22. Գետրոգ-Մեսրոպ, Պատմութիւն հայ եկեղեցու, հ. Բ, Կ. Պոլիս, 1914:

23. Դանելյան Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպէս Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմության սկզբնաղբյուր, Երեւան, 1978:

24. Դոլուխանյան Ա., Ներսէս Մոկացի, Ներսէս Մոկացու ստեղծագործությունների արվեստը, Ս. Էջմիածին, 2009:

25. Դերիկյան Վարդան, Հայ գիրքը պատմության խաչմերուկներում, մասն Ա., Վենետիկից Հռոմ, (ԺԶ-րդ դար), Երեւան, 2012:

26. Զամինյան Ա., Հայոց եկեղեցու պատմություն, հ. Բ, Նոր-Նախիջեան, 1909:

27. Զարպիանալեան Գ., Պատմութիւն հայկական դպրութեան, հ. Բ, Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1878:

28. Զուլայան Ս. Կ., Արեւմտյան Հայաստանը XVI-XVIII դդ., Երեւան, 1980:

29. Զուլայան Ս. Կ., Զալալիների շարժումը եւ հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ, Երեւան, 1966:

30. Թարվերդյան Հ., Ստեփանոս Լեւիացու փիլիսոփայական հայացքները, Երեւան, 1979:

31. Թումանյան Բ., Հին հայկական աստղադիտական գործիքներ, «Էջմիածին», 1962, Դ:

32. Իշխանյան Ռ., Հայ գիրքը, Երեւան, 1981:

33. Իշխանյան Ռ., Հայ գրքի պատմություն, հ. Ա, Երեւան, 1977:

34. Լալայեան Ե., Սիսիան, «Ազգագրական հանդէս», Թիֆլիս, 1898, գիրք 3, 1:

35. Լալայեան Ե., Վասպուրական, Թիֆլիս, 1902:

36. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, գիրք երկրորդ, Երեւան, 1973:

37. Լեո, Երկերի ժողովածու, հ. Գ, գիրք առաջին, Երեւան, 1946:

38. Լեւոնյան Գարեգին, Հայ գիրքը եւ տպագրության արվեստը, Երեւան, 1958:

39. Խոստիկեան Ա., Ժ դարու հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները, Յակոբ կաթողիկոս Զուլայեցի, «Արարատ» ամսագիր, 1902, Թ-Ժ:

40. Խոստիկեան Ա., Ժ դարու հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները, Փիլիպպոս կաթողիկոս եւ բարենորոգչական դպրոցներ, «Արարատ», 1902, Է-Ը:

41. Խոստիկյան Ա., Վերածնության շրջան. Ժ դարու հայոց վերանորոգիչ կաթողիկոսները, Հարանց Անապատ եւ Մովսէս կաթողիկոս, «Արարատ», 1902, Ե-Զ:

42. Կոստանյանց Կ., Գրիգորիս Աղթամարցին եւ իր տաղերը, Թիֆլիս, 1898:

43. Հայոց պատմություն, բուհական դասագիրք բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների համար, Երեւան, 2012:

44. Հայոց պատմություն, ակադեմիական հրատ., հ. Գ, գիրք Ա, Երեւան, 2010:

45. Հասարակական Մ. Ս., Սյունիքի XVII-XVIII դարերի ձարտարապետական համալիրները, Երեւան, 1973:

46. Հատիտյան Արթուր, Յաղագս Նորոգութեան լուսակառոյց սրբոյ աթոռոյն Էջմիածնի, «Էջմիածին», 1970, Ե:

47. Հարությունյան Բ., Դավիթ Դ Վաղարշապատցի, «Քրիստոնյա Հայաստան» երկշաբաթերթ, 2010, Ա թիվ, Բ թիվ:

48. Ղազարոսյան Ա., Հայ գրչության կենտրոնները XV-XVIII դարերում, Երեւան, 2007:

49. Ղազարոսյան Ա., Սեանի անապատը ԺԷ-ԺԹ դարերում, «Էջմիածին» ամսագիր, 1997, Ժ:

50. Ճեմձեմեան Սահակ, Հայ տպագրութիւնը եւ Հռոմը (ժէ դար), Վենետիկ, Ս. Ղազար, 1989:
51. Մագաուտյան Ն., Աշխարհի ամենագեղեցիկ քարտեւը հայերէն լեզվով, «Էջմիածին», 1946, Դ-Ե:
52. Սինասեան Լ., Նոր Ջուղայի տպարանն ու իր տպագրած գրքերը, Նոր Ջուղա, 1972:
53. Սիրզոյան Գետրոգ սրկ., Հայ գրատպութիւնը ժէ դարում, ԳՀՃ ավարտաճառ, անտիպ, Ս. Էջմիածին, 2014:
54. Սիրզոյան Հ., Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր, Երեւան, 1976:
55. Սովսիսյան Ա. Խ., Ուրվագծեր հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան (X-XV դարեր), Երեւան, 1958:
56. Սովսիսյան Դավիթ սրկ., Տաթևի Հարանց մեծ անապատը եւ նրա մշակութային ժառանգութիւնը, ԳՀՃ մագիստրոսական թեզ, անտիպ, Էջմիածին:
57. Ոսկանյան Ն., Կորկոտյան Բ., Հայերէն նորահայտ հնատիպ գրքեր, «Էջմիածին», Ե:
58. Ութոյջյան Ա., Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ. Ջուղայեցու մահվան օրվա առեղծվածի շուրջ, «Էջմիածին», 2013, Ը:
59. Ութոյջյան Ա. Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Հակոբ Դ. Ջուղայեցու շիրիմի ողիսականը, «Էջմիածին», 2013, ժԱ:
60. Պողարեան Նորայր եպս., Հայ գրողներ. Ե-ժէ, Երուսաղէմ, 1971:
61. Սիրունի Յ. Ճ., Պոլիս եւ իր դերը, Կ. Ա. (1453-1800), Պեյրուֆ, 1965:
62. Սրվանձտյանց Գ., Թորոս աղբար, Կ. Ա. Պոլիս, 1888, էջ 268-269:
63. Տեր-Հովհաննիսյան Հ., Պատմութիւն Նոր Ջուղայու, որ յԱսպահան, Կ. Ա. Նոր Ջուղա, 1880:
64. Փափազյան Հ. Դ., Ռայաթների իրավական ազատութեան հարցը Արեւելյան Հայաստանում 16-18-րդ դդ. եւ շահ Սուլթան Հուսէյնի իրավարտակը, «Էջեր հայ ժողովրդի պատմութեան եւ բանասիրութեան», Երեւան, 1971:
65. Փափազյան Վ., Պատմութիւն հայոց գրականութեան, Թիֆլիս, 1910:
66. Փիրղայեմյան Ղ., Նշխարք..., Կ. Ա. 733:
67. Քիրտեան Յ., Յակոբ կաթողիկոս Ջուղայեցիի նորագիտ խիստ կարեւոր վաւերաթուղթ մը, «Սիրոն», 1967, 3-4:
68. Արեւոյան Ս., Երկեր, Կ. Դ. Երեւան, 1970:
69. Արահամյան Ա., Պարսկահայ գաղթօջախը, Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմութեան, Երեւան, Կ. Ա. 1964:
70. Ալիշան Ղ., Յուշիկք հայրենեաց, Կ. Ա. Վենետիկ, 1869:
71. Աճառյան Հ., Հայերէն արմատական բառարան, Կ. Ա. Երեւան, 1926:
72. Անասյան Հ., Հայկական մատենագիտութիւն, Կ. Ա. Երեւան, 1959:
73. Աշոտ դպիր Արեւշատյան, Տաթևացոց մինչեւ Տաթևացի, Երեւան, 2002:
74. Բաբայան Լ., Դրվագներ Հայաստանի XVI- XVIII դարերի պատմագրութեան, Երեւան, 1984:
75. Դաննեյան Լ., Առաքել Դավրիժեցու երկը որպէս Սեֆյան Իրանի XVII դարի պատմութեան սկզբնաղբյուր, Երեւան, 1978:
76. Երուանդ Տէր Սկրտչեան, Գանձեր Վասպուրականի, Կ. Ա. Պոսթոն, 1966:
77. Թարվերոյան Յ., Ստեփանոս Լեւիացու փոխտպաւական հայագրքները, Երեւան 1979:
78. Հակոբյան Թ. Խ., Հայաստանի պատմական աշխարհագրութիւն, Երեւան, 1968:
79. Հայ եկեղեցու հանրագիտարան, Ամենայն հայոց կաթողիկոսներ, պրակ Ա, Ս. Էջմիածին, 2008:
80. Հովհաննիսյան Ա., Դրվագներ հայ ազատագրական մտքի պատմութեան, Կ. Բ. Երեւան, 1959:
81. Ղաֆադարյան Կ., Հովհաննավանքը եւ նրա արձանագրութիւնները, Երեւան, 1948:
82. Սաղաքիա արք. Օրմանյան, Հայոց եկեղեցին, Երեւան, 1993:
83. Մալխասեանց Ստ., Հայերէն բացատրական բառարան, Կ. Ա. Երեւան, 1944:
84. Սիրզոյան Հ., XVII դարի հայ փոխտպաւական մտքի քննական վերլուծութիւն, Երեւան, 1983:
85. Սիրզոյան Հ., Հայ մշակույթի նշանավոր գործիչները V-XVIII դարեր, Երեւան, 1976:
86. Սիբայել Չամչյանց, Հայոց պատմութիւն (սկզբից մինչեւ 1784 թ.), Կ. Գ. Երեւան, 1984:
87. Սովսիսյան Ա. Խ., Ուրվագծեր հայ դպրոցի եւ մանկավարժութեան պատմութեան (X-XV դարեր), Երեւան, 1958:
88. Նելսոն սրկ. Բաբայան, ավարտաճառ, Էջմիածնի միաբանութիւնը եւ նրա հոգեւոր վերագարթոնքն ըստ Առաքել Դավրիժեցու, Ս. Էջմիածին, 2002:
89. Սարգիս արք. Ջալալեանց, Ճանապարհորդութիւն ի Սեծն Հայաստան, մասն Բ, Տիֆլիս, 1858:
90. Սուրբ Հայաստան, Արփենիկ Ղազարոսյան, Հայ գրչութեան կենտրոնները XV-XVIII դարերում, Երեւան, 2007:
91. Փափազյան Վ., Պատմութիւն հայոց գրականութեան (բանահյուսութեան պատմութիւն), սկզբից մինչեւ մեր օրերը, Թիֆլիս, 1910:
92. Քրոսեյան Հ., Հայ եկեղեցական մատենագրութիւն (անտիպ):
93. Քրիստոնյա Հայաստան, Հանրագիտարան, Երեւան, 2002:
94. Էփրիկյան Հ. Ս., Պատկերազարդ բնաշխարհիկ բառարան, Կ. Ա. Վենետիկ, 1903-1905:
95. Հայկական սովետական հանրագիտարան, Սովսես Տաթևացի, Կ. Ա. Երեւան, 1982, էջ 40:
96. Գալէմբեարեան, Հ. Գ., Կենսագրութիւններ երկու հայ պատրիարքներու եւ տասն եպիսկոպոսներու եւ ժամանակին հայ կաթողիկէայք, (Կենսագրութիւններ Ա. 1554-1822, Գալէմբարյան Գրիգորիս), Վիեննա, 1915:
97. Գրիգորյան Գր., Ս. Հախվերոյան, Սյունիքի պատմութիւն, Երեւան, 2001:
98. Դավթյան Ը., Սովսես Գ Տաթևացի Ամենայն հայոց կաթողիկոս, Երեւան, 2001:
99. Դիվան հայոց պատմութեան, նոր շարք, Ա. Երեւան, 1986:
100. Դիւան հայոց պատմութեան, Գիրք Ա, Թիֆլիս, 1894:
101. Համիւնյան, Հայ եկեղեցու պատմութիւն, Նոր Նախիջեան, 1908:
102. Արք. Օրմանեան, Ազգապատում, Բ. հատոր, Էջմիածին, 2001:
103. Արք. Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին եւ իր պատ-

մութիւնը, վարդապետութիւնը, վարչութիւնը, բարեկարգութիւնը, արարողութիւնը, գրականութիւնը, ու ներկայ կացութիւնը, Կ. Պոլիս, 1911:

104. Մաղաքիա արք. Օրմանյան, Մովսէս Գ Տաթեւացի, Ազգապատում, հ. 9, Ս. Էջմիածին, 2001:

105. Քիրտեան Յ., Ջողապետի խոջայ Նազար եւ իր գերդաստանը, Վիեննա (առանց տեղի եւ թվակալի):

106. Ստեփանոս Ռոքշա, «Ժամանակագրութիւն կամ տարեկանը եկեղեցականը», Վիեննա, 1964, հրատարակեց Համազասպ Ոսկեան:

107. Պետրովիչ Գր. վրդ., «Հայ եկեղեցին Լեհաստանի մէջ», Վիեննա, 1980:

108. Հայ գիրքը 1512-1800թթ., Երեւան, 1988, կազմեցին Ն. Ոսկանյան, Բ. Կորկոտյան, Ա. Սավայլան:

109. Հակոբ արղ. Գրիգորյան, Ամենայն հայոց կաթողիկոս Մովսէս Գ. Տաթեւացու եւ Սպահանի հայոց եպիսկոպոս Խաչատուր Կեսարացու` Հայ միաբարների առաջնորդ «Նախիջեանի Հայոց» տիտղոսակիր արքեպիսկոպոս Օգոստինոս Բագենցին հասցեագրված մի նամակի վավերագրական նկարագրությունը, «Ընդակն Արարատյան», 2010-15, օգոստոս, Ա, էջ 4:

110. Ըստկարյան Վարդան, Եկեղեցական պատմություն հանդերձ ազգային եկեղեցական պատմությամբ բարձրագոյն դպրոցաց եւ վարժանաց համար, Վիեննա, 1962:

111. Թովմյան Հ., ցուցակ ձեռագրաց Արմաշի վանքին, Վենետիկ 1962, էջ 235:

112. Կյուլեսերյան Բաբկեն Աթոռակից կաթողիկոս Մեծի Տանն Կիլիկիո, Պատմություն կաթողիկոսաց Կիլիկիո (1441-ից մինչ մեր օրերը), հ. Ա-Բ, Անթիլիաս, 1939:

113. Հայ ժողովրդի պատմություն, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., հ. IV, Երեւան, 1972:

114. Մաքսուդյան Գրիգոր, Մովսէս վարդապետ Տաթեւացի, 16-17-րդ դդ. հայ կաթողիկոսի եւ մատենագրի մասին, «Պայքար», Բոստոն, 1972, մարտի 25-26:

115. Արել արք Մխիթարյան, Պատմություն ժողովոց Հայաստանյայց եկեղեցու հանդերձ կանոնագրությամբ, Էջմիածին, 1878:

116. Հովակ վրդ. Մովսիսյան, Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու պատմություն, Էջմիածին, 1884:

117. Մ. վրդ. Մուրադյան, Պատմություն Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ եկեղեցու, Երուսաղեմ, 1872:

118. Հովհաննես եպս. Ծախաթունյան, Ստորագրություն կաթողիկէ Էջմիածնի եւ հինգ զավառացն Արարատի, հ. Բ, Էջմիածին, 1842:

119. Տեր-Վարդանյան Գ., Մովսէս Գ Տաթեւացի, «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան, Երեւան, 2002, էջ 760:

բ. Օտարալեզու

1. Barkan Omer Ltfi, XV ve XVI inci Asirlarda Osmanli mparatorlugunda Zirai Ekonominin Hukuki ve Mali Esaslari, I cilt , kanunlar, Istanbul, 1945.

2. Browne Edward Granville, A literary history of Persia, v. IV, Cambridge, 1953.

3. Febure M., L'etat present de la Turquie ou il est

traite vies, moeurs et coutumes des ottomans et autres pepules de leur empire, Paris, 1675.

4. Hammer J., Histoire de l'Empire Ottoman, trad. de l'allemand depuis son origine jusqu'Ո՛ nos jours, vol. I-XVIII, Paris, 1835-1843 .

5. d'Ohsson M., Tableau gnnrnl de l'Empire othoman, v. I-VII, Paris, 1788-1824.

6. Аннинский А., История Армянской церкви (до XIX века), Кишиневъ, 1900.

7. Орбели И. А., Избранные труды, Ереван, 1963.

8. Петрушевский И. П., Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI-начале XIX вв. Ленинград, 1949.

9. Сванидзе М. X., Из истории грузино-турецких взаимоотношений в XVI-XVII вв. (1578-1639 гг.), Тбилиси, 196.

10. Аннинский, А., История Армянской Церкви (до XIX века), Кишиневъ, 1900.

11. Байбутьян В., Армянская колония Новой Джульфы в XVII в., (Роль Новой Джульфы в ирано-западноевропейских политических и экономических связях), Ереван, 1969.

13. Эзов, Г., Сношения Петра Великого с армянским народом, Спб., 1898.

14. Dr. Antonius I, «Վարդապետ», թարգմանեց Ս. Բարխուդարեան, Բարսի, 1903:

15. Пингирян Г., Исторические связи украинского и армянского народов, Киев, 1965.

Դ. Մամուլ

1. «Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1875:

2. «Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1888:

3. «Արարատ» ամսագիր, Վաղարշապատ, 1902, մալիս-հունիս:

4. «Հանդես Ամսօրեայ», 1906, յուլիս-սեպտեմբեր:

5. «Էջմիածին», 1946, 1966, 1962, 1970, 1997, 2013:

6. «Հասկ», 1966:

7. «Սիոն», 1966, 1967:

ե. Համացանց

1. [http://www.pravoslavie.by/page_book/stanovlenie-monashstva-11.12.2013թ.:](http://www.pravoslavie.by/page_book/stanovlenie-monashstva-11.12.2013թ.)

Մովսէս Գ. Տաթեւացի կաթողիկոսը (1577/1578-1633թթ.), հիրավի, այն վառ անհատականություններից է, որոնք երբեւիցէ փայլել են հայոց եկեղեցու եւ ընդհանրապէս` հայ ժողովրդի պատմության երկնակամարում:

Ներսէս Ակինյանը Մովսէս Գ. կաթողիկոսի վարքին եւ ժամանակին նվիրված իր աշխատության մեջ հիացական էջեր է նվիրել այդ ականավոր կրոնական գործչի նկարագրին` վկայակոչելով կաթողիկոսի ժամանակակից մատենագիրների թողած հիշատակությունները: Ամբողջովին նվիրված լինելով եկեղեցուն, նա չափազանց պահանջկոտ էր իր նկատմամբ, զերծ ամեն տեսակ հրապույրներից: Նրա համոզմամբ եկեղեցին էր համազգային խնդիրների կիզակենտրոնը եւ ազգային-քաղաքական միակ կառույցը: Նա կարողացավ մշակել Հայաստանյայց եկեղեցու կրոնական-կանոնական շատ հարցեր, որոնք գործում

են մինչև այժմ: Այդ հարցերում նա իսկական նորարար էր եւ զարմանալի ավանդապահ: Հիացմունքն են նաեւ նրա անկոտորում կամքը, խիզախությունը, աներկյուղ կեցվածքը: Հաղթահարելով տիրողների կամայականությունները, նա մյուս կողմում կռվում էր թուլամորթ, դատարկամիտ ու դատարկածեռն կրոնական առաջնորդների հետ, պայքարում զեղծությունների դեմ, զսպում վաշխառությունը: Եվ այդ ամենն անում էր, որպեսզի ժողովրդին վերադարձնի եկեղեցի՝ որպես ազգի ինքնության պահպանության ամենակարեւոր գործոնի:

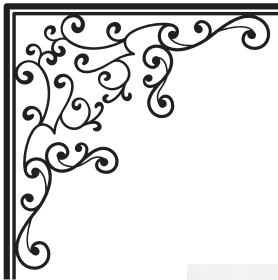
Եվ ժողովուրդը գնահատեց կաթողիկոսին, նրան անվանեց ազգի երկրորդ, կրկին լուսատու, բազմապատիկ լուսավորիչ Հայոց աշխարհի: Եվ հենց դրա համար էլ մեր եկեղեցու պատմության մեջ Մովսես կաթողիկոսը դարձավ դարակազմիկ դեմք: Նա հետ շրջեց ժամանակի անիվը, որ դեպի քայքայում էր տանում մեր եկեղեցին, եւ նրա ընթացքը տարավ բարվոքման ու բարգավաճման ուղիով: Ուներ ռազմագետի շրջահայացություն, - գրում է Ն.Ակիմյանը, - հեռատեսություն, կորով եւ խոհականություն՝ խիզախությամբ հանդերձ: Մեծախորհուրդ էր, ատակ համախմբելու ամբոխը, կառավարելու այն եւ նպատակին խրախուսելու: Իր հաջողությունների գաղտնիքն իր անձնագոհության մեջ էր: Ոչ թե իր անձը, այլ հասարակության շահն էր փնտրում իր գործերի մեջ: Այս անձնագոհությունը խրախուսում էր հասարակությունը եւ արժարժում էր նրա վստահությունը: Ոչ ոք չխնայեց իր լուծման, երբ կաթողիկոսը պահանջեց այն. ընդհակառակը, հարուստ եւ աղքատ ինքնական դնում էին իրենց ուժերը նրա տրամադրության տակ, որովհետեւ արդյունքը հրապարակատես էր: Նրանց համագործակցությամբ սրբվեց Էջմիածնի տաճարը, կանգնեցին ավերակ եկեղեցիները, բացվեցին դպրատներ, վանքեր եւ կուսաստաններ, փրկվեցին գերիներ եւ մխիթարվեցին աղքատներ: Ազգի եւ եկեղեցու բարօրության համար չազահացավ Մովսեսը, չխնայեց անձը, կատարեց հեռավոր ճանապարհորդություններ՝ բախելու համար բռնապետների դժները, նրանց գուլթն աղերսելու ազգի համար, ժողովրդի համար, եկեղեցու համար: Եվ բախտն ամենուրեք նրա անբաժան ընկերը եղավ: Այսպես անշնչությունից ի շնչառություն բերեց ոչ միայն կաթողիկոսական աթոռը, այլեւ ազգը՝ հոգեպես եւ նյութապես:

Ի տես Մովսես կաթողիկոսի վաստակներին, ժամանակակիցները միաբերան նրան, իբրեւ շնորհակալություն, երախտագիտություն եւ գնահատանք, տվե-

ցին «Երկրորդ Լուսավորիչ Հայոց» պատվով անունը: Եվ մենք այս հորջորջանքը չափազանցություն չենք համարում: Ինչ պիտի լիներ Հայոց եկեղեցին, եթե նախախնամությունը չհարուցաներ մի Մովսես ժէ (17-րդ) դարի առաջին քառորդի քառսի մեջ:

Մովսես մեծ կաթողիկոսին 1638թ. առաջին տպագիր հրատարակության (Սաղմոսարանի) հիշատակարանում ամփոփ գնահատական է տալիս Խաչատուր Կեսարացին. «**Էր սա յերկրէն սինեաց: Իտիս մանկութե [ան] սրբաւեր եւ աղօթարար եւ պահացող հեզ եւ հանդարտ բարութ: Որ եւ յարեցաւ ի մեծ կաթողիկոսն Սրապիոն. անհանգիստ երկամբ աշխատեալ յընթերցումն ա [ստուա] ծաշունչ տառից. եւ յետ մահուան կաթողիկոսին. ընկալավ իշխանութի [ւն] եւ գաւազան ի Գրիգոր վարդապետէ վարդապետութե [եամ] բ եւ բարի քաղաքավարութե [եամ] բ լուսաւորեաց զազգս հայկազան եւ արար բազում ուղղութի [ւն] ս: Նախ զի զեղծեալ կարգս եկեղեցւոյ, որ ի թուլութենէ առաջնոցն խանգարեալ էր. վերստին ուղղեաց: Երկրորդ ի բազում տեղիս յանապատս կարգեաց խարազնազգեաց ձգնաւորաց. արանց միանգամայն եւ կանանց: Յոր ժողովեցան. ուր քսան եւ երեսուն. ուր վաթսուն եւ եւթանասուն զի անդար աղօթեսցեն. եւ ինքն ո[ր]պ[էս] զհայր հասարակաց խնամ տաներ ամենեցուն. զմարմնաւոր պէտս ն[ո]ց[ա] լնլով: Երրորդ յամ [եմայն] տեղիս. ի շենս եւ յաւանս անթիւ եկեղեցիս շինեաց եւ քահանայս կարգեաց. որով հաւատ քրիստոնէութե [ան] ծաղկեալ պայծառացան: Չորրորդ զս [ուր] բ էջմիածինն նոր նորոգեալ զարդարեաց եւ պայծառացոյց անթուելի ծախիւք. զտեսօղան հիացուցանէ: Հինգերորդ ընկալեալ զկաթողիկոսութի [ւն] ն եւ դիմեաց առ արքայն պարսից. եւ զդիմուսական հարկն որ յառաջնոց կաթողիկոսացն եղեալ էր ի վ[ե]ր[այ] ս[ուր]բ էջմիածնայ. բազում ջանի գուն գործեալ վերացոյց եւ արար ազատս ի հարկապահանջութենէ: Վեցերորդ յամ [եմայն] տեղիս դասատունս եւ դպրոցս կարգեալ եւ լուսաւորեաց զազգս հայոց. եւ յարաժամ ցանկայր տպագրութե [ան] ս զի յառատութենէ գրոց ամենեքեան դիւրաւ վարժեսցին. սակայն չեղէ ձեռնահաս. զի փոխեցաւ աստի յանանց կեանսն առ ցանկալին իւր. յորում ծարաւին էր եւ արտասուօք ժտէր միշտ. կացեալ կաթողիկոս չորս ամ եւ չորս ամիս որոյ յիշատակն ա [ւ] ճ [ո] նութե [եամ] բ եղիցի»:**

ՄՈՎՍԷՍԻ ՏԵԹԵՒՈՑԻՈՑ

ՈՂԵ Ի ՄԵՆՆ ՍԲԵՊԻՈՆ ԿԵԹՈՂԻԿՈՍԻ

**ՄՈՎՍԷՍԻ ՄԻՈՑ, ՈՐ Է ՏԵՂԵԱԻ ՏԱԹԵՒԱՅԻ,
ՍԱԿԱԻ ԲԱՆ**

Համեմատութիւն աշակերտի առ վարժապետ որպէս
բազմաց մի եւ սուկս:

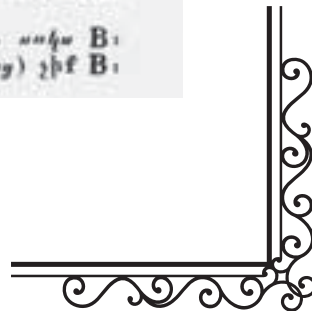
Գիտելի է, զի մարդն երեք ծնունդ ունի.
նախ ի հօրէ եւ ի մօրէ. երկրորդ շնորհօք
սուրբ աւագանին. երրորդ աշխատութեամբ
վարժապետաց:

Դարձեալ յերկոց է մարդն՝ ի հողւոյ եւ ի 5
մարմնոյ եւ ի մտաց: Զի թէպէտ միոյն Աս-
տուծոյ է երեակս, սակայն առանձին ստեղ-
ծող զոյ սոցա. մարմին ստեղծեալ ի ծնողաց
շնորհողին անհաս գիտութեամբն. հողին
տուեալ յԱստուծոյ ի մօր յարդանդին, ան- 10
գիտելի ի մարդկանէ. միտքն պայծառացեալ
աշխատութեամբ վարժապետաց սուրբ Հող-
ւոյն ձեռնասուրբեամբ:

Դարձեալ երեք ծնունդն որ ասացաք՝
միմեանց համեմատ եւ նմանութիւն ունին. 15

ՁԵՌԱԳԻՐԲ՝ A = Շուարշ Վ. Սահակեանի օրի-
նակք. B = Երուսաղէմի Ք. 1042:

ԵՌՐԱԳԻՐ՝ Մովսէս B. որ է շիք B. սակս B:
1 մարդուն B. — 5 երկոց B. ի (ծնողաց) շիք B:

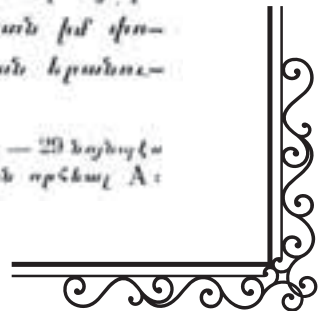
այս երկու ծնունդն կարի քաջ միարան. և մինն ի սոցանէ գերազանց և արիաուր ըստ առաքելոյ, զոր անհնարին էր օրինաց. Աստուած զորդին իւր առաքեաց ի նմանութիւն
 30 մարմնոյ և այլն:

Բեր տեսցուք զմիարանութիւն ծննդոցն. պինչ որ աշխատութեամբ ծննդենէ վարժապետաց զնմանութիւն մօրն ունի: Նախ մայրն յետ սաղմատութեան քառասուն օր զիակիր
 35 շրջի. նոյնպէս և վարժապետն իմ երբ յանձն էտ գիտ՝ զիակիր էի առաջի իւրն միայն աշակերտ ձեւացեալ: Երկրորդ զի յետ քառասուն աւուրն տղան շնչաւորի և հոգիանայ յարգանդ մօրն. նոյնպէս և ևս փոխանակ
 30 հոգւոյն՝ առի հրաման վարժապետէն իմոյ ընթեանլոյ զիրք մարդարէից. որպէս ասէ.

Կոչումն եղեալ աշակերտին
 Որպէս տղայն մօրն յարգանդին.
 Քառասնօրեայ զիակրրին
 35 Առեալ հոգի բանականին:
 Այսպէս կոչիլ աշակերտին
 Ընդ միանալ վարդապետին.
 Ձեռօքն ընծայ շնորհեալ հոգին
 Մարդարէից տառքս նոցին:

40 Երրորդ զի մայրն տղան ինն ամիս յարգանդին կրէ. նոյնպէս վարժապետն իմ փոխանակ ինն ամսոյն ինն աստիճան երանու-

17 գերեզանց B: — 20 մարմնու B: — 29 նոյնպէս հոս կը սկսի A: — 38 ձեռօք B ընծայն որհեալ A:

Թեա՛մբ աւետարանին զիս առանձին խրատա-
կան բանիւ է պահեալ որպէս սակ .

Մայրն զողան ի յարզանդին 45
Կրեալ աշխատի իննեակ ամսին .
Եւ վարժապետն աշակերտին
Ուսուցանէ զինն երանին :

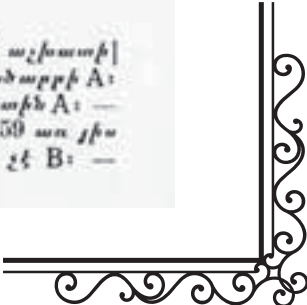
Չորրորդ, զի մայրն յետ ինն ամսոյն
աղան ծնանի . նոյնպէս վարժապետն իմ յետ 50
ինն երանութեան խրատելոյն միտք իմ պայ-
ծառ ծնանի :

Մայրն ծնեալ ի խանձարբի ,
Տղայն մտեալ ' հոգ աշխարհի .
Եւ վարժապետն աշակերտի 55
Ունայն սակ փառք աշխարհի :

Հինգերորդ, զի թէ ինն ամիսն պակաս
լինի որ ծնանի , աղան չէ ապրելոց : Նոյնպէս
վարժապետն իմ առ իս սակր , թէ մինն յինն
աստիճանացս պակաս լինի , որ ոչ կատարես , 60
չես ապրելոց յաւիտենից հրոյն :

Պակաս աւուրբք ծրնեալ մանկան
Եւ ութնամսեայ մեռեալ ծրնան .
Մընողք նորա զուր աշխատան
Տաւ եւ երկունք նոցա մընան : 65

43 առ յանձին A: — 45 աղան A: — 46 աշխատի |
յաշակերտ A: — 47 յաշակերտին A: — 53 խանձարբի A:
— 54 աղան A յաշխարհի AB: — 55 աշակերտին A: —
56 յաշխարհի AB: — 57 հինգերորդ A: — 59 առ յիս
AB ի թնն A: — 60 աստիճանաց B: — 61 չէ B: —
65 ծնանողք... աշխատեցան B:

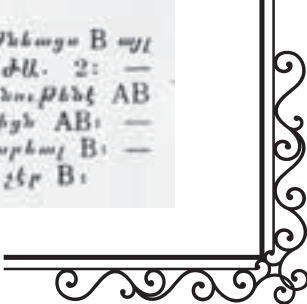
Դու, իմ որդեակ, իմաստութեան
Երկիւղ ընդ քեզ ինն աստիճան.
Սիրովն յաւարտ զլուխ անդեան
Եւ ութներեկէն կաս կենդան:

70 Վեցերորդ. եօթն ամսուն ծնեալն ապրի.
Եւ ութն չէ ապրելոց: Եւ այս բանիս վար-
ժապեան իմ ժողովողին բանիւն զիս ուսու-
ցանէ, թէ Տուր բաժին եւթանց այլ ևւ ու-
թից, ևւ տասն կտտարեալ թիւ է. ևւթն ան-
75 դամ տասն եւթանասուն է ևւ ժամանակ մար-
դու եւթանասուն ամ է ըստ Դաւթայ: Եւ
այս է որ ասէ. Տուր բաժին եւթանց ևւ այլ
ութից. զի թէ այսպէս է, նա պարտ է աշա-
կերտին գնալ յառաքինութենէ յառաքինու-
80 թիւն, որ կարողանայ յութիցն ապրիլ:

Ամսոց եւթեանց մանուկն ապրեալ,
Եւ ութամսեայ անտես վիժեալ.
Եւ թէ բաժին եւթից շտուեալ
Ի յութներեկ խաւար քարչեալ:

80 Եւթներորդ. զի մայրն որ ծնանի, տղան
ի ներքոյ սկզբնական մեղաց է. նոյնպէս վար-
ժապեան իմ մինչ դասի զիրք չէր տուեալ ի
ձեռն իմ՝ չէի աշակերտ, այլ անուամբ միայն:

66 երկուրդ A: — 73 եւթեաց A ևւթնեաց B այլ
ևւ շիւ AB ի յութիցն AB: ժող. ժԱ. 2: —
76 Դաւթեայ AB: — 78 նայ AB յառաքինութենէ AB
յառաքինութիւն A շիւ B: — 80 ութիցն AB: —
81 ամաց B մանուկ B: — 83 ևւութից շարեալ B: —
86 ներքու B: — 87 գիրք] շիւ B: — 88 չէր B:

Մայրն ծնեալ մեղաց որդի
Կրճիմն առեալ մօրն Եւայի . 90
Սոյնպէս կոչիլ աշակերտի
Մինչ չէ առեալ գիրքըն դասի :

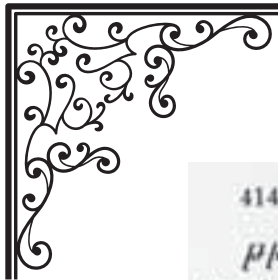
Ը . Ձի յետ աւուրց ինչ տղան մկրտի ձե-
ւամբ քահանային ի սուրբ աւագանն , շնորհօք
որդի լինի Աստուծոյ եւ բնութեամբ՝ ծնողին : 95
Նոյնպէս վարժապետն իմ փոխանակ մկրտու-
թեան օրհնեաց զիս եւ ետ ի ձեռն իմ դասի
գիրքն . եղէ որդի իւրն շնորհաւք :

Մեղաց որդին կրկնեալ ծնի .
Ձուր ՚ւ աւագան եւ սուրբ Հոգի . 100
Եզրայր անուամբըն Քրիստոսի ,
Եւ բընութեամբն իւր ծնողի :
Օրհնութիւն վարժապետի
Համակ նրման աւագանի .
Դասի գիրքն աշակերտի , 105
Նովաւ բնակէ ի սուրբ Հոգի :

Տե՛ս , ով գրեզ , գրոց աշակերտ , թէ ո՛ր-
պէս մեծ է աշխատանք վարժապետաց , որ
ուսուցանելովն զնմանութիւն մօրն ունի օր-
հնութեամբն Համակ աւագանին որդիս իմաս- 110
տութեան ծնանի : Ապա վայ այն աշակերտին
որ անհնազանդ լինի վարժապետին . չիք ինչ
ուրախութիւն վարդապետին քան զլսողու-

90 Եւայի A : — 92 սուեղէս A : — 93 ազայն B :
— 96 որդի B : — 101 Քրիստոսի] ի յաշխարհի B : —
102 բնութեամբ B : — 108 յաշխատանք A : — 111 յաշա-
կերտին A : — 112 ինչ չիք A : — 113 լսողութիւն A :

414

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ

Թիւն աշակերտին, ըստ Առակին, եթէ Ուրախ
115 լինի սիրտ քո, ուրախ արասցես եւ զիմ
սիրտ:

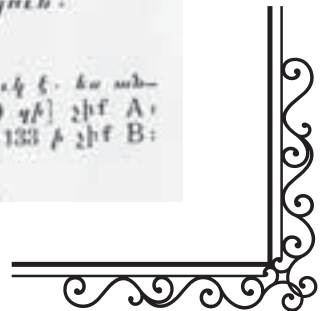
Դու յեր հլու եւ հզատակ
Վարժապետիդ մըտօք յըստակ.
Ունի ընդ քեզ աշխատ գերկակ
120 Աւ զի շնորհօք դու ես որդեակ:

Իններորդ. կայ մայր որ երանութեան
մահուամբ կու մեռանի. կայ որ թշուառու-
թեան: Դարձեալ երանութեան մահ այն է որ
եւթանասնամեայ լինի ըստ Դաւթայ եւ տե-
125 սանէ զորդիս որդւոցն խաղաղական կենօք
զհասարակաց մահն վճարէ. այս երանութիւն
է եւ ոչ մահ:

Ժ. Թշուառութեան մահ այն է որ ծնողն
երիտասարդական հասակն լինի կամ սուղ ինչ
130 աւելի. եւ լինի որդի իւր ըստնդեայ. եւ զորն
անկատար յանկարծմահ հասանի իւրն. հայի
տեսանէ զտղան իւր կաթնակեր ի լաց եւ ոչ
կարէ օգնել. սիրտն ի կախ մեռանի. այս է
թշուառութեան եւ լալու մահ: Ո՞վ մահ,
135 դատն է յիշումն քո. որչափ յիշեմ քզքեզ՝ քանց
դուս գողամ:

Վա՛յ ասեմ այնպէս որդուն
Որ անջատեալ ի մօր ծոցուն.

116 A կը յտեկու Վա՛յ ինձ եւ եզուկ է. եւ ան-
մամբ գտեմն իմ գատապարտեմ: — 120 գի՛ շի՛f A:
— 121 կայ շի՛f B: — 132 գողացն B: — 133 ի շի՛f B:
— 135 քան B: — 138 ծոցայն A:

ՈՂԲ Ի ՍՐԱՊԻՈՆ ՈՒՐՀԱՅԵՅԻ 415

Ստեանց կարօտ որբացելուն,
 և և թալկացեալ ի մօր սիրուն: 140

Արդ այսպէս վարժապետն իմ Տէր Սրապիոն և և Գրիգոր կաթողիկոս Հայոց թշուառական մահուամբ փոխեցաւ և և զմեզ որբացեալ և կաթնակեր եթող: Ո՞վ աստուածասէր ժողովուրդք, ցուցէք ինձ. զմա՞յրն ամեն և և 145 նեցուն լամք, թէ զտղան կաթնակեր:

Ա.

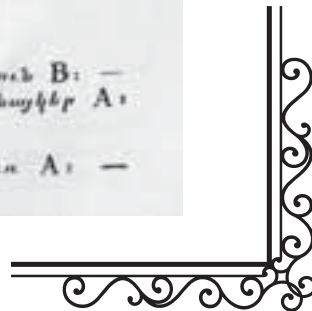
Աչք իմ լուսատու,
 զիա՞րդ խուարեցար.
 Բազուկ իմ հրգօր,
 զիա՞րդ յարմնեկէ հատար.
 Գլուխ իմ գանգրահեր,
 զիա՞րդ խոնարհեցար.
 Դու համասփիւռ ծաղիկ,
 զիա՞րդ թառամեցար.
 Երկինք լուսատու,
 զիա՞րդ ամպով ծածկեցար.
 Զօրեղ զօրաւոր,
 զիա՞րդ խոցեցար.
 Է՛ շունչ իմ և և հոգի,
 զիա՞րդ քաղեցար.
 Ընախր մարմնով սուրբ և և կոյս,
 զիա՞րդ ի հող լուծար.

Ե.

130 ի ստեայ B: — 140 նորայ տեսուն B: —
 144 կաթնակեր A: — 146 տղայն B կաթնակեր A:

Ա.

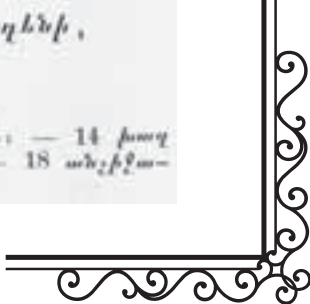
3 գանգրահեր A: — 4 համասփիւռ A: —
 7 քաղեցար B:

Թագ ականակուռ գլուխ իմ,
 գիտ՞րդ վերացար .
 10 Ժրաջան մեղու եւ դորժ քաղցրահամ,
 գիտ՞րդ գաղարեցար .
 Ի յայդոյն Յիսուսի դու ծառ պտղալի,
 գիտ՞րդ գօսացար .
 Լեզու քաղցրախօս, ահարկու գիծօք,
 գիտ՞րդ լռեցար .
 Խորհուրդ բարի, կոյս մաքուր,
 գիտ՞րդ վերացար .
 Մով ծիրանի, խաղաղ, անքոյթ,
 գիտ՞րդ վրդովեցար .
 15 Կանգնող գլորեւոց,
 գիտ՞րդ վերջացար .
 Հողւով լցեալ տուն եւ տաճար,
 գիտ՞րդ քակտեցար .
 Ձեռնաւարկու գեկդ ճարտար,
 գիտ՞րդ դու անկար .
 Ղամբար լուսափայլ, ջահ անշիջելի,
 գիտ՞րդ դու չիջար .
 Ժշմարիտ ողկոյզ սիրով քո արբեալ,
 գիտ՞րդ ճմլեցար .
 20 Մարգարիտ պայծառ, ատամունք շարեալ,
 գիտ՞րդ նստեցար .
 Յայտդ քո լուսով, ունքդ քո կամար,
 գիտ՞րդ անտեսացար .
 Նսենի ծագիկ, փրթթեալ վարդենի,
 գիտ՞րդ ազեղացար .

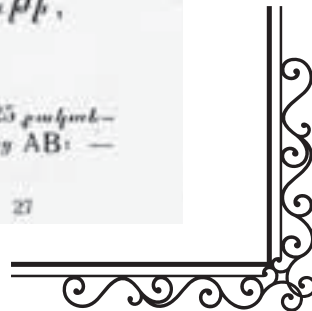
11 գաւտեցար B: — 13 կուռ AB: — 14 խաղ
 անքոյզ B: — 17 մեռնաւարկու B: — 18 անշիջա-
 նելի B:

Նրթունքդ լար, կլափդ փայլուն,
 զիս՞րդ ի հող մածար.
 Արդահոսան զեռ, աղբիւր բարեհամ,
 զիս՞րդ ցամաքեցար.
 25 Չորից յօրինեալ, երբեակէ զօվեալ,
 զիս՞րդ քակեցար.
 Պարխոյ ամբութեան, սեղի ապաստան,
 զիս՞րդ տապալեցար.
 Ջուր զօվացուցիչ ատպմամբ ծարաւոյ,
 զիս՞րդ ծածկեցար,
 Թեւին քաղցրութեան, մանանոյ երկնային,
 զիս՞րդ հալեցար.
 Ախրայի խորխի հաստատեալ ոսու,
 զիս՞րդ կործանեցար.
 30 Վերջացեալ ժամուս ճրայ յուստուս
 ուժգնակի հոգմով, զիս՞րդ զու շիջար.
 Տարածեալ մտոց յուժմունք քս զրոց,
 զիս՞րդ զսպարեաց.
 Բարունեաց պարծանք, զլուխ Հայկազան,
 զիս՞րդ զու անկար.
 Ճնցութիւն Հայոց, պարծանք աշխարհաց,
 զիս՞րդ բանակցար.
 Իրեձեալ հատաչեմ, խղճի խոցոսիմ,
 զիս՞րդ խոցեցար.
 Փառացն ձայն հաւուն լսեցար,
 35 սլացեալ հոգւով զիս՞րդ ընթացար.
 Քնար քաղցրախօս, երգարան Գաւթի,
 զիս՞րդ անշնչացար:

23 փայլուն B: — 24 սրգայհոսան A: — 25 քակե-
 ցար B: — 27 ծարաւու A: — 33 յաշխարհաց AB: —
 34 իձեալ A: — 35 հոգով AB:

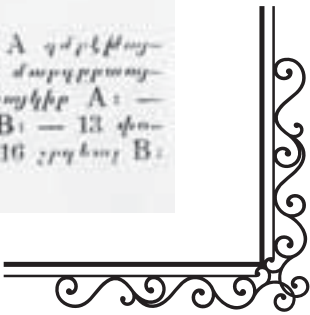

Բ.

Աչքդ լուսառեւիւ սեղմեցաւ .
 Բերանդ քաղցրահամ խփեցաւ .
 Գլուխդ գմբեթայարկ խոնարհեցաւ .
 Դժբք քաղցրահայեաց թառամեցաւ .
 5 Երեսդ քո պայծաս ազեղացաւ .
 Զառամունք քո մարգրբտաշար
 կարկարելոյ դադարեցաւ .
 Էջ քո վակասակիր տկարացաւ .
 Ընկրկեցաւ անիւ քո բոլորակ .
 Թուլացաւ մէջ քո կամարակապ .
 10 Ժողովոյ միաքղ. ասեցաւ .
 Ի յերկինս հայեցար .
 Լուծումն յանդամոցդ կծկեցար .
 Թախ փռչառեւանն արտասացար .
 Միծաղականդ խափանեցաւ .
 15 Կամբք ոչ կամելով՝ պահապան
 տանըն շարժեցաւ .
 Հնձոցն շփեալ գիմաց նորին դարհարեցար .
 Զևոք յաջ ևւ յահեակ տարածեցար .
 V Դամբարն լուսափայլ առաջի աչաց
 քոց տեսար .
 Ընձելով յերկինս ճանապարհին գործացար .
 20 Մտացար դաշակերտքս ,
 Ի ձայն հաւուն սլացար .

Բ.

1 սզմեցաւ B: — 3 գմբեթայարկ A գմբեթայարկ B: — 5 ազեղացաւ շիբ B: — 6 մարգրբտաշար A մարգրտաշար B: — 7 վակասակիր A: — 9 կամարակապ A: — 10 յասեցաւ AB: — 13 փռչոյ տեսակ A: — 15 պահապան B: — 16 շփեալ B: — 18 լուսափայլ AB քոց] քո B:

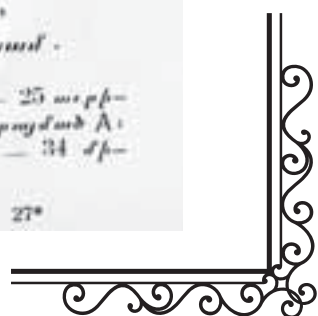

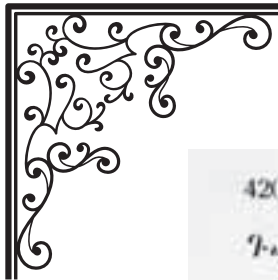
Առաջին ի մէջ վերացար .
 Եսեմացաւ աշխարհս զգալի .
 Շիրմի բանդեցար .
 Սա ծառուղ քակտումն յարձառուց խրեցար .
 Զորից յորինեալ մարմինդ միմեանց 25
 բաժանեցաւ .
 Պահապան տանդ , սափսր ջրոյն մանրեցաւ .
 Զուրն յակն Յորդանանու դարձաւ .
 Ռարի աշակերտաց զմեզ մտացար .
 Սիրելի վարդապետ զիս՝ ըզ հետացար .
 Վա՛յ եւեղուկ մեզ ի հօրէզ սրբացար . 30
 Տիրեաց մեզ խաւարն թանձրամած .
 Բենեական լոյսն ի մէջ վերացաւ .
 Ծննութիւն աշակերտացս յանկարծ
 սպաւ զխոյնեցաւ .
 Ի իսեալ սիրով եղբարքս միմեանց
 կսծով բաժանեցան .
 Փոխեցաւ ցնծութիւն մեր ներհակ 35
 արամութեան ,
 Գննութիւն աշակերտացն խափանեցաւ :

Գ.

Ամայի եղեալ հօրէզ հետացայ ,
 սրբացեալ սրղեակս առ ս՞՞վ դարդանամ .
 Իանի կարօտեալ , սրտիւ թախանձեալ ,
 կերակրի կարօտս առ ս՞՞վ լիանամ .
 Գձուձ նուտտիս , մերկակ շրջողիս ,
 ի հօրէզ անկեալ առ ս՞՞վ պերճանամ .

²² յաշխարհս AB: — 24 ծառուտ B: — 25 աշխարհ-
 նեալ AB: — 28 յաշակերտաց A: — 31 թանձրացմած A:
³² լուսն A: — ³³ յաշակերտացս AB: — 34 մի-
 մեանց A: — 36 յաշակերտացն A:

420

ՄԱՂԱՍԷՍԻ ԿԱՔՈՂԻԿՈՍ

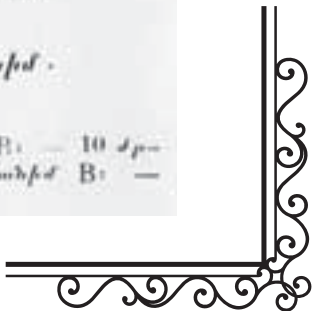
Դարով պարսաւեալ, ծաղրով նախատեալ,
 դանդաղեալ ճրտօք առ ս[՞] վ ժողովիմ .

5 Երկիրս օտարութիւն, յայով հառաչեմ .
 բզձայի սրտիս բնդ քեզ մեռանիմ .
 Զանխույս բանից մարդկանց նախատիմ,
 կոչեցեալ աշնակերտս առ ս[՞] վ ուսանիմ .
 է աւտոյ մութացեանս այգելոյ շրջիմ,
 ոչ գոյով աեղի գիտ[՞] բոց գաղարիմ .
 Ընկրկեալ բանիս ի քէն հեռացայ .
 կաթիլ պակասեալ՝ սրտիս նուաղիմ .
 Թափասիկ եղեալ՝ մուրեալ շրջիմ .
 սասուցեալ ցրտս առ ս[՞] վ ազանիմ .

10 Ժրտելոյ բանի ի քէն քաղցրացայ .
 թերացեալ ճրտօք առ ս[՞] վ լիանամ .
 Ի հօրէ թողեալ առ քեզ գիմեցի .
 սրբացեալ սրդեակս առ ս[՞] վ ես երթամ .
 Լքեալ կորնչիմ, ծարաւ պատգակիմ,
 նուաղեալ շնչուս բնդ քեզ մեռանիմ .
 Խելազար շրջիմ, սրբով խոցոտիմ,
 սիրելի վարդապետ հոյով քո ծածկիմ .
 Մասկել կերակրոց մօրդ կարօտիմ .
 չիրիմ տապանի բնդ քեզ գիջանիմ .

15 Կականակ ձայնիս առ քեզ հառաչեմ .
 մթացեալ գիշերիս առ ս[՞] վ ժողովիմ .
 Համանակ նման քեզ ոչ երևին .
 կսկիծ աղետից գիտ[՞] բոց գարմանիմ .

6 յաշակերտս Ա: — 9 Թափասի ԱԲ: — 10 ճր-
 տելոյ Բ: — 14 չիրիմ շրջիմ Ե իջանիմ Բ: —
 16 ազլտից Ա:

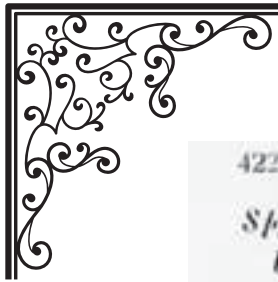

Զայնիս գոչելով, աւագ ստելով,
 մթացեալ հոգւովս ընդ քեզ ելանիմ -
 Ղեկավարդ ճարտար յաշխարհ հեռացար,
 դեկիս մոյրեալ հոգով մեռանիմ -
 Ճեւտ յաշխարհէս կամաւ հեռանիմ
 ձախողի եղեալ սրտ՞ով ես ուղղիմ
 Մտղիթելով հայցեմ, առ քեզ պաղատիմ, #19
 սրբացեալ սրդեակս ընդ քեզ մեռանիմ :
 Յափրացեալ սրտիս վիրօք խոցստիմ,
 յանցաւ աշխարհէս դիտ՞րդ ելանեմ -
 Կերպեւեալ հոգւով մոյրեալ շրջիմ,
 Յովհաննէս Կաթիկ առ քեզ հասաչեմ -
 Շարարարդեալ մեղաց ուժգին զարհուրեմ,
 նախնիդ իմ Գրիգոր, առ քեզ աղերսեմ -
 Ողբոց արժանիս կսկիծ աղէտիս,
 Մխիթար տոհմի լալով պաղատիմ -
 Զորացեալ խոխո հրով տոչորիմ, #25
 Կարասկա արի առ քեզ անկանիմ -
 Գարուրեաց կսկիծ իմ յաղէս գորովի -
 Յովհաննէս Համշի առ քեզ գիմեցի -
 Զաղելով կսծիմ, սրտիս խոցստիմ,
 Գրիգոր Տարօնի առ քեզ բողոքիմ -
 Թորոս անուանի մեծաւ պաղատիմ -
 Մովսէս կորնչիմ քողցեալ մեռանիմ,
 Յովհաննէս Շիրաք առ քեզ աղերսեմ -
 Վիրօք խոցստիմ, շարաւ տեսանեմ, #29
 Ղուկասդ վեհի կսծով պաղատիմ -

17 էլանեմ A: — 18 գեկարդ A: — 19 ես չիմ AB: — 21 սսիկ սկսեալ կը պակսի B: — 22 հոգով A: — 25 յոյժգին A: — 26, 29, 32 Յովանէս A:

422

ՄՈՎՍԷՍ ԿԱՔՈՂԻՅՈՍ

Տիրական ազգիս սեռիս Հայկազան ,
 Սրապիսն արքայ , զիս՞ րդ մեռանիս ¹ .
 Բոլաղնու աստիս , Մովսէս եղկելիս ,
 Յովհաննէս Համշիրաղ ² առ ո՞վ դարձանիս ք -
 Յնորեալ խեղօք խղճիս վարանիս ,
 մաճուցեալ մեղօք , սրով բաժանիս .
 Ինձեալ հատաչեմ , հոգւով աստուղիս ,
 յերկրիս օտարութիւն , առ ո՞վ դադարիս .
³⁵ Փանաքի եղեալ , եղբարց բաժանեալ ,
 կսկիծ աղէտօք միմեանց հեռացեալ :
 Քառեակ տասնակի եւ իննեակ ամի ³ ,
 բաղցրութիւն սրտիս ակըն իմ մեռանի :
 Մեռանիլ րդձամ հոգով ծածկելու .
 դարչապար ստից դժսխք բանակու .

☩ խղիւ Ա :

¹ Մովսէս կու տայ հոս վարդապետաց կարգը այսպէս .

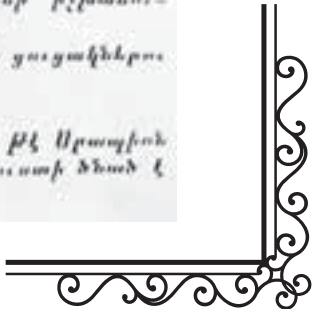
- Յովհաննէս Կախիկ Որոտնեցի .
- Գրիգոր Տաթևացի
- (Գանիկէ ճգնաւոր)
- Յովհաննէս Համշեցի
- Թորոս Տարօնեցի ,
- Գրիգոր Տարօնեցի
- Յովհաննէս Շիրաք
- Ղուկաս Կղեցի
- Սրապիսն Ուրհայեցի

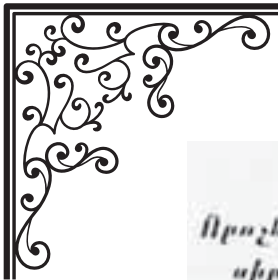
որմէ պիտի տաներ ինքն ալ դաւապանի իշխանութիւնք :

Իսկ «Կարապետ արք» շղիտեմ . հին ցուցակներու մէջ չի շիշուիր անիկա :

² Յովհ. Ուրհայեցի :

³ Մովսէսի այս տողէն կը ականուի թէ Սրապիսն Ուրհայեցի վախճանած է 49 տարեկան , ուստի ծնած է 1596/57 ին :

Որոշեալ ստեանց պատճառ ինձ լալու .
 սիրելի բանբիշ մայրն է իմ պիտու .
 Վերացեալ աշացս կարօտ եմ տեսու .
 խարեն զիս բանիւ նման աղայու :
 Մնուցեալ որդեակդ ի քէն արտաքու , 40
 զէշ զէշ պատասխի զազան ստիտու .
 էրէկն եւ յետանա մտարերելու .
 բարբառ ու խօսիցդ յունկանս լսելու .
 Սպասաւոր սարի ըմպոն է շիրմու ,
 զատուցեալս ստենէ կզիք ի ծոցու :

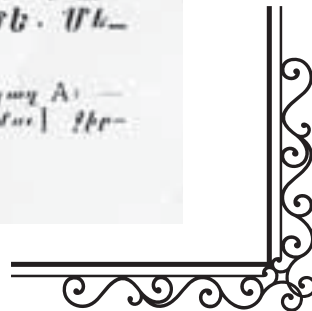
Արդ կզբարք իմ սիրելիք , չէ պարտ մեզ
 անմխիթար լայ , այլ շտփ եւ կշիւ : Եթէ թա-
 գաւոր ոք սիրելիաց իւրոց առ ինքն կոչէ եւ 45
 բնտանիք նորա խնդան եւ ուրախ լինին . քանի՛
 ասուել կրկնաւոր թագաւորն , որ այսօր վար-
 ժապետն մեր առ ինքն կոչեաց : Չէ պարտ մեզ
 սուղ առնուլ , այլ սակաւ մի լաց եւ ազօթք
 անդադար վասն փոշատեսակ մեղացն , որով 50
 փրկեցէ Քրիստոս զամենեանս . նմա փառք
 յաւիտեանս . ամէն :

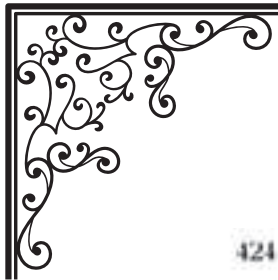
Ով բնթերցող , թէպէտ յետու գրեցաւ ,
 սակայն առ սոս նորա էի մինչ ի փոխելն առ
 Քրիստոս . եւ յետու կզէ տատանման յօտա- 55
 բութիւն , որպէս որ բանս յիշէ :

Գրեցաւ ի մայրաքաղաքն յՈւրհայ . թվին
 ՌՄՁ . ի Արաց⁴ ամսու : Թվին ՌՄԵ . Մե-

38 սիրելի| ասելի Ա : — 40 պապան| պապ Ա : —
 42 ս՛րի Ա կարդա՞լ սարսելուց : Ա շիրմու| իր-
 մու Ա : — 50 փոշայտեսակ Ա :

⁴ Մարա—Ապրիլ :

Հեկի Ե՝ ասուր շորեքչարիի և Հոյսոց գաստիկի
«1» ասաջի շարաթու «2», ի մեռաասուն ժամա Վար-
ժապետն մեր աւանդեաց պհոյին սրբաանեալ :

Շարպրեալս պակաս է և թերի .
Միտք իմ մտրեալ խաւարաւ ծածկի .
Ազակին ստակ յորմէ Հոյէի ,
«6» Վերացեալ աշացս այլ ոչ երեւի .
Նուաստ ոչակերտացն և չեմ անուանի .
Ստենէ գատուցեալ մանուկ թարչամի .
Կերակուր կարծրազոյն չէ ինձ ուտելի .
Կաթին փափաքիմ մօրն իմ ծնողի .
«7» Վարդապետ քաղցսն բաժակ բերկրայի .
Աշացս լուս , սրտիս թղձայի .
Մարմինդ կոյս կզեալ ի շիրմի ,
Հոյիդ գատակցեալ նախնոյն Գրիգորի :

2 Ապրիլ 23 :

« Այսինքն 23 Ապրիլ 1006 Գշ . – 5 Մեհեկի գտի-
նանկաւ Սրտայեան վարդապետ յԱմիթ :

Ըստ Ներսես Ակինյանի
«Մովսես Տաթևացի»
գրքի

Մովսես Տաթևազու Ժամանակը

ԼԻԼԻԹ ԱՎԱԲԵԼՅԱՆ

Կապանի N2 ավագ դպրոցի պատմության ուսուցչուհի

XVI դարի սկզբներից մինչև 17-րդ դարի 30-ական թթ. վերջերը, կարճատև ընդմիջումներով, Հայկական բարձրավանդակի նկատմամբ տիրապետություն հաստատելու համար միմյանց դեմ պատերազմներ սկսեցին Օսմանյան թուրքիան եւ Սեֆյան Պարսկաստանը: Թուրք-իրանական պատերազմների արհավիրքները կործանարար հետեւանքներ ունեցան հայ եւ անդրկովկասյան մյուս ժողովուրդների համար: Տնտեսական ու քաղաքական մասնատվածության պայմաններում նվաճողների անհագ կողպուտներից, կեղեքումներից ու խոշտանգումներից ընդարմացած եւ ուժասպառ, նրանք իրական կռվան չունեին համաժողովրդական դիմադրության միջոցով փոխելու ստեղծված իրադրությունը: Չկար քաղաքական արտաքին որեւէ գործոն կամ սոցիալական ներքին որեւէ ուժ, որը զորավիգ լիներ կամ ձգտում ու հնարավորություն ունենար օգնելու, միավորելու նրանց ջանքերը՝ նպատակ ու ընթացք տալու ազատագրական մղումներին: Մերթնդներթ դրզըլբաշների կամ օսմանցիների դեմ զենք բարձրացնող տեղական իշխանավորները, դիմադրական ապարդյուն փորձերից հետո, իրենց գլխավորած զանգվածների նկատմամբ ի վերջո բռնում էին տիրափոխության եւ դավանափոխության ուղին՝ գործիք դառնալով թշնամու քաղաքականության, իրենց ժողովրդի ազատագրական ջանքերը գլխավորելու փոխարեն բռնում փախուստի կամ համակերպու-

թյան ճանապարհը: Թուրք-իրանական պատերազմները Հայաստանի համար անհամեմատ ծանր էին ու կործանիչ, քան սելջուկ-թուրքերի, մոնղոլների ու թուրքմենների կազմակերպած ջարդերը, ավարառություններն ու ավերումները: Եթե նախընթաց դարերում հիմնականում ունեգրվում եւ քայքայվում էին հայ ավատական իշխանությունները, ապա այս շրջանում ոտնատակ էին արվում Հայաստանի քաղաքներն ու գյուղերը, կոտորածների էր ենթարկվում կամ խոշտանգվում հայ ազգաբնակչությունը, գերեվարվում կամ կամավոր գաղթի ցուպ առնում հայ աշխատավորությունը: Տեղաբնիկների ոչնչացումն ու բռնի գաղթեցումը, նրանց գյուղերի ու քաղաքների, տների եւ եկեղեցիների ավերումը, ցանքադաշտերի ու այգիների հրկիզումը հալածանքի արտահայտություն չէին միայն, այլեւ ծնկի բերելու եւ ահաբեկելու միջոցառումներ: Պատերազմական արյունահեղություններին հաջորդում էին տեսական եւ զանգվածային կեղեքումներն ու ճնշումները՝ ստեղծելով կամավոր կամ ակամա գաղթագնացություն: Հայ բնակչությունը նվազ հալածանքներ չէր կրում պատերազմներին զուգընթաց ներքին ապստամբությունների, ջալալիների գործած խժոժությունների, ինչպես նաեւ ռազմական բախումներին հաջորդած մահասփյուռ սովի ու անխուսափելի համաճարակի հետեւանքով:

16-17-րդ դարերում միայն Հայաստանի լեռնային գոտիներում է, որ տեղ-տեղ դեռ երեւում էին հայկական մանր իշխանությունների հետքեր: Արեւելյան Հայաստանում հայկական ինքնուրույն իշխանության հետքեր էին մնացել Սյունիքի, Արցախի, Լոռու եւ Գեղարքունիքի որոշ վայրերում: Վաղեմի անկախության հետքեր նկատվում էին նաեւ Արեւմտյան Հայաստանում՝ Ջերթունում, Սասունում, Մոկսի, Շատախի որոշ գյուղահամայնքներում: Սակայն ներքին որեւէ կապ չկար այդ հայ համայնքների միջեւ, որոնք էլ ազգային անկախության հանգրվաններ չէին դառնում:

Նման պայմաններում 1602թ. սկսվում է թուրք-պարսկական՝ արդեն երրորդ պատերազմը, որը, ի տարբերություն նախորդ երկու պատերազմի, սկսում են պարսիկները: Պատճառն այն էր, որ պարսից Շահ Աբաս Ա-ն (1587-1629) ցանկանում էր վերադարձնել իր իսկ կողմից Օսմանյան կայսրությանը զիջած տարածքները: Շահ Աբասը կարողացել էր ընդամենը մեկ տասնամյակի ընթացքում կատարել ռազմական եւ տնտեսական վերափոխումներ, որոնց շնորհիվ ստեղծել էր հզոր ու մարտունակ բանակ եւ տնտեսապես ամուր պետություն: Փաստորեն, պարսից շահն այնպես էր վերակառուցել իր երկիրը, որ Պարսկաստանը պատրաստ էր նոր՝ անգամ հաղթական պատերազմի:

Պատերազմից առաջ ստեղծվել էին նաեւ արտաքին նպաստավոր պայմաններ: 1590-ական թթ. Փոքր Ասիայում բորբոքվել էր ջալալիների ապստամբությունը, որը երկրի ավերածության, անիշխանության, սանձարձակ կեղեքման ու ճնշման հետեւանք էր: Երկրի ուժերի անկումը, ենիչերական կամայականությունների սաստկացումը կենտրոնական իշխանության դեմ ոտքի էին հանում ներքին նահանգների զինվորներին, ուժեղացնում նրանց դասալքումներն ու

տրտունջները, հանգամանք, որ իրենց նպատակների համար ճարպկորեն օգտագործում էին կենտրոնական իշխանությունից դժգոհ բանակի միջին օղակի ծառայողներն ու տեղական մանր ավատատերերը: Ենիշերական ուժերի վրա խարսխված սուլթանական բռնատիրության դեմ 1596-1608թթ. ծավալում է Կարա-Յազիչիի ու Երա եղբոր՝ Դելի Յասանի գլխավորած շարժումը, որից մեծապես տուժում են Արեւմտյան Յայաստանի ու փոքրասիական նահանգների հայ գյուղացիությունն ու քաղաքաբնակչությունը: Օսմանյան կայսրությունն զբաղված էր այն ճնշելու գործով: Փոքր-ինչ պարսկամետ դիրքորոշում էին որդեգրել օսմանյան լծից դժգոհ հայերն ու վրացիները: Շարժմանը մասնակցող քուրդ ցեղապետերից մի քանիսը նույնիսկ իրենց զինական ծառայությունն առաջարկեցին Շահ Աբասին՝ թուրքերի դեմ պատերազմ սկսելու համար: Պարսիկներին էին աջակցում նաև եվրոպական երկրները, որոնք վախեցած էին Օսմանյան կայսրության՝ եվրոպայում ավելի ու ավելի ընդարձակվելու վտանգից: Չմոռանանք, որ հենց եվրոպացի մասնագետների (անգլիացի էնթոն Եւ Ռոբերտ Շերլի եղբայրներ) աջակցությամբ պարսիկները կարողացան վերակազմավորել եւ վերագինել իրենց բանակը: Յատկապես նորանուծություն էր հզոր թնդանոթների կիրառությունը պարսկական բանակում, մինչդեռ դրանք օսմանյան բանակի կարելու մասերից մեկն էին կազմում դեռեւս 15-րդ դարի առաջին կեսից սկսած:

Չաշվի առնելով ներքին ու արտաքին բոլոր նպաստավոր պայմանները՝ պարսից Շահ Աբասը 1602թ. ռազմական գործողություններ սկսեց. կարճ ժամանակամիջոցում պարսիկները գրավեցին Ատրպատականի եւ Արեւելյան Յայաստանի՝ ռազմավարական եւ առեւտրատնտեսական տեսանկյունից կարեւորագույն կետերը՝ Թավրիզը, Նախիջեւանը, Երեւանը, սակայն թուրքական հակահարձակումն ստիպում է պարսիկներին նահանջել մինչեւ Թավրիզ: 1603թ. վերագրավելով Թավրիզը՝ Շահ Աբասն անցավ Արաքսը եւ խանդավառ ընդունելություն գտավ մեծահարուստ Ջուղա քաղաքի հայ խոջաների կողմից, որը պատահական չէր, քանի որ Արաքսի հովտի ավաններն ու գյուղերն ազատված էին այն տուրքերից, որ հարկադրաբար վճարում էին թուրքական իշխանություններին: 1601թ. Ագուլիսում գրված մի հիշատակարանում զանգատ կար, որ թուրքերի օրոք հայ ծնողները պարտքերի հատուցման համար հարկադրված էին նույնիսկ վաճառել իրենց զավակներին (Մատենադարան, ձեռագիր 2845, էջ 267թ):

Յայերիս համար այս պատերազմում հիշատակության է արժանի ոչ այնքան Արեւելյան Յայաստանի վերագրավումը պարսիկների կողմից, այլ պարսից Շահ Աբասի կողմից 1604թ. կազմակերպված բռնագաղթը՝ «Մեծ սուրգունը», որը ոչ միայն ռազմական վայրագ տակտիկայի արդյունք էր, այլեւ կապված էր նրա պետական եւ ռազմական բարեփոխումների հետ: Այն իսկական արհավիրք դարձավ Արեւելյան Յայաստանի (Փանձակից մինչեւ Նախիջեւան ու Սեւանից մինչեւ Մակու), Յուսիսարեւմտյան Ատրպատականի (Թավրիզից մինչեւ Ուրմիո լիճ) եւ մասամբ Արեւմտյան Յայաստանի (Մուշից ու Վանից մինչեւ Երզրում) համար, քանի որ տեղի բնիկ էթնիկ

տարրը բռնագաղթի է ենթարկվում հայրենի հողից:

Բռնագաղթի պատճառն այն էր, որ պարսից Շահ Աբաս Ա-ն նպատակ ուներ հայ վաճառականների միջոցով ընդլայնել Պարսկաստանի արտաքին առեւտրական եւ քաղաքական կապերը, ինչպես նաև հայ արհեստավորների միջոցով զարգացնել երկրի հետամնաց տնտեսությունը: Նա հույս ուներ նաև մեծ հարված հասցնել Օսմանյան կայսրության մետաքսի առեւտրին՝ փոխարենը զարգացնելով մետաքսի սեփական առեւտուրը, որը Յայաստանի տարածքից տեղափոխվելու էր հարավ՝ ընդհուպ մինչեւ Պարսից ծոց՝ հետապնդելով հեռահար նպատակներ՝ հզորացնելու իր երկիրն ու թուլացնելու թշնամուն:

Բռնագաղթի ենթարկվածների թիվը գերազանցում էր 300 հազարը, որից միայն 100-200 հազարն է ողջ մնում բռնագաղթի երկարատև ու դաժան ճանապարհն անցնելուց հետո: Միայն Արաքս գետն անցնելիս դժվարություններից մահացել կամ խոշտանգումներով ոչնչացվել է շուրջ 100 հազար հայ:

Վերոնշյալ առեւտրաարհեստավորական հեռահար նպատակներ հետապնդելով՝ Շահ Աբաս Ա-ն Իրանի Սպահան քաղաքի մոտակայքում հիմնադրում է զուտ հայաբնակ Նոր Ջուղա ավանը, որտեղ վերաբնակեցվում են Նախիջեւանի Ջուղա քաղաքի հայերը:

Նոր Ջուղայի օրինակով ստեղծվեց նաև Ֆահրաբադը Մազանդարանում՝ Կասպից ծովի հարավային ափին: Բռնագաղթված հայերին բնակեցրին Իրանի կենտրոնական Ալեքան, Բուրվարի, Գյանդուման (Չհարմահալ), Լեքան, Խանմիրգա, Մալայեր, Միզդե, Ջոխտոռ, Փերիա (Փարիա), Փլարո, Քյարվանդ գավառներում: Յայերի քանակը շատացավ նաև Յամադան, Շիրազ, Ռաշտ եւ այլ քաղաքներում:

Այսպիսով՝ թուրք-պարսկական հերթական պատերազմն իսկական արհավիրք է դառնում Յայաստանի համար՝ զրկելով նրան շուրջ 300 հազար տեղաբնիկից, այսինքն՝ հայից: Փոխարենը բավականաչափ ստվարացավ Պարսկաստանի հայ համայնքը:

1604թ. հունիսին Երեւանի բերդը գրավելուց հետո Արարատյան երկրի կամ Չուխուր-Սադի վիլայեթի բեկլարբեկությունը հանձնվեց Ամիր-Գունա խանին (1605-1625թթ.), ով պատերազմի ընթացքում ոչ միայն ռազմապես, այլև տնտեսապես ամրացնում էր Երեւանը եւ շրջակա տարածքները: Ամիր-Գունա խանը, ում հանձնարարված էր կազմակերպել Երեւանի նահանգի բնակչության գաղթը, լավատեղյակ լինելով ձեռնարկած գործի ռազմական, տնտեսական, քաղաքական նպատակներին, այնքան էլ շահագրգռված չէր ամայացնելու այն երկրամասը, որն իր իշխանության ներքո էր գտնվում, եւ որի հայ բնակչությունը մեծ եկամուտներ էր խոստանում: Այդ իսկ պատճառով՝ եթե ղըզըլբաշների շտապ նահանջի ժամանակ խստորեն կիրառվել էր տեղահանման հրամանը, հատկապես Արարատյան դաշտում, օսմանյան բանակի անցուղու երկարությամբ, ապա այնուհետեւ այդ բնակչության մի մասին հաջողվեց վերադառնալ եւ հաստատվել նախկին բնակավայրերում:

17-րդ դարի առաջին քառորդում Ամիր-Գունա խանի ծավալած եռանդուն գործունեության շնոր-

Հայաստանը 17-րդ դարի առաջին կեսին

Հայաստանի պատմության ատլաս, Ա մաս (հեղինակ՝ պրոֆեսոր-դոկտոր Բաբկեն Հարությունյան)

հիվ Արարատյան երկրին սահմանակից քրդական աշիրաթապետերն ընդունեցին շահի գերիշխանությունը: Նա մեծ եռանդով աշխատում էր վերաբնակեցնել հատկապես Երեւանի շրջակայքում գտնվող ամայի գյուղերը: Մի քանի անգամ արշավելով Կարսի, Էրզրումի, Վանի եւ Մուշի շրջանները՝ այնտեղից մեծ թվով հայ ռայաթների իրենց ընտանիքներով քշեց եւ բնակեցրեց Արարատյան դաշտի ավերակ գյուղերում: Չնայած շահի խիստ հրամանին՝ Երեւանի շրջակայքում եւ հատկապես սահմանամերձ շրջաններում վարուցանք չկատարել, քանի դեռ թուրքերի հետ հաշտություն չէր կայացվել, ձեռներեց խանը կարողանում է համոզել շահին եւ թույլտվություն ստանալ որոշ վայրերում վար ու ցանք կատարելու: Խանի այս նախաձեռնությունների մասին է վկայում Իսքանդար Մունշին՝ գրելով. «... Ամիր-Գունա խանը խնդրեց շահին թույլատրել, որպեսզի զինվորներն իրենց եւ ձիերի համար բերդի մերձակա վայրերում որոշ չափով վարուցանք կատարեն, եւ եթե մինչեւ հունձը լուր ստացվի, որ հակառակորդի բանակը մուտք է գործել այդ կողմերը, անմիջապես կարելի է ամբողջ բերքը ոչնչացնել, իսկ եթե ոչինչ չպատահի, մեկ օրվա մեջ կարելի է հնձել եւ փոխադրել բերդը, դրանով ապահովել զինվորների պաշարը...» (Ի. Մունշի, Թարիխ-ե ալամարա-յե Աբասի(պարսկ. բնագիր), Թեհրան 1957, հ 2, էջ 787-788):

Ասպատակության, ավարառության ու բնակչության զանգվածային տեղահանության նպատակով կազմակերպվող հաճախակի արշավանքների ընթացքում փոփոխվում էր Հայաստանի կենտրոնական նահանգների, հատկապես դաշտային շրջանների բնակչության ազգային կազմը:

Հողագործ ռայաթները թեւեւ նորից մնում էին հայերը, սակայն փոքր թիվ չէին կազմում ամայացած գյուղերում հաստատված քոչվորության բեկորները, որոնք, արդեն նստակյացության անցնելով, սկսել էին զբաղվել հողագործությամբ: Ամիր-Գունա խանի համար շահավետ էր ունենալ հայ ռայաթներ, որոնք բազմաթիվ այլ հարկերից բացի կանխիկ դրանով վճարում էին հատուկ գլխահարկ՝ «ջիգյա», որը չափազանց մեծ գումար էր կազմում եւ նախապես հաշված ու արձանագրված էր նահանգային հարկային մատյաններում (Յ. Ժ. Պ, հ4, էջ104): Երկրի արագ վերաբնակեցման հարցում կարելու էր, որ Արարատյան դաշտը, լինելով արգավանդ երկիր, հնարավորություն էր տալիս արագ կերպով հիմնադրել եւ զարգացնել նոր տնտեսություն՝ ապահովելով պետական եկամուտներում նախատեսված հարկման ընդհանուր գումարի հավաքումը: Հայ բնակչության նկատմամբ Ամիր-Գունա խանի ցուցաբերած հատուկ վերաբերմունքի մասին է վկայում 17-րդ դարի պատմիչ Ջաքարիա սարկավարգ Քանաքեռցին՝ նրան անվանելով. «այր քաջ եւ սրտապինդ եւ արի

ի պատերազմունս, անահ եւ աներկիւղ, շինարար եւ սիրող քրիստոնէից» (Ձ. Սարկավագ, Պատմություն, Վաղարշապատ՝ 1870, հ. 1, էջ 45): Երեւանի բերդի պաշտպանության եւ Արեւմտյան Չայաստանում մղված կռիվների համար Ամիր-Գունա խանին շահը շնորհեց «Սարու սալան» (խարտյաշ առյուծ) տիտղոսը (Յ. Ժ. Պ, հ4, էջ 105): Ամիր-Գունա խանի բեկլարբեկության 20 տարվա ընթացքում (1605-1625թթ.) երկրի գյուղատնտեսության վերականգնման եւ արտադրողական ուժերի զարգացման ուղղությամբ ձեռնարկված միջոցառումները շարունակվեցին նրա որդու՝ Թահմազկուլի խանի օրոք:

Պատերազմը տեսական կողոպուտի ասպարեզ դարձրեց Անդրկովկասյան մարզերը, հատկապես աճում էր մետաքսի թալանը Շիրվանում, Արեշում, Վրաստանում, Գանձակում, Ղարաբաղում, որի մասին են վկայում Առաքել Դավրիժեցին եւ Յովհաննես Ծարեցին: Պարբերաբար կրկնվող արշավանքները, կոտորածն ու գերեվարությունը, սովն ու մահտարածաման ամայացնում էին Չայաստանի գյուղերն ու քաղաքները, ոչնչացնում արտադրողական ուժերը: Շարունակվում էին «ղեշիրմեի»՝ պարբերաբար կրկնվող «տղայաժողովներն» ու «աղջկաժողովները», որոնց ժամանակ ավելի քան կես միլիոն քրիստոնյա մանուկ հավաքագրվեց՝ ենիչերիներ դարձնելու համար: Բացի այս ահավոր մարդահամարից, որը շարունակվեց երեք դար, ստորացուցիչ էր նաեւ «օտարագրիների» եւ «օտարադավանների» նկատմամբ կիրառվող որոշումը՝ հայ եւ հրեա տղամարդկանց սպիտակ փակեղի փոխարեն սեւ գդակ կրելը: Ծանր էր հատկապես պատերազմի ժամանակ ծավալված պարհակը: Արշավող զորքին ուղեկցում էին նրանց սպասարկող ծառաները եւ բեռնակիրները: Բերդաշինությունը եւս կատարվում էր պարհակների միջոցով: Չնայած այն հանգամանքին, որ ռազմական գործողությունների հիմնական թատերաբեմ էր կենտրոնական Չայաստանի տարածքը, սակայն արեւմտահայերի դրությունն էլ ավելի էր ծանրանում: Այդ մասին վկայություններ ունի Սիմեոն Լեհացին, ով նկարագրում է Ստամբուլի «եսիր բազարում» հայ գերիների վաճառահանման սրտաճմլիկ պատկերը. «... որոնք ծեր էին ու պառավ նստել էին: Իսկ աղջիկներին ու մանուկներին, տղաներին ու գեղեցիկ կանանց ձեռքից ձեռք էին անցկացնում ինչպես ձիերի ու ջորիների. ...» (Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, Վիեննա, 1936, էջ 18-19): Խոսում են Լեհացու նկարագրություններն արեւմտահայ բնաշխարհի հայ բնակչության մասին:

Արեւմտյան Չայաստանի խրճիթները նա նմանեցնում է լուսազուրկ ախոռների, իսկ փոքր մուտք ունեցող խորափոր ու խավարչտին տնակներում պատսպարված քաղաքաբնակչության մասին գրում է, որ դատապարտված էին աղքատ ու տառապալից կյանքի, ենթակա զրկանքի, խտրանքի, զրպարտությունների, տուգանքների ու հավելյալ հարկումների: Գավառական քրիստոնյաները զրկված էին լավ չուխա հագնելու, մեծ տուն ու այգի ունենալու իրավունքից: Նրանց արգելված էր անգամ ձի, ջորի կամ էջ հեծնելը: Չակառակ պարագայում պետք է «ուլախ» կոչված դրամական տուգանքը վճարեին: «Ամեն տեղ եզ կու բանեցնեն, աղ ու բեռ բառնան, այլեւ հեծ-

ման», - գրում է Լեհացին (Սիմեոն Լեհացի, Ուղեգրություն, էջ 193-194):

Մեծ չարաշահումներ էին լինում հատկապես խարաջի (ջիզեի) հարկահանության ժամանակ, երբ գանձումը կատարվում էր պանդխտության մեկնած ընտանիքի անդամների դիմաց:

Թուրքական նահանգներում իշխող բարբարոսության ու կամայականությունների պատկերն ամբողջական է դառնում Բաղեշի, Խոշաբի, Մոկսի, Ջուլամներիկիմ Սպարկերտի, Խիզանի, Յուզի եւ քրդական կիսանկախ այլ ամիրայություններին հպատակվող հայ բնակչության ծանր կացությամբ, որտեղ հայ գյուղացին քուրդ ամիրաների ու բեյերի ճորտն էր՝ ենթարկված նույն կեղեքումներին ու ճնշումներին, որ հատկանշական էր օսմանյան ռայայի համար (Յ. Ժ. Պ, հ. 4, էջ 1115):

Օգտվելով արեւմտահայ ժողովրդի ծանր վիճակից՝ իրենց գաղափարախոսությունն էին ուժեղացնում կաթոլիկ միսիոներները՝ քարոզչական գործունեության հանգրվաններ դարձնելով միջազգային ուղիների վրա ընկած հայաբնակ քաղաքները:

Ռազմաճակատի կարիքները հոգալու պատրվակով թուրք հեծյալները բռնագրավում ու վաճառում էին անգամ վանքերի ու եկեղեցիների խաչերն ու ավետարանները, ավարի ենթարկում հայ գյուղերն ու բնակավայրերը:

Չայ ազգային եկեղեցու խոր տագնապն արտահայտվում էր նրանով, որ նախորդ դարերում հայ միջնադարյան գրականության եւ գիտության հանգրվաններ հանդիսացող վանքերը հայտնվել էին քայքայված եւ ամայացած վիճակում: Եկեղեցական գիրն ու գրականությունն անգամ, ինչպես Ա. Դավրիժեցին է վկայում, չէին հետաքրքրում եկեղեցու սպասավորներին (Պատմություն, Էջմիածին, 1896, էջ 290): Գրչության եւ ընթերցանության փոխարեն վանքերն ու վանականները տարված էին սեփական անդաստաններն ու գույքը բազմացնելու, սեփական ոչխարների ու արջառների հոտերն աճեցնելու հոգսով: Նրանք վաճառքի էին հանում վանքի ու եկեղեցու գույքերը կամ փոխանցում իրենց ազգականներին ու հոմանիներին: Դավրիժեցին նշում է, որ լքելով «հոգեւոր» պարտավորությունները, նրանք անց էին կացնում իրենց օրերը հեշտասիրությամբ ու զվարճությամբ, գինարբությամբ, աշխարհիկ կատակներով ու խրախճանքով: Աշխարհական իշխանների պես նրանցից ոմանք հագնում էին մոռ ու մավի, կամ կրում սուր եւ հրազեն: Լինում էին դեպքեր, երբ սրանք տիրանում էին տանուտերերի, մելիքների պաշտոններին (Ա. Դավրիժեցի, էջ 288-290):

Նման իրադրության մեջ՝ 16-րդ դարի վերջին եւ 17-րդ դարի սկզբին, Էջմիածնի հայրապետական աթոռի վրա միաժամանակ բազմում էին մի քանի կաթողիկոսներ: Տակավին կենդանի էր Առաքել կաթողիկոսը, երբ ձեռնադրվեց Դավիթը, որին հետզհետե աթոռակից դարձան Մելքիսեթը, Սրապիոնը, Սահակը եւ Ավետիսը: Վանական կարգերի ու բարքերի չարափոխումը հավատացյալ զանգվածների ընդերքում աշխուժացնում էր դարերի խորքում անթեղված աղանդավորության օջախները:

1606-1620թթ. Արցախի լեռնային շրջաններում տարածված էր Մեխլու անունով ուտիացի վանա-

կանի գլխավորած գյուղացիական շարժումը: Մեխլուն սարկավագի աստիճան էր ստացել Գանձասարի վանքում, բայց շուտով կարգազանց եղավ՝ վանքապատկան գյուղերի հողերը համայնքների սեփականություն հռչակելու համար: Մերկացնելով ծրիակեր վանականների ընչամոլությունն ու գեխ կյանքը՝ նա քարոզում էր գույքերի հավասարություն «քրծագոյաց եւ խարազնագգեստ» վանականություն, Մեխլուի քարոզները հանդիպեցին եկեղեցական եւ աշխարհիկ կալվածատերերի թշնամանքին եւ համակրանք գտան վանական հողեր մշակող ռայաթների մոտ:

Կղերի պահանջով Մեխլուն դուրս է քշվում Գանձակի բեկլարեկությունից եւ անցնելով Երեսանի կողմերը՝ բազմաթիվ հետեւորդներ եւ ունկնդիրներ գտնում Արեւելյան Հայաստանի հայ եւ այլազգի գեղջուկների մեջ: Գնալով աճում էր Մեխլուի հետեւորդների թիվը՝ սպառնալիք դառնալով կղերի համար: Ամիր-Գունա խանն ու Էջմիածնի Ավետիս կաթողիկոսն արգելում են նրա գործունեությունը, սակայն անօգուտ: Խուսափելով հալածանքից՝ Մեխլուն իր քարոզչությունը շարունակում է Արեւմտյան Հայաստանում, որտեղ եւս հանդիպում է հայ կղերի եւ մահմեդական իշխանավորների հետապնդումներին, քանի որ Մեխլուի հայացքների մեջ խաչածեղում էին քրիստոնեական եւ մուսուլմանական աղանդների հայացքներ (Չաքարիա Սարկավագ, հ. 2, էջ 49):

Մեխլուի քարոզներն արծագանք են գտնում նաեւ Նոր Զուղայի բնակիչների շրջանում, որոնց Դարանաղցին չի զլանում մեղադրել կենցաղային ու բարոյական արատների մեջ (Գր. Դարանաղցի, ժամանակագրություն, Երուսաղեմ, 1915, էջ 456):

Եթե Մեխլուն եւ իր հետեւորդները կամենում էին վերջ տալ գյուղացիների կեղեքումներին՝ վանականներին ոչնչացնելու ճանապարհով, նրա հակառակորդների շարքերից դուրս եկան եռանդուն քարոզիչներ, ովքեր ձգտում էին վերջ տալ պորտապարար վանականությանը՝ մտավոր աշխատանքով զբաղելու եւ անապատական կենցաղ կազմակերպելու միջոցով: Անապատական շարժումը շփման որոշ կետեր ուներ Մեխլուի շարժման հետ: Անապատականները եւս մերժում էին վանականների մասնավոր սեփականությունը՝ այն հռչակելով ոչ թե գյուղական համայնքի, այլ վանքերի «հասարակաց սեփականություն»: Դատապարտելով վանականների շվայտ կյանքը՝ նրանք քարոզում էին խստաբարո կուսակրոնություն, չորակեր էին, սնվում էին օրական մեկ անգամ, իսպառ հրաժարվում զինուց ու մսից, պահեցողությունը պարտադիր էր շաբաթվա բոլոր օրերին: Նրանց մեջ կային նաեւ միայնակներ, ովքեր թաղիքե կամ մազեղեն գլխանոց էին կրում եւ մերկ մարմնի վրա բրդե շապիկ ու կոպիտ վերնաշոր հագնում, քայլում ոտաբոբիկ: Օրական մի քանի անգամ զբաղվում էին ժամասացությամբ, մյուս ժամերին՝ ընթերցանությամբ, ուսուցչությամբ եւ գրչության արվեստով (Առ. Դավրիժեցի, էջ 285 եւ 297):

Եթե Մեխլուի շարժումը հանգում էր վանականության ժխտմանը, ապա անապատական շարժման գաղափարախոսները ձգտում էին բարենորոգման ենթարկել վանական կարգերը, վերականգնել հայ եկեղեցու հեղինակությունը եւ ընդլայնել նրա գոր-

ծունեության ոլորտը:

Նման քարոզիչների թվին էին պատկանում Մովսես Տաթեւացի եւ Պողոս Մոկացի վանականները, ովքեր վանական նոր սերունդ դաստիարակելու համար դպրոցներ բացեցին Հովհաննավանքում, Աստապատում, Շոռոթում եւ այլուր: Նման քարոզչությամբ էին զբաղվում նաեւ սաղմոսավանքի Սարգիս եւ տրապիզոնցի Կիրակոս վարդապետերը, ովքեր 1608-13թ. հիմնեցին այդ նպատակին ծառայող Հարանց անապատը, որով սկիզբ դրվեց Արեւելյան Հայաստանի գիտամշակութային ապագա ծավալումն գործունեության թեպետ դանդաղ, բայց անխափան առաջընթացին:

Ներքաղաքական նման պայմաններում շարունակվում էին ռազմական գործողությունները Սեֆյան Իրանի եւ Օսմանյան Թուրքիայի միջեւ: 1618թ. կնքված ժամանակավոր հաշտությունը խախտվեց, եւ ռազմական գործողությունների ընթացքը փոխվեց, երբ Աբաս Ա-ն մահացավ: Թուրքերը նախ գրավեցին Հյուսիսային Միջագետքը (Մոսուլ քաղաքով), Ախալցխան, Ախալքալաքը, Թավրիզը եւ այլն, իսկ 1638թ.՝ Բաղդադը:

Պատերազմի հետագա ընթացքը չէր բխում պարսիկների շահերից, քանի որ նրանք տարածքային կորուստներ էին ունենում: Միեւնույն ժամանակ պատերազմի շարունակությունը չէր համապատասխանում նաեւ թուրքերի շահերին, քանի որ նրանք ռազմավարական նվաճողական պլաններ ունեին Եվրոպայում եւ բավականաչափ հյուծվել էին Պարսկաստանի դեմ շուրջ 125-ամյա պատերազմի հետեւանքով:

Հաշտության պայմանագրի կնքումը բխում էր երկու տերության շահերից, եւ պարսիկներն առաջարկում են թուրքերին հաշտություն կնքել, ինչին թուրքերը դրական պատասխան են տալիս:

1639թ. մայիսի 17-ին Տիգրիս գետի ձախափնյա Դիալա վտակի ավազանում գտնվող Կասրե-Շիրին բնակավայրում կնքվում է հաշտության պայմանագիր՝ 30 տարով, որն ուժի մեջ է մնում մինչեւ 1720-ական թթ. թուրքական ներխուժումն Անդրկովկաս:

Պայմանագրի համաձայն՝ Արեւելյան Հայաստանը (առանց Կարսի), Արեւելյան Վրաստանը (Քարթլիի եւ Կախեթի թագավորություններ), Շիրվանը (մինչեւ Դերբենդ) եւ Ատրպատականն անցնում էին Իրանին, իսկ Հայաստանի մեծ մասը, Արեւելյան Վրաստանը (Իմերեթ, Սենգրեղիա, Սվանեթիա, Գուրիա), Աբխազիան, Միջագետքը (այդ թվում՝ Մոսուլը եւ Բաղդադը)՝ Օսմանյան կայսրությանը:

Այսպիսով՝ Հայաստանը վերջնականապես բաժանվում է Օսմանյան կայսրության եւ Պարսկաստանի միջեւ: Թուրքերին անցած հայկական տարածքները (բացառությամբ Ախալքալաքի, Ախալցխայի, Աղբաբայի) մինչ օրս էլ մնում են Թուրքիայի կազմում, իսկ Պարսկաստանին անցած տարածքների հյուսիսային մասը 1801-1828թթ. նվաճվում է Ռուսական կայսրության կողմից, եւ հետագայում (1918թ.) հենց այս տարածքների մեծ մասում էլ ստեղծվում է Հայաստանի Հանրապետությունը՝ տարածքային հիմք դառնալով ներկայիս Հայաստանի Հանրապետության համար: ■

Խոյրանանը՝ գրչավայր

ՌՈՐԵՐՏ ԷԶԱՆԱՆՅԻ

Խոյրանան գյուղի պատմության սկզբնավորումը գիտուններից ոչ ոք չի ամրակայել դարերի սանդուղքի վրա: Գերմանացի մեծանուն հայագետ Զյուրբմանի ուսումնասիրություններից մակաբերելով՝ մերազնյա Ումառյանը մարնանշել է նախաքրիստոս ոչ կոնկրետ ժամանակաշրջաններ, որոնք համահունչ են Ադոնցի, Ղափանցյանի, Ղարիբյանի զարգացումներին:

2 գաթանգեղոսը Ոսկեդարում մեր նախնիներին մոխրապաշտ է անվանել եւ, անշուշտ, ի մասնավորի գիտեր նաեւ Աճանան գավառի պատումները, զի այն մոխրապաշտության մշակույթի տարածաշրջան էր: Ետիններից Ալիշանը կարծիք է հայտնել, որ կրակապաշտությունը հայոց մեջ ավելի վաղ էր տարածված, քան՝ Պարսկաստանում:

Աճանանը (նաեւ՝ Էջանան) հնամենի Բաղաս աշխարհի արեւմտյան մասն էր եւ անունն առել է աճյուն-աճենի հնավանդ բառարմատից: Ի դեպ, մեր ժամանակներում ատրուշան է պեղվել աճանանյան մի բարձունքում՝ Կավարտի մոտակա Կուեռա-Կառա քարլեռան վրա:

Խոտանան Աճանանի հինավուրց գյուղերից էր՝ Խուտուխն լեռան ստորոտին եւ, աներկբայորեն, Վանի թագավորության Խուտուխնե աստծո գոհարանն էր (Վանի հարավարեւմտյան կողմի՝ հայտնի ընդարձակ սեպագիր արձանագրությունից. «Խուտուխնեին թող երկու եզ եւ չորս ոչխար զոհաբերվի»): Դեթանություն մերժման ժամանակներում, բնականաբար, ի հայտ եկան հին աստվածներին մոռացության մատնելու մարտնչող միտումներ եւ ըստ այդմ՝ Խոտանանի վերաբերյալ Աճանանում շրջանառվել էր Խուտո եւ

Անոն զույգի վերաբերյալ լեգենդը:

Խոտանանի առաջին հիշատակումը Տաթևի վանքի՝ 9-րդ դարի սահմանադրության մեջ է: Գյուղանունը թվարկված է Տաթևի վանքին հարկատու գյուղացանկում, որն, անշուշտ, տասներորդարյան է: Ստ. Օրբելյանի ավանդած այդ ցուցակում Բաղքի Աճանան ունի 41 հարկատու գյուղ: Ըստ նոր հետազոտությունների՝ դրանց մի զգալի մասը՝ Տորթնի, Պարքոն, Ատռ, Զարերիկերտ, Տագամար, Անական, Տաթեղիշեն, Գուկական եւ այլք, Խոտանան գյուղանվան պես ունեն պաշտամունքային ծագում: Մտորելու է, որ Աճանանը երիզող սարահարթներից մեկը տեղացիները հնուց անտի կոչում են Բել...

Խոտանանի աշխարհագրական կոորդինատներն են՝ արեւելյան երկայնության 46 աստ. 22 րոպ. 39 վրկ., հյուսիսային լայնության 39 աստ. 18 րոպ. 38 վրկ.: Գյուղի տեղանքը Սյունիքի լեռնաշղթայից ճյուղավորված՝ Բարգուշատի լեռնաշղթայի հարավակողմ լեռնալանջ է՝ Ողջի գետի ձախ օժանդակ Աճանան գետի՝ ձախ վտակ Խոտանանցի վերնագավառում: Ըստ ավանդագրույցների՝ անցյալում Խոտանանը թաղամասեր է ունեցել բնածորի տարբեր մասերում՝ ընդհուպ մինչեւ նորանուն Շրվենանց գյուղը:

Խոտանանում հիշատակված են երկու՝ Սուրբ Սարգիս եւ Սուրբ Աստվածածին եկեղեցիները: Որպես հնավայր, Խոտանանամերձ տեղանքը սակավ ուսումնասիրված է: Հավաստի են տակավին 14-րդ դարին վերագրվող հուշարձան-դամբարաններ:

Պրոֆ. Թ. Հակոբյանը բացահայտել է Չորք-Հաբանդ ճանապարհի կարեւորությունը վաղնջական ժամանակներում: Այդ ճանապարհի՝ Բաղաբերդ-Տաթև սայլուղի հատվածի համար Խոտանանը կարեւոր իջեւան էր: Պարսկաստանի ժամանակներից Աճանանով անցնող մայրուղին տեղացիները, հետեւելով միջազգային անցուղարձին, «Համայնական ճամփա»-ի փոխարեն կոչել են «Էլ յոլի» (գրառել են բանասաց Բախշի Դավթյանից):

Աճանան գետի վրա պահպանվել է քարակամար երկու կամրջատեղի: Արեւելակողմինը՝ սուսների հարեւանությամբ, ունի պարսկերեն արձանագրություն եւ ցայժմ բանուկ է: Կառուցվել է Մովսես Խոտանանցու՝ կաթողիկոս ընտրվելու տարում՝ 1629-ին, եւ, թերեւս, բարեգործ Աբասալիի որդի Աբդուլայի նվերն էր համբավանում Խոտանանցուն: Արձանագրության մեջ առբերված է երկու տող Սաադից.

Կապրի այս չափն ու կարգը շատ տարիներ դեռ երկար,

Վ. Խոտանան գյուղի Աբ Աստվածածին եկեղեցին

Թեկուզ մարմինս անկենդան լինի հողին հավասար...

Աճանանում մի շարք գրչավայրեր են եղել, եւ Խոտանանն է հայտնի իր ցանուցիր մատենադարանով: Ահավասիկ՝ քաղվածքներ «Հիշատակարաններ»-ի հատորներից.

1. 1625թ. գրիչ Ղազարը Խոտանանում մի ժողովածու է գրչագրել «ի խնդրոյ Մովսէս քաջ րաբունապետին», գորբասնունդ եւ պատուական Մովսէս րաբունապետն եւ զճնօղս իւր յիշեսցիք ի մաքրափայլ յաղօթս ձեր»:
2. 1629թ. Սարգիս գրիչը Սաղմոսարան է ընդօրինակել Խոտանանի Աբ Աճն եկեղեցում: Հիշատակարանում, ի դեպ, հիշել է Տանձափարախի անապատի հայր Արիստակեսին եւ Հակոբ ժամարարին: Ըստ այդմ՝ անարժանս, ենթադրելով անապատի մերձակցությունը Խոտանանին, այն նոր վարկածով տեղորոշել են Տորթնի-Վանեք տարածաշրջանում՝ Չանախչի հորջորջվող վայրում, որտեղ չուսումնասիրված խաչքարեր, անձավ ու ավերակներ կան: Այս դիտարկումը հակասում է այն վարկածին, թե Տանձափարախը Բեյս գյուղի մերձակա անապատն է:
3. Թերես վերոբերյալ նույն Սարգիս աշխարհական գրիչն է, որ վեց տարի հետո՝ 1635-ին, Խոտանանում Կանոնագիրք ու Դատաստանագիրք է ընդօրինակել եւ հիշատակարանում կարետոր տեղեկություն հաղորդել. իմա՝ ձեռագրի ստացող Տաթևի արքեպիսկոպոս Հովհաննեսը «էր ազգական եւ մոտ ընտանի Մովսէս կաթողիկոսին»:
4. 1635-ին մեկ այլ գրիչ՝ Հովհաննեսը, Խոտանանում Ավետարան է գրչագրել:
5. 1660-ին, ըստ մի հիշատակարանի, արեղա Մինաս Խոտանանցին գյուղում ձեռք է բերել մի Ծարակնոց: Ակներեւ՝ Մովսէս Խոտանանցին խթանել-սատա-

րել է գրչագրությունը: Դա վկայում են նաեւ այլուստ ընդօրինակված ձեռագրերը: Ջորջորինակ, Շոռոթում 1653թ. գրիչ եւ ծաղկող Հոհան սարկավագի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանում կարդում ենք. «... Յոհանիս, որ եւ աշակերտ եղէ Մովսէս րաբունապետի, որ եւ կոչի անյաղթ փիլիսոփայ, քանզի բազում աշխատութիւն արար ի վերա իմ՝ թէ գրի եւ եթե ծաղկի»:

6. Էջմիածնում 1655թ. Ստեփանոս քահանան ծառոց է ընդօրինակել, ով, ի դեպ, տվել է Մովսէս կաթողիկոսի անձի՝ իր նկարագիրը. «էր սա յերկրէն Սիւնեաց, ի գաւառէն, որ կոչի Աճենան, ի գեղջէն Խոտանանու: Գոլով ամենեւին պարզ բարոյիք եւ ազատական մտօք, գեղեցկադիր եւ փառագարդ դիմօք վայելչացեալ, զմիջինն ունելով չափ հասակին, եւ բոլորովին ներքին եւ արտաքին մարդով շնորհաշուք ճոխութեամբ արտափայլեալ, որում յարացոյց զսուրբն զհասակ պարթեագինն համարեսցիր ըստ ամենայն բարեւոնակ տեսութեան, բնականօք եւ մակստացականօք առատացեալ զովարանութեամբ: Եւ այսպիսի ցանկալի երեսեալ աշխարհի եւ փափագելի ամենեցուն ծանուցեալ՝ փոխադրի յանմահական կեանսն վաթսուն ամաց»:
7. Կոստանդնուպոլսում 1734թ. Աբրահամ Դպիրի տպարանն առաջինը տպագրել է «ժամագիրք ատենի»-ն: Տիտղոսաթերթի վրայի հիշատակարանից իմացվում է, որ այդ ժամանակները ժամագրքի մեծ պահանջ է զգացվել, որի համար Ղափանի Խոտանան գյուղի բնակիչ Հովհաննեսի որդի մատեսի Թումանը ցանկություն է հայտնել գիրքը տպագրել իր ծախքով «+ ի վայելումն եկեղեցական մանկանց եւ ի փառս Յիսուսի Քրիստոսի»:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

1. Հայոց մեծ Մովսեսը (խմբագրական, Սամվել Ալեքսանյան)	1, 5, 68-81
2. Համարի հովանավորները	4
3. Նամակ ՀՀ նախագահ Ս.Սարգսյանին եւ Ամենայն հայոց կաթողիկոս Գարեգին Բ-ին	4
4. Բառարաններ եւ հանրագիտարաններ	
- Հատված Հրաչյա Աճառյանի «Հայոց անձնանունների բառարան»-ից ...	6-7
- Հատված «Վարք Սրբոց»-ից	6, 8
5. Հիշատակարաններ	
- Ջաքարիա Էջմիածնեցի	9
- Եսայի սարկավազ	9
- Ստեփանոս քահանա	9-10
- Խաչատուր Կեսարացի	10
6. Վավերագրեր	
- Շահ Աբաս Ա-ի 1627թ. հրովարտակը	11
- Շահ Սաֆիի 1629թ. հրովարտակը	11
- Վլադիսլավ թագավորին հղած թղթի պատճենը	13
- Նամակ Ուրբանոս Ը պապին (19 օգոստոսի 1632թ.)	14
- Նամակ Ուրբանոս Ը պապին (17 օգոստոսի 1626թ.)	17
7. Սկզբնաղբյուրներ	
- Ջաքարիա Քանաքեռցի	20
- Գրիգոր Կամախեցի (Դարանաղցի)	22
- Առաքել Դավրիժեցի	29
8. Սյունյաց մեծ անապատը	
- Հատված Ղեւոնդ Ալիշանի «Սիսական»-ից	42
9. Պատմագրություն	
- Հատված Սիմեոն Երեւանցու «Ջամբռ»-ից	48
- Հատված Մաղաքիա Օրմանյանի «Ազգապատում»-ից	50
- Հատված Միքայել Չամչյանցի «Հայոց պատմություն»-ից	57

- Հատված Բարկեն Չարությունյանի մենագրությունից	64
10. Ներկեղեցական եւ միջեկեղեցական հարցեր	
- Եկեղեցական կարգերի վերահաստատությունը (հատված Ն.Ակիւնյանի «Մովսէս Տաթեւացի» գրքից)	83
- Էջմիածնի կաթողիկոսի հարաբերությունները Աղթամարի, Գանձասարի ու Սսի կաթողիկոսությունների հետ (հատված Ն.Ակիւնյանի «Մովսէս Տաթեւացի» գրքից)	85
- Մաղարադա Սուրբ Նախավկա վանքի կոնդակը (հատված Ն.Ակիւնյանի «Մովսէս Տաթեւացի» գրքից)	86
11. Դավանություն եւ վարդապետություն	
- Միաբանական ձեռնարկ (հատված Կարապետ Ամատունու «Մովսէս Գ Տաթեւացի կաթողիկոս Էջմիածնի» գրքից)	89
12. Համախոհներ	
- Փիլիպոս Ա Աղբակեցի	100
- Տէր Անդրեաս քահանա	101
- Մեծ եւ փառավոր իշխան Խոջա Նազար	102
- Մելիք Հայկազն 2-րդ	105
13. Մովսէս Տաթեւացու նկարագիրը	106
14. Մայր աթոռ Սուրբ Էջմիածնի պատասխանը	107
15. Մովսէս Տաթեւացու հետքերով	
- Սուրբ Զորավոր եկեղեցի	108
- Կոզեռնի մատուռը	111
16. Մովսէս Գ Տաթեւացի. մատենագիտական ակնարկ (Տէր Արարատ քահանա Պողոսյան)	113
17. Գրական ժառանգություն	
- Մովսէս Տաթեւացի, «Ողբ ի մահն Սրապիոն կաթողիկոսի»	119
18. Մովսէս Տաթեւացու ժամանակը (Լիլիթ Առաքելյան)	135
19. Սրբագործված հայրապետի օրրանը	
- Խոտանանը՝ գրչավայր (Ռոբերտ Էջանանցի)	140
20. Ցանկ լուսանկարային էջերի	142

Հարանց անապատ (Սյունյաց մեծ անապատ)՝ սկզբնապատճառ հայոց մյուս մենաստանների. հիմնադրել են 1608-13թթ. Սաղմոսավանքի Սարգիս Եպիսկոպոսը և Կիրակոս Տրապիզոնցի քահանան (Հալիժոր գյուղի դիմաց, Որոտան գետի աջ ափին): Այդպեղից են էլել Հայաստանի 17-րդ դարի մյուս անապատների հիմնադիրները՝ փարածելով նաև համալիրի հորինվածքի ու առանձին շենքերի լուծումները: Անապատի կազմավորումից հետո հիմնադրվել է Հարանց անապատի դպրոցը, երբ այդպեղ է էկել Սովսես Գ Տաթևացին:

ՎԵՐԻՆ ԽՈՏԱՆԱՆ

Աճանան գետի վրա պահպանվել է քարակամար երկու կամրջատեղի:
Արեւելակողմինը՝ սոսիների հարեւանությամ, ունի պարսկերեն
արձանագրություն եւ ցայժմ բանուկ է: Կառուցվել է Մովսես Խոտանանցու՝
կաթողիկոս ընտրվելու տարում՝ 1629-ին եւ, թերեւս, բարեգործ Աբասալիի
որդի Աբդուլայի նվերն էր համբավանուն Խոտանանցուն

Տաթևի վանական համալիր

Տաթևի վանքի մայր տաճարը (Պողոս-Պետրոս տաճար), որի կառուցումն ավարտվել է 906 թվականին: 1087-ին համալիրի պաշտպանական համակարգի հյուսիս-արևմտյան անկյունում, մուտքի եւ դամբարանի ծածկերի վրա, իբրև երկրորդ հարկ, կառուցվել է Սբ Աստվածածին եկեղեցին: 1295-ին, երկրաշարժից կործանված Սբ Գրիգոր եկեղեցու (համալիրի հնագույն եկեղեցին է՝ կառուցված 848-ին Փիլիպպե իշխանի կողմից) տեղում Սյունյաց մետրոպոլիտ, նշանավոր պարմիչ Ստեփանոս Օրբելյանը մի եկեղեցի է կառուցել՝ դարձյալ Սբ Գրիգոր անվամբ (ենթադրվում է, որ ճարտարապետը Մոմիկն է եղել): Տաթևի վանքում է նախնական կրթությունը ստացել Մովսես Խոփանանցին: Այդտեղ էլ 15 տարեկանում ձեռնադրվել է կուսակրոն քահանա եւ ստացել Մովսես Տաթևացի անվանումը:

